

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Цивільне процесуальне право України

Навчальний посібник

Львів
2023

УДК 347.9(477)(075.8)

Ц 58

Рекомендовано до друку та розміщення
в електронних сервісах ЛьвДУВС Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(*протокол від 29 листопада 2023 року № 5*)

Рецензенти:

Петровський А. В., кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ України);

Долинська М. С., доктор юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

Цивільне процесуальне право України : навчальний
ц 58 посібник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко.
Львів : Львівський державний університет внутрішніх
справ, 2023. 728 с.

ISBN 978-617-511-391-2

Розкрито сутність основних інститутів цивільного процесуального права. Увагу зосереджено на позовному, наказному та окремому провадженнях. Проаналізовано норми цивільного процесуального права, які встановлюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, засади цивільного судочинства, його основні поняття і категорії, зазначені в ЦПК України. Також досліджено вітчизняну судову практику, рішення Європейського суду з прав людини та правові позиції Верховного Суду.

Для здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю «Право», науково-педагогічних працівників, практиків і всіх, хто цікавиться питаннями цивільного процесуального права.

The essence of the main institutions of civil procedural law is outlined. The focus is on lawsuit, injunctive and separate proceedings.

The norms of civil procedural law, which establish the procedure for the administration of justice in civil cases, the principles of civil justice, its main concepts and categories specified in the Code of Criminal Procedure of Ukraine, are analyzed. Judicial practice, decisions of the European Court of Human Rights, and legal positions of the Supreme Court were also examined.

For students of higher education who study in the specialty «Law», as well as scientific and pedagogical workers, practitioners and everyone who is interested in issues of civil procedural law.

УДК 347.9(477)(075.8)

ISBN 978-617-511-391-2

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2023

Зміст

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ПЕРЕДМОВА	12

Розділ 1 ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Глава 1. ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА	14
1. Захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.....	14
2. Характеристика цивільного судочинства України.....	25
3. Поняття, предмет і метод цивільного процесуального права.....	33
4. Система та джерела цивільного процесуального права.....	35
5. Дія норм цивільного процесуального права.....	43
6. Наука цивільного процесуального права.....	44
Глава 2. ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА	48
1. Поняття, ознаки, значення та види принципів цивільного процесуального права.....	48
2. Характеристика окремих принципів цивільного процесуального права.....	52
Глава 3. ЦИВІЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА ЇХ СУБ'ЄКТИ	68
1. Поняття, ознаки та види цивільних процесуальних правовідносин.....	68
2. Підстави виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин.....	72
3. Елементи цивільних процесуальних правовідносин.....	78
4. Суд як обов'язковий учасник цивільних процесуальних правовідносин. Склад суду, правосуб'єктність, відводи.....	83
Глава 4. СТОРОНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	91
1. Поняття сторін у цивільному процесі.....	91
2. Процесуальні права та обов'язки сторін, їх класифікація.....	93

3. Процесуальна співучасть: поняття, види. Неналежний відповідач: поняття, порядок заміни.....	97
4. Процесуальне правонаступництво.....	102
Глава 5. ТРЕТІ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	106
1. Поняття та види третіх осіб.....	106
2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору.....	108
3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.....	111
Глава 6. ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	116
1. Поняття та ознаки судового представництва.....	116
2. Види судового представництва.....	121
3. Правовий статус представника в цивільному процесі.....	127
4. Право на вторинну безоплатну правничу допомогу.....	134
Глава 7. УЧАСТЬ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ.....	148
1. Загальна характеристика участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.....	148
2. Участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.....	152
3. Процесуальні форми та підстави участі прокурора в цивільному процесі.....	153
4. Форми та підстави участі в цивільному процесі органів державної влади й місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.....	158
5. Процесуальні права органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.....	162
Глава 8. ПРОЦЕСУАЛЬНІ СТРОКИ.....	165
1. Поняття і значення процесуальних строків.....	165
2. Види процесуальних строків у цивільному процесі.....	173
3. Перебіг і правила обчислення процесуальних строків.....	177
Глава 9. ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ.....	189
1. Поняття та критерії визначення цивільної юрисдикції.....	189
2. Предметна цивільна юрисдикція.....	191

3. Суб'єктна цивільна юрисдикція.....	198
4. Інстанційна цивільна юрисдикція.....	201
Глава 10. ТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ (ПІДСУДНІСТЬ).....	204
1. Поняття та види територіальної юрисдикції (підсудності).....	204
2. Порушення правил про підсудність. Передача справи до іншого суду.....	212
Глава 11. СУДОВІ ВИТРАТИ.....	217
1. Поняття, види та значення судових витрат.....	217
2. Судовий збір.....	222
3. Витрати, пов'язані з розглядом справи.....	234
4. Розподіл судових витрат між сторонами.....	241
Глава 12. ДОКАЗИ І ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	250
1. Поняття та стадії доказування в цивільному процесі.....	250
2. Поняття, ознаки та види доказів.....	262
3. Засоби встановлення фактичних даних (доказів) у цивільному процесі.....	271
3.1. Письмові докази.....	271
3.2. Речові докази.....	278
3.3. Електронні докази.....	281
3.4. Висновок експерта. Висновок експерта в галузі права.....	287
3.5. Показання свідків, порядок їх дослідження. Імунітет свідка.....	298
Глава 13. СУДОВІ ВИКЛИКИ І ПОВІДОМЛЕННЯ.....	308
1. Види, зміст, порядок надсилання судових повісток.....	308
2. Вручення судових повісток.....	312
3. Оголошення про виклик.....	315
Глава 14. ЗАХОДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ.....	318
1. Поняття, ознаки та види заходів процесуального примусу.....	318
2. Попередження та видалення зі залу судового засідання.....	322
3. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом.....	326
4. Привід свідка і штраф як заходи процесуального примусу.....	329
Глава 15. ПОЗОВ.....	335
1. Поняття, елементи позову.....	335
2. Види позовів.....	342

3. Письмові заяви учасників справи. Відзив, відповідь на відзив. Заяви, клопотання і заперечення: загальні вимоги до форми та змісту.....	348
4. Право на пред'явлення позову.....	355
5. Об'єднання і роз'єднання позовів.....	358
6. Розпорядження засобами захисту сторін.....	362
7. Заходи забезпечення позову.....	369

Розділ 2 ПОЗОВНЕ ПРОВАДЖЕННЯ

Глава 16. ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ.....	380
1. Звернення заінтересованої особи до суду з позовною заявою. Порядок пред'явлення позову.....	380
2. Форма і зміст позовної заяви. Документи, що додаються до позовної заяви.....	388
3. Підстави та правові наслідки залишення позовної заяви без руху. Повернення позовної заяви.....	392
4. Підстави та правові наслідки відмови у відкритті провадження у справі.....	395
5. Відкриття провадження у справі. Правові наслідки відкриття провадження у справі.....	399
Глава 17. ПІДГОТОВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ.....	405
1. Поняття, мета та завдання підготовчого провадження.....	405
2. Підготовче засідання як процесуальна форма підготовчого провадження.....	409
3. Врегулювання спору за участю судді.....	419
Глава 18. РОЗГЛЯД СПРАВИ ПО СУТІ.....	428
1. Поняття і зміст розгляду справи по суті.....	428
2. Порядок розгляду справи по суті.....	433
3. Тимчасове припинення провадження у справі.....	440
4. Закінчення провадження у справі без ухвалення рішення суду.....	447
5. Фіксування судового процесу.....	456
6. Розгляд справ у порядку спрощеного провадження.....	460

Глава 19. СУДОВІ РІШЕННЯ	468
1. Види судових рішень та порядок їх ухвалення.....	468
2. Рішення суду: види та вимоги до нього.....	471
3. Проголошення та вручення судового рішення.....	478
4. Виправлення недоліків рішення судом, який його ухвалив.....	480
5. Набрання рішенням суду законної сили.....	482
6. Ухвали суду першої інстанції.....	484
Глава 20. ЗАОЧНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВИ	488
1. Поняття та мета заочного розгляду справи.....	488
2. Умови і порядок заочного розгляду справи.....	490
3. Перегляд, оскарження та скасування заочного рішення.....	495

Розділ 3 НЕПОЗОВНІ ПРОВАДЖЕННЯ

Глава 21. НАКАЗНЕ ПРОВАДЖЕННЯ	501
1. Поняття наказного провадження. Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ.....	501
2. Порядок звернення до суду зі заявою про видачу судового наказу. Розгляд заяви про видачу судового наказу.....	509
3. Поняття, форма та зміст судового наказу. Відмінність судового наказу від судового рішення, виконавчого напису нотаріуса.....	515
4. Порядок скасування судового наказу.....	520
Глава 22. ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ	526
1. Поняття і сутність окремого провадження.....	527
2. Порядок розгляду справ окремого провадження.....	533
3. Особливості розгляду справ окремого провадження.....	536
3.1. Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи.....	536
3.2. Розгляд судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх.....	543
3.3. Розгляд судом справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.....	548

3.4. Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою.....	551
3.5. Розгляд судом справ про усиновлення.....	555
3.6. Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення.....	562
3.7. Розгляд судом справ про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі.....	570
3.8. Розгляд судом справ про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність.....	573
3.9. Розгляд судом справ про визнання спадщини відумерлою.....	576
3.10. Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку.....	579
3.11. Розгляд судом справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу.....	585
3.12. Розгляд судом справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб.....	589
3.13. Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису.....	597

Розділ 4 ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ

Глава 23. АПЕЛЯЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ.....	604
1. Поняття і сутність апеляційного провадження.....	604
2. Право на апеляційне оскарження та порядок його реалізації.....	607
3. Відкриття апеляційного провадження.....	615
4. Апеляційний розгляд справи.....	618
5. Повноваження суду апеляційної інстанції.....	621
6. Порядок прийняття постанов судом апеляційної інстанції.....	623
Глава 24. КАСАЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ.....	627
1. Поняття і сутність касаційного провадження.....	627
2. Право на касаційне оскарження та порядок його реалізації.....	630
3. Відкриття касаційного провадження.....	638
4. Касаційний розгляд справи.....	641
5. Повноваження суду касаційної інстанції.....	645
6. Порядок прийняття постанов судом касаційної інстанції.....	646

Глава 25. ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ АБО ВИКЛЮЧНИМИ ОБСТАВИНАМИ.....	650
1. Суть і значення стадії перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами.....	650
2. Об'єкт, підстави та суб'єкти права на подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами.....	655
3. Строки, процесуальні засоби та порядок звернення для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами.....	659
4. Відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами.....	663
5. Відмова від заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та її наслідки. Розгляд заяви.....	668

Розділ 5 ІНШІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Глава 26. ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ.....	672
1. Теоретико-правові аспекти виконання судових рішень у цивільному судочинстві.....	672
2. Правовідносини з виконання судових рішень та їх суб'єкти в цивільному процесі України.....	679
3. Повноваження суду у процесі примусового виконання рішень юрисдикційних органів.....	699
4. Загальні умови та порядок здійснення виконавчого провадження.....	708
5. Оскарження діянь виконавця.....	716

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р.
ЦК України	Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р.
СК України	Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р.
ГК України	Господарський кодекс України від 16.01.2003 р.
ЗК України	Земельний кодекс України від 25.10.2001 р.
ЖК УРСР	Житловий кодекс УРСР від 30.06.1983 р.
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р.
КЗпП	Кодекс законів про працю від 10.12.1971 р.
КК України	Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р.
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р.
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р.
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р.
ЗУ	Закон України
КМУ	Кабінет Міністрів України
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
МЗС	Міністерство закордонних справ України
СБУ	Служба безпеки України
НАБУ	Національне антикорупційне бюро України
ДБР	Державне бюро розслідування
ВР України	Верховна Рада України
ВС	Верховний Суд
НБУ	Національний банк України
АРК	Автономна Республіка Крим

ДРАЦС	державна реєстрація актів цивільного стану
ДВС	Державна виконавча служба
Нацсоцслужба	Національна соціальна сервісна служба України
АТ	акціонерне товариство
ТзОВ	товариство з обмеженою відповідальністю
ТзДВ	товариство з додатковою відповідальністю
КТ	командитне товариство
МСЕК	медико-соціальна експертна комісія

ПЕРЕДМОВА

Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави передбачає формування ефективного механізму захисту прав, свобод та інтересів громадян. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, а тому кількість справ, що розглядаються судами в Україні, з року в рік збільшується. Це свідчить, з одного боку, про зростання довіри громадян до судів, а з іншого – про підвищення значення судів у суспільстві і вимагає підготовки достатньої чисельності фахівців для надання кваліфікованої юридичної допомоги, щоб судовий захист був більш доступний і продуктивний. З огляду на це значимість цивільного процесуального права як навчальної дисципліни для підготовки сучасного юриста зростає.

Зміни цивільного процесуального законодавства та реформування судової системи в Україні, що покликані забезпечити можливість ефективного захисту цивільних прав, зумовили потребу нових підходів до викладання навчальної дисципліни «Цивільне процесуальне право України», яке вважається однією з фундаментальних галузей права, що викладаються в закладах вищої освіти за спеціальністю 081 «Право».

Гарантований Конституцією України судовий захист прав, свобод і охоронюваних законом інтересів громадян, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, згадані вище зміни в цивільному процесуальному законодавстві та реформи в судовій системі України стали вагомими детермінантами появи навчального посібника «Цивільне процесуальне право України».

Пропоноване видання підготовлено відповідно до навчальних програм для закладів вищої освіти на основі правової теорії та чинного цивільного процесуального законодавства України.

Авторами проаналізовано норми цивільного процесуального права, які встановлюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, засади цивільного судочинства, його основні поняття й категорії, зазначені у ЦПК України. Завдяки

цьому здобувачі вищої освіти отримали змогу не лише вивчити основні питання цивільного процесуального права, а й дослідити вітчизняну судову практику, рішення Європейського суду з прав людини та правові позиції Верховного Суду.

Науковцями також розглянуто окремі теоретичні проблеми цивільного процесуального права України. Крім того, враховано рекомендації та побажання всіх заінтересованих осіб, висловлені під час викладання лекційного курсу та проведення практичних занять із цивільного процесуального права.

Задля ґрунтовного опанування навчальної дисципліни після кожної глави вміщено питання для самоперевірки та рекомендовану літературу до теми посібника.

Видання призначено для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників, працівників суду, нотаріату, адвокатури, юридичних служб органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств та установ, усіх, хто цікавиться питаннями цивільного процесуального права.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Глава 1

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

1. Захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб
2. Характеристика цивільного судочинства України
3. Поняття, предмет і метод цивільного процесуального права
4. Система та джерела цивільного процесуального права
5. Дія норм цивільного процесуального права
6. Наука цивільного процесуального права

1. Захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб

Проголошення України суверенною державою зумовлює потребу в утворенні міцної та стабільної інституційної системи охорони й захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави та суспільних інтересів.

Відповідно до приписів ст. 15 ЦК України, кожній особі гарантовано право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Крім того, кожній особі надається право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства¹.

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.11.2023)

Право на захист – це передбачена законодавством можливість уповноваженої особи самостійно застосовувати дозволені або санкціоновані законом юридичні засоби впливу на порушника або звернутися до відповідного юрисдикційного органу з вимогою спонукати порушника до певної поведінки².

Підставами виникнення права на захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів є їх порушення, невизнання або оспорювання.

Порушення суб'єктивних цивільних прав – протиправна дія (бездіяльність) особи, яка має наслідком ліквідацію належного іншій особі суб'єктивного права або обмеження свободи його реалізації як повністю, так і частково³.

Законом визначається зміст порушень окремих видів суб'єктивних прав, як-от: поширення про особу недостовірної інформації (ст. 277 ЦК України); неповага до гідності та честі фізичної особи (ст. 297 ЦК України); розкриття таємниці про стан здоров'я особи (ст. 286 ЦК України); незаконне заволодіння майном іншої особи (ст. 387 ЦК України); перешкоджання власнику у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном (ст. 391 ЦК України); невиконання чи неналежне виконання умов зобов'язання (ст. 610 ЦК України) тощо.

Невизнання суб'єктивного цивільного права є дія або бездіяльність особи, яка за змістом становить заперечення існування суб'єктивного цивільного права іншої особи, але не має ознак порушення права – ліквідації чи обмеження свободи реалізації права.

Оспорювання суб'єктивного цивільного права – це дія або бездіяльність особи, яка полягає в запереченні належності або обсягу відповідного суб'єктивного цивільного права без ознак його порушення⁴.

² Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 13.

³ Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 1: Загальні положення / за ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої. Харків : ФОП Колісник А. А., 2010. С. 169. (Серія «Коментарі та аналітика»).

⁴ Там само.

Наявність ефективних і врегульованих правом процедур вирішення соціальних конфліктів між учасниками суспільних відносин характеризує гарантованість захисту прав, свобод та інтересів їхніх учасників. Цьому сприяють наявні в національному законодавстві форми і способи захисту⁵.

Найбільш поширеним у правовій доктрині є визначення **форми захисту права** як комплексу внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо відновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного права, який здійснюється уповноваженими органами або самою уповноваженою особою в певному порядку за певними процесуальними правилами⁶.

У юридичній літературі представлено чимало позицій щодо різновидів форм захисту цивільних прав та інтересів, що обумовлено застосуванням різних критеріїв для їх диференціації. Попри традиційний підхід щодо виокремлення юрисдикційної форми захисту цивільних прав та інтересів як діяльності уповноважених державою органів зі захисту порушених, оспорюваних, невизнаних суб'єктивних цивільних прав, також неюрисдикційної форми захисту, виділяють: судовий захист, адміністративний захист, захист нотаріусом, самозахист, захист за допомогою інших громадських, державних і міжнародних інституцій та органів⁷; судову (юрисдикційну) форму захисту та несудову (неюрисдикційну), яка включає захист прав Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування (адміністративний порядок), нотаріусом, самою особою (самозахист цивільних прав)⁸; безспірну і спірну (судову, адміністративну); загальну, особливу, виключну форми захисту⁹.

⁵ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 176.

⁶ Там само. С. 239.

⁷ Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. Київ : Істина, 2003. 776 с.

⁸ Боднар Т. В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 115–116.

⁹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2022. С. 64.

Відтак, у переважній більшості випадків науковцями виокремлюється схожий набір форм захисту суб'єктивних цивільних прав, а вирішення питання щодо віднесення цих форм до юрисдикційних і неюрисдикційних зумовлено різними підходами до тлумачення змісту категорії «юрисдикція». В одних випадках ця форма обмежуватиметься лише судовим захистом, в інших – до неї буде включений також захист прав іншими державними органами, а в третіх – сюди ж належатиме й захист прав нотаріусом¹⁰.

Загальноновизнано, що пріоритетною, найбільш ефективною, універсальною юрисдикційною формою захисту прав та охоронюваних законом інтересів є **судова форма захисту**. Право особи на звернення до суду за захистом своїх прав закріплено ст. 55 Конституції України.

Судова форма захисту передбачає розподіл сфер компетенції судових органів – судову юрисдикцію, яка характеризує повноваження щодо здійснення правосуддя між органами судової влади з урахуванням особливостей судової організації та диференціації, враховуючи передбачений ст. 125 Конституції України принцип територіальності та спеціалізації, і визначається законом. Отож можна вести мову про такі судові юрисдикції: цивільну, господарську, адміністративну, правовою основою яких є відповідно ЦПК України, ГПК України, КАС України.

Захист цивільних прав здійснюється в порядку цивільного судочинства, шляхом розгляду і вирішення цивільних справ.

Універсальний характер судового порядку захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів проявляється в тому, що кожна особа, цивільне право або інтерес якої порушено, не визнається або оспорується, вправі звернутися до суду за його захистом незалежно від того: яке це право або інтерес (особисте немайнове чи майнове), чи зверталася вона до інших органів за захистом; чи зверталася вона попередньо з претензією до боржника¹¹.

¹⁰ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 245.

¹¹ Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатеева, І. В. Жилінкова та ін. ; за наук. ред. В. Л. Яроцького. Харків : Юрайт, 2013. С. 204.

Гарантією права на судовий захист цивільних прав та законних інтересів є положення ч. 3 ст. 4 ЦПК України про недійсність відмови особи від права на звернення до суду за захистом. Жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному цим Кодексом порядку (ч. 5 ст. 4 ЦПК України).

Судова форма захисту характеризується низкою ознак, а саме:

- право на звернення до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів або за захистом прав та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів мають будь-яка заінтересована фізична чи юридична особа, держава, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

- здійснення захисту спеціальним органом – незалежним та неупередженим судом і професійними суддями;

- детальне врегулювання на законодавчому рівні процедури розгляду і вирішення справи судом;

- забезпечення захисту дією основних засад (принципів) цивільного судочинства, які окреслені у ч. 3 ст. 2 ЦПК України;

- активна участь у справах, що розглядаються і вирішуються судом, учасників судового процесу;

- здійснення захисту шляхом ухвалення судового рішення, що має загальнообов'язкову силу;

- можливість застосування державного примусу для виконання рішення суду.

Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором (ч. 1 ст. 5 ЦПК України).

Спосіб захисту – це передбачені в нормах матеріального права заходи впливу на особу (фізичну чи юридичну), які попереджають можливість порушення права або інтересу, припиняють порушення суб'єктивного права, а також які спрямовані на його відновлення¹².

¹² Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцевої. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2022. С. 57.

Особа, чії права або інтереси порушено, невизнано чи оспорено, або особа, яка це робить в інтересах іншої особи, самостійно обирає відповідний спосіб захисту. Вибір способу захисту впливає на ефективність захисту. Розглядаючи такий критерій, як ефективність способу захисту, Верховний Суд зауважує, що застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Ефективним способом захисту права є такий, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам¹³. Обґрунтованість підстав звернення до суду за захистом оцінюється в кожній конкретній справі за результатами розгляду справи¹⁴.

Вибір способу захисту порушеного права обумовлюється необхідністю застосування принципу верховенства права та забезпечення ефективного захисту сторони в судовому процесі, які засновані на дотриманні такого правила: застосування судом того чи іншого способу захисту має реально забезпечувати відновлення прав позивача. Тобто в кінцевому рахунку ефективний засіб повинен забезпечити поновлення порушеного права, а в разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування¹⁵. Якщо ж суд дійде висновку, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права позивача, у цих правовідносинах позовні вимоги не підлягають задоволенню¹⁶.

У разі якщо закон або договір не визначають ефективно-го способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного

¹³ Постанова Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

¹⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.02.2021 р. у справі № 925/642/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

¹⁵ Ярема А. Г. Право особи на ефективні засоби судового захисту цивільних прав та інтересів. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2007. Т. 20 (59). № 1. С. 200.

¹⁶ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.01.2019 р. у справі № 916/1415/19. URL: <https://www.facebook.com/cdoslidzenna/posts/11917614579062>

права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону (ч. 2 ст. 5 ЦПК України).

У міру збільшення навантаження на судову систему, зростання витрат на судові процеси та затримок часу, що продовжують супроводжувати їхніх учасників, дедалі більша кількість держав експериментують із програмами альтернативних способів вирішення спорів¹⁷. Не винятком є Україна, де поряд зі судовим порядком вирішення справ практикуються **альтернативні форми вирішення спорів**, зокрема третейське судочинство (арбітраж), медіація (посередництво).

Положення ч. 4 ст. 5 ЦПК України надає можливість сторонам передати спір на розгляд третейського суду.

Основним законодавчим актом, що встановлює правовий статус третейських судів, порядок їх утворення та діяльності, є ЗУ «Про третейські суди»¹⁸, який узагальнив позитивний світовий досвід третейських судів, третейські традиції, притаманні українським землям, поєднавши їх з теоретичними напрацюваннями науковців у досліджуваній сфері. У вказаному Законі **третейський суд** визначається як недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин.

Завданням третейського суду є захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб шляхом всебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до Закону (ст. 3 ЗУ «Про третейські суди»).

До третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, який виникає з цивільних правовідносин, крім випадків, передбачених Законом (ч. 4 ст. 4 ЦПК України). Отож, відповідно приписів ст. 6 Закону України

¹⁷ Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / О. Б. Верба-Сидор, У. Б. Воробель, Н. М. Грабар, А. О. Дутко, Ю. М. Юркевич; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 8.

¹⁸ Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text> (дата звернення: 10.11.2023)

«Про третейські суди», предметом розгляду третейського суду не можуть бути:

1) справи у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів;

2) справи у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб;

3) справи, пов'язані з державною таємницею;

4) справи у спорах, що виникають зі сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають зі шлюбних контрактів (договорів);

5) справи про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;

6) справи, однією зі сторін у яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ним владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, державна установа чи організація, казенне підприємство;

7) справи у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки;

8) справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення;

9) справи у спорах, що виникають з трудових відносин;

10) справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, пов'язаних зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цих товариств;

11) інші справи, які за законом підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України;

12) справи, в яких хоча б одна зі сторін спору є нерезидентом України;

13) справи, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими чи службовими особами

та іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень;

14) справи у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки)¹⁹.

Зі змісту статей 1, 2, 6 ЗУ «Про третейські суди» випливає, що підвідомчість справ, які можуть бути вирішені в межах третейського судочинства, обмежена сферою лише приватного права. До компетенції третейських судів належить вирішення спорів, що виникають між приватними особами з питань, які не стосуються публічно значимих відносин, і спір, що має публічно-правове значення, не підлягає вирішенню третейським судом²⁰. Рішення третейського суду може бути оскаржено в порядку цивільного судочинства (Розділ VIII ЦПК України).

Третейський розгляд спорів – це особлива юрисдикційна форма, альтернатива державному правосуддю у сфері приватного права, в основу якої покладено принцип автономії волі сторін²¹.

Набуває щораз більшого поширення в Україні така форма захисту, як медіація (посередництво), правові засади та порядок проведення якої визначає ЗУ «Про медіацію»²². Згідно з п. 4. ч. 1 ст. 1 вказаного Закону, медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються врегулювати конфлікт (спір) або запобігти його виникненню шляхом переговорів.

Одне з основних завдань медіації полягає в налагодженні діалогу, сприянні ефективній комунікації сторін, створенні умов для їхньої співпраці з метою пошуку взаємовигідного рішення. Окрім того, на відміну від судового розгляду,

¹⁹ Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text> (дата звернення: 10.11.2023)

²⁰ Постанова Верховного Суду України від 21.10.2015 р. у справі № 6-831цс15. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A05719BF4C8962A8C2257EF1004BF1A8](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A05719BF4C8962A8C2257EF1004BF1A8)

²¹ Козакевич О. М. Третейські суди та доступ до правосуддя. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 16.

²² Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 10.11.2023)

медіація покликана не просто забезпечити вирішення спору, а й примирити сторони, усунути причини їхнього конфлікту. Таким чином, зменшується ризик виникнення спорів у майбутньому, а сторонам надається можливість й надалі продовжувати співпрацю²³.

Сфера застосування медіації практично необмежена. До процедури медіації вдаються в будь-яких конфліктах, зокрема цивільних, сімейних, трудових, господарських, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). При цьому медіація може бути проведена до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження, або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу (ч. ч. 1, 2 ст. 3 ЗУ «Про медіацію»).

У передбачених законом випадках захист цивільних прав та законних інтересів може здійснюватися **в адміністративному порядку** Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. Водночас рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду (ст. 17 ЦК України). Цю форму захисту умовно називають спрощеною, позаяк вона передбачає менший набір процесуальних гарантій для учасників правового конфлікту щодо доведення своєї позиції, однак водночас має позитивні моменти завдяки оперативності вирішення спору²⁴.

Відповідно до ст. 18 ЦК України, **в нотаріальному порядку** підлягають захисту цивільні права шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених Законом. Згідно з ч. 1 ст. 88 ЗУ «Про нотаріат», нотаріус вчиняє виконавчі написи, якщо подані документи

²³ Поліщук М. Я. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»*. 2014. Вип. 65. С. 137.

²⁴ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. С. 247.

підтверджують безспірність заборгованості або іншої відповідальності боржника перед стягувачем та за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років²⁵.

Захист цивільних прав нотаріусом вважається ефективним і дієвим. Ефективність полягає в тому, що процедура вчинення виконавчого напису займає значно менше часу, ніж судовий розгляд справи. Одночасно захист є дієвим, оскільки, відповідно до ст. 17 ЗУ «Про виконавче провадження», виконавчі написи нотаріусів відносяться до виконавчих документів, на підставі яких виконавча служба здійснює примусове виконання рішень. Таким чином, виконавчий напис нотаріуса забезпечений таким же примусовим його виконанням, як і рішення суду²⁶.

Аналізуючи нотаріальну форму захисту цивільних прав, водночас варто відзначити тенденції до розширення законодавчих меж захисної діяльності органів нотаріату у сфері приватного права.

Що стосується неюрисдикційного захисту суб'єктивних цивільних прав, то найдавнішою такою формою є самозахист, який виник ще в римському праві. Право на самозахист ґрунтується на положенні ч. 5 ст. 55 Конституції України, відповідно до якого кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Згідно з абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України, **самозахист** – це застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Самозахист завжди є правомірною поведінкою, що не передбачає застосування до особи, яка до нього вдалася, будь-яких заходів відповідальності.

Належними умовами самозахисту є такі: а) самозахист суб'єктивного цивільного права чи законного інтересу допускається від порушень, невизнання і оспорювання (протиправних

²⁵ Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 10.11.2023)

²⁶ Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб : кол. монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатеева, І. В. Жилінкова та ін. ; за наук. ред. В. Л. Яроцького. Харків : Юрайт, 2013. С. 208.

посягань); б) порушення чи протиправне посягання має бути наявним, а також реальним; в) порушення суб'єктивного цивільного права чи законного інтересу або ж посягання на них має бути протиправним; г) обраний особою спосіб самозахисту не повинен бути заборонений законом; г) обраний особою спосіб самозахисту має бути адекватний моральним засадам суспільства, змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; д) самозахист повинен мати певну спрямованість²⁷.

Багатоманітність наявних і, можливо, створюваних у майбутньому форм захисту прав, свобод та інтересів зазвичай характеризує наше суспільство як демократичне і дозволяє реалізувати одне із найважливіших конституційних прав – право на захист, у системі якого все ж таки займає провідне місце – судова форма захисту²⁸.

В Україні наявні всі передумови для того, щоб судовий захист став найвищою гарантією забезпечення прав, свобод фізичних осіб, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що обумовлюється особливим місцем суду в системі державної влади.

2. Характеристика цивільного судочинства України

Важливою функцією судової влади є правосуддя. Поняття «правосуддя» з точки зору принципу розподілу державної влади визнається як найвища процесуальна форма захисту суб'єктивних прав і законних інтересів суб'єктів права в тому контексті, що інституційно та процедурно має забезпечити реалізацію конституційного права на судовий захист відповідно до принципу верховенства права у належних процедурах правосуддя²⁹.

²⁷ Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / за заг. ред. Ю. В. Навроцької. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 14–15.

²⁸ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 14.

²⁹ Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара, та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. С. 20.

Захист цивільних прав здійснюється в порядку цивільного судочинства шляхом розгляду і вирішення цивільних справ судом та відповідно до визначених законом процедур.

Цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження у цивільних справах, обумовлений системою взаємозалежних цивільних процесуальних прав та обов'язків учасників процесу, що реалізується у відповідних цивільних процесуальних діях, спрямованих на здійснення правосуддя в цивільних справах³⁰.

Норми цивільного процесуального права, що регулюють порядок розгляду і вирішення цивільних справ загальними судами, містяться в Конституції України, ЦПК України, Законі України «Про міжнародне приватне право». Позаяк для цивільного судочинства характерна його повна законодавча регламентація, цей порядок розгляду і вирішення справ не регламентується підзаконними нормативно-правовими актами.

Відповідно до ст. 2 ЦПК України, **метою цивільного судочинства** є ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ для досягнення мети цивільного судочинства.

Вказані умови цивільного судочинства визначені в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і вони неодноразово застосовувались Європейським судом з прав людини, в тому числі знайшли своє змістовне втілення в рішеннях цього Суду про порушення державою Україна ст. 6 ЄСПЛ. Звісно, умови судочинства, викладені в ст. 2 ЦПК України (справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справи) і в параграфі 1 ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом) дослівно не збігаються, але за своєю суттю вони визначають однакові стандарти судочинства³¹.

³⁰ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 16.

³¹ Захарова О. Єдність судової практики крізь призму завдань цивільного судочинства. *Право України*. 2012. № 12. С. 153-154.

Враховуючи той факт, що право на справедливий суд займає основне місце в системі глобальних цінностей демократичного суспільства, ЄСПЛ у своїй практиці пропонує доволі широке його тлумачення. **Справедливість** означає неупередженість дій, суджень, визнання чиеїсь правоти, гідності, відплату кожному на законних і чесних підставах і загалом відповідність людських відносин, учинків загально визнаним моральним і правовим нормам³².

Значення і зміст справедливості полягає в тому, що: 1) справедливість характеризує цивільне процесуальне законодавство з точки зору його гуманності, моральності, соціальної цінності в суспільстві; 2) справедливість є критерієм оцінювання ефективності правосуддя в цивільних справах, в основу якого покладено завершальний етап розгляду і вирішення цивільної справи – ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення, його практичне виконання; 3) справедливість – це основа всього цивільного процесуального законодавства, цивільного судочинства. Справедливість пронизує зміст кожної норми ЦПК України, тією чи іншою мірою характеризують якість здійснення правосуддя в цивільних справах, що проявляється у принципах цивільного судочинства, змісті процесуальних процедур, у процесуальних правах та обов'язках суду, учасників судового процесу тощо; 4) справедливість виконує важливу регулятивну функцію, яка спрямовує поведінку (процесуальну діяльність) суду, учасників судового процесу у відповідність до норм ЦПК України з метою добросовісного здійснення ними своїх процесуальних прав та обов'язків³³.

Неупередженість (безсторонність) суду означає відсутність упередженості та необ'єктивності. За усталеною

³² Середенко К. Справедливий суд у розумінні Європейського суду з прав людини. *Роль практики Європейського суду з прав людини у ствердженні принципу верховенства права* : матеріали круглого столу (м. Миколаїв, 8 грудня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 24.

³³ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 80–81.

практикою ЄСПЛ, наявність безсторонності для цілей п. 1 ст. 6 Конвенції має встановлюватися згідно з:

1) суб'єктивним критерієм, урахувавши особисті переконання та поведінку конкретного судді, тобто чи мав суддя особисту неупередженість або чи був він об'єктивним у цій справі;

2) об'єктивним критерієм, іншими словами – шляхом установаження того, чи забезпечував сам суд (і серед інших аспектів – його склад) достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності (див. рішення у справах «Feu проти Австрії», рішення від 24 лютого 1993 р., Series A № 255, пп. 28 та 30; «Wettstein проти Швейцарії», № 33958/96, п. 42, ECHR 2000-XII). Між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю немає беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з погляду стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) («Kургіанов проти Кіпру» [ВП], № 73797/01, п. 119, ECHR 2005-XIII). Тому в окремих випадках, коли докази для спростування презумпції об'єктивної безсторонності отримати складно, додаткову гарантію дасть вимога об'єктивної безсторонності («Pullar проти Сполученого Королівства», рішення від 10 червня 1996 р., п. 32, Reports 1996-III)³⁴.

Своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи передбачає її розгляд і вирішення в межах встановлених ЦПК України процесуальних строків.

Аналізуючи завдання своєчасності розгляду й вирішення цивільних справ, слід завважити, що ст. 6 Конвенції гарантує право на розгляд справи судом у «розумні строки». На рівні процесуального законодавства України розумним прийнято вважати строк у тому разі, якщо він передбачає час, достатній (з урахуванням обставин справи) для вчинення процесуальної дії, і відповідає завданню цивільного судочинства. Згідно з положеннями ЦПК України, розгляд справ протягом розумного

³⁴ Савчин Н. Завдання цивільного судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 66.

строку обмежується певними конкретними термінами залежно від виду юрисдикції, провадження чи категорії справи³⁵.

Відповідно до ст. 19 ЦПК України, в порядку цивільного судочинства розглядаються справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Особливості судового розгляду таких справ, які об'єднані у певні категорії, завдання, які виконуються судом при їх вирішенні, особливості суб'єктного складу, зміст цивільних процесуальних відносин впливають на процесуальну специфіку судочинства. Відтак виділяють три види проваджень – позовне (загальне або спрощене), наказне та окреме (ч. 2 ст. 19 ЦПК України).

Позовне провадження – це основне провадження цивільного судочинства, в загальному або спрощеному порядку якого судом розглядаються і вирішуються спори про право.

Нормами ЦПК України здійснюється детальна регламентація цього виду провадження. Позовне провадження характеризується наявністю матеріально-правового спору між двома сторонами (позивачем і відповідачем) з протилежними інтересами, які займають рівне становище в судовому процесі. Підставою відкриття провадження у справі є позовна заява, в якій закріплюються вимоги щодо вирішення спору.

У позовному провадженні найбільш повно знаходить своє вираження один із основоположних принципів цивільного судочинства – змагальності, який, пронизуючи весь цивільний процес, слугує основою для процесуальної діяльності учасників справи. Зміст принципу змагальності передбачає необхідність доведення сторонами обставин, які мають значення для справи і на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень. При цьому учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом.

Наказне провадження – це провадження, призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум

³⁵ Савчин Н. Завдання цивільного судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 67.

незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо (ч. 3 ст. 19 ЦПК України).

Для наказного провадження є характерним таке: безспірний порядок розгляду певної категорії цивільних справ; захисту підлягає суб'єктивне право, яке, без сумніву, належить заявнику, і факт правопорушення, його розмір є безспірним, а вина боржника – очевидною; порушення наказного провадження здійснюється заявником, шляхом подання заяви до суду; безспірність вимог підтверджується документами (письмовими доказами); розгляд вимог заявника здійснюється без виклику заявника і боржника, без судового засідання; суддя видає особливу форму судового рішення – судовий наказ³⁶.

Відповідно до ч. 1 ст. 161 ЦПК України, у наказному провадженні розглядаються справи за вимогами:

1) про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку;

2) про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника;

3) про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення з урахуванням індексу інфляції та 3 відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості;

4) про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

5) про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана

³⁶ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 82.

із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

б) про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів;

7) до юридичної особи або фізичної особи-підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Окреме провадження – це вид неповного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 1 ст. 293 ЦПК України).

Окреме провадження характеризується: відсутністю спору про право; відсутністю сторін; порушенням справи заявником шляхом подання до суду письмової заяви; обмеженням принципів змагальності, диспозитивності тощо; наявністю певних процесуальних особливостей розгляду справ окремого провадження.

Згідно з ч. 2 ст. 293 ЦПК України, суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:

1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

2) обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх;

3) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

4) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

5) усиновлення;

б) встановлення фактів, що мають юридичне значення;

7) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

8) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;

9) визнання спадщини відумерлою;

10) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

11) примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

12) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб;

13) надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя.

Перелік справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, не є вичерпним (ч. 3 ст. 293 ЦПК України).

Цивільне судочинство становить собою послідовний рух і розвиток за певними стадіями процесу.

Стадії цивільного судочинства – це сукупність процесуальних дій, що вчиняються під час провадження у цивільній справі й об'єднуються найближчою процесуальною метою³⁷.

У доктрині цивільного процесуального права вирізняються характерні ознаки стадій цивільного судочинства: а) наявність часових меж; б) наявність самостійної мети і завдань; в) існування комплексу цивільних процесуальних відносин; г) відображення результатів у спеціальних процесуальних актах; г) особлива процедура виникнення й розвитку; д) наявність особливостей процесуального становища суб'єктів процесу; е) специфіка реалізації принципів цивільного процесу³⁸.

Попри значну кількість підходів до диференціації стадій цивільного судочинства в цивільній процесуальній науці, превалює теорія щодо існування таких стадій: 1) відкриття провадження у справі; 2) підготовче провадження;

³⁷ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 24.

³⁸ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 59.

3) розгляд справи по суті; 4) апеляційне провадження цивільного судочинства; 5) касаційне провадження цивільного судочинства; 6) перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами; 7) виконавче провадження.

3. Поняття, предмет і метод цивільного процесуального права

Цивільне процесуальне право, регламентуючи один з важливих напрямків державної діяльності – здійснення правосуддя в цивільних справах, посідає фундаментальне місце в системі права України.

Норми цивільного процесуального права врегульовують порядок розгляду та вирішення справ про захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та свобод фізичних осіб, законних інтересів фізичних і юридичних осіб, державних та суспільних інтересів, що виникають із цивільних, житлових, сімейних, земельних, трудових та інших правовідносин.

Норми цивільного процесуального права визначають увесь хід судового процесу, встановлюють для кожного суб'єкта цивільних процесуальних відносин міру необхідної та можливої поведінки. Реалізація учасниками судового процесу своїх процесуальних прав та обов'язків здійснюється в рамках цивільних процесуальних відносин шляхом вчинення судом і суб'єктами судового процесу процесуальних дій. Порядок і послідовність процесуальної поведінки суду, учасників судового процесу в цивільному судочинстві чітко регламентуються цивільними процесуальними нормами, які розміщені в різних нормативно-правових актах, але основна група таких норм є в ЦПК України³⁹.

Зазначені норми певним чином систематизовані і в своїй сукупності утворюють самостійну галузь права – цивільне процесуальне право.

³⁹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 13.

Цивільне процесуальне право – це галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають між учасниками цивільного процесу і судом під час здійснення правосуддя у цивільних справах⁴⁰.

Цивільному процесуальному праву, як і будь-якій іншій галузі права, властиві власні предмет і метод правового регулювання.

Предметом цивільного процесуального права є суспільні відносини, які виникають у сфері цивільного судочинства при здійсненні правосуддя в цивільних справах.

Особливістю предмета цивільного процесуального права є те, що за його допомогою: визначається коло тих суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного процесуального права; визначаються межі застосування судом норм матеріального та процесуального права; є можливою конкретизація мети і завдань процесуальної діяльності суду, учасників судового процесу; є можливим об'єднати норми цивільного процесуального права в систему⁴¹.

Методом цивільного процесуального права є сукупність правових прийомів, способів і засобів впливу на суспільні відносини у процесі здійснення правосуддя в цивільних справах.

За змістом метод цивільного процесуального права є імперативно-диспозитивним.

Імперативний метод правового регулювання знаходить своє закріплення в нормах цивільного процесуального права через накладання заборон і зобов'язань на виконання певних дій та визначається необхідністю учасників цивільної справи підкорятися судовій владі, неухильно виконувати свої обов'язки під загрозою застосування заходів процесуального примусу або притягнення до відповідальності.

Диспозитивний метод правового регулювання характеризує дозвіл на активну поведінку суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

⁴⁰ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 26.

⁴¹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 16.

Метод цивільного процесуального права характеризується:

1) специфікою процесуально-правового становища суб'єктів цивільних процесуальних відносин;

2) особливістю юридичних фактів, які є підставою виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин;

3) особливостями застосування заходів процесуального примусу як реакції суду на неправомірну поведінку учасника судового процесу;

4) особливістю цивільної процесуальної форми, в межах якої застосовується метод правового регулювання⁴².

4. Система та джерела цивільного процесуального права

Цивільне процесуальне право, як і будь-яка інша самостійна галузь права, має свою організаційну побудову, яка пов'язує всі правові норми в певному порядку, що сприяє ефективному пізнанню та застосуванню цих норм.

Сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих норм та інститутів цивільного процесуального права, обумовлених предметом і методом правового регулювання та розташованих у певній послідовності, становить **систему цивільного процесуального права**.

При цьому систему цивільного процесуального права не слід ототожнювати зі системою цивільного процесуального законодавства. Вказані поняття співвідносяться між собою як зміст і форма. Система права є внутрішньою побудовою права, натомість система законодавства – це зовнішня форма вираження та існування правових норм, засіб надання їм визначеності та обов'язковості⁴³.

⁴² Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 26–27.

⁴³ Галюк Р. Г. Співвідношення системи права та системи законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. С. 131. URL: <http://www.apdp.in.ua/v74/21.pdf>

Структура системи права є стійкою впорядкованістю її елементів, первинним із яких вважається норма права. Предмет правового регулювання об'єднує норми різного змісту в групі – інститути, галузі. Галузь права, своєю чергою, також має властиву їй систему, тобто свою структуру розподілу правових елементів. Елементами правової структури галузі цивільного процесуального права є норми права та інститути права.

Норми цивільного процесуального права – це встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки організаційно-процедурного характеру, які з метою регламентації порядку здійснення правосуддя в цивільних справах закріплюють права й обов'язки учасників процесу та процедуру вчинення ними процесуальних дій, а також захищені від можливих порушень заходами державного примусу чи іншими процесуальними засобами⁴⁴.

Кожна норма цивільного процесуального права поряд зі загальними ознаками, що притаманні нормам усіх галузей (загальний характер, формальна визначеність, зв'язок із державою, системність тощо), наділяється низкою таких специфічних ознак, як:

- 1) спрямованість на виконання завдань цивільного судочинства;
- 2) цивільно-процесуальні норми виступають засобами захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів учасників матеріально-правових відносин;
- 3) наявність організаційно-процедурного характеру викладених у нормах приписів, що здійснюють детальну регламентацію всіх процесуальних дій учасниками судочинства;
- 4) наявність особливого адресата норм цивільного процесуального права – судового органу, який наділений владними (судовими) повноваженнями в процесі розгляду та вирішення цивільних справ;
- 5) забезпечення дотримання норм цивільного процесуального права різними правовими заходами (гарантіями),

⁴⁴ Підлубна О. В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2007. С. 12.

в тому числі цивільними процесуальними засобами захисту і відповідальності⁴⁵.

Інститут цивільного процесуального права – це сукупність взаємозв'язаних норм цивільного процесуального права, що регулюють групу (частину) однорідних (взаємопов'язаних) цивільних правовідносин у сфері цивільного судочинства⁴⁶. До таких доречно віднести інститути: позову; доказів; розгляду справ у суді першої інстанції; апеляційного провадження цивільного судочинства, тощо.

Підґрунтям для створення системи цивільного процесуального права виступає структура ЦПК України. Відтак, виділяють Загальну та Особливу частину цивільного процесуального права.

Загальна частина охоплює процесуальні норми та інститути, які поширюються на всі види проваджень та стадії цивільного судочинства. Вони містяться у розділі I ЦПК України.

Особлива частина включає процесуальні норми та інститути, спрямовані на врегулювання порядку розгляду та вирішення цивільних справ за окремими видами проваджень і стадіями цивільного судочинства. Вони розміщені у розділах II–XIII ЦПК України.

Зовнішньою формою вираження і закріплення цивільних процесуальних норм, у яких містяться правила цивільного судочинства, чим засвідчується їх загальнообов'язковість, є **джерело цивільного процесуального права**.

Центральне місце в структурі джерел вітчизняного цивільного процесуального права займає нормативно-правовий акт.

Сукупність нормативно-правових актів, які містять норми, спрямовані на врегулювання порядку організації та здійснення правосуддя в цивільних справах, охоплюється поняттям **«цивільне процесуальне законодавство»**.

⁴⁵ Підлубна О. В. Норма цивільного процесуального права: поняття, межі дії та реалізація в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2007. С. 19.

⁴⁶ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцевої. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 135.

Приписи ст. 3 ЦПК України окреслюють коло нормативно-правових актів, які регулюють процедуру розгляду цивільних справ. До таких актів належать Конституція України, ЦПК України, Закон України «Про міжнародне приватне право», міжнародні договори України.

Основу цивільного процесуального законодавства становить **Конституція України**. Будучи Основним Законом держави, Конституція України стосовно цивільного процесуального права вирішує такі питання:

- визначає судову систему України, уповноважуючи суди здійснювати правосуддя;
- закріплює міжгалузеві принципи правосуддя, що стосуються судочинства і судоустрою;
- передбачає гарантії судового захисту⁴⁷.

ЦПК України – основний кодифікований акт, який, згідно зі ст. 1, визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших визначених цим Кодексом справ, встановлює порядок здійснення цивільного судочинства.

З-поміж усіх джерел цивільного процесуального права ЦПК України виділяється тим, що він складається з таких правових норм, які дають системне уявлення про цивільний процес як динамічне явище, що розвивається з першої до останньої стадії, а також у ньому зібрані максимально повні процесуальні особливості розгляду окремих категорій цивільних справ. Але це не означає, що порядок вирішення тих чи інших процесуальних питань не вказаний в інших законодавчих актах, у тому числі й кодифікованого характеру. У цьому аспекті серед джерел цивільного процесуального права доречно назвати ЦК України, СК України, ЖК України тощо. Ці кодекси містять процесуальні норми, які вказують на особливість вирішення того чи іншого процесуального питання при вирішенні певної категорії цивільної справи (на кого покладається обов'язок доказування певних юридичних фактів, до кого

⁴⁷ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 18.

можна подати регресний позов, за яких умов особа може звернутися з позовом до суду, хто виступає співучасником у справі, які докази у справі не допускаються тощо). Конкретизуючі процесуальні норми містяться у матеріально-правових кодексах, оскільки законодавець намагався не лише регламентувати права та обов'язки суб'єктів матеріальних правовідносин, а й показати специфіку їх захисту в судовому порядку. Існування подібних норм в актах матеріального законодавства неминуче, але у випадку надання їм загального характеру їх необхідно вилучати з актів матеріального законодавства та переміщати до ЦПК України. Такими нормами в ЦК України, наприклад, є норми, які регламентують позовну давність⁴⁸.

Відповідно до ст. 3 ЦПК України, після Конституції України та ЦПК України до законодавства, на основі якого здійснюється цивільне судочинство, відноситься **ЗУ «Про міжнародне приватне право»**, норми якого регламентують провадження у справах за участю іноземних осіб, питання підсудності та виконання іноземних судових доручень, визнання і виконання рішень іноземних судів (розділи XI, XII, XIII). Щодо загальних правил цивільного судочинства, зокрема й тих, які закріплені в ЦПК України і присвячені визнанню та виконанню рішень іноземних судів в Україні та провадженню у справах з іноземним елементом, приписи ЗУ «Про міжнародне приватне право» мають спеціальний характер.

До джерел цивільного процесуального права належать й інші **закони**, серед яких варто виокремити: ЗУ від 02.06.2016 р. № 1402-VIII «Про судоустрій і статус судів», який визначає основні засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні; ЗУ від 02.06.2016 р. № 1404-VIII «Про виконавче провадження», норми якого визначають порядок примусового виконання судових рішень, забезпечуючи при цьому захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів суб'єктів права; ЗУ від 14.10.2014 р. № 1697-VII «Про прокуратуру»,

⁴⁸ Феннич В. П. Система джерел цивільного процесуального права та місце в ній судового прецеденту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 75–76.

що містить норми, які регулюють питання участі прокурора в цивільному судочинстві; ЗУ від 05.07.2012 р. № 5076-VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який визначає правові засади організації й діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні; ЗУ від 08.07.2011 р. № 3674-VI «Про судовий збір», що містить норми, які закріплюють правові засади справляння судового збору, платників, об'єкти та розміри ставок судового збору, порядок сплати, звільнення від сплати та повернення судового збору; ЗУ від 16.11.2021 р. № 1875-IX «Про медіацію», що визначає правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору); інші закони.

До системи цивільного процесуального законодавства належать також **підзаконні нормативно-правові акти**. Застосування судом підзаконних актів у процесі розгляду і вирішення цивільної справи можливе за умови: якщо вони не суперечать Конституції України, законам та міжнародним договорам, що ратифіковані Україною; застосовуються судом разом з положеннями Конституції, закону, міжнародного договору⁴⁹.

Вагому роль у ієрархічній системі джерел цивільного процесуального права відіграють **міжнародні договори**. На конституційному рівні визначено межі дії міжнародних договорів. Конституція України у ч. 1 ст. 9 проголосила, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Відповідно до ч. 8 ст. 10 ЦПК України, у разі невідповідності правового акта міжнародному договору, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України, таким чином підкреслюючи його пріоритетність перед нормативно-правовими актами України.

Міжнародні договори визначають взаємну допомогу у цивільних справах. Прикладом таких актів є договір України

⁴⁹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 41.

з Республікою Польща (24.05.1993 р.), з Литовською Республікою (07.07.1993 р.), з Республікою Грузія (09.01.1995 р.), з Естонською Республікою (15.02.1995 р.), з Латвійською Республікою (23.05.1995 р.), з Республікою Македонія (10.04.2000 р.), з Грецькою Республікою (02.07.2002 р.) та ін.

Особливе місце в структурі джерел цивільного процесуального права займає **Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року**, ратифікована Законом України від 17.08.1997 р., яка, відповідно до ст. 9 Конституції України, як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, стала частиною національного законодавства України. Саме ЗУ «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 року» передбачається визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини⁵⁰.

У доктрині цивільного процесуального права поширення набуває ідея про необхідність визнання судової практики як самостійного джерела цивільного процесуального права.

Під **судовою практикою** належить розуміти різновид юридичної практики, який полягає у правозастосовній та правотворчій діяльності судів, котра втілюється в певних видах юридичних актів⁵¹.

Значимість судової практики полягає в тому, що вона: 1) здійснює позитивний вплив на вироблення єдиних правил поведінки в однотипних фактичних ситуаціях; 2) здатна нівелювати прогалини сучасного законодавства, що характеризується великою кількістю законів, які містять нечіткі положення, або взагалі не регулюють ті суспільні відносини, з яких виник конфлікт. Тому ціла низка положень нормативних актів вимагає конкретизації в судовій практиці;

⁵⁰ Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.11.2023)

⁵¹ Погрібняк С. Роль судової практики у правовій системі. *Юридична методологія – основа гармонізації законодавства України до законодавства ЄС* : матеріали міжнародного семінару (м. Київ, 13–14 листопада 2003 р.). Київ, 2003. С. 32.

3) слугує важливим підґрунтям для подальшого вдосконалення чинного законодавства (матеріального і процесуального)⁵².

У структурі судової практики центральне місце належить **практиці ЄСПЛ**. Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» та ч. 4 ст. 10 ЦПК України, національні суди використовують практику ЄСПЛ як джерело права.

Судова практика ЄСПЛ застосовується лише в межах застосування Конвенції. Під рішеннями, що складають судову практику ЄСПЛ, слід розуміти: а) остаточне рішення ЄСПЛ проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України (ст. 1 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»)⁵³.

Зважаючи на те, що Україна визнає юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції, то застосування судами цієї Конвенції має здійснюватися з обов'язковим урахуванням практики ЄСПЛ не лише щодо України, а й щодо інших держав⁵⁴.

У системі судової практики важливе місце відводиться **рішенням та висновкам Конституційного Суду України**. Для цивільного процесуального права акти Конституційного Суду України повинні розглядатися як джерела права. Конституцією України визначено два напрямки діяльності Конституційного Суду України: вирішення питань про відповідність законів

⁵² Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 43.

⁵³ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 12.11.2023)

⁵⁴ Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 р. № 13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.

та інших правових актів Конституції України і надання офіційного тлумачення Конституції України та законів України (ст. 147 Конституції України). Рішення Конституційного Суду України про скасування тієї чи іншої норми права набуває значення джерела права, оскільки загальні суди не вправі застосовувати таку норму права чи посилатися на неї⁵⁵.

Постанови Верховного Суду не є джерелом цивільного процесуального права у класичному його розумінні. Постанови Пленуму Верховного Суду хоча формально не є обов'язковими, проте беруться до уваги і часто використовуються як джерело права.

5. Дія норм цивільного процесуального права

Норми цивільного процесуального права діють у часі, просторі й за колом осіб.

Дія норм у часі визначається за правилами, закріпленими ч.ч. 3–4 ст. 3 ЦПК України: провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи; закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі.

Відповідно до ч. 9 ст. 10 ЦПК України, якщо спірні відносини не врегульовано законом, суд застосовує закон, що регулює схожі за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого виходить зі загальних засад законодавства (аналогія права).

Дія цивільних процесуальних норм у просторі визначається тим, що: норми поширюють свою дію на всю територію України; до спірних правовідносин, що виникли, змінилися чи припинилися за межами України, але підлягають розгляду на території України, процесуальні норми застосовуються у випадках, передбачених законом України та міжнародними договорами за участю України⁵⁶.

⁵⁵ Цивільне процесуальне право України : підручник. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. та допов. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 46–47.

⁵⁶ Там само. С. 48.

Правила дії цивільного процесуального законодавства визначають його дію і **за колом осіб**. Відповідно до ст. 4 ЦПК України, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси. Іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, іноземні держави (їх органи та посадові особи) та міжнародні організації також мають право звертатися до судів України для захисту своїх прав, свобод чи інтересів⁵⁷.

Тимчасом дія цивільного процесуального законодавства за колом осіб має особливості. Воно діє лише стосовно учасників цивільного процесу й осіб, які якимось причетні до справи, що розглядається судом, хоча й не залучені до процесу. При цьому суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників судового процесу та здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 6 ЦПК України).

6. Наука цивільного процесуального права

Наука цивільного процесуального права – це система теоретичних поглядів, понять, ідей, теорій та концепцій у сфері цивільних процесуальних відносин. Вона вивчає закономірності виникнення, функціонування та розвитку цивільного процесуального права, його суть, місце в правовій системі, роль у виконанні соціальних функцій та принципи регулювання цивільних процесуальних відносин⁵⁸.

Предмет науки цивільного процесуального права є складним і з її розвитком постійно змінюється та розширюється. Це вже не лише система знань про цивільне процесуальне право, цивільне судочинство, а й вирішення питань про правозастосовну практику судів, які розглядають цивільні справи, формування пропозицій подальшого удосконалення такої

⁵⁷ Цивільний процес України: підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 32–33.

⁵⁸ Там само. С. 34.

діяльності. Це й дослідження окремих питань самої науки (історії, методології, структури, системи тощо)⁵⁹.

Виходячи зі змісту предмета науки цивільного процесуального права, можна визначити її систему, яку утворюють такі напрями:

1) поняття науки, її предмет, метод, система, соціальні функції, співвідношення зі загальною теорією держави і права та іншими юридичними науками, історія науки;

2) судова влада та правосуддя, вчення про процесуальний закон, система та принципи цивільного процесуального права, вчення про цивільні процесуальні правовідносини, вчення про докази та ін.;

3) поняття цивільного процесу, його стадії, право на звернення до суду за судовим захистом, процесуальна діяльність суду та інших учасників процесу тощо;

4) цивільний процес іноземних держав;

5) розгляд цивільних справ з іноземним елементом;

6) поняття та значення судової практики, форми судової практики тощо⁶⁰.

Для дослідження правових явищ, які становлять предмет науки цивільного процесуального права, використовується система філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових методів, вибір яких обумовлюється об'єктом дослідження та напрямом наукового пізнання.

Завданням науки цивільного процесуального права є окреслення перспективних шляхів розвитку цивільного судочинства і напрямків удосконалення інститутів цивільного процесуального права задля підвищення їх ефективності, дослідження сучасних тенденцій судового захисту прав, свобод та охоронюваних законом інтересів учасників цивільних процесуальних правовідносин з метою удосконалення як національного законодавства, так і правозастосовної практики.

⁵⁹ Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинюк, М. П. Курило, О. В. Кірюк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинюка. Київ : Алерта, 2016. С. 47.

⁶⁰ Цивільне процесуальне право України : підручник. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. та допов. / за заг. ред. М. М. Ясинюка. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 50.

Цивільне процесуальне право перебуває в прямій залежності від рівня розвитку його науки, який і обумовлює якість правотворчого процесу, результатом чого, зрештою, є закріплення в нормативно-правових актах удосконаленої процедури розгляду і вирішення цивільних справ⁶¹.

Питання для самоперевірки

1. Якими ознаками характеризується судова форма захисту цивільних прав?
2. Назвіть належні умови самозахисту цивільного права чи законного інтересу.
3. Перелічіть характерні риси наказного провадження.
4. Які справи розглядаються в порядку окремого провадження?
5. Вкажіть альтернативні форми вирішення цивільних спорів.
6. Що є предметом цивільного процесуального права?
7. Охарактеризуйте метод цивільного процесуального права.
8. Яке місце в системі джерел цивільного процесуального права займають міжнародні договори?
9. У чому виявляється дія норм цивільного процесуального права в часі, за колом осіб, у просторі?

Рекомендована література

1. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
2. Кройтор В. А. Використання прецедентного права, створеного суддями Європейського суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими судами з аналогічних питань. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 46–53.
3. Чернега В. М. Українська наука цивільного процесуального права на початку III тисячоліття. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 92–100.
4. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55–58.

⁶¹ Цивільне процесуальне право України : підручник. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. та допов. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 51.

5. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.
6. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.
7. Рябченко Ю. Ю. Судовий прецедент і джерела цивільного процесуального права: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. № 43. С. 96–98.
8. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб : кол. монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова, Р. М. Замуравкіна, О. П. Печений, Л. М. Баранова, К. В. Гусаров ; за наук. ред. В. Л. Яроцького ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» ; НДІ правознавства. Харків : Юрайт, 2013. 272 с.
9. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні : монографія / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Юридична література, 2017. 212 с.

Глава 2

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

1. Поняття, ознаки, значення та види принципів цивільного процесуального права

2. Характеристика окремих принципів цивільного процесуального права

1. Поняття, ознаки, значення та види принципів цивільного процесуального права

Принципи вважаються найбільш узагальненою категорією науки цивільного процесуального права поряд із такими, як предмет і метод цивільного процесуального права, цивільні процесуальні правовідносини тощо. Будь-яка галузь права та правова система загалом засновуються на принципах права. В перекладі з латинської «принцип» означає «основа», «начало», «засада».

Принципи цивільного процесуального права – це закріплені в нормах цивільного процесуального права основні керівні положення (засади), що відображають специфіку, сутність і зміст цієї галузі права.

Зміст цих принципів виражено і закріплено в Конституції України, ЗУ «Про судоустрій і статус суддів України» і у відповідних нормах ЦПК України.

У принципах цивільного процесу концентруються погляди законодавця на характер і зміст сучасного судочинства щодо розгляду й вирішення судами цивільних справ. Принципи цивільного судочинства мають важливе значення, позаяк:

1) слугують початком тлумачення процесуальних норм із недостатньо вираженим змістом, у разі усунення прогалин у праві, дають змогу знайти правильне рішення того чи іншого процесуального питання, якщо в чинному законодавстві немає відповідної норми;

2) є орієнтиром у нормотворчій діяльності. Вони визначають основні напрями, перспективи розвитку цивільного

процесу, слугують головним критерієм оцінки обґрунтованості пропозицій про зміну й доповнення цивільного процесуального законодавства;

3) ними керується суд при розгляді та вирішенні цивільної справи, і він не повинен їх порушувати, адже це призведе до ухвалення незаконного та необґрунтованого рішення;

4) вони допомагають правильно організувати діяльність суду, поведінку учасників судового процесу.

Ознаки принципів цивільного процесуального права:

1) зміст принципів становлять керівні ідеї та погляди держави і суспільства щодо здійснення правосуддя у цивільних справах;

2) принципи цивільного процесуального права визначають особливості та зміст цивільного процесуального права і перспективи його розвитку;

3) принципи є обов'язковими до точного й неухильного виконання;

4) принципи вважаються правовими засадами вказаної діяльності і закріплені у правових нормах;

5) принципи гарантують справедливість, неупередженість і своєчасність розгляду та вирішення цивільних справ;

6) принципи визначають особливості цивільного процесуального права як галузі в системі права і характеризують суть (зміст) і завдання цивільного судочинства в цивільних справах на певному історичному етапі розвитку держави;

7) принципи мають пряме відношення до регулювання процесуальної діяльності суду і учасників судового процесу;

8) сукупно принципи утворюють систему принципів цивільного процесуального права.

Принципів цивільного процесуального права чимало, тому важливо їх класифікувати. Здійснювати класифікацію можна на різних підставах. З огляду на це в науковій юридичній літературі не існує єдиної думки щодо класифікуючих ознак.

У сфері цивільного судочинства виявляють свою дію також принципи, які закріплені в міжнародно-правових актах, визнаних Україною, в Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», ЦПК України. Не зважаючи на те, що принципи закріплюються в різних нормативних актах, вони мають однаковий предмет правового регулювання

і належать до складу принципів цивільного процесуального права¹.

Є певні критерії, за якими принципи поділяються на групи:

1. За джерелом закріплення:

- принципи, закріплені в міжнародно-правових актах, визнаних Україною;
- принципи, закріплені в Конституції;
- принципи, закріплені в цивільному процесуальному законодавстві.

2. За сферою поширення:

а) *загальновизнані правові принципи* (поширюють свою дію на право в цілому): верховенства прав людини; верховенства права; права на суд; правової визначеності; справедливості; відкритості (гласності));

б) *міжгалузеві принципи* (закріплені у кількох галузях права: національної мови судочинства; змагальності; диспозитивності);

в) *галузеві принципи* (поширюють свою дію на одну галузь права і підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах: обов'язковість судового рішення; поєднання одноособового і колегіального складу в розгляді цивільної справи);

г) *принципи правових інститутів:*

1) принципи доказування (свободи подання доказів до суду; правила оцінки доказів судом; судової істини);

2) принципи судового розгляду справи по суті (безпосередність; усність; неможливість процесуального сумісництва тощо);

3) принципи виконавчого провадження (недоторканність мінімуму майна, необхідного фізичній особі-боржнику і членам його сім'ї; відповідність обсягу вимог стягувача заходам примусового стягнення тощо)).

3. За об'єктом регулювання:

– *організаційно-функціональні принципи* – регулюють організацію правосуддя і впливають на порядок його здійснення (здійснення правосуддя виключно судами; незалежність суддів і підкорення їх лише закону тощо);

¹ Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 121.

– *функціональні* – визначають процесуальну діяльність суду та учасників судової справи (законності; диспозитивності; змагальності, процесуальної рівності тощо).

4. За природою і процесуальним значенням:

– *основоположні (фундаментальні)* – певні міжнародні стандарти, які впливають зі самої природи судової влади (верховенство права; незалежність суддів і підкорення їх тільки законам; гласність тощо). Порухення таких принципів виключає можливість характеризувати правосуддя в цивільних справах як справедливе;

– *«інші» принципи цивільного судочинства* – засновані на національних традиціях держави та на її фінансових можливостях (співвідношення (чи поєднання) одноособового і колегіального складу суду; національної мови судочинства тощо). Їх порушення впливає на справедливість правосуддя, але не такою мірою, як при порушенні основоположних (фундаментальних) принципів².

На думку В. Кройтора, найактуальнішою як для теорії, так і для практики може вважатися класифікація принципів цивільного судочинства, що виокремлює такі дві групи: 1) основоположні принципи цивільного судочинства (принцип верховенства прав людини, принцип права на суд, принцип верховенства права, принцип правової визначеності, принцип пропорційності);

2) принципи цивільного судочинства України, які підкреслюють особливості правосуддя в цивільних справах (принцип незалежності суддів і підкорення їх лише закону під час здійснення правосуддя в цивільних справах, принцип поєднання одноособового і колегіального розгляду цивільних справ, принцип державної мови судочинства, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип процесуальної рівноправності сторін, принцип трьохінстанційності та забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судового рішення, принцип поєднання письмової

² Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 98–100.

та усної форми судочинства, принцип безпосередності, принцип обов'язковості судових рішень³.

Усі принципи цивільного процесуального права сукупно утворюють взаємозалежну й взаємообумовлену систему, що становить певне цілісне утворення, тимчасом кожен із принципів послідовно розкриває зміст галузі права загалом. Доречно зазначити, що будь-яка класифікація має умовний характер і найімовірніше не практичне, а науково-пізнавальне значення.

2. Характеристика окремих принципів цивільного процесуального права

Загальноправові принципи – це ті принципи, які притаманні будь-якій галузі права, як-от:

– **принцип верховенства права** – проголошено ст. 8 Конституції України. Він є основним для забезпечення функціонування всієї правової системи, закріплює пріоритетність права, прав і свобод людини та громадянина, справедливість і гуманність у процесі ухвалення судових рішень;

– **принцип справедливості** – виражає загальносоціальну суть права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових відносин, між особою та суспільством. Він вимагає, щоби правосуддя здійснювалося на законних і чесних підставах. Право кожного на справедливий розгляд справи закріплено у ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.;

– **принцип гуманізму** – закріплено у ст. 3 Конституції України. Відповідно до положень цієї статті, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

³ Цивільний процес : навчальний посібник / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. С. 51.

Зміст принципу передбачає, що діяльність суду під час вирішення цивільних справ повинна спрямовуватись на зміцнення соціальної справедливості, зважати на законні інтереси особи та захищати їх;

– **принцип законності** – це принцип точного і повсюдного виконання всіма органами держави, посадовими особами та громадянами вимог закону. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Громадяни зобов'язані неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68 Конституції України);

– **принцип демократизму** є одним із найважливіших загальноправових принципів. Серед обставин, що визначають демократизм як принцип, можна виокремити такі положення, закріплені в Конституції України: визнання людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3); відповідальність держави перед людиною за свій головний обов'язок – забезпечення прав і свобод людини (ст. 3); закріплення положення, що єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5); проголошення верховенства права (ст. 8); визнання того, що державний примус здійснюється виключно у межах чинного законодавства (ст. 19) та ін.

Міжгалузеві принципи – це ті, що діють відразу в кількох галузях права (цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне, господарське процесуальне право). Більшість принципів мають міжгалузевий характер, бо достатньо одноманітно виражені в нормах кількох галузей з огляду на особливості того чи іншого виду судочинства. До них належать принципи судоустрою, судочинства (цивільного, господарського, кримінального) і правового стану осіб, які беруть участь у процесі. Це, зокрема, такі принципи:

– **реалізації права на судовий захист** – кожному гарантується захист його прав, свобод і законних інтересів незалежним судом, утвореним відповідно до закону. Так, у ст. 8 Конституції України закріплено право кожного на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод.

Відповідно до ч. 3 ст. 55 Конституції України, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ.

Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України (ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»). Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом;

– **здійснення правосуддя виключно судами.** Цей принцип закріплений насамперед у Конституції України, відповідно до ст. 124 якої правосуддя в Україні здійснюється виключно судами і делегування їх функцій, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 5 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»);

– **принцип колегіальності і одноособовості розгляду справ** закріплений у ч. 2 ст. 129 Конституції, за якою судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних. Випадки одноособового та колегіального розгляду цивільної справи передбачені ст. 33 ЦПК України;

– **самостійності та незалежності суддів.** Незалежність суддів передбачена ст.ст. 126 та 129 Конституції України. Відповідно до ст. 6 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, встановлену законом.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи повинні утримуватися від заяв і дій, що можуть підірвати незалежність судової влади;

– **рівності перед законом і судом.** Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак (ст. 9 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»);

– **гласності та відкритості судового розгляду** (див. далі);

– **принцип мови судочинства.** Згідно зі ст. 10 Конституції України, держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

Ст. 12 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 14 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» проголошує здійснення судочинства і діловодства в судах державною мовою. Водночас суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою.

Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють.

У судах, одночасно з державною, можуть використовуватися й регіональні мови або мови меншин відповідно до ЗУ «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин».

Особам, котрі беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або іншою, якою володіють, користуючись послугами перекладача у встановленому процесуальним законодавством порядку. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), послуги перекладача з регіональної мови або мови меншини (мов), у разі такої потреби, надаються без додаткових для цих осіб витрат.

Судові документи складаються державною мовою. Текст судового рішення складається з урахуванням стандартів державної мови.

У ч. 3 ст. 2 ЦПК України закріплені **основні засади (принципи) цивільного судочинства**, що водночас є загальними

принципами правосуддя та специфічними принципами для цивільного судочинства:

- 1) верховенство права;
- 2) повага до честі й гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судові рішення.

Принцип верховенства права. Принцип верховенства права закріплений у Преамбулі Загальної декларації прав людини, Преамбулі та ст. 3 Статуту Ради Європи, Преамбулі Європейської конвенції з прав людини, у ст. 8 Конституції України, в якій зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права; у ст. 129, де вказано, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права, а також у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де сказано, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією України і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою. Відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, верховенство права визнається однією з основних засад (принципів) цивільного судочинства. Цей принцип належить до основоположних принципів цивільного судочинства.

Зазначений принцип у сфері правореалізації передбачає, що національний суд під час розгляду справи та ухвалення рішення повинен вирішувати питання про відповідність

національного законодавства принципу верховенства прав людини.

Принцип поваги до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом. У ст.ст. 21, 28 Конституції України зазначено, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах і кожен має право на повагу до його гідності. Цей принцип віднайшов своє закріплення у п. 2 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, де сказано, що суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників судового процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Так, у п. 1 ч. 2 ст. 43 ЦПК України вказано на необхідності виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу. За невиконання учасником справи його обов'язків суд застосовує заходи примусу, які передбачені ч. 3 ст. 43 ЦПК України.

Принцип також може виявлятися у прояві поваги до учасників процесу, можливості висловлювати свою позицію, думки, наводити аргументи та доводи, а також в обов'язку інших учасників судового процесу не заважати і не створювати перешкоди в реалізації процесуальних прав та обов'язків і не зловживати ними.

Рівність перед законом і судом знаходить своє відображення у ст. ст. 21, 24, 26, 129 Конституції України, ст. 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та ст. 6, п. 2 ст. 12 ЦПК України.

Цей принцип надає можливість учасникам справи відстоювати перед судом свою позицію та доводити її за допомогою доказів, що сприяє з'ясуванню всіх дійсних обставин справи й ухваленню судом законного та обґрунтованого судового рішення.

Рівність перед законом і судом – це однакове застосування положень цивільного процесуального закону до всіх фізичних та юридичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, політичних партій, які беруть участь у цивільному судочинстві.

У цивільному судочинстві правосуддя здійснюється судом щодо всіх учасників справи в єдиному процесуальному порядку на основі принципів справедливості, законності, верховенства права тощо.

Рівність перед законом передбачає, що стосовно кожного учасника цивільної справи діють однакові закони. Рівність перед судом означає, що справи розглядаються судами єдиної судової системи України на основі єдиних повноважень суду і в єдиному процесуальному порядку з однаковими процесуальними правами і обов'язками для учасників судової справи⁴.

Принцип гласності та відкритості судового розгляду та його повне фіксування технічними засобами. Цей принцип знайшов своє вираження у п. 6 ст. 129 Конституції України, ст. 7 ЦПК України та ст. 11 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів». Так, розгляд справ у судах проводиться усно і відкрито. Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні, від неї забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Такі особи допускаються до зали судових засідань до початку судового засідання або під час перерви.

Усі судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими. Ніхто не може бути обмеженим у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом.

Додатковим способом інформування про суд, який розглядає справу, сторони спору та предмет позову, місце, дату і час судового засідання може бути надання інформації з використання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, у тому числі з використанням мобільного застосунку «Дія».

Особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис із використанням

⁴ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 106.

портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням відповідних обмежень, зокрема ст. 307 ЦК України.

Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав. Суд може визначити місце в залі судових засідань, з якого має проводитися фотозйомка, відеозапис.

Закритий судовий розгляд є винятком зі загального правила і полягає в тому, що коло осіб, присутніх у судовому засіданні, обмежується. Закритий судовий розгляд допускається у таких випадках:

- 1) якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом;
- 2) за клопотанням учасників справи з метою:
 - забезпечення таємниці усиновлення;
 - запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність.

Особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені в судовому засіданні лише за згодою осіб. Це правило також застосовується при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру.

Про розгляд справи у закритому засіданні постановляється ухвала. Суд ухвалою може оголосити судові засідання закритим повністю або закритою його частину.

Розгляд справи та вчинення окремих процесуальних дій у закритому судовому засіданні проводиться з додержанням правил здійснення цивільного судочинства. Під час такого розгляду можуть бути присутні лише учасники справи, а за необхідності – свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі. У такому разі суд попереджає зазначених осіб про обов'язок не розголошувати інформацію, для забезпечення захисту

якої здійснюється розгляд справи або вчиняються окремі процесуальні дії в закритому судовому засіданні.

Щодо повної фіксації судового процесу за допомогою технічних засобів, то, відповідно до ст. 129 Конституції та на виконання вимог ч. 14 ст. 7 і ст.ст. 247–259 ЦПК України, суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснює повне його фіксування за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, крім випадків, передбачених у ЦПК України. Процесуальний порядок фіксації перебігу судового засідання регламентовано у Главі 7 Розділу III ст.ст. 247–250 ЦПК.

Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений на основі норм ЦПК України. Інші записи судового засідання, зроблені учасниками судового засідання та присутніми на ньому особами, не відносяться до офіційних форм фіксації судового засідання, і суд не має право їх вилучати та приєднувати до матеріалів справи.

Принцип змагальності сторін закріплений у ст. 55, п. 3 ст. 129 Конституції України, п. 4 ч. 3 ст. 2 та ст. 12 ЦПК України.

Відповідно до ст. 12 ЦПК України, цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін.

Зміст принципу полягає у забезпеченні широкої можливості сторонам, іншим учасникам, які беруть участь у справі, обстоювати свої права й інтереси, свою позицію у справі, свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості.

Суд зі свого боку, зберігаючи об'єктивність і неупередженість: лише керує ходом судового процесу; сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами; роз'яснює у разі потреби учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій; сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав; запобігає зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків.

Таким чином, закон покладає обов'язок доказування на сторони. Перелік змагальних можливостей сторін і процесуальних повноважень суду (ч. 5 ст. 12 ЦПК України) має відображати спробу законодавця зберегти правильний баланс між змагальністю сторін та активністю суду. Таке поєднання

забезпечує баланс публічно-правових і приватно-правових інтересів у процесі, справжню реалізацію права на судовий захист, більш ефективно сприяє досягненню основних завдань і мети судочинства.

Змагальністю вирізняється весь процес відбору фактичного матеріалу, необхідного для вирішення судом справи, встановлюються форми, методи і способи дослідження цього матеріалу, процесуальна діяльність суб'єктів доказування, її послідовність і правові наслідки.

Принцип диспозитивності визначає механізм виникнення, розвитку і закінчення цивільної справи. Принцип диспозитивності полягає у можливості осіб, які беруть участь у справі, мати в розпорядженні свої матеріальні та процесуальні права, а також засоби їх захисту. Диспозитивність є продовженням і наслідком диспозитивного начала, характерного для цивільних матеріальних правовідносин. Зміст принципу диспозитивності характеризується тими широкими правами, якими закон наділяє сторони та інших осіб у справі.

Відповідно до ст. 13 ЦПК України, суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно ЦПК України, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом.

Збирання доказів не є обов'язком суду, крім випадків, які передбачені ЦПК України. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності. Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Принцип пропорційності закріплений у ст. 11 ЦПК України. Так, суд визначає в межах, встановлених ЦПК України, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного

судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Пропорційність – це загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються⁵.

Принцип обов'язковості судового рішення закріплений ст. 1291 Конституції України, де зазначено, що суд ухвалює рішення іменем України і воно є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному судовому порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Згідно з п. 9 ст. 129 Конституції України, обов'язковість судового рішення є основою засадою судочинства.

Рішення суду, відповідно до процесуального законодавства, є обов'язковим уже з моменту його винесення і проголошення. Але з моменту набрання ним законної сили та відповідно до ст. 18 ЦПК України воно стає загальнообов'язковим для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягає виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВР України, – і за її межами.

Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом.

Обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням вирішено питання про їхні права, свободи чи інтереси.

⁵ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 114.

Принцип забезпечення права на апеляційний перегляд справи або касаційне оскарження судового рішення.

Відповідно до ст. 129 Конституції України, однією з основних засад судочинства є забезпечення права на апеляційне і касаційне оскарження судових рішень, що є невід'ємним елементом права на судовий захист. Адже судовий захист можна вважати ефективним (повним і об'єктивним), якщо судові рішення у справі справедливі, законні та обґрунтовані.

У ст. 14 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено право учасників справи на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення.

Право на перегляд справи та оскарження судового рішення закріплено й у ст. 14 ЦПК України, де зазначено, що учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Не допускається касаційне оскарження судового рішення суду першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку.

Цей принцип враховує інстанційність будови судової системи України з розгляду й оскарження судових рішень, в основу якої покладено гарантії права на судовий захист.

Принцип розумності строків розгляду справи судом.

Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи судом упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом».

У ст. 121 ЦПК України закріплено обов'язок суду встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій судом і учасниками судового процесу. Частина 2 цієї ж статті встановлює, що строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії та відповідає завданню цивільного судочинства.

Розумним, зокрема, вважається строк, який об'єктивно необхідний для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного судового захисту.

Вирішуючи питання про встановлення тривалості процесуального строку, суд повинен враховувати: складність справи; кількість співпозивачів, співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз, їх кількість та складність; кількість осіб, яку необхідно допитати; участь у справі іноземного елемента; актуальність предмета спору; своєчасність призначення та вчинення процесуальних дій, повноту здійснення суддею контролю за виконанням працівниками апарату суду своїх службових обов'язків та ін.

Проте строки на апеляційне та касаційне оскарження є чітко передбачені ЦПК України, тож необхідно дотримуватися строків на таке оскарження.

Встановлений судом процесуальний строк може бути продовжений судом за заявою учасника справи, поданою до закінчення цього строку, чи з ініціативи суду.

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Він закріплений у ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Заборона зловживання правами», п. 11 ч. 3 ст. 2, ст. 44 ЦПК України.

Сторони та їхні представники, як основні учасники судового процесу, мають обов'язок добросовісно користуватися своїми правами. У ст. 44 ЦПК України зазначено, що зловживання процесуальними правами не допускається.

Під зловживанням процесуальними правами розуміють процесуальні дії або процесуальну бездіяльність учасників справи та їхніх представників, які спрямовані на реалізацію належних їм процесуальних прав з метою перешкодити нормальному функціонуванню судового процесу або використання їх процесуальних прав здійснюється не за призначенням.

Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема такі (ч. 2 ст. 44 ЦПК України):

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне

затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення. Він закріплений у п. 12 ч. 3 ст. 2, ст. ст. 141, 142 ЦПК України.

За загальним правилом, особа, на користь (або в інтересах) якої ухвалено судове рішення, звільняється від оплати судових витрат шляхом їх покладення на сторону, яка програла в судовому процесі. Питання про судові витрати в цивільному судочинстві вирішується у судовому рішенні, яким закінчується розгляд справи. Понесені стороною витрати обов'язково повинні бути підтверджені документально (договори, квитанції, рахунки, чеки тощо), як правило, до ухвалення рішення судом. Такі докази подаються до закінчення судових дебатів у справі або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду за умови, що до закінчення судових дебатів у справі сторона зробила про це відповідну заяву. У разі неподання відповідних доказів протягом встановленого строку така заява залишається без розгляду.

При вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує таке:

1) чи пов'язані ці витрати з розглядом справи;

2) чи є розмір таких витрат обґрунтованим і пропорційним до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення

справи для сторін, а також чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес;

3) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо;

4) дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялися.

Питання для самоперевірки

1. Які є можливі класифікації принципів цивільного процесуального права та яке їх значення?
2. Чим обґрунтовується потреба говорити про міжгалузеві принципи судочинства?
3. Які принципи цивільного процесу закріплюються в ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» і ЦПК України?
4. Яких принципів, закріплених у Конституції України, немає в ЦПК України?
5. Які справи розглядаються у закритому судовому засіданні?
6. Якою мовою в Україні здійснюється цивільне судочинство?
7. Яка різниця між змагальністю та диспозитивністю цивільного судочинства?
8. Що розуміється під обов'язковістю судових рішень?

Рекомендована література

1. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.
2. Про незалежність судової влади : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13.06.2007 р. № 8. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.
3. Бойко В. В. Принцип розумності в системі принципів цивільного процесуального права України: теоретичні підходи до визначення поняття. *Нове українське право*. 2022. Вип. 5. С. 7–16.

4. Боровська І. А. Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, в системі принципів цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 2. С. 44–49.
5. Боровська І. А., Петровський А. В. Сутність та окремі аспекти правової реалізації принципу пропорційності у цивільному судочинстві. *Правова позиція*. 2021. № 2. С. 44–49.
6. Васирина Н., Притика Ю. Розвиток приватних засад у цивільному процесі. *Право України*. 2019. № 2. С. 162–174.
7. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового захисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 14–18.
8. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.
9. Рябченко Ю. Ю. До питання визначення верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 72–76.
10. Ювчиця О. Принципи незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України: історія виникнення та становлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 79–84.
11. Яцина В. Б. Принципи судового керівництва та змагальності сторін у цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язок. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 48–55.
12. Яцина В. Б. Принципи судового керівництва та диспозитивності в цивільному судочинстві: проблеми їх співвідношення та взаємозв'язку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 197–202.

Глава 3

ЦИВІЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА ЇХ СУБ'ЄКТИ

1. **Поняття, ознаки та види цивільних процесуальних правовідносин**
2. **Підстави виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин**
3. **Елементи цивільних процесуальних правовідносин**
4. **Суд як обов'язковий учасник цивільних процесуальних правовідносин. Склад суду, правосуб'єктність, відводи**

1. Поняття, ознаки та види цивільних процесуальних правовідносин

В умовах формування в Україні демократичної, соціальної, правової держави першочерговим завданням постає забезпечення захисту прав, свобод та інтересів приватних осіб. Відповідно ефективність такого захисту безпосередньо залежить від створення належних та дієвих механізмів їх участі в суспільних відносинах.

Суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права, набувають характеру цивільних процесуальних. Цивільні процесуальні відносини, існуючи в безперервному зв'язку зі суспільством, виникають у разі необхідності захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів одних членів суспільства від впливу інших за участі спеціального суб'єкта – суду, на якого покладаються функції такого захисту. Вони зумовлюються дією цивільно-процесуальних норм, які впливають на поведінку осіб шляхом закріплення цілої низки кореспондуючих прав та обов'язків суду і учасників процесу, реалізація яких спричиняє виникнення, розвиток та припинення цього виду правовідносин.

Цивільні процесуальні правовідносини – це динамічні та багатостадійні суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права з використанням

імперативно-диспозитивного методу, що виникають між судом як обов'язковим суб'єктом, особами, які беруть участь у справі, та іншими учасниками цивільного процесу, й зв'язок між якими визначено в їхніх правах та обов'язках, що виникають у цивільному судочинстві з метою забезпечення правосуддя при захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави¹.

Цивільним процесуальним відносинам, як різновиду правових відносин, властива низка **ознак**, які обумовлені в тому числі й властивостями цивільного процесуального права, його предметом і методом правового регулювання, зокрема такі:

- обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є суд, отож вони мають владний характер;
- мають відносний (індивідуалізований) характер, тобто визначений конкретний склад правовідносин із чітким визначенням правового статусу кожного з них;
- наперед встановлені комплекси прав та обов'язків для кожної особи, яка має у цивільному процесі певний правовий статус;
- мають публічно-правовий характер, відображаючи взаємозв'язок держави (в особі суду) та учасників процесу (суд-позивач, суд-відповідач тощо);
- мають правозастосовний характер, бо застосовуються норми матеріального та процесуального права;
- виражаються в спеціальній, встановленій законом, цивільній процесуальній формі;
- мають імперативно-диспозитивний характер;
- реалізація суб'єктивних цивільних процесуальних прав та виконання суб'єктивних обов'язків забезпечується заходами правового впливу – санкціями цивільного процесуального, кримінального, адміністративного і трудового права²;

¹ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 103.

² Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / за заг. ред. Ю. В. Навроцької. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 39–40.

– мають системний характер – цивільні процесуальні відносини складаються й видозмінюються під час судової діяльності згідно з її стадіями, утворюючи відповідну систему³.

Значна кількість можливих цивільних процесуальних правовідносин зумовлюють необхідність їх належної класифікації задля впорядкування, а також досконалішого розуміння. Водночас аналіз наукових розвідок у досліджуваній сфері правовідносин є підставою для висновку, що на сьогодні проблематика системи цивільних процесуальних правовідносин характеризується однаковим баченням з боку різних представників академічної спільноти.

Отже, можна говорити про **диференціацію цивільних процесуальних відносин**, беручи за основу певні критерії:

1. *За характером правовідносин між суб'єктами процесу* цивільні процесуальні відносини поділяються на:

1) головні – відносини, які виникають між судом і сторонами процесу (наприклад, подання позивачем позовної заяви);

2) похідні – відносини, які виникають між судом та іншими особами, які беруть участь у справі (правовідносини між судом і свідками);

3) службово-допоміжні – відносини між судом та іншими учасниками процесу, які сприяють здійсненню правосуддя (правовідносини, що виникають між судом та експертами, перекладачами, судовими розпорядниками тощо).

2. *За характером їх взаємодії цивільні процесуальні правовідносини* поділяються на:

1) відносини змагальності – відносини під час цивільного судочинства, за яких сторони мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, характеризуються доказуванням сторонами своїх позицій з одночасним сприянням суду такому доказуванню;

2) відносини співробітництва – можуть виникати не лише безпосередньо під час судового розгляду справи, а й до його початку (скажімо, досудове врегулювання спору, укладення мирової угоди);

³ Єфімов О. М. Цивільні процесуальні правовідносини та передумови їх виникнення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 32 (2). С. 33.

3) відносини керування – такі правовідносини, в яких одна сторона (а саме суд) здійснює керівний вплив стосовно інших (наприклад, відносини, які передбачають виконання судових рішень).

3. *Залежно від виконуваних функцій і завдань* цивільні процесуальні правовідносини класифікують на:

1) регулятивні – цивільні процесуальні правовідносини з досудового врегулювання спору між сторонами, правовідносини, спрямовані на врегулювання спору за участі судді;

2) охоронні, які, своєю чергою, охоплюють:

– правовідновлюючі – для прикладу, цивільні процесуальні правовідносини щодо поновлення цивільної дієздатності фізичної особи в порядку окремого провадження, з поновлення процесуальних строків;

– каральні – виникають у випадках невиконання суб'єктом судового провадження законодавчих приписів. Приміром, згідно з ч. 2 ст. 18 ЦПК України, невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом;

– компенсаційні – наприклад, свідок має право на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду.

4. *Залежно від розподілу прав та обов'язків між суб'єктами* бувають:

1) односторонні – скажімо, цивільні процесуальні правовідносини щодо здійснення правосуддя є односторонніми, позаяк таке право належить виключно судам;

2) двосторонні – правовідносини, які виникають між судом та сторонами, між судом і третіми особами, між сторонами тощо.

5. *Залежно від наявності і характеру інтересу суб'єктів* досліджувані правовідносини класифікують на:

1) відносини між судом та особами, які мають матеріальний інтерес в результаті розгляду справи;

2) відносини між судом і особами, які мають процесуальний інтерес;

3) відносини між судом і особами, які не мають жодного інтересу в результаті справи, однак сприяють здійсненню правосуддя (експерти, перекладачі тощо)⁴.

⁴ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 134–136.

6. *За ступенем індивідуалізації суб'єктів:*

- 1) абсолютні;
- 2) відносні.

7. *За критерієм часу:*

- 1) довгострокові;
- 2) короткострокові.

8. *За кількістю суб'єктів:*

- 1) прості;
- 2) складні.

9. *За критерієм обов'язків:*

- 1) активні;
- 2) пасивні⁵.

2. Підстави виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин

Виникнення цивільних процесуальних правовідносин залежить від певних факторів, для позначення яких у правовій доктрині вживаються різні поняття: передумови, підстави, умови тощо.

За загальною, найбільш підтримуваною науковцями точкою зору, для виникнення цивільних процесуальних правовідносин необхідними прийнято виділяти: а) підстави; б) привід; в) передумови.

Підставами виникнення цивільних процесуальних відносин є факти, з настанням яких виникає процес. При цьому юридичні факти в досліджуваних правових відносинах можуть мати форму виключно дій, пов'язаних із волевиявленням їх суб'єктів щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Цивільне процесуальне законодавство передбачає певні види юридичних фактів, які слугують підставою виникнення цивільних процесуальних правовідносин:

1) подання до суду позовної заяви у справах позовного провадження;

⁵ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 140.

2) подання до суду заяви у справах наказного провадження;

3) подання до суду заяви у справах окремого провадження.

Приводом до виникнення цивільних процесуальних відносин є необхідність захисту порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу у справах позовного провадження, у справах окремого провадження – встановлення юридичних фактів.

Як свідчить аналіз вітчизняної юридичної літератури, «підстава» та «передумова» є близькими, однак не тотожними поняттями. Якщо *підстави* є певними умовами, які зумовлюють виникнення цивільних процесуальних правовідносин, то *передумови* є обставинами, наявність яких необхідна для існування цивільних процесуальних відносин. Іншими словами, у разі відсутності передумов підстава не матиме юридичної сили.

У науці цивільного процесуального права традиційно виокремлюють три основні передумови виникнення цивільних процесуальних відносин:

- 1) норми цивільного процесуального права;
- 2) цивільна процесуальна правосуб'єктність;
- 3) цивільні процесуальні юридичні факти.

Норми цивільного процесуального права – це загальні правила поведінки, розраховані на повторювані тотожні випадки поведінки суб'єктів у цивільному судочинстві⁶.

Норма цивільного процесуального права визначає нормативну передумову виникнення цивільних правовідносин, адже відсутність правової норми, яка передбачає можливість реалізації особою свого права набути статус учасника цивільних процесуальних правовідносин, або ж існування прямої нормативної заборони участі особи в цивільних процесуальних правовідносинах – призводить до унеможливлення виникнення таких правових відносин⁷.

⁶ Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / за заг. ред. Ю. В. Навроцької. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 42.

⁷ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 184.

Норми цивільного процесуального права визначають фактори, які здійснюють вплив на виникнення, зміну чи припинення цивільних процесуальних відносин, при настанні яких можливість участі у правовідносинах з абстрактної площини переходить у фактичну⁸.

Норми цивільного процесуального права як передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин характеризуються низкою особливостей:

1) встановлюються державою та обов'язково мають існувати до вступу особи в цивільні процесуальні правовідносини;

2) мають загальний характер і поширюються на всіх учасників цивільного процесу;

3) спрямовані на врегулювання суспільних відносин виключно у сфері здійснення правосуддя з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів;

4) їх метою є правильне вирішення цивільних справ, а також спрямування дій учасників правовідносин до спільного досягнення цієї мети⁹.

Цивільна процесуальна правосуб'єктність, як передумова виникнення цивільних процесуальних відносин, є специфічною властивістю суб'єктів цивільного процесуального права, яка дозволяє їм бути носієм прав та обов'язків, вступати в цивільні процесуальні правовідносини¹⁰.

Цивільна процесуальна правосуб'єктність є галузевим видом правосуб'єктності в її загальнотеоретичному розумінні. Зазначений підвид галузевої правосуб'єктності регламентується нормами цивільного процесуального права і є підставою для набуття суб'єктами правовідносин цивільного процесуального правового статусу учасника цивільного процесу. При цьому цивільна процесуальна правосуб'єктність кожної особи, яка бере участь у цивільному процесі, визначається

⁸ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 133.

⁹ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 185.

¹⁰ Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. С. 399–401.

залежно від завдань, що їх виконує, та інтересів, що вона їх має на меті під час розгляду і вирішення цивільної справи¹¹.

Цивільна процесуальна правосуб'єктність структурно охоплює такі елементи: цивільну процесуальну правоздатність, цивільну процесуальну дієздатність.

Згідно з ч. 1 ст. 46 ЦПК України, *цивільною процесуальною правоздатністю* визнається здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи, яку мають усі фізичні і юридичні особи.

У доктрині цивільного процесуального права виділяють окремі наукові підходи до розмежування загальної та спеціальної процесуальної правоздатності, беручи за критерій диференціації цих понять статус відповідних осіб: чи це є матеріально заінтересовані особи (сторони, треті особи тощо), чи це особи із процесуальним інтересом (процесуальні представники; особи, які захищають інтереси інших осіб відповідно до закону; інші учасники цивільного процесу). Стосовно перших стверджується про наявність загальної цивільної процесуальної правоздатності, а щодо других – спеціальної¹².

Цивільна процесуальна дієздатність – це здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді, яку мають фізичні особи, котрі досягли повноліття, а також юридичні особи (ч. 1 ст. 47 ЦПК України).

Згідно з положеннями ч. 2 ст. 2 ст. 47 ЦПК України, неповнолітні особи віком від 14 до 18 років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Водночас суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

¹¹ Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. С. 56.

¹² Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. С. 73–74.

У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла 18-річного віку, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Цивільну процесуальну дієздатність набуває також неповнолітня особа, якій на підставах, визначених ст. 35 ЦК України, у порядку, встановленому ЦПК України, надано повну цивільну дієздатність.

Цивільні процесуальні юридичні факти як передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин – передбачені гіпотезою процесуальної норми певні життєві обставини, з якими законодавець пов'язує виникнення таких правовідносин¹³.

Це обставини процесуального характеру, наявність або відсутність яких є необхідною для реалізації права на звернення до суду за захистом порушеного або оспорюваного суб'єктивного матеріального права чи охоронюваного законом інтересу, для відкриття провадження у справі в суді першої інстанції, на стадіях апеляційного і касаційного проваджень, щодо перегляду рішень у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами тощо¹⁴. В контексті передумов виникнення цивільних процесуальних правовідносин юридичними фактами виступають процесуальні дії його учасників – наприклад, сплата судового збору, подання заяви, заявлення клопотань, призначення експертизи тощо. Водночас у доктрині цивільного процесуального права акцентовано увагу на тому, що передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин є саме юридичні факти, які вчиняються суб'єктами цивільно-правового спору. Дії інших учасників цивільного процесу мають вплив на розвиток, зміну чи припинення цивільних процесуальних відносин, утім не на їх виникнення¹⁵.

¹³ Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / за заг. ред. Ю. В. Навроцької. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 43.

¹⁴ Цивільний процес (загальна частина) : навчальний посібник. Вид. 2-ге, допов. і перероб. / кол. авторів ; кер. автор. кол. А. В. Коваленко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 73.

¹⁵ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 182.

З огляду на вищенаведене, доречно зауважити, що юридичні факти є одночасно підставою і передумовою виникнення цивільних процесуальних відносин, однак у контексті виникнення вони мають свою специфіку: з метою реалізації права на звернення до суду задля ефективного захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав чи законних інтересів особа повинна вчинити певні підготовчі процесуальні дії (наприклад, сплатити судовий збір). Відтак можемо вести мову про наявність фактичного складу (сукупність двох чи більше юридичних фактів), що породжуватиме виникнення цивільних процесуальних відносин.

Унаслідок дії юридичних фактів цивільні процесуальні правовідносини не лише виникають, а й змінюються та припиняються. Юридичні факти як підстава виникнення, зміни чи припинення цивільних процесуальних правовідносин мають конкретний характер. Вони є індивідуальними для кожного цивільного процесуального правовідношення та становлять собою прояв норми цивільного процесуального права і цивільної процесуальної правоздатності стосовно конкретної, чітко визначеної життєвої ситуації¹⁶.

Зміни у цивільних процесуальних правовідносинах можуть виникати за різними обставинами і обумовлюються певними ознаками:

- зміна підстави або предмета позову тощо призводитиме до трансформації доказової діяльності позивача, якому, як правило, в цьому разі необхідно буде довести нові юридичні обставини;

- зміна суб'єктного складу призводитиме до зміни характеру правовідносин, зокрема, заява третьої особи зі самостійними вимогами щодо предмета спору також трансформуватиме відносини між суб'єктами, які беруть участь у справі. Заміна неналежного відповідача у справі або залучення співвідповідача призводитиме до зміни правовідносин тощо¹⁷.

¹⁶ Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кіріяк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. С. 328–329.

¹⁷ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 72–73.

Цивільні процесуальні відносини вважатимуться припиненими тоді, коли процесуальна діяльність судів у справі припиняється і відновленню не підлягає:

- внаслідок вичерпання всіх процесуальних способів захисту прав особи, включаючи перегляд рішень судів у провадженні у зв'язку з нововиявленими обставинами і Європейським судом з прав людини;
- коли позивач відмовляється від позову формально та/або фактично;
- у разі вибуття з процесу сторони, коли правовідносини не допускають правонаступництво¹⁸.

3. Елементи цивільних процесуальних правовідносин

Цивільні процесуальні відносини мають внутрішню структуру, елементами якої є *суб'єкти, об'єкт і зміст*.

Суб'єктами цивільних процесуальних відносин є носії цивільних процесуальних прав та обов'язків.

Аналіз норм Глави 4 ЦПК України свідчить про достатньо широкий суб'єктний склад цивільних процесуальних відносин. Йдеться про дві групи суб'єктів: 1) особи, які беруть участь у справі; 2) інші учасники цивільного процесу. Втім, вартує уваги те, що права та обов'язки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин реалізуються в процесі здійснення правосуддя. Ґрунтуючись на конституційних положеннях про судочинство, зі загальних засад правосуддя можна зробити висновок про керівну роль суду в судовому процесі. Незважаючи на те, що цивільне процесуальне законодавство не виділяє судові органи в окрему групу суб'єктів цивільних процесуальних відносин, – очевидно, що вони є такими.

Залежно від змісту діяльності суб'єкта, наявності в нього заінтересованості в результатах розгляду справи, традиційною класифікують суб'єкти на такі групи:

- 1) суб'єкти, які здійснюють правосуддя в цивільних справах;

¹⁸ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 74.

- 2) суб'єкти, які беруть участь у справі;
- 3) суб'єкти, які сприяють судовому розгляду та вирішенню справи¹⁹.

Суб'єктами, які здійснюють правосуддя в цивільних справах, є:

- суди, які розглядають та вирішують справи в першій інстанції, – місцеві загальні суди (ч. 1 ст. 23 ЦПК України);

- Вищий антикорупційний суд як суд першої інстанції, який розглядає справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ч. 4 ст. 23 ЦПК України);

- суди, які перевіряють законність та обґрунтованість рішень в апеляційному та касаційному порядку, – апеляційні суди (перегляд в апеляційному порядку судових рішень місцевих судів, які знаходяться в межах відповідного апеляційного округу), Верховний Суд (перегляд в апеляційному порядку судових рішень апеляційних судів, ухвалених ними як судами першої інстанції), Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду (перегляд в апеляційному порядку справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави) згідно зі ст. 24 ЦПК України та Верховний Суд як касаційна інстанція відповідно до ст. 25 ЦПК України;

- Європейський суд з прав людини як єдиний наддержавний судовий орган, рішення якого є обов'язковими для всіх членів Ради Європи, котрі ратифікували Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод.

Суб'єктами, які беруть участь у справі, є особи, які мають юридичну зацікавленість у результатах вирішення справи та без яких є неможливим виникнення цивільних процесуальних відносин. Ними є:

- учасники справи, які захищають власні права та інтереси: сторони, треті особи (у справах позовного провадження); заявник і боржник (при розгляді вимог у наказному

¹⁹ Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кіріяк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. С. 335–337 ; Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підручник. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 55–56.

провадженні), заявники та інші заінтересовані особи (у справах окремого провадження) (ст. 42 ЦПК України);

– учасники справи, які захищають права та інтереси інших осіб: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, Національне агентство з питань запобігання корупції, фізичні та юридичні особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ст. 56 ЦПК України); представники (ст. 58 ЦПК України). Зазначені суб'єкти не мають особистого інтересу щодо предмета спору, однак їхні права зумовлюються компетенцією, якою вони наділяються залежно від виконуваних функцій і повноважень.

Суб'єкти, які сприяють судовому розгляду та вирішенню справи: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст.

Характерною рисою названої групи осіб є відсутність матеріальної заінтересованості в результатах вирішення справи судом. Мета їхньої участі в цивільному процесі підпорядкована процесуальній заінтересованості. Їхні основні функції полягають у сприянні суду в розгляді цивільних справ, дослідженні доказів, встановленні фактичних обставин справи тощо²⁰.

Досліджуючи суб'єктів, які сприяють здійсненню правосуддя, доцільно зауважити, що функції помічника судді, секретаря судового засідання і судового розпорядника дещо відрізняються від функцій, які виконуються іншими суб'єктами вказаної групи. Їхнє основне призначення – створення та підтримання умов, необхідних для нормального розгляду і вирішення цивільних справ, які так само направлені на сприяння у здійсненні правосуддя. Тому таких суб'єктів (помічника судді, секретаря судового засідання і судового розпорядника) варто об'єднати в окрему підгрупу – суб'єкти, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення²¹.

²⁰ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясин-ка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 142.

²¹ Там само.

Об'єкт цивільних процесуальних відносин – це те, з приводу чого виникають цивільні процесуальні відносини, те, на що спрямовані процесуальні права та обов'язки, а також процесуальні дії учасників процесу.

Об'єкт цивільних процесуальних правовідносин є комплексним явищем, яке охоплює низку напрямів. У вітчизняній юридичній літературі виділяють загальний та спеціальний об'єкти правовідносин.

Загальний об'єкт цивільних процесуальних відносин – матеріально-правовий спір або охоронюваний законом інтерес, який суд повинен вирішити або захистити. Іншими словами, це те, на що спрямована вся система цивільних процесуальних відносин, тобто мета судочинства, сформульована в ст. 2 ЦПК України, – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави²².

Спеціальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин – це результат, який досягається в процесі здійснення конкретних правовідносин²³. Тобто це те, на що спрямоване окреме правовідношення.

Зміст цивільних процесуальних відносин – це сукупність цивільних процесуальних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин і процесуальні дії щодо їх реалізації²⁴.

Суб'єктивне цивільне процесуальне право – це закріплене і гарантоване цивільним процесуальним законодавством можливість певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, спрямованої на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів.

Суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок – це передбачена нормами цивільного процесуального законодавства

²² Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 230–231.

²³ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 77.

²⁴ Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підручник. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 94.

необхідність певної поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, яка забезпечується заходами процесуального примусу²⁵.

Суб'єктивні права та обов'язки учасників цивільних процесуальних відносин регламентуються нормами ЦПК України. При цьому складання їх вичерпного переліку видається неможливим, позаяк вони залежать від завдань та функцій, які реалізуються суб'єктом у цивільному судочинстві. Так, права та обов'язки суду істотно відрізняються від суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів, які беруть участь у справі. Так само права та обов'язки суб'єктів, які беруть участь у справі, відрізняються від суб'єктивних прав та обов'язків інших учасників цивільного процесу. Іншими словами, суб'єктивні права та обов'язки визначають, що саме кожен зі суб'єктів повинен робити в цивільних процесуальних правовідносинах. Водночас реалізація цих прав та обов'язків відбувається шляхом здійснення суб'єктами дій у таких правових відносинах. З огляду на це можна зробити висновок про взаємопов'язаність категорій «суб'єктивне цивільне процесуальне право», «суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок» і «процесуальна діяльність» як складових змісту цивільних процесуальних правовідносин²⁶.

Цивільна процесуальна діяльність – це сукупність процесуальних дій суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, що здійснюються в межах наданих суб'єктивних цивільних процесуальних прав і на виконання обов'язків, передбачених нормами цивільного процесуального законодавства, та направлені на досягнення завдань і мети їх участі в цивільному судочинстві²⁷.

²⁵ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 144–145.

²⁶ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 230–231.

²⁷ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 145–146.

4. Суд як обов'язковий учасник цивільних процесуальних правовідносин.

Склад суду, правосуб'єктність, відводи

Склад суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин не є постійним, адже залежить від обставин справи, предмета судового розгляду, характеру спірного правовідношення, особливостей процесуальних дій тощо. Проте обов'язковим суб'єктом цивільного процесу у будь-якій цивільній справі є суд як орган держави, що має основне функціональне призначення – здійснення правосуддя в порядку цивільного судочинства.

Особливий статус суду обґрунтовується положеннями і Конституції України, і ЦПК України. Зокрема, у конституційних принципах встановлено, що суд є єдиним органом влади, наділеним компетенцією здійснювати правосуддя в Україні. Саме суд перевіряє наявність або відсутність підстав для відкриття провадження у справі, створює умови для її розгляду та своїм владним актом вирішує спір між сторонами, чим здійснює захист порушеного чи оспореного суб'єктивного цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу²⁸.

Правовий статус суду, на протигагу правовим статусам інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, сформовано з інакшого, притаманного лише йому складу елементів. Якщо правовий статус суб'єктів, які беруть участь у справі, та суб'єктів, які сприяють судовому розгляду й вирішенню справи, характеризується з точки зору їх правосуб'єктності та прав й обов'язків, то правовий статус суду передусім варто розглядати в контексті його юрисдикції та компетенції. Особливість вияву правового статусу суду криється в тому, що, на відміну від інших учасників процесу, йому не властива правоздатність і дієздатність. Тобто суд як орган державної влади, а також як суб'єкт цивільних процесуальних відносин вже наділений особливим комплексом прав та обов'язків, визначених Конституцією України, ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», ЦПК України та іншими нормативно-правовими

²⁸ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 307.

актами, і не може своїми діями набувати додаткових. Правовий статус суду як обов'язкового суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин трактується як сукупність юрисдикції та компетенції цього органу, передбачена законом. У такій концепції юрисдикція визначає сферу впливу, а компетенція – спосіб впливу на суспільні відносини. При цьому варто враховувати, що так само, як і юрисдикція, компетенція різних судів відрізняється залежно від ланки²⁹.

Юрисдикція як елемент цивільної процесуальної правосуб'єктності суду окреслює сферу діяльності органів судової влади. Згідно зі ст. 124 Конституції України, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, в тому числі й цивільні процесуальні.

Відповідно до ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», систему судоустрою, яка будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності, формують: місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди³⁰.

Система судів загальної юрисдикції ґрунтується, згідно з положеннями ст.ст. 23–25 ЦПК України, на принципі інстанційної юрисдикції, яка визначає обсяг повноважень суду кожної ланки судової системи України. При цьому варто зауважити, що кожен зі суб'єктів названої системи характеризується виключною компетенцією, яку не можна делегувати.

З метою забезпечення всебічно повного та об'єктивного розгляду цивільних справ, законності судових рішень в Україні діють:

а) суди першої інстанції:

– місцеві загальні суди, які розглядають усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства (ч. 1 ст. 23 ЦПК України);

– апеляційні суди як суди першої інстанції, які розглядають справи щодо оскарження рішень третейських судів,

²⁹ Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 312–313.

³⁰ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 22.11.2023)

оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів (ч. 2 ст. 23 ЦПК України);

– Вищий антикорупційний суд, який розглядає справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ч. 4 ст. 23 ЦПК України);

б) суди апеляційної інстанції:

– апеляційні суди, які переглядають в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, що знаходяться в межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду) (ч. 1 ст. 24 ЦПК України);

– Верховний Суд, який переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції (ч. 2 ст. 24 ЦПК України);

– Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду, яка переглядає в апеляційному порядку справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ч. 3 ст. 24 ЦПК України);

в) суд касаційної інстанції:

– Верховний Суд, який переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій (ч. 1 ст. 25 ЦПК України).

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах) (ч. 1 ст. 21 ЦПК України).

Апеляційними судами з розгляду цивільних справ є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах (ч. 2 ст. 26 ЦПК України).

Верховний Суд здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції (ч. 2 ст. 36 ЦПК України).

У ст. 127 Конституції України закріплено, що правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних.

За ст. 52 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», *суддею* є громадянин України, який відповідно до Конституції України та цього Закону призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України та здійснює правосуддя

на професійній основі. Судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судоустрою чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124 Конституції України). *Присяжним* є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом зі суддею або залучається до здійснення правосуддя (ч. 1 ст. 63 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»).

Участь присяжних у здійсненні судочинства в цивільних справах сприяє зближенню суспільства та суду, забезпечує авторитет останнього і є своєрідним контролем суспільства над діяльністю суддів при здійсненні правосуддя у справах, що мають соціальний характер³¹.

За приписами ч. 1 ст. 34 ЦПК України, у *судах першої інстанції* цивільні справи розглядаються *одноособово суддею*, який є головуєчим і діє від імені суду, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави розглядаються *колегіально Вищим антикорупційним судом у складі трьох суддів*.

У випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи в судах першої інстанції розглядаються *колегією у складі одного судді і двох присяжних*, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (ч. 2 ст. 34 ЦПК України). Відповідно до приписів ч. 4 ст. 293 ЦПК України, за участі двох присяжних судом у порядку окремого провадження розглядаються справи про: обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу.

Перегляд в апеляційному порядку рішень судів першої інстанції здійснюється *колегією суддів суду апеляційної інстанції у складі трьох суддів*.

³¹ Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясин-ка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 156.

У суді касаційної інстанції перегляд судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій здійснюється колегією суддів *у складі трьох або більшої непарної кількості суддів*.

У визначених ЦПК України випадках перегляд судових рішень судом касаційної інстанції здійснюється судовою палатою Касаційного цивільного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою) (ч. 5 ст. 34 ЦПК України).

Перегляд судових рішень **за нововиявленими обставинами** здійснюється судом у такому самому кількісному складі, в якому ці рішення були ухвалені (одноособово або колегіально) (ч. 8 ст. 34 ЦПК України).

Перегляд судових рішень за виключними обставинами з підстав, визначених п.п. 1, 3 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, здійснюється колегією у складі трьох або більшої непарної кількості суддів, а з підстави, визначеної п. 2 ч. 3 ст. 423 цього Кодексу, – Великою Палатою Верховного Суду (ч. 9 ст. 34 ЦПК України).

Досягнення мети і завдань цивільного судочинства можливе лише в тих випадках, коли у ньому буде забезпечено участь об'єктивного, неупередженого та незалежного суду. Цивільним процесуальним законодавством передбачено інструмент, який дає можливість уникати зацікавленості чи необ'єктивності судді в прийнятті певного рішення у справі – *відвід судді*. Наявність інституту відводу (самовідводу) заінтересованих у справі суддів є процесуальною гарантією справедливого розгляду і вирішення цивільних справ, забезпечує усунення з процесу будь-якого упередженого ставлення з боку судді до учасників судового процесу. З іншого боку, відвід (самовідвід) суддів є не лише процесуальним механізмом, а й цивілізованим способом захисту суддів від впливу на них різних зовнішніх чинників³².

Відповідно до ч. 1 ст. 36 ЦПК України, *суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу)* в таких випадках:

1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок,

³² Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясин-ка. У 2 т. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Алерта, 2021. Т. 1. С. 159.

падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;

2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі;

3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи;

4) було порушено порядок визначення судді для розгляду справи;

5) є інші обставини, що викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді.

До складу суду не можуть входити особи, які є членами сім'ї, родичами між собою чи родичами подружжя (ч. 3 ст. 36 ЦПК України).

Суддя підлягає відводу (самовідводу) також за наявності обставин, передбачених ст. 37 ЦПК України, а саме:

– суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участі в розгляді цієї самої справи в судах апеляційної і касаційної інстанцій, а так само в новому розгляді справи судом першої інстанції після скасування рішення суду або ухвали про закриття провадження у справі;

– суддя, який брав участь у врегулюванні спору у справі за участю судді, не може брати участі в розгляді цієї справи по суті або перегляді будь-якого ухваленого в ній судового рішення;

– суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді апеляційної інстанції, не може брати участі у розгляді цієї самої справи в судах касаційної або першої інстанції, а також у новому розгляді справи після скасування ухвали чи рішення суду апеляційної інстанції;

– суддя, який брав участь у перегляді справи в суді касаційної інстанції, не може брати участі в розгляді цієї справи в суді першої чи апеляційної інстанції, а також у новому її розгляді після скасування ухвали чи рішення суду касаційної інстанції;

– суддя, який брав участь у вирішенні справи, рішення в якій було в подальшому скасовано судом вищої інстанції, не може брати участі у розгляді заяви про перегляд за нововиявленими обставинами рішення суду у цій справі;

– суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої, апеляційної, касаційної інстанції, не може брати участі у розгляді заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з виключними обставинами у цій справі.

Порядок вирішення заявленого відводу та самовідводу, а також правові наслідки відводу врегульовано відповідно ст.ст. 40, 41 ЦПК України.

Питання для самоперевірки

1. Що таке цивільні процесуальні правовідносини? Якими ознаками вони характеризуються?

2. Які передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин?

3. Назвіть суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин.

4. Що є об'єктом цивільних процесуальних правовідносин?

5. У чому полягає зміст цивільних процесуальних правовідносин?

6. Яка роль суду у регулюванні цивільних процесуальних правовідносин?

7. Із яких причин деякі справи в суді першої інстанції розглядаються колегіально?

8. Які підстави для відводу судді в цивільному процесі? В якому порядку здійснюється відвід судді?

Рекомендована література

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

2. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/192-19/paran277#n277>.

3. Баб'юк М., Руденко О. Правила інстанційної юрисдикції та наслідки їх порушення в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 5–10.

4. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. 72 с.
5. Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні відносини: теоретичні аспекти : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 390 с.
6. Діденко Л. В. Суб'єкти як елемент цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 55–61.
7. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 450 с.
8. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб : монографія. Харків : Еспада, 2014. 176 с.
9. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.
10. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.

Глава 4

СТОРОНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

1. Поняття сторін у цивільному процесі
2. Процесуальні права та обов'язки сторін, їх класифікація
3. Процесуальна співучасть: поняття, види. Неналежний відповідач: поняття, порядок заміни
4. Процесуальне правонаступництво

1. Поняття сторін у цивільному процесі

Традиційно сторонами вважаються особи, які є учасниками спірного матеріального правовідношення. Однак така думка критикується багатьма науковцями, оскільки ймовірними є випадки, коли матеріально-правові відносини між сторонами відсутні, зокрема коли позивач не має права вимоги або відповідач у цій справі не має відповідного обов'язку перед позивачем (неналежність сторони). Тимчасом суд зобов'язаний розглядати і цей спір, позаяк чинне цивільне процесуальне законодавство не вимагає з'ясування наявності матеріальних правовідносин між сторонами у разі пред'явлення позову. Лише під час ухвалення рішення суд визначається, які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин (п. 3 ч. 1 ст. 264 ЦПК України).

Спором визнаються будь-які непорозуміння між суб'єктами права з достатньою підставою для вступу у процес.

Наявність чи відсутність між сторонами правовідносин жодною мірою не відображається на їх правовому статусі. Навіть за очевидної відсутності матеріальних правовідносин між такими суб'єктами їх слід визнавати позивачем і відповідачем із наділенням усіма процесуальними правами та обов'язками.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Позивачем і відповідачем можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава (ст. 48 ЦПК України).

Позивач – це особа, на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів якої відкрито провадження у справі. З цього очевидно, що позовна заява подається для захисту порушених прав, а саме порушення в часі повинно існувати до відкриття провадження у справі. Позивач є активною стороною судового процесу, оскільки він не лише викладає свої вимоги в позовній заяві, а й визначає предмет доказування (ст. 77 ЦПК України), тобто формує той обсяг доказів, які підтверджують правомірність його матеріально-правових вимог до відповідача. Позивач звертається через суд з вимогою до відповідача, адже вважає, що саме він порушив, не визнав або оспорив його права, свободи та інтереси, а тому він має намір притягнути до відповідальності відповідача.

Як правило, саме позивач ініціює процес шляхом подання позовної заяви. Однак не лише позивач може це зробити. Провадження відкривається за заявою представника або осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Позивач першим з'являється у справі, тому він має певні переваги порівняно зі стороною, яка захищається (відповідачем). Це визначає його тактичні переваги. Позивач має можливість вибору: 1) способу звернення до суду (самостійно чи через інших осіб); 2) відповідача; 3) часу для пред'явлення позову; 4) підсудності; 5) підстав і предмета позову, а отже й меж судового розгляду. Ці обставини мають важливе тактичне значення.

Відповідач – це особа, на яку вказує позивач, яка, на його думку, порушила, не визнає або оспорує його права, свободи чи інтереси.

Основне завдання відповідача – захист проти позову та відмова у задоволенні позову.

Правами сторін наділяються також особи, які беруть участь у справах наказного і окремого провадження, за винятками, встановленими відповідними нормами щодо цих видів провадження у цивільному процесі.

Цивільно-процесуального статусу позивача і відповідача особи набувають з моменту відкриття провадження у справі.

Ознаками сторін, які відрізняють їх від інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин загалом, та осіб, які беруть участь у справі, зокрема, є такі:

- *сторони – це обов'язкові суб'єкти цивільного процесу;*
- *сторони – це особи, між якими виник спір про право, який є предметом розгляду та вирішення судом;*
- *юридична заінтересованість сторін має особистий характер, тобто вони наділені і матеріально-правовою, і процесуальною заінтересованістю;*
- *процес у справі ведеться від імені сторін;*
- *сторони несуть судові витрати у справі;*
- *на сторони поширюються всі наслідки та особливості судового рішення;*
- *правосуб'єктність сторін допускає правонаступництво.*

Стаття 49 ЦПК України закріплює принцип процесуальної рівності сторін, сутність якого криється в тому, що сторони в цивільному процесі наділяються рівними можливостями щодо відстоювання своєї позиції в цивільній справі. У поєднанні з принципами диспозитивності та змагальності досягається реальна рівність сторін у процесі. То не означає, що позивач і відповідач мають однакові права, адже це об'єктивно неможливо; йдеться про рівні можливості в реалізації наданих їм законом прав.

2. Процесуальні права та обов'язки сторін, їх класифікація

Процесуальний статус сторін у цивільному судочинстві визначається певним обсягом процесуальних прав та обов'язків, які можна поділити на:

1) *загальні* – процесуальні права та обов'язки, що визначені ст. 43 ЦПК України;

2) *спеціальні* – зазначені у ст. 49 ЦПК України.

Відповідно до ст. 43 ЦПК України, *сторони*, як учасники справи, *мають право*:

1) *ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень;*

2) *подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні*

доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам;

3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб;

4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти;

5) оскаржувати судові рішення у передбачених законом випадках;

6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами.

Відповідно до ст. 49 ЦПК України, *позивач має право:*

1) відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу;

2) збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження;

3) змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви до закінчення підготовчого засідання – у справах загального позовного провадження та не пізніше ніж *за п'ять днів* до початку першого судового засідання у справі – у справах спрощеного позовного провадження.

Відповідач має право:

1) визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу;

2) подати зустрічний позов у строки, визначені ст.ст. 193, 191 ЦПК України.

У разі направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції зміна предмета, підстав позову не допускаються, крім випадку, якщо це потрібно для захисту прав позивача у зв'язку зі зміною фактичних обставин справи, що сталася після закінчення підготовчого засідання, або якщо справа розглядалася за правилами спрощеного позовного провадження, – після початку першого судового засідання при первісному розгляді справи.

У разі подання будь-якої заяви про зміну підстав або предмета позову, збільшення чи зменшення позовних вимог до суду подаються докази направлення копії такої заяви та доданих до неї документів іншим учасникам справи. Таке надсилання може здійснюватися в електронній формі через електронний кабінет з урахуванням положень ст. 43 ЦПК України.

У разі неподання таких доказів суд не приймає до розгляду та повертає заявнику відповідну заяву, про що зазначає у рішенні суду.

Суд не приймає відмови від позову, зменшення розміру позовних вимог, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Сторони також можуть передати спір на розгляд третейського суду (ст. 21 ЦПК України), примиритися, в тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу (ч. 7 ст.49 ЦПК України). Результат домовленості сторін може бути оформлений мировою угодою.

Зокрема, позивач і відповідач мають право: заявити відвід секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача (ст. 39 ЦПК України); на забезпечення позову й доказів (ст.ст. 149, 150, 116–119 ЦПК України); доповнити, змінити, відкликати апеляційну та касаційну скаргу чи відмовитися від них (ст.ст. 364, 398 ЦПК України); подати заяви про виправлення недоліків у судовому рішенні (ст.ст. 269–271 ЦПК України), на ухвалення додаткового рішення (ст. 270 ЦПК України), про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами (ст. 424 ЦПК України), відновлення втраченого судового провадження (ст. 489 ЦПК України).

Сторони користуються рівними, але не однаковими процесуальними правами, обсяг і характер яких дає їм можливість ефективно захищати свої права та інтереси в суді.

Крім прав, на сторони покладаються **обов'язки** (ч. 2 ст. 43 ЦПК України):

- 1) виявляти повагу до суду і до інших учасників судового процесу;
- 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи;
- 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою;

4) подавати всі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази;

5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні;

6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки;

7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.

Окрім того:

1) позивач має обов'язок подати докази разом із поданням позовної заяви, а відповідач – разом із поданням відзиву на позов (ст.ст. 81, 83 ЦПК України);

2) кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень (ст. ст. 12, 81 ЦПК України);

3) сторони зобов'язані повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) та про причини неявки в судове засідання (ст. 131 ЦПК України);

4) сторони мають обов'язки під час судового засідання (ст. 216 ЦПК України);

5) сторони зобов'язані з'явитися за викликом суду у разі, якщо суд визнає потрібним, щоб та чи інша сторона дала особисті пояснення у справі (ст. 223 ЦПК України).

Позивач і відповідач, як і всі особи, котрі беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, не зловживати процесуальними правами.

Відповідно до ч. 2 ст. 44 ЦПК України, залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судове рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

За зловживання процесуальними правами та невиконання своїх обов'язків суд застосовує заходи процесуального примусу, передбачені ст. ст. 143–148 ЦПК України.

3. Процесуальна співучасть: поняття, види. Неналежний відповідач: поняття, порядок заміни

Стаття 50 ЦПК України регулює питання співучасті в цивільному процесі.

Співучасть – це обумовлена матеріальним правом множинність осіб на тій чи іншій стороні в цивільному процесі внаслідок наявності загального права або загального обов'язку.

Множинність осіб на стороні позивача – це співпозивачі, а множинність осіб на стороні відповідача – це співвідповідачі. Щодо кількості співучасників варто виходити з кількісного складу суб'єктів спірних матеріально-правових відносин. Але кожен зі співпозивачів і співвідповідачів щодо протилежної сторони виступає у процесі самостійно. Тобто позовні вимоги співпозивачів, як і обов'язки співвідповідачів, не поглинають і не виключають одне одного.

Важливою ознакою співучасті є наявність у декількох позивачів чи відповідачів у справі однакових за спрямованістю матеріально-правових вимог чи юридичних обов'язків.

Ця ознака дає змогу відрізнити процесуальну співучасть від інших видів участі множинності заінтересованих осіб: від участі третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору; від співвідповідача, який залучається до участі у справі судом у разі відсутності згоди на це позивача в порядку ст. 51 ЦПК України.

У ч. 2 ст. 50 ЦПК України наведено *підстави, за яких допускається участь у справі кількох позивачів і (або) позивачів (процесуальна співучасть), а саме:*

1) предметом спору є спільні права чи обов'язки кількох позивачів або відповідачів;

2) права та обов'язки кількох позивачів чи відповідачів виникли з однієї підстави;

3) предметом спору є однорідні права та обов'язки.

Позов може бути пред'явлений спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів. Кожен із позивачів або відповідачів щодо другої сторони діє в цивільному процесі самостійно.

Ознаки цивільної процесуальної співучасті:

– співучасники – це суб'єкти спірних матеріально-правових правовідносин;

– інтереси співпозивачів (співвідповідачів) не суперечать одне одному, але протилежні інтересам іншої сторони;

– наявність одного провадження, в якому розглядається справа з участю співпозивачів чи співвідповідачів.

Співучасть за формою можна розділити на такі види:

1) **активна** (кілька співпозивачів проти одного відповідача). Така співучасть найбільш поширена. Особливістю активної процесуальної співучасті є те, що вона можлива тільки з ініціативи співпозивачів. У співпозивачів завжди спільні інтереси щодо відповідача. Така співучасть виникає, наприклад, у разі пред'явлення кількома спадкоємцями за законом до спадкоємця за заповітом позовної заяви про визнання заповіту недійсним;

2) **пасивна** (один позивач проти декількох співвідповідачів). Співвідповідачі за пасивної співучасті пов'язані з позивачем протилежними матеріально-правовими інтересами. Особливістю пасивної співучасті є те, що вона можлива і з ініціативи позивача (позивачів), і з ініціативи суду, який може притягнути особу як співвідповідача для участі в справі;

3) **змішана** (кілька співпозивачів проти кількох співвідповідачів).

Можливі співпозивачі у справі повинні повідомлятися судом про те, що в провадженні суду знаходиться конкретна цивільна справа, в яку вони можуть вступити як співпозивачі. Співпозивачі не можуть притягатися до справи без зважання на їхню думку, оскільки це суперечитиме принципу диспозитивності.

За ступенем обов'язковості співучасть може бути обов'язковою (необхідною) або факультативною (можливою, допустимою).

Обов'язкова співучасть можлива в тому разі, якщо характер спільного матеріального правовідношення такий, що питання про права й обов'язки одного зі суб'єктів неможливо вирішити без притягнення до справи інших суб'єктів цього відношення. Ця співучасть виникає, зокрема, у справах про спільну власність, про спадкування, про виключення майна з опису, про захист честі та гідності, про право користування житловими приміщеннями.

На обов'язкову співучасть указано в Постанові Пленуму ВС України від 27 серпня 1976 р. «Про судову практику в справах про виключення майна з опису». Зазначено, що за правилами, встановленими для розгляду позовів про виключення майна з опису, розглядаються вимоги громадян і організацій, які ґрунтуються на праві власності на описане майно або на праві володіння ним. Відповідачами в справі суд притягує: боржника, особу, в інтересах якої накладено арешт на майно, і в необхідних випадках – особу, якій передано майно, якщо воно було реалізоване. У тих випадках, коли опис здійснювався для забезпечення конфіскації чи стягнення майна на користь держави, як відповідач притягується відповідний фінансовий орган.

Обов'язковий характер цього виду співучасті пояснюється необхідністю розглядати справу з участю всіх співучасників. Якщо йдеться про відповідачів, то суд зобов'язаний залучити їх до розгляду справи. За співучасті ж на стороні позивача суд не має права в примусовому порядку залучити співпозивачів до процесу. Суддя лише повідомляє цих осіб про їх право вступити в розпочатий процес для захисту своїх інтересів.

Факультативна співучасть виникає за розсудом суду. В цьому разі справи співучасників можуть розглядатися окремо, що не впливає на законність і правильність рішення суду.

Факультативна процесуальна співучасть зумовлюється доцільністю, тобто сприяє скороченню часу й витрат, пов'язаних із вирішенням справи.

Також на факультативну співучасть, проте на стороні відповідача, вказано в п. 3 Постанови Пленуму ВС України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27 березня 1992 року № 6. Передбачено, що особи, які спільно заподіяли шкоду, тобто заподіяли неподільну шкоду взаємопов'язаними, сукупними діями або діями з єдністю наміру, несуть солідарну відповідальність перед потерпілими.

У такому ж порядку відповідають володільці джерел підвищеної небезпеки за шкоду, заподіяну внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки іншим особам.

Тобто в цьому разі потерпілий сам визначає, до кого пред'явити позов, а тому співучасть може виникати (пред'явлення позову до всіх боржників), а може і не виникати (пред'явлення позову до одного з боржників).

Від процесуальної співучасті також слід відрізнити подання позову органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Ці особи в разі звернення до суду не є учасниками спірного матеріального правовідношення, не мають власного матеріально-правового інтересу, а тому не можуть вважатися процесуальними співучасниками з позивачем.

Під час судового провадження у цивільній справі може виявитися, що позов подано до особи, яка не повинна відповідати за позовом, тобто відповідач є неналежним.

Неналежний відповідач – це особа, притягнута позивачем як відповідач, стосовно якої встановлено, що вона не повинна відповідати за поданим позовом за наявності даних про те, що обов'язок виконати вимоги позивача лежить на іншій особі – належному відповідачеві¹.

¹ Постанова Верховного Суду від 07.10.2020 р. у справі № 705/3876/18, провадження № 61-697св20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92120313>.

Відповідно до ст. 51 ЦПК України, під час розгляду і вирішення справи може відбутися заміна неналежного відповідача належним.

Заміна первісного відповідача належним відповідачем може бути здійснена до закінчення підготовчого провадження, а в разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження – до початку першого судового засідання. Після спливу зазначених у законі строків суд замінює первісного відповідача належним відповідачем виключно у разі, якщо позивач доведе, що не знав і не міг знати до подання позову у справі про підстави заміни неналежного відповідача.

Заміна неналежного відповідача повинна ініціюватися позивачем, який мусить подати клопотання. У цьому клопотанні позивач має обґрунтувати необхідність такої заміни, а саме – чому первісний відповідач є неналежним і хто є відповідачем належним.

Про заміну неналежного відповідача судом постановляється ухвала.

Після заміни відповідача справа за клопотанням нового відповідача розглядається спочатку. У разі якщо таке клопотання не надійшло, суд продовжує розгляд справи. Відповідач, замінений іншим відповідачем, має право заявити вимогу про компенсацію судових витрат, здійснених ним унаслідок необґрунтованих дій позивача. Питання про розподіл судових витрат вирішується в ухвалі про заміну неналежного відповідача.

У разі якщо заміна відбутися не може, первісний відповідач зберігає свій статус, залишається в процесі, може брати участь у розгляді справи і користуватися всім обсягом процесуальних повноважень на загальних підставах. Необхідно звернути увагу на те, що подання позову до неналежного відповідача не може бути підставою для відмови у відкритті провадження у справі або для закриття провадження у справі чи залишення заяви без розгляду.

Заміна позивача або третьої сторони, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, нормами ЦПК України не допускається.

4. Процесуальне правонаступництво

Процесуальне правонаступництво, як і заміна неналежної сторони, означає зміну суб'єктного складу учасників спору.

Процесуальне правонаступництво – це перехід процесуальних прав та обов'язків під час судочинства у цивільній справі від однієї особи, яка була стороною чи третьою особою, до іншої особи.

Відповідно до ст. 55 ЦПК України, підставами правонаступництва у матеріальних правовідносинах є: смерть фізичної особи (ст.ст. 47, 1216 ЦК України), припинення юридичної особи (ст.ст. 104–108 ЦК України), заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні (ст.ст. 512–523 ЦК України), а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір.

Процесуальне правонаступництво стосується лише сторін або третіх осіб.

Залежно від обсягу правонаступництва розрізняють універсальне (повне) і сингулярне (часткове) правонаступництво.

Універсальне правонаступництво – перехід від однієї особи до іншої всього комплексу прав та обов'язків у відношенні (настає у разі смерті громадянина і припинення юридичної особи), а **сингулярне** – перехід до правонаступника тільки прав або виключно обов'язків (заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір).

У разі процесуального правонаступництва, на відміну від заміни неналежної сторони, суд зупиняє провадження в справі до вступу або притягнення в справу правонаступника.

Вирішуючи питання про можливість процесуального правонаступництва в кожному конкретному випадку, варто мати на увазі, що в деяких випадках процесуальне правонаступництво є неможливим, оскільки правонаступництво є неможливим у матеріальних правовідносинах. Так, процесуальне правонаступництво є неможливим у справах за позовами про стягнення аліментів, про поновлення на роботі, про компенсацію шкоди, заподіяної здоров'ю, тощо, адже ці вимоги є тісно пов'язаними з особою позивача чи відповідача. У такому разі провадження у справі закривається відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України².

² Цивільний процес : навчальний посібник / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. С. 109.

Ще одна відмінність від заміни неналежної сторони полягає в тому, що за заміни провадження в справі розпочинається заново, а за правонаступництва – поновлюється. Це пояснюється тим, що всі дії, вчинені в процесі правопопередником, є обов'язкові для правонаступника такою ж мірою, якою вони були обов'язкові для правопопередника. правонаступник продовжує брати участь у справі правопопередника, а тому процес продовжується.

Процесуальне правонаступництво можливе в будь-якій стадії процесу і в будь-якому виді провадження.

У випадку смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво, суд зобов'язаний зупинити провадження в справі до залучення до участі у справі правонаступника (п. 1 ч. 1 ст. 251, п. 1 ч. 1 ст. 253 ЦПК). Таким чином, якщо правонаступництво має місце у зв'язку із: закриттям, приєднанням, поділом, перетворенням юридичної особи, яка була стороною у справі; уступкою права вимоги або переведенням боргу – зупинення провадження законом не передбачено, тому залучення до участі у справі правонаступника має відбуватися без зупинення провадження у справі.

До речі, згідно зі ст. 1219 ЦК України, не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, як-от:

- особисті немайнові права;
- право на участь у товариствах і право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;
- право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- права й обов'язки особи як кредитора або боржника, які ґрунтуються на зобов'язанні, що пов'язане з його особою, і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою.

Тобто вимоги, які очевидні з цієї категорії правовідносин, процесуальне правонаступництво не допускають.

Заміна кредитора чи боржника у зобов'язанні регулюється ЦК України. Так, ст. 512 ЦК України вказує,

що кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок:

- передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);
- правонаступництва;
- виконання обов'язку боржника поручителем або заставаодавцем (майновим поручителем);
- виконання обов'язку боржника третьою особою.

Проте кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом. Приміром, ст. 515 ЦК України встановлює, що заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях, пов'язаних з особою кредитора, зокрема у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Що ж до заміни боржника, то ст. 520 ЦК України передбачає, що боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом.

Правонаступників може бути декілька. Кожен із них має право вступити у справу замість особи, котра вибула. З цих підстав може виникнути процесуальна співучасть навіть у разі, коли її не було під час подання позову.

Після вступу правонаступника до участі у справі всі процесуальні дії, вчинені учасником справи до залучення правонаступника, мають для нього юридичну силу, тобто є обов'язковими і тягнуть відповідні правові наслідки. Тому заміна у процесі сторони чи третьої особи її правонаступником не передбачає розгляду справи спочатку. Провадження у справі після залучення до участі у справі правонаступника відновлюється ухвалою суду з його ініціативи або за заявою учасника у справі. Провадження у справі продовжується зі стадії, на якій його було зупинено. Зупинення провадження у справі призупиняє і перебіг процесуальних строків. З дня поновлення провадження у справі перебіг процесуальних строків продовжується (ст.ст. 253–254 ЦПК України).

Питання для самоперевірки

1. Хто є сторонами у цивільному процесі?
2. Якими обов'язками наділені сторони?
3. Якими правами наділені сторони?
4. Якими ознаками характеризуються сторони?
5. Як класифікуються права та обов'язки сторін?
6. Хто такий неналежний відповідач?
7. Що розуміється під процесуальним правонаступництвом?
8. Які є види процесуального правонаступництва?
9. Назвіть умови процесуального правонаступництва.

Рекомендована література

1. Єфімова А. О., Гуня В. М., Поліщук М. Г. Поняття сторін у цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 166–169.
2. Куцик К. Заходи процесуального примусу, які застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 19–23.
3. Мельник В. Процесуальне становище учасників судового процесу під час розгляду трудових спорів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 16–20.
4. Олдак Т. В. Учасники судового процесу під час розгляду справ за груповими позовами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 53. С. 112–115.
5. Чабаненко М. М. До питання зловживання процесуальними правами у вітчизняному цивільно-процесуальному процесі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 78–79.
6. Діденко Л. Суб'єкти як елемент цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 55–61.
7. Лабань О. О. Поняття та значення захисту прав та інтересів відповідача в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. С. 124–127.
8. Коцюруба А. Особливості цивільного процесуального правового статусу відповідача. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 16–21.

ТРЕТІ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

1. Поняття та види третіх осіб
2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору
3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору

1. Поняття та види третіх осіб

Права і свободи людини й громадянина вважаються невідчужуваними та непорушними. Не тільки сторони у цивільному процесі, а й треті особи зацікавлені в результатах розгляду судом цивільної справи. Пояснити це доречно тим, що на третіх осіб, зокрема на їхнє правове становище, може вплинути результат судового розгляду спірної цивільної справи між сторонами. Проблематика їх участі багатоаспектна, адже важливими і спірними залишаються питання їхнього правового статусу, обсягу та правової природи їхніх прав, можливості виникнення в них прав та обов'язків, коло інтересів цих осіб та їх вплив на права й обов'язки інших учасників цивільного процесу.

У ст. 42 ЦПК України передбачено, що в справах позовного провадження учасниками справи є сторони і треті особи.

Треті особи належать до осіб, які мають *матеріально-правову і процесуально-правову заінтересованість* у справі. Матеріально-правовий характер їх зацікавленості проявляється в тому, що рішення, яке ухвалено судом при вирішенні спору, може порушити матеріальні права третьої особи або стане підставою для вимоги відшкодування збитків від неї стороною, тобто сторона буде мати право пред'явити до третьої особи позов у порядку регресу.

Процесуально-правова заінтересованість виявляється в недопущенні ухвалення судом несприятливого для себе рішення. Адже свої дії треті особи спрямовують на запобігання присудженню судом об'єкта матеріального спору позивачеві

чи залишення його за відповідачем або ж виступають проти сторін, вимагаючи присудження об'єкта спору собі. Їхні дії спрямовані на те, щоби суд виніс таке рішення, яке відповідало б їхнім інтересам, обумовленим існуючими між ними і сторонами правовідносинами, або ж зміною цих правовідносин на свою користь.

Згідно зі ст.ст. 52, 53 ЦПК України, треті особи є двох видів:

1) *треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору;*

2) *треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.*

Обидві групи третіх осіб віднесені законом до осіб, які беруть участь у справі, а отже, є юридично зацікавленими.

Участь третіх осіб у цивільній справі зумовлена тим, що судовий спір між сторонами прямо (для третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги) або опосередковано (для третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог) стосується прав та інтересів інших осіб. Тому участь у справі третіх осіб є формою захисту їхніх прав та інтересів, що пов'язані зі спірним правовідношенням. Окрім того, їх участь у справі дає змогу суду повно та всебічно дослідити обставини справи, з'ясувати дійсні взаємовідносини учасників спору.

«Треті особи» – назва певною мірою умовна. Третіми вони називаються тому, що на час їх появи в процесі вже є і перші (позивачі), і другі (відповідачі). Треті особи завжди вступають у справу, в якій провадження вже відкрито.

Треті особи не виступають ініціаторами процесу, вони вступають у вже розпочату справу з метою захисту своїх суб'єктивних прав чи інтересів. Участь у справі третіх осіб сприяє більш повній концентрації доказового матеріалу у справі, дає змогу суду сформуванню більш повну і детальну картину справи. Треті особи є активними учасниками доказової діяльності і виступають суб'єктами доказування у справі, діючи при цьому самостійно, незалежно від сторін. Як особи, які є учасниками справи, тобто особи, які мають у справі юридичну заінтересованість, вони наділені законом досить широким колом прав, у тому числі правом оскарження судових рішень незалежно від сторін. Інтерес третіх осіб проявляється в тому, що рішення суду безпосередньо вплине на їхні

суб'єктивні права чи охоронювані законом інтереси, чи навіть, унаслідок встановлення між сторонами відповідних правовідносин, порушить права, свободи чи інтереси таких осіб.

Треті особи – це учасники справи, які вступають або залучаються до участі в уже триваючій цивільній процес між сторонами для захисту своїх суб'єктивних прав та (чи) охоронюваних законом інтересів і наділені юридичною заінтересованістю, що суперечить інтересам позивача та (або) відповідача.

Ознаками третіх осіб є такі:

1) вступають або залучаються судом у процес, коли в ньому вже є дві сторони;

2) юридична заінтересованість;

3) вступають у справу до винесення судом рішення;

4) не можуть бути співпозивачами чи співвідповідачами.

За своєю правовою природою треті особи є учасниками справи лише в позовному провадженні, адже їх не існує в справах наказного та окремого проваджень.

2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору

Законом передбачено різний порядок вступу у справу третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, і третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, *можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, подавши позов до однієї або декількох сторін.*

Про прийняття позовної заяви та вступ третьої особи у справу суд постановляє ухвалу.

Процесуальною формою вступу у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, є подання такою особою позовної заяви, тобто це аналогічна форма до форми вступу у справу позивача.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, користуються всіма правами і несуть усі обов'язки

позивача. Тобто на третю особу поширюється загальний порядок подання позовної заяви, який передбачений ст.ст. 175–177 ЦПК України. Також на третю сторону покладається обов'язок сплатити судовий збір.

Участь третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, характеризується такими ознаками:

- 1) наявність самостійної вимоги щодо предмета спору;
- 2) вступають у процес добровільно та з власної ініціативи (у вигляді подання позову). Ініціатива про залучення може надходити і від суду, проте їх залучення у процес проти їхньої волі є неможливим;
- 3) вступають у процес, що розпочався;
- 4) вступають у процес до закінчення підготовчого провадження – у справах загального позовного провадження, або до початку першого судового засідання – у справах спрощеного позовного провадження;
- 5) вступають у справу шляхом пред'явлення позовної заяви;
- 6) є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин;
- 7) втручаються у спір між сторонами, що вже виник;
- 8) їхні інтереси суперечать, як правило, інтересам обох сторін;
- 9) вступають у справу, пред'явивши позов до однієї або до обох сторін;
- 10) користуються всіма правами й обов'язками позивача.

Самостійні вимоги третіх осіб повинні стосуватися предмета спору (ч. 1 ст. 52 ЦПК України). Визначення поняття предмета спору законодавець не наводить, що є суттєвим недоліком, оскільки у практичній діяльності суддів він може бути розтлумачений по-різному, що призводить до помилок при вирішенні питання про допуск чи недопуск до участі у процесі третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги. У теорії з цивільного процесуального права це питання вирішується неоднозначно. Можна виділити такі підходи до визначення предмета спору: це матеріальний об'єкт; матеріальні правовідносини; права, обов'язки суб'єктів матеріальних правовідносин. Найбільш обґрунтованою точкою зору є погляд, що предмет спору становлять спірні матеріальні правовідносини, а права, свободи, інтереси й обов'язки становлять

об'єкт спору. Такий підхід ґрунтується на положеннях ст. 19 ЦПК України, відповідно до якої суди розглядають справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових правовідносин. Предмет спору дає можливість вирішити питання про належність чи неналежність третьої сторони, яка заявляє самостійні вимоги до спірних матеріальних правовідносин, та визначити зміст вимог¹.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, вступають у справу шляхом пред'явлення позову до однієї чи обох сторін. Позов пред'являється до тієї зі сторін, яка порушує права третьої особи.

Наприклад, у разі пред'явлення позову про витребування речі, позов пред'являється третьою особою тільки до відповідача, тобто до тієї зі сторін, у якій знаходиться спірна річ. Позов же про визнання права пред'являється до тієї сторони, яка стверджує, що спірне право належить їй. Якщо при розгляді позову про присудження не зрозуміло, кому належить річ, тобто присудженню має передувати визнання права, то позов третьою особою повинен пред'являтися до обох сторін.

Після вступу у справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням учасника справи розглядається спочатку (ч. 4 ст. 52 ЦПК України).

Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, реалізовує своє право на участь у процесі після відкриття провадження у справі до закінчення судового розгляду, але кінцевий момент звернення такої особи зазначено у ст. 195 ЦПК України.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, мають усі процесуальні права й обов'язки позивача, тобто це загальні права осіб, які беруть участь у справі, а також спеціальні права, якими наділяється позивач. У цьому розумінні їхня правосуб'єктність є наближеною до правосуб'єктності позивача, хоча вони і не є тотожними суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин за своєю природою.

¹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 242.

Вони мають право брати активну участь у розгляді й вирішенні справи судом і в такий спосіб виконують свою основну процесуальну функцію – захищають свої права, свободи та інтереси в судовому процесі між сторонами.

3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, відрізняються від третіх осіб зі самостійними вимогами тим, що рішення суду впливає на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, не є учасниками спірних матеріальних правовідносин. Вони перебувають зі сторонами у певних правовідносинах, які можуть у майбутньому змінитися внаслідок постановлення судом рішення у справі. Такі треті особи беруть участь у справі «на боці» сторони або позивача, або відповідача. І саме з цією стороною у третьої особи є правовий зв'язок, правовідносини, які можуть змінитися в майбутньому, наприклад, якщо сторона в процесі у майбутньому отримує право регресу до третьої особи внаслідок виконання рішення у справі.

Скажімо, у справі про відшкодування шкоди, завданої працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків відповідачем буде роботодавець цієї особи відповідно до ст. 1172 ЦК України. Заподіювач шкоди – це третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору на стороні відповідача. Відповідно до ст. 1191 ЦК України, особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування.

Національне агентство з питань запобігання корупції може бути залучено як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача у справах щодо застосування керівником або роботодавцем чи створення ним загрози застосування негативних заходів впливу до позивача (звільнення, примушування до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, атестації, зміни умов праці, відмови в призначенні на вищу

посаду, скорочення заробітної плати тощо) у зв'язку з повідомленням ним або членом його сім'ї про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою.

Відповідно до ст. 53 ЦПК України, треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи.

Третя особа, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, може вступити у справу на стороні позивача або відповідача. Але вона є самостійним учасником у судовому процесі та захищає власні інтереси.

У судовій практиці такі треті особи беруть участь найчастіше на стороні відповідача. Так, згідно зі ст. 24 ЗУ «Про службу в органах місцевого самоврядування», як треті особи у справах про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної територіальній громаді, виступають службові особи органів місцевого самоврядування, які заподіяли цю шкоду. Однак у третіх осіб цього виду може бути й інша заінтересованість, наприклад, у разі участі дружини відповідача в справі про стягнення аліментів на дітей, яка є стягувачем аліментів за раніше ухваленим судовим рішенням. Вона побоюється пред'явлення позову про зниження розміру аліментів у разі задоволення позову в цій справі.

Якщо суд при вирішенні питання про відкриття провадження у справі або при підготовці справи до розгляду встановить, що рішення суду може вплинути на права та обов'язки осіб, що не є стороною у справі, суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Шляхами залучення до участі у справі або вступу у справу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є такі:

- 1) за власною ініціативою (ч. 1 ст. 53 ЦПК України);
- 2) за ініціативою суду (судді) (ч. 3 ст. 53 ЦПК України);

3) за ініціативою сторін або інших учасників справи (ч. 4 ст. 53 ЦПК України).

Про залучення третіх осіб до участі у справі суд постановляє ухвалу, в якій зазначає, на які права чи обов'язки такої особи та яким чином може вплинути рішення суду у справі.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог, мають процесуальні права і обов'язки, встановлені ст. 43 ЦПК України, тобто загальні права осіб, які беруть участь у справі.

Вступ у справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет позову, не тягне за собою розгляду справи спочатку.

Залучення третьої особи відбувається шляхом подання зацікавленою особою (не обов'язково стороною) відповідної заяви, яка повинна містити ім'я (найменування) третьої особи, місце її проживання (перебування) або місце знаходження та підстави, за яких вона має бути залучена до участі у справі. Достатньо вказати лише на ті матеріальні правовідносини, в яких сторона перебуває з такою третьою особою і на яких можуть ґрунтуватися подальші вимоги сторони до третьої особи, чи навпаки.

Відповідно ознаками третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, є такі:

- 1) відсутні самостійні вимоги щодо предмета спору;
- 2) мають юридичну заінтересованість у результаті розгляду справи;
- 3) можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача;
- 4) вступають у процес до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання у справах спрощеного позовного провадження;
- 5) вступають у процес, що розпочався;
- 6) користуються всіма правами й обов'язками учасника справи;
- 7) захищають власні права та інтереси, адже судові рішення у справі може вплинути на їх права та обов'язки.

Ст. 54 ЦПК України визначає **наслідки незалучення у справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору**. Якщо в результаті ухвалення судового рішення сторона може набути право стосовно третьої особи

або третя особа може пред'явити вимоги до сторони, така сторона зобов'язана сповістити цю особу про відкриття провадження у справі і подати до суду заяву про залучення її до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. До такої заяви повинні бути додані докази про направлення її копії особі, про залучення якої як третьої особи подана заява.

На підставі такої інформації суд може за власною ініціативою або за ініціативою інших учасників справи залучити третю особу до участі в судовому процесі. Вирішення питання про допуск, залучення або недопуск третьої особи без самостійних вимог до участі у справі оформляється *ухвалою суду*.

Третя особа має право заперечувати своє залучення до участі у справі, посилаючись на те, що вона не перебуває з жодною зі сторін у правовідносинах, а рішення суду не вплине на її права й обов'язки. Вирішення питання про залучення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог, за ініціативою суду повинно ґрунтуватися на нормах матеріального законодавства, особливостях обставин справи, які підлягають встановленню в судовому засіданні, необхідності враховувати права й інтереси інших осіб, які не беруть участі у справі, але мають у ній юридичну заінтересованість.

Ухвала суду про допуск (залучення) або недопуск до участі у справі третьої особи без самостійних вимог оскарженню не підлягає.

Примусове притягнення до участі у справі третьої особи не передбачено.

У разі розгляду справи без повідомлення третьої особи про розгляд справи обставини справи, встановлені судовим рішенням, не мають юридичних наслідків при розгляді позову, пред'явленого стороною, яка брала участь у цій справі, до цієї третьої особи або позову, пред'явленого цією третьою особою до такої сторони.

Незалучення до таких справ третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, означає, що судові рішення, постановлені без їхньої участі, не має для них преюдиційної сили, передбаченої ст. 82 ЦПК України, що ускладнює доказову діяльність сторони в разі майбутніх судових спорів із цією особою.

Питання для самоперевірки

1. Що розуміється під третіми особами?
2. Які ознаки третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору?
3. Які ознаки третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору?
4. Кому належить ініціатива залучення третьої сторони до участі у справі?
5. Яка специфіка розгляду справи за участі третіх осіб?
6. Чи розпочинається розгляд справи спочатку після вступу у процес третіх осіб?
7. Які настають наслідки у разі неповідомлення третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог, про розгляд справи?

Рекомендована література

1. Коваленко І. А. Види, ознаки та участь третіх осіб у цивільному процесі. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/19435/1/20220210_302.pdf
2. Остап'як М. М. Участь третіх осіб у спрощеному позовному провадженні: практичний ракурс. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. № 52. С. 110–121.
3. Євхутич І. М. Участь третіх осіб у цивільному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 168–171.
4. Цап-Цалко Ю. Ю. Особливості інституту третіх осіб у цивільному процесі. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 163–169.
5. Kucher V., Yevkhutych I. The legal status of third parties in civil proceedings. *Visegrad Journal of human rights*. 2016. № 5. S. 105–109.

Глава 6

ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

1. **Поняття та ознаки судового представництва**
2. **Види судового представництва**
3. **Правовий статус представника в цивільному процесі**
4. **Право на вторинну безоплатну правничу допомогу**

1. Поняття та ознаки судового представництва

Представництво в суді є важливим аспектом цивільного процесу в Україні. Коли фізична або юридична особа стикається з правовими суперечностями та спорами, вона має можливість довірити захист своїх прав та інтересів кваліфікованому юристу, який виступатиме від її імені та представлятиме її інтереси у судових засіданнях.

Цивільне законодавство України містить норми, що регулюють представництво в суді. Ці норми визначають права та обов'язки представників, процедуру призначення представників, а також встановлюють вимоги до їхньої кваліфікації та поведінки. Завдяки цим нормам представництво в суді стає механізмом, що забезпечує рівність сторін у судовому процесі та ефективний захист їхніх прав та інтересів.

Представництво в судових процедурах має значний вплив на результати розгляду справ. Компетентний та досвідчений представник може ефективно аргументувати позицію своєї сторони, розуміти складність процедур і дотримуватися вимог закону. Натомість відсутність або некомпетентність представника може негативно вплинути на захист прав та інтересів сторони, її шанси на успішне вирішення спору та забезпечення справедливості.

Виникнення інституту представництва у цивільному процесі відповідає положенню ст. 59 Конституції України, яка гарантує право кожного на правничу допомогу. Відповідно до ст. 10 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», кожен має право на професійну правничу допомогу. Кожен є вільним у виборі

захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу. Водночас, згідно зі ст. 15 ЦПК України, учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. У ст. 38 ЦПК України окреслено коло осіб, які можуть скористатися правом на представництво, а саме: сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника.

У цивільному судочинстві правнича допомога під час здійснення захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб, що охороняються законом, реалізовується, зокрема, в формі судового представництва. Саме тому інститут представництва в цивільному процесуальному праві є одним із передбачених законом способів реалізації права на судовий захист. Цивільне процесуальне законодавство України (ч. 2 ст. 58 ЦПК України) гарантує, що особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій же справі представника.

Представництво передбачено цивільним процесуальним законодавством, по-перше, з метою надання юридичної допомоги громадянам та організаціям з розгляду і вирішення цивільних справ у суді. По-друге, метою представництва є надання допомоги суду в установленні дійсних прав і обов'язків сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Деякі фізичні особи, майнові й особисті немайнові права, свободи та інтереси яких потребують судового захисту, не наділені відповідною цивільною процесуальною дієздатністю і внаслідок цього в будь-якому разі не можуть особисто брати участь у цивільній справі. Права, свободи й інтереси таких осіб (малолітніх, неповнолітніх, недієздатних, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, та ін.) захищають їхні законні представники (ст. 59 ЦПК України). Юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво юридичної особи), або через представника (ч. 3 ст. 58 ЦПК України). Через

представника відповідних органів державної влади в межах їхньої компетенції держава реалізує свої процесуальні права та обов'язки, а саме: держава, АРК, територіальна громада беруть участь у справі через відповідний орган державної влади, орган влади АРК, орган місцевого самоврядування відповідно до його компетенції, від імені якого діє його керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування), або через представника (ч. 4 ст. 58 ЦПК України).

Процесуальне представництво можливе в будь-якій справі, що розглядається судом у порядку цивільного судочинства, на всіх стадіях його розвитку.

Судове представництво – це правовідношення, в силу якого одна особа – представник – здійснює в суді процесуальні дії від імені і в інтересах іншої особи з метою надання правничої допомоги у захисті прав та інтересів свого довірителя¹.

У науково-практичному коментарі С. Фурса дає таке визначення представництва, ототожнюючи поняття «процесуальне» і «судове» представництво: цивільне процесуальне (судове) представництво – це правовідносини, через які одна особа (представник) виконує на підставі повноваження, яке надане йому законом, статутом, положенням чи договором, процесуальні дії у цивільному судочинстві в інтересах іншої особи (довірителя), які спрямовані на захист порушених, оспорюваних та невизнаних прав та інтересів іншої особи, державних чи суспільних інтересів, у результаті чого у представника виникає комплекс процесуальних прав та обов'язків².

С. Васильєв вважає, що цивільне процесуальне представництво – це врегульована нормами ЦПК України форма надання правової допомоги однією особою (представником) іншій особі (особі, яку представляють) у формі здійснення процесуальних дій представником від імені та в інтересах особи,

¹ Цивільне процесуальне право України : підручник / В. М. Коссака, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік ; за заг. ред. В. М. Коссака. Харків : Право, 2020. С. 132.

² Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України: проблеми і перспективи : науково-практичний посібник. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2013. С. 160.

яку він представляє, в межах отриманих повноважень у зв'язку з розглядом і вирішенням судом цивільної справи³.

М. Поліщук визначення інституту представництва в цивільно-процесуальному праві України пропонує поділяти на суб'єктивне й об'єктивне його розуміння. В суб'єктивному значенні представництво – це діяльність представника, спрямована на захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів особи, яку він представляє, в межах наданих повноважень, а також сприяння судові у винесенні законного й обґрунтованого рішення у справі. В об'єктивному значенні представництво – це врегульовані цивільно-процесуальними нормами відносини, згідно з якими представник здійснює від імені та в інтересах особи, яку він представляє, комплекс процесуальних дій, спрямованих на захист прав та інтересів щодо розгляду та вирішення цивільної справи⁴.

Провівши аналіз наведених дефініцій, можна зробити висновок, що **основними ознаками інституту представництва є такі:**

- 1) представник виступає від імені особи, яку представляє;
- 2) інститут представництва передбачає можливість однієї особи діяти в інтересах і за дорученням іншої особи. Представництво може бути здійснене як за дорученням (за вказівкою) представленої особи, так і на підставі закону;
- 3) представник здійснює права та обов'язки особи, яку представляє, і в результаті своїх дій створює права та обов'язки для особи, яку представляє;
- 4) правова позиція представника не може суперечити правовій позиції особи, яку він представляє;
- 5) представник діє в інтересах особи, яку представляє, тому юридичний інтерес судового представника в справі має не матеріально-правовий, а виключно процесуальний характер;
- 6) представник діє в межах повноважень, наданих йому відповідно до закону чи договору;

³ Васильєв С. В. Цивільний процес України : навчальний посібник. Харків : Еспада, 2009. С. 74–75.

⁴ Поліщук М. Г. Поняття та значення процесуального представництва в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 146.

7) представник має право вчиняти дії в інтересах представленої особи, а також володіти і розпоряджатися її майном у встановленому порядку. При цьому він зобов'язаний діяти дбайливо та відповідно до інтересів представленої особи;

8) через представників можуть діяти будь-які особи, які беруть участь у справі;

9) судове представництво допускається на всіх стадіях і у всіх видах цивільного судочинства (крім справ про усиновлення);

10) представник несе відповідальність за свої дії перед представленою особою і третіми особами, якщо його дії завдають шкоди.

Метою представництва у суді є надання правничої допомоги учасникам справи, які бажать отримати кваліфіковану правничу допомогу, а також забезпечення дотримання засад змагальності при здійсненні судочинства у цивільних справах.

Завдання цивільного процесуального представництва:

1) правове регулювання механізму реалізації права суб'єктів бути представниками в суді;

2) правове регулювання процесуальних правовідносин представництва між судом і представником;

3) правове регулювання механізму реалізації проголошених Конституцією України прав на судовий захист і на отримання кваліфікованої юридичної допомоги;

4) захист і представлення інтересів сторін у судовому процесі. Представник здійснює всі необхідні дії в інтересах своєї представленої особи, включаючи подання заяв, виступи на судових засіданнях, складання письмових документів тощо;

5) забезпечення правового захисту. Представник зобов'язаний забезпечити ефективний правовий захист своєї представленої особи. Це означає використання всіх доступних юридичних засобів і доказів для захисту інтересів сторони, включаючи підготовку й аргументацію позовних заяв, виступи на судових засіданнях тощо;

6) участь у процесуальних діях, забезпеченні ефективного правового захисту сторін, представленні їхніх інтересів та дотриманні процесуальних норм і вимог. Цивільний представник бере участь у всіх процесуальних діях, пов'язаних із розглядом справи, зокрема, він може подавати документи, заявляти клопотання, давати пояснення, пред'являти докази,

допитувати свідків, вносити аргументи тощо. Він забезпечує представлення інтересів своєї представленої особи на кожному етапі цивільного процесу;

7) виконання судових рішень. Після отримання судового рішення представник має завдання забезпечити його виконання в інтересах своєї представленої особи.

Представництво треба відрізнити від участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у порядку ст. 56 ЦПК України. Вони подібні тим, що не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин і діють у процесі не у своїх інтересах, а захищають права та інтереси інших осіб. Відмінності між цими суб'єктами виявляються в **такому**:

1) представники діють від імені особи, яку представляють, а суб'єкти, які виступають у суді в порядку ст. 56 ЦПК України, – від свого імені;

2) представник здійснює права та обов'язки особи, яку представляє. Суб'єкти, зазначені у ст. 56 ЦПК України, виконують повноваження, передбачені їхньою компетенцією;

3) представництво допускається у всіх справах, а участь суб'єктів у порядку ст. 56 ЦПК України – у випадках, зазначених у законі.

2. Види судового представництва

Цивільне процесуальне законодавство передбачає різні види представництва, які використовуються в судових процедурах для забезпечення ефективного захисту інтересів сторін. Знання різних видів представництва є важливим для розуміння правових механізмів, які створюються для представлення інтересів учасників цивільного процесу в Україні. Вивчення цих видів допоможе поглибити розуміння механізмів, що використовуються для ефективного представлення інтересів сторін у цивільному процесі.

Провівши аналіз ст. 58 ЦПК України, яка визначає правові засади участі представника в цивільному процесі, можна виокремити такі види представництва:

– **представництво фізичних осіб** (виникає на підставі цивільно-правового договору або закону);

– **представництво юридичних осіб** (виникає на підставі закону, положення, статуту, довіреності);

– **представництво держави** (таке представництво здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування в межах їхньої компетенції через свого представника).

Залежно від підстав виникнення розрізняють:

– **законне представництво**, яке виникає внаслідок певних юридичних фактів із прямої вказівки закону.

Підставами виникнення законного представництва є:

♦ факт походження дитини, засвідчений державним органом реєстрації актів громадянського стану у встановленому порядку (ст. 121 СК України);

♦ факт усиновлення, зареєстрований у встановленому порядку (ст. 207 СК України);

♦ адміністративний акт про призначення опіки та піклування (ч. 3 ст. 243 СК України).

Законне представництво за ст. 59 ЦПК здійснюється в такий спосіб:

♦ права, свободи та інтереси малолітніх осіб у віці до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни або інші особи, визначені законом;

♦ права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати в суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники або інші особи, визначені законом. Суд може залучити до участі в таких справах неповнолітню особу або особу, цивільна дієздатність якої обмежена;

♦ права, свободи та інтереси особи, яка визнана безвісно відсутньою, захищає опікун, призначений для опіки над її майном;

♦ права, свободи та інтереси спадкоємців особи, яка померла або оголошена померлою, якщо спадщина ще ніким не прийнята, захищає виконавець заповіту або інша особа, що вживає заходів щодо охорони спадкового майна;

♦ законні представники можуть доручати ведення справи в суді іншим особам.

У разі відсутності у сторони чи третьої особи, визнаної недієздатною або обмеженою у цивільній дієздатності, законного представника суд за поданням органу опіки та піклування ухвалою призначає опікуна або піклувальника і залучає їх до участі у справі як законних представників.

Якщо при розгляді справи буде встановлено, що малолітня чи неповнолітня особа, позбавлена батьківського піклування, не має законного представника, суд ухвалою встановлює над нею відповідно опіку чи піклування за поданням органу опіки та піклування, призначає опікуна або піклувальника та залучає їх до участі у справі як законних представників.

У разі якщо законний представник не має права вести справу в суді з підстав, встановлених законом, суд за поданням органу опіки та піклування замінює законного представника.

Суд може призначити або замінити законного представника за клопотанням малолітньої або неповнолітньої особи, якщо це відповідає її інтересам;

– **добровільне (договірне) представництво**, яке виникає лише з волі фізичної особи, юридичної особи та за згодою представника представляти інтереси в суді. Підставою його виникнення є волевиявлення сторін, при якому представника і особу, чий інтереси він представляє, пов'язує договір доручення або трудовий договір (таке представництво здійснюється адвокатами). Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного згідно зі ЗУ «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю⁵.

Процесуальне представництво юридичної особи поділяється на дві категорії:

– самопредставництво юридичної особи – юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу,

⁵ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 12.08.2023)

уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту);

– представництво юридичної особи представником (адвокатом), уповноваженим діяти в процесі на підставі довіреності чи ордера, виданих згідно з договором про надання правничої допомоги⁶.

За ступенем обов'язковості представництво в цивільному процесі можна умовно поділити на два види:

– **обов'язкове (необхідне)** – покладає обов'язок на особу представника здійснювати представництво в суді інтересів свого довірителя, і такий обов'язок є у законних представників (виникає на підставі закону, адміністративного чи судового акта щодо малолітніх і неповнолітніх осіб, недієздатних та обмежених у дієздатності осіб);

– **добровільне** – виникає на підставі цивільно-правового договору. Представник за згодою бере на себе повноваження здійснювати представництво в суді інтересів свого довірителя.

Процесуальне представництво можна також поділяти за ознаками осіб, інтереси яких представляють, на представництво:

– **сторін (позивача і відповідача)**. Процесуальне представництво сторін означає, що кожна зі сторін у судовому процесі може мати свого представника, який виступає в її інтересах. Це може бути адвокат, повноважна особа або уповноважений представник сторони. Представник сторони має право вести справу, подавати позови, виступати на засіданнях суду, представляти інтереси сторони в усіх процесуальних діях;

– **третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог**. Треті особи, які не є безпосередніми сторонами у справі, також можуть мати право на процесуальне представництво. Ними можуть бути особи, які є постраждалими внаслідок справи, мають фінансові чи інші інтереси, що пов'язані з результатом справи або стосуються правової позиції сторін.

⁶ Кондратьєва Л. А. Самопредставництво юридичних осіб в суді згідно чинного законодавства. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 64. С. 131.

Заінтересовані особи можуть мати право на представництво своїх інтересів у судовому процесі через уповноважених представників. Представники заінтересованих осіб можуть бути адвокатами, представниками органів чи організацій, які захищають інтереси певних категорій осіб (наприклад, представники споживачів, професійних об'єднань тощо). Вони представляють інтереси заінтересованих осіб у судових процедурах, захищають їхні права, висловлюють аргументи та доводи в їхню підтримку. Представники заінтересованих осіб відіграють важливу роль у забезпеченні ефективного захисту інтересів цих осіб у судових процедурах;

– **органів та осіб, які захищають права, свободи чи інтереси інших осіб.** У деяких випадках окремі органи або особи можуть бути уповноважені для представництва інтересів інших осіб у судовому процесі. Це зазвичай є правозахисні організації, громадські адвокати, омбудсмени або представники інших структур, які мають за мету захист прав, свобод чи інтересів певних категорій осіб. Вони виступають в ролі представників цих осіб у судових процедурах і здійснюють необхідні процесуальні дії з метою захисту їхніх інтересів.

За ознаками осіб, які здійснюють процесуальне представництво, виокремлюється представництво, що здійснюється:

– **адвокатами.** Адвокати є професійними юристами, які мають право здійснювати представництво в суді в інтересах своїх клієнтів. Вони мають право вести справу, подавати позови, представляти інтереси своїх клієнтів на засіданнях суду та здійснювати всі належні процесуальні дії. Адвокати забезпечують професійний захист інтересів своїх клієнтів і є ключовими учасниками у судових процедурах;

– **батьками.** Батьки або законні опікуни можуть представляти інтереси своїх неповнолітніх дітей у судовому процесі. Це стосується ситуацій, коли неповнолітні особи є стороною у справі або їхні інтереси потребують представництва. Батьки або законні опікуни виступають у ролі уповноважених представників і здійснюють процесуальні дії в інтересах своїх дітей у судових процедурах;

– **усиновлювачами.** Усиновлювачі мають право представляти інтереси дитини, яку вони усиновили, у судових процедурах. Це стосується ситуацій, коли інтереси усиновленої

дитини потребують захисту в суді. Усиновлювачі виступають у ролі уповноважених представників і здійснюють процесуальні дії в інтересах усиновленої дитини;

– **опікунами.** Опікуни – це особи, які мають право та повноваження представляти інтереси неповнолітніх осіб та осіб, які визнані недієздатними. Опікуни здійснюють процесуальне представництво в суді або інших органах у справах, які стосуються їх підопічних;

– **піклувальниками.** Піклувальники – це особи, які мають право та повноваження представляти інтереси неповнолітніх осіб (віком від 14 до 18 років, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування) та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, які знаходяться під піклуванням. Піклувальники здійснюють процесуальне представництво в судах або інших органах у справах, які стосуються їх підопічних;

– **співучасниками.** Співучасники – це особи, які беруть участь у процесі здійснення представництва разом з іншою особою. Вони мають право допомагати іншій особі в представництві своїх інтересів у суді або в інших органах;

– **іншими фізичними особами.** Ця категорія включає інших фізичних осіб, які мають право та повноваження здійснювати процесуальне представництво в судах або інших органах власних інтересів.

Також можна виділити *чотири групи осіб, права, свободи й інтереси яких у суді захищають їхні законні представники:*

– **малолітні особи** віком до 14 років, а також недієздатні фізичні особи, представниками яких виступають відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом;

– **неповнолітні особи** віком від 14 до 18 років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена. Їхніми представниками можуть бути відповідно їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники чи інші особи, визначені законом. При цьому суд може залучити до участі в справі саму неповнолітню особу чи особу, цивільна дієздатність якої обмежена;

– **особи, які визнані безвісно відсутніми,** представниками яких у суді є опікуни, призначені для опіки над їхнім майном;

– **спадкоємці особи,** яка померла або оголошена померлою, якщо спадщина ще ніким не прийнята, яких захищає

виконавець заповіту або інша особа, котра вживає заходів щодо охорони спадкового майна.

Зазначені види судового представництва надають сторонам можливість ефективно захищати свої права та інтереси в цивільних судових процесах. Вибір конкретного виду представництва залежить від складності справи, обсягу правових питань, а також від власних знань і можливостей сторони.

Отже, згідно з чинним цивільним процесуальним законодавством України, судове представництво є важливим інститутом, який дає змогу представляти інтереси сторін у цивільному процесі. Основні ознаки судового представництва включають наявність повноважень від представленої особи, доручення, що засвідчує згоду на представництво, а також зобов'язання представника діяти дбайливо та відповідно до інтересів представленої особи.

Судове представництво передбачає активну участь представника у всіх процесуальних діях, починаючи з подання заяв і аргументації позовних вимог до захисту інтересів на судових засіданнях та забезпечення виконання судових рішень. Цей інститут є важливим для забезпечення справедливого і рівного доступу до правосуддя для всіх учасників цивільного процесу в Україні.

3. Правовий статус представника в цивільному процесі

Законодавство України визначає правовий статус представника та встановлює його функції, обов'язки і відповідальність. Одним із основних принципів представництва в цивільному процесі є принцип свободи вибору представника, який означає, що кожна сторона має право самостійно обрати особу, котра буде її представляти в суді. При цьому представник повинен мати відповідну компетенцію та повноваження для представництва від імені свого клієнта.

Представник – це особа, наділена повноваженням здійснювати процесуальні дії в інтересах і від імені особи, яку представляє.

Однією з особливостей судового представника як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин є те, що в цій ролі

може виступати тільки фізична особа, тобто громадянин, і не будь-який громадянин, а лише дієздатний.

На думку М. Штефана, представник у цивільному судочинстві покликаний виконувати дві функції: захищати права та інтереси осіб, які беруть участь у справі (здійснювати правозаступництво); представляти таких осіб, бути їх повіреним (здійснювати процесуальне представництво)⁷.

ЦПК України конкретизує осіб, які можуть бути представниками, а саме:

– представником у суді може бути адвокат або законний представник;

– під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у ст. 61 ЦПК України;

– органи або інших осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, представляють у суді їх посадові особи, крім випадків, коли такі органи та особи є стороною чи третьою особою у справі;

– одна й та сама особа може бути одночасно представником декількох позивачів або декількох відповідачів або декількох третіх осіб на одній стороні, за умови відсутності конфлікту інтересів між ними (ст. 60 ЦПК України).

Не може брати участь у справі як судовий представник, тобто не має відповідної цивільної процесуальної правоздатності:

– особа, яка бере участь у справі як секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач та свідок або є помічником судді, який розглядає справу;

– особа, якщо вона в цій справі представляє або представляла іншу особу, інтереси якої у цій справі суперечать інтересам її довірителя;

– особа, якщо вона є чи була медіатором під час проведення медіації щодо спору, пов'язаного зі справою, що розглядається в суді;

⁷ Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підручник. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 156.

– судді, прокурори, слідчі, працівники підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, не можуть бути представниками в суді, крім випадків, коли вони діють від імені відповідного органу, що є стороною або третьою особою в справі, чи як законні представники (ст. 61 ЦПК України).

Відповідно до ст. 62 ЦПК України, *повноваження процесуальних представників посвідчуються такими документами:*

1) довіреністю фізичної або юридичної особи.

Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами (ч. 3 ст. 244 ЦК України). До довіреності, що видається *фізичною особою*, встановлюється обов'язкова письмова форма з нотаріальним посвідченням (ч. 2 ст. 62 ЦПК України). Зміст довіреності визначається межами правоздатності особи, яку представляють. У ній довіритель не лише визначає строк і справу, в якій уповноважується довірена особа, а й обсяг прав, якими вона наділяється. Представник, який має повноваження на ведення справи, може вчиняти від імені особи, яку він представляє, всі процесуальні дії, що їх має право вчиняти довіритель. Якщо довіритель вважає за потрібне встановити обмеження повноважень представника на вчинення процесуальних дій, то всі застереження мають бути викладені у виданій ним довіреності.

Довіреності, що видаються в процесуальних відносинах, можна поділити на генеральні, у яких надається право на вчинення процесуальних дій у всіх судових справах, і разові – для конкретної справи. До довіреності про надання правничої допомоги застосовуються загальні вимоги договірного права⁸. Відповідно до ст. 247 ЦК України, якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до припинення її дії, а довіреність, у якій не вказана дата її вчинення, є нікчемною.

Що стосується *юридичної особи*, то від її імені довіреність видає її посадова особа, уповноважена на це законом або установчими документами, затверджуючи своїм підписом та печаткою юридичної особи повноваження процесуального

⁸ Цивільне процесуальне право України : підручник / В. М. Коссака, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік ; за заг. ред. В. М. Коссака. Харків : Право, 2020. С. 142.

представника. Керівник від імені юридичної особи може обмежити представника вчиняти відповідні процесуальні дії, про що він повинен зазначити у змісті довіреності. Довіреність від імені юридичної особи видається за підписом (електронним підписом) посадової особи, уповноваженої на це законом, установчими документами (ч. 3 ст. 63 ЦПК України).

Повноваження щодо представництва державного органу підтверджується копією довіреності від керівника, завіреної самим представником. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 4 грудня 2019 року у справі № 826/5500/18 (К/9901/66600/18) наведено роз'яснення, що «повноваження представника юридичної особи підтверджуються засвідченою ним копією довіреності, виданої на його ім'я». При цьому довіреність має підтверджувати повноваження представника на подання скарги, зокрема на засвідчення копії довіреності власним підписом⁹.

З метою уникнення відмови суду в допущенні осіб, які перебувають у трудових правовідносинах з юридичною особою, до здійснення самопредставництва цієї особи або самопредставництва юридичної особи, котру допустили до участі в судовому засіданні, *необхідно подати такі документи:*

– наказ про прийняття на роботу, трудовий договір, у яких відображається займана посада особи. У трудовому договорі повинно бути зазначено положення, згідно з яким особа, займаючи посаду юрисконсульта, наділена повноваженнями на представництво інтересів юридичної особи в суді. Відсутність відповідних положень у трудовому договорі є підставою для відмови в допуску до розгляду справи¹⁰;

– докази, що підтверджують посаду особи й обсяг її повноважень. Ними можуть бути статут, положення, трудовий договір (контракт).

⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2019 р. у справі № 826/5500/18 (К/9901/66600/18). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/86877130>.

¹⁰ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцевої. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2022. С. 262.

Відповідно до ст. 26 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правничої допомоги, можуть бути:

– **договір про надання правничої допомоги** – це домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правничої допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правничої допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору. До договору про надання правничої допомоги застосовуються загальні вимоги договірної права. Адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правничої допомоги. Формою винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту є гонорар.

Адвокату забороняється укласти договір про надання правничої допомоги і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, укладеного адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, у разі якщо:

1) доручення на виконання дій виходять за межі професійних прав і обов'язків адвоката;

2) результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, є протиправними, суперечать моральним засадам суспільства, присязі адвоката України;

3) адвокат брав участь у відповідному провадженні, і це є підставою для його відводу згідно з процесуальним законом;

4) виконання договору про надання правничої допомоги може призвести до розголошення адвокатської таємниці;

5) адвокат є членом сім'ї або близьким родичем посадової особи, яка брала або бере участь у господарському, цивільному, адміністративному судочинстві, кримінальному провадженні, розгляді справи про адміністративне правопорушення, щодо яких до адвоката звертаються з пропозицією укладення договору про надання правничої допомоги;

6) виконання договору може суперечити інтересам адвоката, членів його сім'ї або близьких родичів, адвокатського бюро або адвокатського об'єднання, засновником (учасником) якого він є, професійним обов'язкам адвоката, а також у разі

наявності інших обставин, що можуть призвести до конфлікту інтересів;

7) адвокат надає правничу допомогу іншій особі, інтереси якої можуть суперечити інтересам особи, яка звернулася щодо укладення договору про надання правничої допомоги.

У разі відмови від укладення договору про надання правничої допомоги адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю про відомості, що стали йому відомі від особи, яка звернулася з пропозицією укладення такого договору¹¹. Відповідно до ст. 21 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», окремим видом договору про надання правничої допомоги є договір, що укладається Центром з надання безоплатної вторинної правничої допомоги з адвокатом, який надає безоплатну вторинну правничу допомогу на тимчасовій основі¹²;

– **довіреність** – односторонній правочин, що регулює межі повноважень адвоката, який надає правничу допомогу довірителю і представляє його інтереси перед судом;

– **ордер** – письмовий документ, що у випадках, встановлених цим Законом та іншими законами України, посвідчує повноваження адвоката на надання правничої допомоги. Ордер видається адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням і повинен містити підпис адвоката. Рада адвокатів України затверджує типову форму ордера;

– **доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги**. Довіреність фізичної особи, за зверненням якої прийнято рішення про надання їй безоплатної вторинної правничої допомоги, може бути посвідчена посадовою особою органу (установи), який прийняв таке рішення;

2) свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна. Повноваження законного представника підтверджуються свідоцтвом про народження дитини

¹¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 12.08.2023)

¹² Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI (редакція від 10.04.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 12.08.2023)

або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна – щодо законного представництва. Повноваження законних представників підтверджуються документами, що підтверджують займану ними посаду чи факт родинних, опікунських відносин з особою, інтереси якої вони представляють. Засвідчені підписом судді копії цих документів приєднуються до справи.

Свідоцтво про народження дитини – це документ встановленого зразка, що видається органом реєстрації актів цивільного стану на підставі заяви батьків (ст. 122 СК України). Охоронець спадкового майна призначається нотаріусом за місцем відкриття спадщини, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, – відповідними органами місцевого самоврядування, на прохання спадкоємців чи з власної ініціативи (ст. 1283 ЦК України).

Якщо представник відмовляється від наданих йому повноважень, він не може продовжити брати участь у цій же справі на правах представника іншої особи. У разі припинення представництва за ініціативою довірителя або обмеження повноважень представника довіритель повинен повідомити про це суд шляхом подання письмової заяви (ч. 4 ст. 64 ЦПК України).

Підстави і порядок припинення представництва в суді за довіреністю визначаються ст.ст. 248–250 ЦК України.

Представництво за довіреністю припиняється у разі:

- 1) закінчення строку довіреності;
- 2) скасування довіреності особою, яка її видала;
- 3) відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;
- 4) припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- 5) припинення юридичної особи, якій видана довіреність;
- 6) смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності. У разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає своє повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків;
- 7) смерті особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

Представник має право вчиняти всі дії, які вимагаються для представництва сторони в цивільному процесі, включаючи подання заяв, запитів, доказів, аргументів і т.ін. Він також може вести переговори з іншими сторонами, учасниками справи та третіми особами.

У своїй діяльності представник повинен діяти в інтересах та відповідно до вказівок сторони, яку він представляє. Він має дотримуватися етичних норм і професійних стандартів, а також дотримуватися принципів добросовісності, довіри та конфіденційності.

У цивільному процесі представник є важливим елементом системи правосуддя, який допомагає забезпечити рівність сторін перед судом і належний захист їхніх прав та інтересів. Його статус і роль визначені законом і гарантуються для забезпечення справедливості та ефективності цивільного процесу в Україні.

4. Право на вторинну безоплатну правничу допомогу

Правнича допомога є однією з важливих гарантій забезпечення рівності перед законом і доступу до справедливого судочинства. В Україні законодавство передбачає право на безоплатну правничу допомогу для осіб, які не можуть оплатити її власними засобами. Існують два види правничої допомоги: первинна та вторинна.

Первинна безоплатна правнича допомога забезпечується у випадках, коли особа потребує консультації з питань правового характеру, отримання інформації або складання документів. Вона доступна всім громадянам без обмежень і не вимагає спеціального підтвердження фінансової неспроможності.

Специфічним видом правничої допомоги є вторинна безоплатна правнича допомога, яка надається особам, котрі не можуть оплатити послуги адвоката або іншого представника в судовому процесі. Вторинна правнича допомога включає представництво та забезпечення правової підтримки у судових справах, а також підготовку та здійснення інших дій, пов'язаних зі судовими процедурами.

Згідно зі ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно¹³.

Порядок надання безоплатної первинної правничої допомоги та безоплатної вторинної правничої допомоги регулює ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу».

У юридичній літературі міститься чимало визначень безоплатної правничої допомоги. Скажімо, М. Стаматіна тлумачить сутність безоплатної правничої допомоги як систему суспільних відносин, що складаються в результаті звернення визначених законом осіб до уповноважених органів, посадових осіб з метою отримання кваліфікованої правничої послуги на безоплатній основі¹⁴. У Загальній декларації прав людини сказано, що правнича допомога – основне право людини і необхідний елемент справедливої, гуманної та ефективної системи правосуддя, яка заснована на верховенстві права. Це є фундаментом для реалізації інших прав, включаючи право на справедливий суд, і важливою гарантією забезпечення фундаментальної справедливості та суспільної довіри до процесу судочинства¹⁵.

Згідно зі ст. 1 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», **правнича допомога** – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Також у цьому законі розкрито, що таке правові послуги: це надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації.

¹³ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/>

¹⁴ Стаматіна М. В. Організація діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу : дис. ... канд. юрид. наук. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012. С. 15.

¹⁵ Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною асамблеєю ООН від 10.12.1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

У законі за критерієм доступу до судочинства розмежуються два види безоплатної правничої допомоги: безоплатна первинна правнича допомога та безоплатна вторинна правнича допомога.

Безоплатна правнича допомога – це правнича допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за кошти Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел.

Безоплатна первинна правнича допомога – це такий вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у разі їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Безоплатна вторинна правнича допомога – це вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя.

Безоплатна вторинна правнича допомога включає такі види правничих послуг:

- 1) захист;
- 2) здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- 3) складення документів процесуального характеру.

Право на безоплатну вторинну правничу допомогу мають такі категорії осіб:

- 1) повнолітні особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід, розрахований відповідно до методики, затвердженої Міністерством юстиції України, не перевищує *двох розмірів прожиткового мінімуму*, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або державну соціальну допомогу відповідно до законів України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» і «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю», у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для працездатної особи, – на всі види

правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

2) діти – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

3) особи, до яких застосовано адміністративне затримання, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

4) особи, до яких застосовано адміністративний арешт, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

5) особи, які відповідно до положень КПК України вважаються затриманими, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», а також на правничі послуги, передбачені пунктом 2 ч. 2 ст. 13 цього Закону, у разі якщо такі особи є заявниками, визнані потерпілими або є свідками в іншому кримінальному провадженні, у зв'язку з незаконністю такого затримання, у разі порушення прав затриманої особи, застосування насильства, катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження під час затримання, до завершення відповідних проваджень;

6) особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», а також на правничі послуги, передбачені пунктом 2 ч. 2 ст. 13 цього Закону, у разі застосування до таких осіб насильства, катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження під час перебування під вартою;

7) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень КПК України залучається захисник для здійснення захисту за призначенням, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», а також на правничі послуги, передбачені пунктом 2 ч. 2 ст. 13 цього Закону, у разі застосування до таких осіб насильства, катувань, інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження;

8) особи, у кримінальних провадженнях стосовно яких відповідно до положень Кримінального процесуального

кодексу України залучається захисник для проведення окремої процесуальної дії, – на правничі послуги, передбачені пунктами 1 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

9) особи, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

10) особи, на яких поширюється дія ЗУ «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з моменту подання особою заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту в Україні, до прийняття остаточного рішення за заявою;

11) іноземці та особи без громадянства, затримані з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з моменту затримання;

12) особи, які звернулися зі заявою про визнання особою без громадянства, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з дня подання особою заяви про визнання особою без громадянства до прийняття остаточного рішення за заявою, а також під час оскарження відмови про визнання особою без громадянства, отримання дозволу на імміграцію, оформлення посвідки на тимчасове чи постійне проживання;

13) особи, які не мають документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з оформленням та видачею таких документів;

14) внутрішньо переміщені особи – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

15) особи, які звернулися із заявою про взяття їх на облік як внутрішньо переміщених осіб, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, що пов'язані з оскарженням рішення

про відмову в отриманні довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, до моменту отримання зазначеної довідки або з питань, пов'язаних із встановленням фактів, що мають юридичне значення стосовно таких осіб;

16) громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території або на території територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, пов'язаних зі захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (у тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації та тимчасовою окупацією території України;

17) ветерани війни та члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

18) особи, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, що пов'язані з отриманням такого статусу;

19) особи, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, та особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

20) особи, реабілітовані відповідно до законодавства України, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, що пов'язані з реабілітацією;

21) особи, які постраждали від торгівлі людьми, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав, визначених ЗУ «Про протидію торгівлі людьми»;

22) особи, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, пов'язаних зі захистом їхніх прав, визначених законами України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» і «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

23) потерпілі від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності, катування або жорстокого поводження під час воєнних дій чи збройного конфлікту – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом вчинення таких кримінальних правопорушень;

24) особи, стосовно яких суд розглядає справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною; поновлення цивільної дієздатності недієздатних фізичних осіб та фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, звільнення від повноважень опікунів чи піклувальників таких осіб, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», протягом розгляду справи в суді;

25) особи, стосовно яких суд розглядає справи про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку або примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», протягом розгляду справи в суді;

26) викривачі у зв'язку з повідомленням ними інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав у зв'язку з таким повідомленням;

27) особи, які повідомили про активи, зазначені у пунктах 1, 1-1 ч. 1 ст. 4 ЗУ «Про санкції», – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», з питань, пов'язаних зі захистом їхніх прав у зв'язку з таким повідомленням;

28) особи, стосовно яких згідно зі ЗУ «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт

позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, – на всі види правничих послуг, передбачених ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», на час позбавлення особистої свободи та після звільнення у зв'язку зі захистом прав і законних інтересів, порушених через позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України;

29) громадяни України, які звернулися з питань встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, пов'язаних з відновленням втрачених документів, необхідних для отримання компенсації відповідно до ЗУ «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», – на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»¹⁶.

Відповідно до ч. 2 ст. 9 ЗУ «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей», особи, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу на час позбавлення особистої свободи та після звільнення у зв'язку зі захистом прав і законних інтересів, порушених через позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України¹⁷.

Також право на безоплатну вторинну правничу допомогу мають громадяни держав, з якими Україна уклала

¹⁶ Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI (редакція від 10.04.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 12.08.2023)

¹⁷ Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей : Закон України від 26.01.2022 р. № 2010-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20> (дата звернення: 12.08.2023)

відповідні міжнародні договори про правничу допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правничу допомогу.

Суб'єктами надання безоплатної вторинної правничої допомоги в Україні є:

1) **центри з надання безоплатної вторинної правничої допомоги.** Вони є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку зі своїм найменуванням. Центри з надання безоплатної вторинної правничої допомоги фінансуються з Державного бюджету України, інших не заборонених законодавством джерел.

Повноваження центрів з надання безоплатної правничої допомоги:

1) надає правничі послуги безоплатної первинної правничої допомоги, визначені ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

2) здійснює правопросвітництво;

3) приймає рішення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги або про відмову в наданні безоплатної вторинної правничої допомоги;

4) забезпечує складання процесуальних документів за зверненням суб'єктів права на безоплатну вторинну правничу допомогу;

5) забезпечує участь захисника під час здійснення досудового розслідування та судового провадження у випадках, якщо захисник відповідно до положень КПК України залучається для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії;

6) забезпечує участь захисника в розгляді справи про адміністративне правопорушення;

7) забезпечує здійснення представництва інтересів суб'єктів права на безоплатну вторинну правничу допомогу в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

8) укладає договори з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, для надання такої допомоги;

9) видає доручення для підтвердження повноважень захисника або повноважень адвоката для здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

10) приймає рішення про уповноваження працівника центру з надання безоплатної правничої допомоги на надання безоплатної вторинної правничої допомоги;

11) приймає рішення про заміну адвоката чи працівника центру з надання безоплатної правничої допомоги відповідно до ст. 24 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

12) подає клопотання до Координаційного центру з надання правничої допомоги про виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, у випадку, передбаченому пунктом 2 ч. 2 ст. 24 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

13) приймає рішення про припинення надання безоплатної вторинної правничої допомоги;

14) забезпечує надання послуг з медіації у встановленому порядку;

15) подає до Координаційного центру з надання правничої допомоги звіти про свою діяльність;

16) виконує інші функції, передбачені Положенням про центри з надання безоплатної правничої допомоги.

2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу.

Відповідно до ст. 20 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», особі може бути відмовлено в наданні безоплатної вторинної правничої допомоги **за наявності хоча б однієї з таких підстав:**

1) особа не належить до жодної з категорій осіб, передбачених частинами 1-3 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

2) особа подала неправдиві відомості або фальшиві документи з метою віднесення її до однієї з категорій осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу;

3) вимоги особи щодо захисту стосуються вчинення дій чи підготовки документів, що не передбачені законодавством;

4) особі раніше надавалася безоплатна вторинна правнича допомога з одного і того ж питання;

4-1) особа використала право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги відповідно до ч. 4 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

5) особа використала всі національні засоби правового захисту у справі, з якої звертається за наданням безоплатної вторинної правничої допомоги¹⁸.

Надання безоплатної вторинної правничої допомоги припиняється за рішенням центру з надання безоплатної правничої допомоги у разі, якщо:

1) особою подано неправдиві відомості з метою віднесення її до однієї з категорій осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу;

2) обставини чи підстави, за наявності яких особа була віднесена до однієї з категорій осіб, передбачених частинами 1–3 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», припинили своє існування;

3) особа користується захистом іншого захисника або залучила іншого представника у справі, за якою їй призначено захисника чи представника відповідно до ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу»;

4) особа використала всі національні засоби правового захисту у справі;

5) особа відмовилася від отримання безоплатної вторинної правничої допомоги, крім випадків, якщо участь захисника (адвоката) є обов'язковою;

6) особа, якій надається безоплатна вторинна правнича допомога, померла, визнана безвісно відсутньою або оголошена померлою, крім випадків щодо реабілітації померлої особи, скасування рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або скасування рішення суду про оголошення фізичної особи померлою;

7) особа подала повторне звернення з одного й того самого правового питання, з якого особі надавалася безоплатна правнича допомога, про що стало відомо після прийнят-

¹⁸ Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI (редакція від 10.04.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 12.08.2023)

тя рішення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги;

8) особа безпідставно не надає документів та доказів, що обґрунтовують вимоги особи щодо захисту її прав;

9) особа безпідставно не виконує обов'язки суб'єктів права на безоплатну вторинну правничу допомогу, визначені пунктами 1, 2, 4, 5 ч. 2 ст. 26-1 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу».

В Україні згідно з чинним законодавством громадянам надається право на вторинну безоплатну правничу допомогу у випадках, коли вони не мають змоги самостійно оплатити послуги адвоката або іншого представника в судовому процесі. Вторинна безоплатна правнича допомога надається для забезпечення рівного доступу до правосуддя та гарантування ефективного захисту прав та інтересів громадян.

Отримання вторинної безоплатної правничої допомоги передбачає відповідність особи критеріям фінансової неспроможності, встановленим законом. Ці критерії враховують дохід, майновий стан, утримання неповнолітніх дітей та інші обставини, що впливають на фінансову спроможність особи.

Вторинна безоплатна правнича допомога охоплює такі послуги, як представництво та правничу підтримку у судових процедурах, підготовку документів та здійснення інших дій, пов'язаних із правовим захистом. Її надання може здійснюватися адвокатами або іншими законними представниками.

Забезпечення права на вторинну безоплатну правничу допомогу в Україні має важливе значення для забезпечення справедливості та рівності перед законом. Це дає можливість громадянам, які не можуть оплатити юридичні послуги, отримати необхідну правничу допомогу та ефективно захищати свої права й інтереси у судових процедурах.

Питання для самоперевірки

1. Хто може бути представником у цивільному процесі?
2. Які є підстави та порядок зміни законного представника?
3. Чи існують відмінності між поняттями «судове представництво» та «процесуальне представництво»?

4. Як визначаються межі діяльності представника у цивільному процесі?
5. Які є юридичні підстави для представництва інтересів у суді?
6. Хто не може виконувати функції процесуального представника?
7. Хто має право на безоплатну вторинну правничу допомогу?
8. Назвіть підстави для відмови в наданні безоплатної вторинної правничої допомоги.

Рекомендована література

1. Артем'єва Н. Суб'єкти, які надають безоплатну правову допомогу у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 5–10.
2. Атаманчук І. В., Буравська А. А. Представництво дітей у цивільному процесі у розрізі статті 12 Конвенції про права дитини: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 70–73.
3. Гаркуша А. Г. Деякі аспекти надання безоплатної правової допомоги в Україні. *Форум права*. 2019. № 2. С. 15–22.
4. Заїка А. В., Червякова А. Б. Деякі проблеми реалізації права на безоплатну правову допомогу в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 271–274.
5. Зуевич Л., Вітюк Р. Представництво в судах. Огляд практики Верховного Суду. Схеми, кейси та практичні поради. Київ : Видавничий дім «АртЕК», 2019. 200 с.
6. Кондратьєва Л. А. Самопредставництво юридичних осіб в суді згідно чинного законодавства. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 64. С. 128–132.
7. Леган І. М. Міжнародно-правові стандарти права особи на безоплатну правову допомогу та їх імплементація у законодавстві України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 5. С. 156–159.
8. Маленко В. В. Сутність представництва та роль адвоката в цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 248–250.
9. Міщук І. В. Особливості надання безоплатної правової допомоги в Україні під час воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 3. С. 74–79.
10. Парашук Л., Кучер А. Особливості представництва у цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2. С. 94–100.

11. Поліщук М. Г. Поняття та значення процесуального представництва в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 145–147.
12. Право особи на безоплатну правову допомогу / Ю. О. Данилевська, Л. В. Павлик, З. З. Петрович, У. О. Цмоць. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 136 с.
13. Резворович К. Р., Рябошапка К. В. Особливості здійснення представництва в цивільному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. С. 74–81.
14. Храпенко О. О. Особливості тактики представництва в цивільному процесі : навчально-методичний посібник. Одеса : Фенікс, 2020. 418 с.
15. Шпак М. В. Професійне представництво адвоката у цивільному процесі : монографія. Харків : Право, 2020. 224 с.

УЧАСТЬ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

1. Загальна характеристика участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

2. Участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

3. Процесуальні форми та підстави участі прокурора в цивільному процесі

4. Форми та підстави участі в цивільному процесі органів державної влади й місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

5. Процесуальні права органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

1. Загальна характеристика участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Одне з найважливіших конституційних прав особи – це право на судовий захист. Відповідно до ст. 55 Конституції України, права та свободи людини і громадянина захищаються судом. У ст. 4 ЦПК України зазначено, що кожна особа має право в порядку, встановленому законом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. Проте у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або в державних чи суспільних інтересах.

До них, згідно зі ст. 56 ЦПК України, належать Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Мета участі у процесі осіб, зазначених у ст. 56 ЦПК України, – захист суспільних чи державних інтересів, суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб – громадян і організацій¹. **Метою участі** у процесі вказаних органів та осіб є також надання правничої допомоги, сприяння у судовому захисті особам, які не можуть самостійно внаслідок поважних причин захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист².

Характерними рисами органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є такі:

1) вони беруть участь у розгляді справи від свого імені, але в захист не своїх інтересів, а інтересів інших осіб;

2) не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин і тому не виступають як сторони в процесі, не мають матеріально-правової заінтересованості в результатах справи;

3) мають процесуальну заінтересованість у результаті вирішення справи;

4) можливість їхньої участі в судочинстві передбачена в законі;

5) їхні повноваження, як правило, визначені компетенцією;

¹ Цивільний процес України : навчальний посібник. *Юридичний портал*. 2015. № 1. URL: <http://meگو.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%94%D0%B2-%D1%81%D0%B2-2010%D1%80>

² Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 265.

б) вони беруть участь у процесі без спеціального уповноваження з боку тих, чиї права вони захищають³.

Відповідно до ч. 4 ст. 42 ЦПК України, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, належать до учасників справи і можуть брати участь у процесі в усіх категоріях справ у будь-якому виді провадження – позовному, наказному чи окремому.

Підстави участі у цивільному процесі органів та осіб, які звертаються в інтересах інших осіб, поділяються на: *нормативні* та *фактичні*. *Нормативною* підставою їхньої участі є норми цивільного процесуального та інших галузей матеріального права, які дають їм повноваження захищати права й інтереси інших осіб. Наприклад, правовими підставами участі прокурора у цивільному процесі є Конституція України, Закон України «Про прокуратуру», ЦПК України, а також норми галузевого законодавства, накази Генерального прокурора України. *Фактичною* підставою участі може виступати ініціатива цих органів чи осіб, закріплена у поданій до суду заяві, або постановлена судом ухвала про залучення до участі у справі відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, прокурора⁴.

Формами участі у справі органів та осіб, які звертаються до суду в інтересах інших осіб, є:

– подання позовної заяви в інтересах позивача. В такому разі відповідний орган виступає ініціатором справи замість позивача;

³ Цивільний процес України : навчальний посібник. *Юридичний портал*. 2015. № 1. URL: <http://mego.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%94%D0%B2-%D1%81%D0%B2-2010%D1%80>

⁴ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 267.

– участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у цивільному процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, установлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне⁵;

– представництво інтересів громадян чи держави на будь-якій стадії цивільного процесу⁶.

Порушення процесу за ініціативою вказаних у ст. 56 ЦПК органів та осіб можливе за наявності певних передумов. Насамперед, необхідно щоб у осіб, у чиїх інтересах здійснюється звернення до суду, було право на пред'явлення позову, зокрема відсутність підстав для відмови у відкритті провадження у справі, зазначених у ч. 1 ст. 186 ЦПК, а також існування прямої вказівки в законі щодо можливості пред'явлення позову в інтересах інших осіб⁷.

У п. 4 ч. 4 ст. 185 ЦПК України передбачено, що звернення до суду за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб у випадках, не передбачених законом, або за відсутності підстав для звернення до суду розгляду не підлягають.

Таким чином, при зверненні до суду в захист прав та інтересів інших осіб мають бути дотримані певні умови:

1) особа, в чиїх інтересах порушується справа, повинна мати право на звернення до суду;

2) у компетенції вказаного органу передбачена можливість порушення певної категорії справ;

3) орган, що звертається до суду для захисту прав та інтересів іншої особи, не є суб'єктом спірних матеріальних правовідносин;

4) дотримано порядок пред'явлення позову⁸.

⁵ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 123.

⁶ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 269.

⁷ Там само. С. 268.

⁸ Цивільний процес України : навчальний посібник. *Юридичний портал*. 2015. № 1. URL: <http://meگو.info/%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB/%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D>

2. Участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Кожен із перелічених у ч. 1 ст. 56 ЦПК суб'єктів виконує в судовому процесі певні функції, переслідує певну мету і завдання, що покладаються на них законом.

Так, *підставами* участі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є Конституція України, Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини».

Відповідно до п. 10 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», з метою захисту прав і свобод людини та громадянина він особисто або через свого представника в установленому законом порядку має право:

- звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недозрівання повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність не спроможні самостійно захистити свої права і свободи;

- брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями));

- вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду;

- ініціювати незалежно від його участі в судовому провадженні перегляд судових рішень, а саме: подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами (статті 352, 389, 423 ЦПК), у тому числі в справі, провадження в якій відкрито за позовом чи заявою іншої особи.

У ч. 2 ст. 56 ЦПК України також зазначено **форми участі** Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:

0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%94%D0%B2-%D1%81%D0%B2-2010%D1%80

з метою захисту прав і свобод людини та громадянина у випадках, встановлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може особисто або через свого представника *звертатися до суду з позовом* (заявою), *брати участь у розгляді справ* за його позовними заявами (заявами), а також на будь-якій стадії розгляду *вступати у справу*, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, *подавати апеляційну, касаційну скаргу*, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, в тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи.

При цьому Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен обґрунтувати суду неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів. Невиконання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини вимог щодо надання зазначеного обґрунтування має наслідком застосування положень, передбачених ст. 185 ЦПК України.

Особливості участі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у цивільному процесі зазначені у ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини». Отож він має право на *ознайомлення з документами*, в тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах. Доступ до інформації з обмеженим доступом здійснюється в порядку, встановленому Законом (п. 5 ст. 13); *може бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій*, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим (п. 9 ст. 13 Закону).

3. Процесуальні форми та підстави участі прокурора в цивільному процесі

Прокурор діє у процесі на підставі статті 131-1 Конституції України, ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», наказів Генерального прокурора України, зокрема Наказу Офісу

Генерального прокурора від 21 серпня 2020 р. № 389 «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді».

Прокурор наділений законом «правом на звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів» і бере участь у цих справах згідно з ч. 1. ст. 56 ЦПК та ст. 23 Закону України «Про прокуратуру».

У цивільній процесуальній літературі розрізняють **загальні** та **спеціальні** (конкретні) **підстави** участі прокурора в цивільному процесі. Загальні підстави участі прокурора в суді визначені ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», за якою прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист. Наявність таких обставин обґрунтовується прокурором.

Прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів *держави* у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесено відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу.

Спеціальні підстави участі прокурора у цивільному процесі містяться в нормах матеріального права. Так, прокурор може звернутися до суду з вимогою про: визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК України); позбавлення батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав (ст. 165 СК України, ч. 2 ст. 170 СК України); скасування усиновлення або визнання його недійсним (ст. 240 СК України). Однак наявність перелічених вище норм закону як підстави ініціювання прокурором провадження у цивільній справі носить імперативний характер. На участь у процесі впливає

волевиявлення прокурора, тобто його бажання брати участь у розгляді цивільної справи, що порушується за його позовом⁹. При цьому прокурор теж повинен надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб.

Згідно з ч. 3 ст. 56 ЦПК, у визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, в позовній чи іншій заяві, скарзі обґрунтовує, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах. Невиконання цих вимог має наслідком застосування положень, передбачених ст. 185 ЦПК України.

За ч. 5 ст. 57 ЦПК, прокурор з метою вирішення питання щодо наявності підстав для ініціювання перегляду судових рішень у справі, розглянутій без його участі, вступу у справу за позовом (заявою) іншої особи має право ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та отримувати з них копії. Ця норма носить імперативний характер.

У разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. За відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі він набуває статусу позивача (ч. 5 ст. 56 ЦПК), що відображається в ухвалі суду.

⁹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 279–280.

Іншою процесуальною формою, в якій може виступати прокурор у цивільному процесі, є **представництво** інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому ЦПК та іншими законами. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист. Таке представництво прокурор може здійснювати на будь-якій стадії цивільного процесу¹⁰.

Здійснюючи представництво інтересів громадянина або держави в суді, прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом і законом, що регулює виконавче провадження:

- 1) звертатися до суду з позовом (заявою, поданням);
- 2) вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження;
- 3) ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи;
- 4) брати участь у розгляді справи;
- 5) подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках та в порядку, визначених кримінальним процесуальним законом;
- 6) брати участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справі, в якій прокурором здійснювалося представництво інтересів громадянина або держави в суді;
- 7) з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки з них, отримувати безоплатно копії документів,

¹⁰ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 272.

що знаходяться у матеріалах справи чи виконавчого провадження (ч. 6 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»).

Представництво прокурора суттєво відрізняється від інституту представництва в суді, що здійснюється іншими фізичними та юридичними особами. Основними відмінностями між цими двома процесуальними інститутами є такі:

1) відсутність матеріально-правового зв'язку між прокурором та особою, яку він представляє. Прокурор у справі має винятково службовий інтерес. Представник особи теж не є суб'єктом спірних матеріально-правових відносин, але у справі має інтерес тієї особи, на боці якої він виступає;

2) представник виступає від імені довірителя, що передбачає наявність довіреності або ордера. Прокурор здійснює представництво інтересів громадян, держави від свого імені, а тому й не потребує довіреності від особи на ведення справи в суді. Судовий представник, як правило, підтверджує свої повноваження в суді довіреністю фізичної чи юридичної особи, яка підлягає нотаріальному засвідченню;

3) прокурор здійснює представництво в суді лише за наявності підстав, передбачених у законі. Представник особи в суді діє у процесі за її власною ініціативою та на підставі ст. 58 ЦПК України;

4) прокурор у процесі наділений усіма процесуальними правами та обов'язками особи, в інтересах якої він виступає, за винятком права укладати мирову угоду (ч. 1 ст. 57 ЦПК України).

Судовий представник теж наділений усіма процесуальними правами й обов'язками особи, яку він представляє (навіть правом на укладення мирової угоди), без жодних застережень, якщо інше не передбачено довіреністю (ч. 2 ст. 64 ЦПК України). Отже, *представництво* прокурором у судах інтересів громадян чи держави у випадках, передбачених законом, є самостійною формою діяльності, що здійснюється особливим органом, який не має особистого інтересу, виступає від імені держави в інтересах громадянина, держави, суспільства¹¹.

¹¹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівецька нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 273–274.

4. Форми та підстави участі в цивільному процесі органів державної влади й місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

У судовому процесі можуть брати участь органи державної влади та місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Перелік **органів державної влади** та їхні функції містяться у ст. 1 Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади». Ними є органи виконавчої влади (Кабінет Міністрів України, міністерства, комітети, агентства, служби, адміністрації, департаменти, комісії, управління, палати, фонди, інспекції, бюро та інші центральні органи виконавчої влади); місцеві державні адміністрації, які відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 1 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» є місцевими органами виконавчої влади і здійснюють виконавчу владу в областях, районах, містах Києві та Севастополі, Верховна Рада України та її апарат, Рахункова палата, Президент України, його консультативні та дорадчі органи.

Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські, районні, обласні ради та їхні виконавчі органи, а також органи самоорганізації населення, (ч.ч. 3, 6 ст. 140 Конституції України; ч. 1 ст. 10, ч. 1 ст. 14 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»; ст. 3 Закону України «Про органи самоорганізації населення»).

Правом на звернення до суду в інтересах інших осіб наділені також *фізичні особи*, зокрема: батьки (ч. 3 ст. 154 СК України); особа, яка утримує та виховує дитину (ч. 3 ст. 128; ч. 2 ст. 130; ч. 2 ст. 132 СК України); особа, в сім'ї якої проживає дитина (ст. 165 СК України).

Право на звернення до суду мають і визначені законом *юридичні особи*, наприклад, громадські природоохоронні організації (п. «ж» ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»); об'єднання громадян та об'єднання підприємств у галузі реклами (ст. 29 Закону України «Про рекламу»); об'єднання споживачів (п. 9, п. 10 ч. 1 ст. 25

Закону України «Про захист прав споживачів»); заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому перебуває дитина (ст. 165 СК України).

При зверненні до суду органи державної влади, органи місцевого самоврядування повинні подати документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб.

Підставами для участі в цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування є норми матеріального права, а також особиста ініціатива цих органів¹².

Форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування передбачені в законодавстві: вони мають право *звертатися до суду зі заявами* про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та *брати участь у цих справах* за своєю ініціативою або можуть бути *залучені судом для подання висновків* на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК). Такі випадки участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному процесі передбачені законом і містяться в нормах матеріального та процесуального права.

Висновок органу державної влади чи органу місцевого самоврядування подається до суду в письмовій формі. Він складається на підставі попереднього вивчення матеріалів справи та дослідження, яке здійснюється органом державної влади або місцевого самоврядування і підписується керівником цього органу. Висновок указаних у ч. 3 ст. 56 ЦПК органів має важливе значення для правильного вирішення справи, але не є обов'язковим для суду. Водночас суд у рішенні мусить зазначити підстави, з яких він не погоджується з висновком¹³.

О. Грабовська наводить **форми участі** органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві: 1) подання до суду різного роду заяв в інтересах інших осіб або в державних чи суспільних інтересах;

¹² Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 274.

¹³ Там само. С. 276.

2) вступ у відкрите провадження в цивільній справі для подання висновку; 3) оскарження судових рішень шляхом подання апеляційної чи касаційної скарги. Кожна зі зазначених форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві зумовлена функціями органу, потребами суспільства та судової діяльності¹⁴.

Участь у цивільному процесі інших суб'єктів цивільних процесуальних відносин, а саме *фізичних і юридичних осіб*, тобто профспілок, підприємств, установ чи організацій, можлива лише в одній формі – у випадках, установлених законом, вони можуть звертатися до суду зі заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у розгляді цих справ¹⁵.

Так, згідно зі ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», громадські природоохоронні об'єднання мають право подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, у тому числі здоров'ю громадян і майну громадських об'єднань. Відповідно до ст. 27 Закону України «Про рекламу», з метою захисту інтересів суспільства, держави, споживачів реклами й учасників рекламного ринку органи державної влади, зазначені у ст. 26 цього Закону, можуть звертатися до суду з позовами про заборону відповідної реклами та її публічне спростування.

Структурні підрозділи з питань захисту прав споживачів, що створені органами місцевого самоврядування, мають право подавати до суду позовні заяви щодо захисту прав споживачів (п. 6 ч. 1 ст. 28 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Участь у справі органів опіки та піклування передбачена п.п. 1.3, 1.4 Правил опіки і піклування: участь органу опіки

¹⁴ Грабовська О. О. Теоретичні проблеми класифікації форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 34.

¹⁵ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 276–277.

та піклування визнана законом обов'язковою незалежно від того, хто був ініціатором відкриття провадження у справі при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним (ч. 1 ст. 15 СК України).

Обов'язкова участь органу опіки і піклування передбачена також цивільним процесуальним законодавством у певних категоріях справ окремого провадження. Така участь є обов'язковою: при розгляді справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності (ст. 303 ЦПК); у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи (ч. 1 ст. 299 ЦПК), наявність висновку органів опіки і піклування вимагається у справах про усиновлення (ч. 1 ст. 313 ЦПК).

Правом звернутися до суду з вимогою про визнання батьківства наділена особа, яка утримує та виховує дитину (ч. 3 ст. 128 СК України). Особа, яка утримує та виховує дитину, може звернутися також у справі про встановлення факту материнства (ч. 2 ст. 132 СК України). Особа, в сім'ї якої проживає дитина, має право на звернення до суду з вимогою про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України). Відповідно до ч. 3 ст. 154 СК України, батьки мають право звернутися за захистом прав та інтересів дітей і тоді, коли за законом діти самостійно можуть звернутися до суду за захистом. Фізичні особи, які пред'являють позовні заяви на захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, набувають спеціальної цивільної процесуальної правоздатності з моменту набуття ними правового статусу особи, яка утримує та виховує дитину, або особи, в сім'ї якої проживає дитина.

Визначені законом *юридичні особи* теж наділені спеціальною цивільною процесуальною правоздатністю як однією з передумов набуття цивільного процесуального правового статусу органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Згідно зі ст. 165 СК України, правом на пред'явлення позовної заяви до суду у справах про позбавлення батьківських прав наділені заклади охорони здоров'я, навчальні або інші дитячі заклади, в яких перебуває дитина. У випадках, передбачених ст. 29 Закону України «Про рекламу», «об'єднання громадян та об'єднання підприємств у галузі реклами мають право пред'явити позов до суду в інтересах рекламодавців, виробників і розповсюджувачів реклами у разі порушення їх прав, передбачених законодавством»¹⁶.

Окремо слід наголосити, що з метою захисту прав викривача, встановлених ЗУ «Про запобігання корупції», Національне агентство з питань запобігання корупції за зверненням викривача може звертатися до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача, брати участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), а також на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача (ч. 7 ст. 56 ЦПК України).

5. Процесуальні права органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Органи та інші особи, які відповідно до ст. 56 ЦПК України звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права та обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду.

Якщо органи та інші особи, які відповідно до ст. 56 ЦПК України звернулися до суду в інтересах інших осіб, відмовилися від поданої ними заяви або змінили позовні вимоги, то це не позбавляє особу, на захист прав, свобод та інтересів

¹⁶ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 281–283.

якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи та вирішення вимоги у первісному обсязі.

Якщо особа, яка має цивільну процесуальну дієздатність і в інтересах якої подана заява, не підтримує заявлених позовних вимог, суд залишає заяву без розгляду (ч.ч. 1–3 ст. 57 ЦПК України).

Відмова органу, уповноваженого здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, від поданого прокурором в інтересах держави позову (заяви), подання ним заяви про залишення позову без розгляду не позбавляє прокурора права підтримувати позов (заяву) і вимагати розгляду справи по суті (ч. 4 ст. 57 ЦПК України).

Прокурор або Уповноважений Верховної Ради України з прав людини з метою вирішення питання щодо наявності підстав для ініціювання перегляду судових рішень у справі, розглянутій без їхньої участі, вступу у справу за позовом (заявою) іншої особи мають право ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та отримувати з них копії (ч. 5 ст. 57 ЦПК України).

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які беруть участь у справі для подання висновку, мають загальні процесуальні права й обов'язки, встановлені у ст. 43 ЦПК України, а також мають право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті.

Питання для самоперевірки

1. Яка мета участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб?
2. Які підстави участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб?
3. Які форми участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб?
4. Чим відрізняється представництво прокурора від інституту представництва у суді?
5. Які є форми участі в судовому процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування?

Рекомендована література

1. Бонтлаб В. Особливості правового статусу прокурора у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 11–15.
2. Гнатів О., Троян В. Прокурор у цивільному процесі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 2. С. 89–93.
3. Грабовська О. О. Теоретичні проблеми класифікації форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 29–35.
4. Тимошевська І. Правовий статус прокурора в цивільному процесі в умовах сучасного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2019. Вип. 2 (16). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/186036>
5. Тимошевська І. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як учасник судового процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 54–59.
6. Ярош І. С. Колізії щодо участі прокурора в цивільному процесі. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 87–95.

Глава 8

ПРОЦЕСУАЛЬНІ СТРОКИ

1. Поняття і значення процесуальних строків
2. Види процесуальних строків у цивільному процесі
3. Перебіг і правила обчислення процесуальних строків

1. Поняття і значення процесуальних строків

Сучасний світ знає справжню ціну часу і використовує його максимально раціонально. Весь побут, будь-яка робота та професійна діяльність як державних, так і приватних установ також підлаштована у проміжки часу, який визначається строками виконання чи вчинення певних особистих і професійних дій.

Хоча людина не може безпосередньо впливати на час, проте може планувати свій час, змінювати та встановлювати часові межі роботи чи своїх дій та ін. Фактично суспільство створило якнайкращі умови для реалізації часу у площині самостійного його розподілу.

Тож і строки у цивільному процесі відіграють нині важливу роль при здійсненні правосуддя і є критерієм визначення своєчасності та оперативності вирішення цивільного спору в суді. Тому для підвищення ефективності правосуддя та результативного судового захисту при вчиненні процесуальних дій вагомим залишається чітке запровадження і дотримання цивільних процесуальних строків, встановлених законом і судом.

Частиною 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права на справедливий суд зазначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом¹.

Забезпечення реалізації захисту цивільних прав, гарантованих державою, безпосередньо залежить від часових меж

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

через те, що цивільні правовідносини існують у межах виміру часу, а саме строках, у яких вони можуть як виникати, так і змінюватися та припинятися.

Цивільні процесуальні строки є специфічною процесуальною гарантією, що, з одного боку, направлена, на реалізацію і захист прав та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави, а з іншого – скерована на забезпечення публічних інтересів, захист суспільства від будь-яких проявів порушення законодавства².

Одним із найважливіших чинників, що закріплюють у сучасному процесуальному законодавстві конституційні положення про доступність правосуддя в Україні, і є своєчасний захист прав, свобод та інтересів осіб, котрі беруть участь у цивільному судочинстві. Саме поняття «своєчасність» тісно пов'язане з поняттям «процесуальний строк», а він, своєю чергою, не може існувати без розуміння поняття «часу». Тому для виокремлення поняття «процесуальний строк» варто узагальнити поняття «своєчасно», «час», «термін» та «строк».

Своєчасно – дія, що відбувається, здійснюється тоді, коли потрібно, в свій час³.

Час – це тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами тощо⁴.

Термін – певний момент у часі, з настанням якого тісно пов'язана конкретна процесуальна подія чи дія, що має юридичне значення для повноти прийнятого законного рішення.

Строк – це певний період у часі. Сам зміст поняття «процесуальний строк» у науці цивільного процесуального права

² Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кірюк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. С. 506.

³ Словник UA. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D0%B2%20%D0%BE%D1%94%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9#:~:text=%D1%81%D0%B2%D0%BE%D1%94%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9&text=%D0%A1%D0%92%D0%9E%D0%84%D0%A7%D0%90%D0%A1%D0%9D%D0%98%D0%99%2C%20%D0%B0%2C%20%D0%B5,%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%BE%2C%20%D0%B2%20%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B9%20%D1%87%D0%B0%D1%81>.

⁴ Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 11. С. 274.

науковцями тлумачиться по-різному. Так, Я. Зейкан вважає, що процесуальний строк – це встановлений законом або призначений судом проміжок часу, з яким процесуальний закон пов'язує можливість або необхідність вчинення конкретних процесуальних дій чи настання певних правових наслідків⁵.

Р. Стефанчук стверджує, що процесуальний строк – це встановлений законом або судом період у часі, впродовж якого може або повинна бути здійснена певна процесуальна дія учасником цивільного процесу⁶.

С. Бичкова роз'яснює, що процесуальний строк – це проміжок часу, протягом якого повинні або мають бути вчинені відповідні процесуальні дії чи закінчена певна частина цивільного судочинства⁷.

Тлумачний словник української мови подає дефініцію строку як встановлений, визначений для кого-, чого-небудь відрізок часу; відрізок часу взагалі; як встановлений, призначений час, момент⁸.

Наразі у процесуальному законодавстві немає однозначності щодо тлумачення поняття і значення процесуальних строків. Сам Цивільний процесуальний кодекс України не містить поняття «цивільний процесуальний строк», попри це у ст. 120 ЦПК України сказано, що строки – це час, у межах яких вчиняються процесуальні дії.

Назагал із аналізу наукових тез і процесуального законодавства можна сформулювати поняття цивільного процесуального строку. Так, **цивільний процесуальний строк** – це конкретно визначений законом або судом відрізок часу, протягом якого суд для встановлення об'єктивної істини у справі, сторони та учасники цивільного процесу з метою захисту своїх

⁵ Зейкан Я. П. Коментар цивільного процесуального кодексу України. Київ : Юридична практика, 2006. 560 с.

⁶ Цивільний процес : навчальний посібник / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2006. 293 с.

⁷ Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / С. С. Бичкова, І. О. Безлюцько, В. І. Бобрик та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2006. 384 с.

⁸ Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ, 1999. Т. 3. 892 с.

порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, свобод та інтересів мають право вчиняти певні процесуальні дії.

Крім того, ч. 2 ст. 121 ЦПК України конкретизує роз'яснення поняття «цивільний процесуальний строк» положенням про розумність процесуальних строків, де зазначено, що строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії та відповідає завданню цивільного судочинства. Однак ЦПК України не має чітко встановлених меж визначення цих «розумних строків», що часто призводить до затягування судових проваджень, втрати довіри до судової системи України.

Розумний строк – це сукупність процесуальних строків, встановлених процесуальним законом, для справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, без необґрунтованих зволікань, перебіг яких розпочинається з дня відкриття провадження у справі, а закінчується набранням законної сили остаточним рішенням або його виконанням без втрати його сенсу та можливість досягнення практичних цілей заінтересованих осіб⁹.

З цього приводу Ю. Навроцька зазначає, що «необмеженість розумного строку» на практиці призводитиме до судової тяганини, до унеможливлення своєчасного захисту прав особи¹⁰. Втім наведене вище суперечить ч. 2 ст. 2 ЦПК України, де констатується, що суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі.

У Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення», зокрема,

⁹ Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. С. 14.

¹⁰ Навроцька Ю. В. Строки судового розгляду в цивільному процесі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2013. Вип. 3. С. 149–162.

розумним вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невинувинуваних зволікань) судового захисту.

Керуючись практикою Європейського суду з прав людини, можна виділити критерії розумних строків у цивільних справах: правова та фактична складність справи; поведінка заявника, а також інших осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу; поведінка органів державної влади (насамперед суду); характер процесу та його значення для заявника (справи «Федіна проти України» від 2 вересня 2010 року, «Смірнова проти України» від 8 листопада 2005 року, «Матіка проти Румунії» від 2 листопада 2006 року, «Літоселітіс проти Греції» від 5 лютого 2004 року та інші).

Оцінюючи правову та фактичну складність справи, потрібно враховувати, зокрема: наявність обставин, що утруднюють розгляд справи; кількість співзаявців, співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз та їх складність; необхідність допиту значної кількості свідків; участь у справі іноземного елемента та необхідність з'ясування і застосування норм іноземного права.

При цьому судам слід виходити з того, що така обставина, як розгляд цивільної справи судами різних інстанцій, не може сама по собі свідчити про її складність.

Оцінюючи поведінку заявника, а також осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу, потрібно зважати на те, що не можна покладати на них відповідальність за тривалий розгляд справи через використання ними процесуальних засобів, передбачених законодавством, для здійснення свого захисту, зокрема у зв'язку зі зміною позовних вимог, вивченням матеріалів справи, заявленням клопотань, оскарженням ухвалених судових рішень. Водночас слід брати до уваги факти невиконання ними процесуальних обов'язків, наприклад, ненадання чи надання з порушенням строку, передбаченого ЦПК, доказів у справі; неодноразові неявки в судове засідання без поважних причин, якщо це призвело до порушення розумного строку судового розгляду.

Оцінюючи поведінку органів державної влади (передусім суду), треба враховувати: своєчасність призначення справи

до судового розгляду; проведення судових засідань у призначений час; строки виготовлення суддею мотивованого судового рішення та направлення його особам, які брали участь у справі; повноту здійснення суддею контролю за виконанням працівниками апарату суду своїх службових обов'язків, у тому числі щодо повідомлення осіб, які беруть участь у справі, про дату та місце судового засідання; своєчасне виготовлення протоколу судового засідання та протоколу про окремі процесуальні дії; повноту і своєчасність прийняття суддею заходів щодо учасників процесу та інших осіб у сфері здійснення правосуддя, спрямованих на недопущення їх процесуальної недобросовісності і процесуальної тяганини у справі, зокрема щодо контролю за строками проведення експертизи; своєчасну видачу виконавчого документа та направлення його до органу, уповноваженого виконати судові рішення.

Оцінюючи характер процесу та його значення для заявника, слід враховувати важливість предмета розгляду та ступінь ризику для заявника, наприклад, якщо йдеться про: справи, які потребують оперативного прийняття рішення; трудові справи; справи, що пов'язані зі станом здоров'я заявника; справи щодо опіки над дітьми тощо¹¹.

Таким чином, «розумний строк» має вмщати у собі такі процесуальні строки, які є достатніми для вчинення конкретних процесуальних дій як учасниками судочинства, так і самими суддями, і в жодному разі не перевищувати необхідності його застосування. Фактично «розумний строк» повинен відображати оперативність вирішення цивільного спору в суді та поновлення порушених, невизнаних та оспорених прав, свобод та інтересів учасників цивільного судочинства.

Основними ознаками, які характеризують цивільні процесуальні строки, є те, що вони:

1) врегульовуються цивільним процесуальним законодавством;

¹¹ Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>

2) призначені для визначеного кола учасників цивільного судочинства та створюють для них окремі правові наслідки;

3) містять владну норму та виконують беззаперечне призначення;

4) підлягають чіткому обчисленню та обчислюються роками, місяцями, днями, а за певних умов – годинами;

5) встановлюють конкретні способи визначення цивільних процесуальних строків, серед яких – вказівка на подію, яка має неминуче настати, календарна дата, певний період часу;

6) мають закріплену державою юридичну силу через призм застосування заходів процесуального примусу, у разі порушення процесуальних строків;

7) забезпечують реалізацію завдання цивільного процесуального права;

8) можуть встановлюватися як законом, так і судом, є незмінними, з чітким визначенням конкретного відрізка часу для вчинення певних процесуальних дій.

Призначення процесуальних строків полягає в тому, що вони створюють оптимальний часовий режим для здійснення правосуддя: з одного боку – пришвидшують провадження у справі, а з іншого – допомагають уникнути поспіху в реалізації процесуальних прав та обов'язків, оскільки метою правосуддя є своєчасність, а не швидкість розгляду і вирішення справи¹².

З огляду на це, саме значення процесуальних строків, по-перше, виражається в тому, що вони безпосередньо впливають на надану законом чи судом суб'єктам цивільних процесуальних правовідносин достатню можливість і підготуватися до судового засідання, і вчинити всі необхідні процесуальні дії; по-друге, завдяки процесуальним строкам є можливість у цивільному провадженні у справі чітко стабілізувати цивільні процесуальні відносини і безпосередньо між учасниками цивільного судочинства, і між судом та учасниками цивільного судочинства; по-третє, містять у собі важіль впливу на діяльність і неналежне виконання процесуальних обов'язків недобросовісними учасниками цивільного судочинства та направляють їхні дії на своєчасне, точне і неухильне виконання

¹² Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 768 с.

ними процесуальних обов'язків; по-четверте, забезпечують оптимальний час на своєчасне вирішення цивільної справи по суті, без жодного затягування чи пришвидшення провадження у справі; по-п'яте, є однією з головних гарантій конституційних прав щодо реалізації самого права на судовий захист.

Із положень щодо значення процесуальних строків можна виокремити **основні функції процесуальних строків**. Так, першою функцією є *забезпечувальна*, оскільки сприяє своєчасному розгляду справи; друга – *оптимізуюча*, створює спеціальний часовий режим для відправлення правосуддя; третя – *гарантуюча*, підвищує реальність і оперативність судового захисту; завершальна, четверта, функція – *стабілізуюча*, забезпечує визначеність цивільних процесуальних правовідносин¹³.

Недотримання процесуальних строків під час розгляду цивільних справ негативно впливає на рівень авторитету судової влади, підриває довіру громадян до суду, знижує ефективність здійснення правосуддя. З-поміж основних причин порушення недотримання процесуальних строків виділяються неналежна організація самого судового процесу, недостатнє матеріально-технічне забезпечення суду, несвоєчасне виконання ухвал і доручень суду, зловживання сторонами процесуальними правами та ін.

З цього приводу Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ роз'яснює, що до порушення строків розгляду справ призводять і такі негативні фактори, як значне навантаження на суддів головної першої інстанції, незадовільне матеріально-технічне забезпечення судів, недоліки в роботі підрозділів, несвоєчасне виконання ухвал суду про привід осіб у кримінальному провадженні і у справах про адміністративні правопорушення, неможливість забезпечити участь адвокатів у судових процесах,

¹³ Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кіріяк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. С. 507–508.

¹⁴ Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>

тривалість часу, необхідного для доставки судових повісток про дату судового засідання, тощо¹⁴.

Тож запорукою ефективності здійснення правосуддя у цивільній справі є дотримання процесуальних строків, що, своєю чергою, гарантує незмінність цивільних процесуальних правовідносин та підтримує єдність судової практики.

2. Види процесуальних строків у цивільному процесі

При здійсненні правосуддя та вчиненні всіх необхідних процесуальних дій судьями, а також при здійсненні захисту своїх прав, свобод та інтересів і при виконанні процесуальних обов'язків сторонами цивільного судочинства неодмінним для всіх залишається дотримання процесуальних строків. Саме інститут процесуальних строків посилює мету цивільного судочинства для реалізації можливості ефективного захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Будь-які строки породжують одні й ті самі правові наслідки, як правило, входять до складу групи юридичних фактів, які приводять до відповідного результату, закріплюються в нормативно-правових актах, договорах, адресуються конкретним суб'єктам. Відмінності можуть стосуватися предмета правового регулювання, суб'єктів правовідносин та дій і подій, які впливають на права й обов'язки заінтересованих осіб¹⁵.

Строк – це юридичний факт, який породжує, змінює чи припиняє або конкретні суб'єктивні права та обов'язки, або право на їх захист¹⁶.

Строки розглядаються за їхнім місцем у системі юридичних фактів цивільного судочинства; найчастіше їх відносять до подій, маючи на увазі закінчення часу (строку). Строк обмежує дію суб'єктивних прав та обов'язків у часі, оскільки

¹⁵ Сташків Б. І. Поняття, правова природа та класифікація строків у праві соціального забезпечення. *Актуальні проблеми держави і права*. URL: <http://www.apdp.in.ua/v46/08.pdf>

¹⁶ Вишнівецька С. В. Строки в трудовому праві. Чернівці : Рута, 1996. С. 27.

права та обов'язки частіше виникають за волею їхніх носіїв, тож вольовий характер мають і строки, які обмежують їх дію у часі¹⁷.

Професор В. Луць вказує на те, що строки породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями. Вони не належать ні до дій, ні до подій, не займають самостійного місця в загальній системі юридичних фактів, а є часовою формою протікання подій або здійснення дій, оскільки строки породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями чи подіями¹⁸.

Процесуальний строк – це відрізок часу, чітко встановлений судом або законом для реалізації можливості вчинення необхідних процесуальних дій учасниками цивільного судочинства з метою ефективного поновлення порушених, невізнаних чи оспорюваних прав.

Процесуальні строки є юридичним прийомом оперативного вирішення цивільно-правових спорів. Говорячи про процесуальний строк, потрібно виокремити два факти: перший – це встановлення самого строку та другий – закінчення строку, оскільки встановлення строку – це дія, а закінчення строку – це вже подія, і на цей процес сторони цивільного судочинства не мають впливу, бо самі залежні від часу і живуть у межах часового розподілення.

У цивільному процесуальному законодавстві види процесуальних строків регламентовано ст.120 ЦПК України.

Класифікація процесуальних строків здійснюється з різних підстав. Скажімо, *за способом встановлення цивільні процесуальні строки поділяються на два види:*

- 1) встановлені у законі;
- 2) встановлені судом.

Строки, встановлені законом (нормативні), – це вказані в нормах цивільного процесуального законодавства строки, протягом яких мають бути вчинені певні процесуальні дії судом, учасниками справи, іншими учасниками судового процесу,

¹⁷ Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

¹⁸ Луць В. В. Строки в цивільних правовідносинах : конспекти лекцій зі спецкурсу. Львів : ЛДУ, 1992.

які носять імперативний характер і не можуть бути змінені за згодою сторін і суду¹⁹.

Аналізуючи перший вид строків, що встановлені законом, доречно вказати, що вони є обов'язковими для всіх суб'єктів цивільного судочинства й окреслюють час, протягом якого має здійснюватись окрема процесуальна дія.

За ступенем чіткості визначення законні процесуальні строки можна поділити на:

1) абсолютно визначені (коли в законі встановлено конкретний відрізок часу);

2) відносно визначені (коли застосовується відстрочка чи розстрочка судових витрат, але не більше як до ухвалення судового рішення у справі (ст. 136 ЦПК України)).

До процесуальних строків, встановлених законом, належать такі: строк проведення підготовчого провадження (ч. 3 ст. 189 ЦПК України); строк розгляду справи по суті (ч. 2 ст. 210 ЦПК України); строк подання заяви про перегляд заочного рішення (ч. 2 ст. 284 ЦПК України); строк на апеляційне оскарження рішення суду (ч. 1 ст. 354 ЦПК України); строк на апеляційне оскарження ухвали суду (ч. 1 ст. 354 ЦПК України); строк розгляду апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції (ч. 1 ст. 371 ЦПК України); строк на касаційне оскарження рішення суду (ч. 1 ст. 390 ЦПК України); строк проведення врегулювання спору за участю судді (ч. 1 ст. 205 ЦПК України)²⁰.

Що стосується строків, встановлених судом, то це такі строки, які встановлюються на розсуд суду через їх невстановлення у законі. До них доцільно віднести строки, що *не встановлені законом, строки, обумовлені суддею, та строки, що зумовлені конкретними специфічними обставинами справи.*

Встановлюючи строк, суддя повинен пам'ятати і про розумність процесуальних строків й тому призначати якнайкоротший строк із врахуванням можливості вчинення необхідної процесуальної дії, і про тривалість строку, яка має бути

¹⁹ Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. В. Василюк, Б. І. Гульки, О. О. Кота. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2021. 1028 с.

²⁰ Там само.

достатньою для реалізації процесуальних прав сторонами та учасниками судового процесу.

До строків, встановлених судом, можна віднести: строк для усунення недоліків позовної заяви (ч. 2 ст. 185 ЦПК України); строк для подання відповіді на відзив та заперечення (п. 12 ч. 2 ст. 197 ЦПК України); строк для оголошення перерви для витребування доказів (ч. 2 ст. 240 ЦПК України).

За характером вчинення процесуальних дій чи відповідно до стадій процесу процесуальні строки можна поділити на:

- 1) строки порушення позовного провадження;
- 2) строки розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження;
- 3) строки врегулювання спору за участю судді;
- 4) строки розгляду справи по суті;
- 5) строки перегляду судових актів у порядку апеляційного та касаційного провадження;
- 6) строки у виконавчому провадженні (добровільне та примусове виконання рішень суду).

Також вказані строки можуть поділятися на *загальні та спеціальні*.

Залежно від суб'єктів вчинення процесуальних дій строки поділяються на такі, що:

- 1) здійснюються судом (сукупність дій судді чи суду на різних стадіях цивільного судочинства, які чітко визначені законом);
- 2) здійснюються сторонами справи (як визначені законом, так і встановлюються судом);
- 3) здійснюються іншими учасниками справи (встановлені як законом так і судом для виконання припису суду);
- 4) здійснюються особами, котрі не беруть участь у справі (здебільшого скеровані до відповідних посадових чи службових осіб із вказівкою на усунення ними причин порушення законів).

За способом обчислення процесуальні строки поділяються на строки, що обчислюються:

- 1) роками, місяцями, днями, годинами;
- 2) подією, яка має неминуче настати (наприклад, провадження зупиняється на час перебування сторони на строковій військовій службі).

Наслідками недотримання процесуальних строків для сторін судового процесу будуть такі: по-перше, втрата можливості вчинення потрібної процесуальної дії, по-друге, всі документи, подані з порушенням строку, судом до розгляду не приймаються, по-третє, передбачені законом обов'язки, навіть після порушення чи закінчення строку, мають бути виконані суб'єктами цивільного судочинства.

Таким чином, достатня класифікація процесуальних строків ще раз підтверджує їх важливість та необхідність у процесі здійснення правосуддя у цивільній справі, оскільки строки впливають на продуктивність цивільного судочинства та сприяють виконанню цивільно-процесуальних зобов'язань.

3. Перебіг і правила обчислення процесуальних строків

Обчислення процесуальних строків обумовлено потребою реалізації завдань цивільного судочинства та забезпечення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб. Цивільний процесуальний кодекс України регламентує саму тривалість строків, початок перебігу процесуальних строків, закінчення процесуальних строків та зупинення, поновлення і продовження процесуальних строків.

Дотриманню правил обчислення процесуальних строків в обов'язковому порядку передують певні знання процедури їх обчислення. Для правильного обчислення процесуальних строків найвагоміше значення мають правила, вказані у цивільному процесуальному законодавстві щодо визначення початку перебігу процесуального строку та самого моменту закінчення цивільного процесуального строку, а також низка певних обставин, якщо такі наявні, які безпосередньо впливають чи можуть впливати на перебіг строку.

Часова тривалість – це першорядна характеристика соціальних явищ і процесів. Початок перебігу строків може наставати залежно від бажання суб'єктів або всупереч їхньому бажанню, але вже перебіг або сплив строку включає і об'єктивний, і суб'єктивний фактори одночасно, тобто такий

юридичний факт не можна віднести ні до абсолютних, ні до відносних подій²¹.

Тривалість процесуальних строків обчислюється годинами, днями, місяцями та роками. Досить значна кількість процесуальних строків обчислюється днями. Перебіг строків, що визначені роками, місяцями та днями, розпочинається з наступного дня після відповідної календарної дати. Якщо ж початок перебігу строку має прив'язку до події, яка мусить неминуче настати, то відлік такого строку розпочинається з наступного дня після настання події, з якою пов'язано його початок (наприклад, відлік строку зупиняється згідно зі ст. 253 ЦПК України у разі перебування сторони у службовому відраженні чи на час хвороби сторони тощо).

Важливим є те, що перебіг процесуальних строків містить у собі безперервний процес, за яким до цивільного процесуального строку зараховуються як робочі, так і неробочі, святкові та вихідні дні. І навіть якщо початок процесуального строку припадає на вихідний чи святковий день, однаково відлік перебігу строку розпочнеться з цього святкового чи вихідного дня.

Не менш вагомим є також визначення моменту закінчення процесуальних строків, що встановлені законом та судом. У разі здійснення обчислення цивільного процесуального строку роками він закінчується у відповідний місяць і число останнього року строку.

Згідно з ч.ч. 2, 3 ст. 124 ЦПК України, строк, обчислюваний місяцями, закінчується у відповідне число останнього місяця строку. Якщо закінчення строку, обчислюваного місяцями, припадає на такий місяць, що відповідного числа не має, строк закінчується в останній день цього місяця.

Якщо закінчення строку припадає на вихідний, святковий чи інший неробочий день, останнім днем строку є перший після нього робочий день.

²¹ Пахлеванзаде А. Класифікація кримінально-процесуальних строків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 260–263. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/66.pdf

Іноді для закінчення процесуального строку необхідно вчинити певну процесуальну дію в суді; в такому разі строк закінчиться у встановлений законом момент коли закінчиться робочий час суду.

Якщо перебіг закінчення процесуального строку пов'язаний з подією, що повинна неодмінно настати, то такий строк закінчиться наступного дня після настання такої події.

Процесуальна дія, для вчинення якої встановлено процесуальний строк, може бути вчинена до його закінчення, тобто до 24 години останнього дня строку. У разі якщо до його закінчення заява, скарга та інші процесуальні документи чи матеріали або грошові кошти були здані на пошту чи передані іншими відповідними засобами зв'язку до 24 години останнього дня строку, він не вважається пропущеним. Доказами, які підтверджують, що документи здані на пошту, тобто вчинено процесуальну дію у встановлений законом строк, можуть слугувати поштова або телеграфна квитанція, поштовий штемпель на конверті, виписка з Реєстру поштових відправлень, у яких повинна бути чітко вказана дата їх відправлення. Факт отримання процесуальних документів після закінчення строку у цьому випадку значення не має²².

Зупинення процесуальних строків у цивільному процесі тісно пов'язано з обліком перебігу цивільних процесуальних строків, оскільки можуть виникнути обставини, що є перешкодою до подальшого розгляду справи. Разом із зупиненням провадження у справі відбувається зупинення процесуальних строків та їх перебіг, а також процесуальні строки зупиняються на весь період зупинення провадження у справі. Сам час, на який зупиняється провадження у справі, не входить до цивільного процесуального строку. Суддя у разі прийняття рішення про зупинення провадження у справі постановляє ухвалу.

Стосовно зупинення процесуальних строків О. Андрійчук зазначає, що це тимчасова і повна зупинка всіх процесуальних дій та процесуальних строків у справі, початок якої пов'язується з настанням передбачених законом обставин,

²² Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. В. Василюк, Б. І. Гульки, О. О. Кота. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2021. 1028 с.

що обумовлюють зупинення провадження у справі і перешкоджають подальшому судочинству²³.

Зупинення процесуальних строків нерозривно пов'язано з наявністю підстав для зупинення провадження у справі та є виключно компетенцією суду відповідно до його дій. Так, рішення суду щодо зупинення провадження у справі приймається у разі настання підстав, які не дають можливості продовжувати цивільний процес. Такими *підставами, через які відбувається зупинення провадження у справі та зупинення процесуальних строків, є:*

1) смерті або оголошення померлою фізичної особи, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво;

2) перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції;

3) призначення або заміна законного представника у випадках, передбачених статтею 63 ЦПК України;

4) надання сторонам у справі про розірвання шлюбу строку для примирення;

4-1) звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації;

5) прийняття рішення про врегулювання спору за участю судді;

6) об'єктивна неможливість розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства, – до набрання законної сили судовим рішенням в іншій справі; суд не може посилатися на об'єктивну неможливість розгляду справи у випадку, коли зібрані докази надають можливість встановити та оцінити обставини (факти), які є предметом судового розгляду. Зазначений перелік є вичерпним.

²³ Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 21 с.

Процедура зупинення цивільних процесуальних строків має свої особливості, які виражаються в тому, що зупинятися можуть лише ті процесуальні строки, які ще не минули до того часу, коли виникла обставина-подія, що стала підставою до зупинення провадження в цивільній справі. Характерним є також і те, що зупинення провадження у справі та обчислення процесуальних строків здійснюється в момент виникнення обставин-перешкод, що є підставами для зупинення провадження у справі. При обчисленні процесуальних строків зараховується лише той строк, який минув до настання відповідної обставини-перешкоди.

Згідно з ч. 2 ст. 252 ЦПК України, не допускається зупинення провадження у справі щодо стягнення аліментів при спорі про встановлення батьківства/материнства, визначення місця проживання дитини, про участь одного з батьків чи родичів у здійсненні виховання дитини.

Суд може також за заявою учасника справи чи з власної ініціативи зупинити провадження у справі в разі:

1) перебування учасника справи на альтернативній (невійськовій) службі не за місцем проживання або на строковій військовій службі;

2) захворювання учасника справи, підтвердженого медичною довідкою, що виключає можливість явки до суду протягом тривалого часу;

3) перебування учасника справи у довгостроковому службовому відрядженні;

4) розшуку відповідача в разі неможливості розгляду справи за його відсутності;

5) призначення судом експертизи;

6) направлення судового доручення щодо збирання доказів у порядку, встановленому ст. 87 ЦПК України;

7) звернення зі судовим дорученням про надання правничої допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави;

8) прийняття ухвали про тимчасове вилучення доказів державним виконавцем для дослідження судом;

9) перегляду судового рішення у подібних правовідносинах (в іншій справі) у касаційному порядку палатою, об'єднаною палатою, Великою Палатою Верховного Суду.

Суд не зупиняє провадження у випадках, встановлених пунктами 1–3 ч. 1 ст. 252 ЦПК України, якщо відсутня сторона веде справу через свого представника.

Закінчення зупинення процесуальних строків буде визначатися датою постановлення судом ухвали про поновлення зупиненого провадження. З дня поновлення провадження у справі перебіг процесуальних строків продовжується, зокрема з тієї стадії, на якій відбулося зупинення провадження. Суд має право поновити провадження у справі з власної ініціативи або за клопотанням учасників справи не пізніше десяти днів з дня надходження інформації про усунення перешкод, що спонукали його зупинення.

Питання про поновлення порушеного процесуального строку суд вирішує на підставі письмової заяви учасника справи без повідомлення учасників справи. Так, якщо суд встановить, що причини пропуску цивільного процесуального строку є поважними, то такий строк поновлюється. При подачі заяви на поновлення процесуального строку поважність причин пропущення строку підкріплюється доказами, що підтверджують неможливість вчинення вчасно конкретної процесуальної дії. Одночасно зі заявою про поновлення пропущеного процесуального строку має бути вчинена процесуальна дія, що виражається у подачі заяви, скарги чи документів, щодо якої пропущено строк.

Коли в законі міститься пряма вказівка щодо неможливості такого поновлення процесуальних строків, то суд відмовляє у поновленні процесуального строку для вчинення конкретних процесуальних дій.

Поважні причини можна поділити на три групи: 1) причини об'єктивного характеру (стихійне лихо тощо); 2) причини суб'єктивного характеру (відрадження, хвороба тощо); 3) невиконання посадовою особою, яка веде процес, своїх обов'язків, що унеможливило або затруднило реалізацію у встановлений законом строк учасником процесу свого права (несвоєчасне вручення копії рішення, яке може бути оскаржене, тощо)²⁴.

²⁴ Процесуальні строки і витрати. *Кримінальний процес* : мультимедійний навчальний посібник / Національна академія внутрішніх справ. 2016. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lections/lecture7_3.html

Поновлення процесуального строку – це відновлення з причин, яких суд визнав поважними, втраченого зв'язку з пропуском встановленого законом строку, права на вчинення процесуальної дії²⁵.

Примітно, що правила про поновлення пропущених процесуальних строків поширюються виключно на строки, встановлені законом для здійснення процесуальних дій учасниками справи, натомість судові строки, призначені для здійснення процесуальних дій учасниками справи, поширюються на правила про продовження процесуальних строків²⁶.

Умовою продовження процесуального строку є наявність певних обставин, які унеможливають вчинення певної дії. За наявності таких обставин суд продовжує строк із власної ініціативи або на підставі звернення з письмовою заявою одного з учасників цивільного судочинства, який пропустив встановлений судом чи законом процесуальний строк для вчинення певної процесуальної дії. Заява про поновлення процесуального строку, встановленого законом, розглядається тим судом, у якому потрібно вчиняти певну процесуальну дію, щодо якої був пропущений строк, а заява про продовження процесуального строку вирішується тим судом, який ухвалив своїм рішенням строк для вчинення конкретної процесуальної дії.

Однак при поновленні процесуальних строків суд має пройти об'єктивний тест і дати відповіді на такі запитання:

- Чи вчиняла зацікавлена особа активні дії зі здійснення свого права?
- Чи вчинялися ці дії в межах відповідного процесуального строку?
- Чи мали місце дії (бездіяльність) суду щодо виконання приписів процесуального законодавства?
- Чи наявний причинно-наслідковий зв'язок між діями зацікавленої особи, діями (бездіяльністю) суду з наслідком у вигляді пропуску процесуального строку?

²⁵ Комаров В. В, Тертишніков В. І, Баранкова В. В. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. 928 с.

²⁶ Демків Р. Я. Актуальні питання поновлення та продовження процесуальних строків у Цивільному процесуальному кодексі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 55–63. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1002/1/09.pdf>

У разі поновлення або відмови в поновленні процесуального строку суд має дати відповідь на кожне питання об'єктивного тесту та відобразити свою відповідь у відповідній ухвалі. Без відповідного вмотивування можливість поновлення строку буде не зрозумілою суспільству²⁷.

Крім цього, сучасність диктує свої варіанти щодо поновлення порушених процесуальних строків. Трапляються випадки, коли учасники судового процесу не можуть вчинити певну процесуальну дію, зважаючи на конкретні обставини-перешкоди. Тепер, з огляду на масштабне вторгнення російської федерації в Україну та воєнні дії на нашій території, почастишали ситуації, через які неможливо здійснювати цивільний процес, вчиняти процесуальні дії, подавати докази, викликати свідків, звертатись із клопотанням, позовною заявою чи апеляційною або касаційною скаргою і т. ін. Так відбувається не лише на окупованих територіях і територіях, де ведуться бойові дії, але й там, де їх немає. До таких обставин-перешкод можна віднести повітряні тривоги, окупацію території, де мають вчинятися процесуальні дії, відсутність електроенергії, тобто такі фактори, які не підвладні волі людини, але створюють підставу для порушення чи пропущення процесуальних строків. Саме через це впроваджено загальні правила, що дають можливість поновлення порушених чи пропущених процесуальних строків у разі їх пропущення з поважних причин.

У постанові Верховного Суду від 29 вересня 2022 року (м. Київ, справа № 500/1912/22) колегією суддів зазначено, що причина пропуску строку може вважатися поважною, якщо вона відповідає одночасно всім таким умовам: 1) це обставина або кілька обставин, що безпосередньо унеможливує або ускладнює можливість вчинення процесуальних дій у визначений законом строк; 2) це обставина, яка виникла об'єктивно, незалежно від волі особи, котра пропустила строк; 3) ця причина виникла протягом строку, який пропущено; 4) ця обставина підтверджується належними і допустимими засобами доказування²⁸.

²⁷ Селіванов М. В. Підстави поновлення процесуальних строків. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 205–207.

²⁸ Постанова Верховного Суду від 29.09.2022 р. у справі № 500/1912/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106545406>

Питання поновлення строку на касаційне оскарження судових рішень у разі його пропуску з причин, пов'язаних із запровадженням воєнного стану в Україні, вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням доводів, наведених у заяві про поновлення такого строку. Сам по собі факт запровадження воєнного стану в Україні не може бути підставою для поновлення строку на касаційне оскарження, адже такою підставою можуть бути обставини, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану і унеможливили виконання учасником судового процесу процесуальних дій протягом встановленого законом строку²⁹.

Продовження строку – це надання додаткового часу для вчинення певної процесуальної дії, якщо його було порушено з причин, які суд визнав поважними³⁰.

У дослідженні продовження строків переломним моментом стало прийняття у 2020 році ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)», за яким розділ XII «Прикінцеві положення» ЦПК України було доповнено пунктом 3 такого змісту: «Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені статтями 49, 83, 84, 170, 178, 179, 180, 181, 185, 210, 222, 253, 275, 284, 325, 354, 357, 360, 371, 390, 393, 395, 398, 407, 424 цього Кодексу, а також інші процесуальні строки щодо зміни предмета або підстави позову, збільшення або зменшення розміру позовних вимог, подання доказів, витребування доказів, забезпечення доказів, а також строки звернення до суду, подання відзиву та відповіді на відзив, заперечення, пояснень третьої особи щодо позову або відзиву, залишення позовної заяви без руху, подання заяви про перегляд заочного рішення, повернення позовної заяви, пред'явлення зустрічного позову, заяви про скасування

²⁹ Гриценко Л. Строки в цивільному процесі через призму воєнного стану. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/stroki-v-civilnomu-procesi-cerez-prizmu-voennogo-stanu-advokat-liudmila-gricenko>

³⁰ Бичкова С. С., Бобрик В. І., Ізарова О. І. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / за заг. ред. С. С. Бичкової. Вид. 2-ге, доповн. і перероб. Київ : Атіка, 2007. 404 с.

судового наказу, розгляду справи, апеляційного оскарження, розгляду апеляційної скарги, касаційного оскарження, розгляду касаційної скарги, подання заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами продовжуються на строк дії такого карантину»³¹.

Проте очікуваного результату від такого автоматичного продовження строків для вирішення процесуальних питань не настало, а навпаки, виникло доволі багато процесуальних перешкод у вчиненні процесуальних дій сторонами цивільного судочинства та судом. Тому 18 червня 2020 року було прийнято ще один Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо перебігу процесуальних строків під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)», за яким пункт 3 розділу XII «Прикінцеві положення» Цивільного процесуального кодексу України виклали в такій редакції: «Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), суд за заявою учасників справи та осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, інтереси та (або) обов'язки (у разі наявності у них права на вчинення відповідних процесуальних дій, передбачених цим Кодексом), поновлює процесуальні строки, встановлені нормами цього Кодексу, якщо визнає причини їх пропуску поважними і такими, що зумовлені обмеженнями, впровадженими у зв'язку з карантинном. Суд може поновити відповідний строк як до, так і після його закінчення.

Суд за заявою особи продовжує процесуальний строк, встановлений судом, якщо неможливість вчинення відповідної процесуальної дії у визначений строк зумовлена обмеженнями, впровадженими у зв'язку з карантинном»³².

³¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30.03.2020 р. № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> (дата звернення 23.11.2023)

³² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо перебігу процесуальних строків під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 18.06.2020 р. № 731-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-20#Text> (дата звернення 23.11.2023)

Результат розглянутої заяви про поновлення чи продовження процесуальних строків суд відображає в ухвалі, у якій зазначається про поновлення чи продовження процесуальних строків або в продовженні яких відмовлено. Далі, не пізніше наступного дня, суд надсилає вказану ухвалу заявникові для ознайомлення. Крім цього, цивільним процесуальним законодавством передбачено можливості оскарження ухвали про відмову в продовженні чи поновленні процесуальних строків в апеляційному порядку протягом 15 днів.

Отже, для зменшення пропусків процесуальних строків у цивільному процесі передбачено поновлення та продовження таких строків. Хоча такий спосіб не завжди є дієвим при здійсненні правосуддя у цивільній справі, проте надане законом право підтверджує широкі процесуальні можливості сторін цивільного судочинства.

Питання для самоперевірки

1. Які є строки вчинення процесуальних дій судом?
2. Якими є обов'язки сторін за умови поновлення процесуального строку?
3. Що таке «розумний строк»?
4. Який механізм обчислення закінчення процесуальних строків?
5. Який порядок перебігу процесуальних строків?
6. Чим відрізняється «термін» від «строку»?

Рекомендована література

1. Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кіріяк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. С. 506.
2. Андрійчук О. В. Процесуальні строки у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. С. 14.
3. Навроцька Ю. В. Строки судового розгляду в цивільному процесі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2013. Вип. 3. С. 149–162.
4. Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 768 с.

5. Сташків Б. І. Поняття, правова природа та класифікація строків у праві соціального забезпечення. *Актуальні проблеми держави і права*. URL: <http://www.apdp.in.ua/v46/08.pdf>
6. Пахлевандзаде А. Класифікація кримінально-процесуальних строків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 260–263. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/66.pdf.
7. Комаров В. В., Тертишніков В. І., Баранкова В. В. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. 928 с.
8. Демків Р. Я. Актуальні питання поновлення та продовження процесуальних строків у Цивільному процесуальному кодексі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 55–63. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1002/1/09.pdf>.
9. Селіванов М. В. Підстави поновлення процесуальних строків. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 205–207.
10. Гриценко Л. Строки в цивільному процесі через призму воєнного стану. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/stroki-v-civilnomu-procesi-cerez-prizmu-voennogo-stanu-advokat-liudmila-gricenکو>

Глава 9

ЦИВІЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ

1. Поняття та критерії визначення цивільної юрисдикції
2. Предметна цивільна юрисдикція
3. Суб'єктна цивільна юрисдикція
4. Інстанційна цивільна юрисдикція

1. Поняття та критерії визначення цивільної юрисдикції

Під юрисдикцією розуміють компетенцію юрисдикційного органу чи посадових осіб, що наділяються повноваженнями з вирішення юридичних справ.

Судовий захист є основною, але не єдиною формою захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, державних і суспільних інтересів. За ст. 55 Конституції України, кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а після використання всіх національних засобів правового захисту – до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Згідно з положеннями ст.ст. 17, 18 ЦК України, захист цивільних прав та інтересів у межах наданих повноважень можуть здійснювати Президент України, органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування, нотаріус. Наприклад, земельні спори правомочні вирішувати органи місцевого самоврядування (ст.ст. 8–12 ЗК України), трудові спори – комісії по трудових спорах (ст. 221 КЗпП).

Стаття 55 Конституції України встановлює пріоритет судового захисту права: кожній людині гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Судова юрисдикція – це інститут права, який покликаний розмежувати компетенцію як різних ланок судової системи,

так і різних видів судочинства – цивільного, кримінального, господарського та адміністративного¹.

Цивільну юрисдикцію розглядають у широкому та вузькому значенні.

*У широкому розумінні **цивільна юрисдикція** – це компетенція відповідних юрисдикційних органів і посадових осіб щодо розгляду та вирішення цивільних справ.*

*У вузькому розумінні **цивільна юрисдикція** – це компетенція судів розглядати справи в порядку цивільного судочинства або визначення ознак, за якими вимога підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства².*

Виокремлюють такі **критерії визначення цивільної юрисдикції**:

1) *характер спірного правовідношення і зміст спору визначає компетенцію розгляду спорів різними органами судової влади. Під «характером спірних правовідносин» розуміється положення суб'єктів у матеріальних правовідносинах один щодо одного. Якщо в цивільних правовідносинах це положення характеризується рівністю, то в адміністративних і кримінальних – імперативністю і підпорядкованістю. Цей критерій дає змогу розмежувати юрисдикцію цивільну, адміністративну і кримінальну.*

2) *суб'єктний склад учасників спору розмежовує компетенцію між судами загальної юрисдикції і спеціалізованими судами;*

3) *спірність або безспірність права розмежовує компетенцію юридичних справ між судами;*

4) *наявність договору між сторонами спору розмежовує компетенцію між органами судової влади і третейськими судами³.*

Згідно з ЦПК України, цивільна юрисдикція поділяється на предметну, суб'єктну, інстанційну та територіальну юрисдикцію (підсудність).

¹ Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/915159/>

² Цивільний процес : навчальний посібник / В. А. Кройтор, Я. М. Садикова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. С. 100.

³ Цивільна юрисдикція : підсудність цивільних справ. URL: vo.uu.edu.ua/pluginfile.php/677904/mod_resource/content/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%204.pdf

Цивільне процесуальне законодавство не містить повного переліку справ, розгляд яких становить цивільну юрисдикцію суду. Однак законодавець інколи визначає невичерпні переліки таких справ. Це пояснюється тим, що вмістити в одній або декількох статтях ЦПК України всі підвідомчі суду справи неможливо через їх кількісну та якісну розмаїтість.

2. Предметна цивільна юрисдикція

Предметна цивільна юрисдикція *полягає в тому, що розгляд і вирішення окремої цивільної справи залежить від виду правовідносин.*

Як зазначають В. Кройтор та Я. Садикова, при визначенні предметної юрисдикції справ суди повинні виходити зі суті права та/або інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі⁴.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України, **суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи:**

- що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових правовідносин;
- що виникають із інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства.

Іншими словами, у ЦПК України встановлена універсальна цивільна юрисдикція, про що свідчить відсутність чітко визначеної предметної юрисдикції. Тому щоби з'ясувати, чи розглядається справа в порядку цивільного судочинства, необхідно аналізувати, чи підвідомча справа іншим судам.

Відповідно до ст.ст. 150, 151 Конституції України та ст. 7 ЗУ «Про Конституційний Суд», **Конституційний Суд** вирішує справи про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів ВР, актів Президента України та КМУ; правових актів ВР АРК; також здійснює офіційне тлумачення Конституції України та виконує інші повноваження, передбачені Конституцією України.

⁴ Цивільний процес : навчальний посібник / В. А. Кройтор, Я. М. Садикова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. С. 101.

Господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку зі здійсненням господарської діяльності, зокрема:

- справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності, крім правочинів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем;

- справи у спорах щодо приватизації майна, крім спорів про приватизацію державного житлового фонду;

- справи у спорах, що виникають з корпоративних відносин, в тому числі у спорах між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи або між юридичною особою та її учасником (засновником, акціонером, членом);

- справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах;

- справи у спорах щодо фінансових інструментів, зокрема щодо цінних паперів;

- справи у спорах, що виникають з відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції;

- справи про банкрутство та справи у спорах з майновими вимогами до боржника;

- справи у спорах про захист ділової репутації, крім спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем або самозайнятою особою;

- справи у спорах між суб'єктами господарювання;

- інші справи, які передбачено ч. 1 ст. 20 ГПК України.

Критеріями розмежування справ цивільного та господарського судочинства є суб'єктний склад учасників процесу (фізична особа-підприємець) і характер спірних правовідносин (корпоративні, приватизаційні спори, спори про банкрутство).

Адміністративні суди розглядають спори публічно-правового характеру. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема:

- спорах фізичних чи юридичних осіб зі суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності;

- спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби;
- спорах між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, в тому числі делегованих повноважень;
- спорах, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів;
- за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору надано такому суб'єкту законом;
- спорах щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом чи процесом референдуму;
- спорах щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності;
- спорах щодо оскарження рішень атестаційних, конкурсних, медико-соціальних експертних комісій та інших подібних органів, рішення яких є обов'язковими для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших осіб;
- спорах щодо формування складу державних органів, органів місцевого самоврядування, обрання, призначення, звільнення їх посадових осіб;
- спорах зі суб'єктами владних повноважень з приводу проведення аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства;
- інших спорах, перелік яких подано у ст. 19 КАС України.

Вирішуючи питання про розмежування компетенції судів щодо розгляду адміністративних і цивільних справ у кожній конкретній справі, недостатньо застосувати виключно формальний критерій – визначення суб'єктного складу спірних правовідносин (участь у них суб'єкта владних повноважень). Істотною ознакою для правильного вирішення такого питання є характер правовідносин, із яких виник спір⁵.

⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 р. у справі № 569/5553/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/79834971?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=verdictum_text&utm_content=jl01

Стаття 20 ЦПК України забороняє об'єднувати в одне провадження вимоги, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, якщо інше не встановлено законом. У такому разі суд відкриває провадження у справі в частині вимог, які входять до цивільної юрисдикції, і відмовляє у відкритті провадження у справі щодо вимог, коли їх розгляд провадиться за правилами іншого судочинства.

Проте правові висновки Верховного Суду з цього питання є не такими категоричними. Як зазначають О. Кібенко й В. Уркевич, рішення суду має остаточно вирішувати спір по суті і захищати порушене право чи інтерес. Якщо для реалізації рішення суду потрібно ще раз звертатися до іншого суду й отримувати ще одне рішення – це означає, що обраний спосіб захисту є неефективним. «Один спір – один процес» є тим правилом, якого ВС намагається дотримуватися і забезпечувати його через ухвалені правові висновки щодо юрисдикційності спорів⁶.

У КАС України міститься норма, яка зазначає, що адміністративні суди не розглядають позовні вимоги, які є похідними від вимог у приватноправовому спорі і заявлені разом з ними, якщо цей спір підлягає розгляду в порядку іншого, ніж адміністративне, судочинства і знаходиться на розгляді відповідного суду (ч. 3 ст. 19).

Відповідно до ч. 2 ст. 19 ЦПК України, цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими ЦПК, **у порядку:**

1) позовного провадження. Ці справи виникають зі спорів про право. Спори можуть бути пов'язані і з порушенням суб'єктивного права (коли діями одного учасника або в результаті його дій применшуються чий-небудь майнові чи особисті блага), і з його оспорюванням (коли в результаті поведінки учасника спору стає неясним зміст правовідношення, а також взаємні права та обов'язки). Про конкретний спір повідомляє зацікавлена особа, звертаючись до суду з позовною заявою про захист порушеного або оспорюваного суб'єктивного

⁶ Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/915159/>

права. Спори можуть виникати з різних правовідносин: цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових тощо.

Позовне провадження поділяється на: загальне позовне провадження та *спрощене* позовне провадження.

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

Спрощене позовне провадження призначене для розгляду:

- 1) малозначних справ;
- 2) справ, що виникають із трудових відносин;
- 3) справ про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд;

- 4) справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи.

Згідно з ч. 6 ст. 19 ЦПК України, малозначними справами є:

- 1) справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

- 2) справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

- 3) справи про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплати додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства);

- 4) справи про розірвання шлюбу;

- 5) справи про захист прав споживачів, ціна позову в яких не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Відповідно до ч. 4 ст. 274 ЦПК України, в порядку спрощеного позовного провадження не можуть бути розглянуті справи у спорах:

- 1) що виникають зі сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплати додаткових

витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу та поділ майна подружжя;

2) щодо спадкування;

3) щодо приватизації державного житлового фонду;

4) щодо визнання необґрунтованими активів та їх витребування;

5) в яких ціна позову перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

6) інші вимоги, об'єднані з переліченими вище вимогами;

2) наказного провадження. Відповідно до ст. 161 ЦПК України, судовий наказ може бути видано, якщо:

1) заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку;

2) заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника;

3) заявлено вимогу про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення з урахуванням індексу інфляції та 3 відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості;

4) заявлено вимогу про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

5) заявлено вимогу про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

6) заявлено вимогу про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили,

про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів;

7) заявлено вимогу до юридичної особи або фізичної особи-підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

3) окремого провадження. Справи окремого провадження перелічені у ст. 293 ЦПК України. Це справи про:

- обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

- обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх;

- надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

- визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

- усиновлення;

- встановлення фактів, що мають юридичне значення;

- відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

- передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;

- визнання спадщини відумерлою;

- надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

- примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

- розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб.

У порядку окремого провадження розглядаються також справи про надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя та інші справи у випадках, встановлених законом.

Суддя, приймаючи позовну заяву (заяву), повинен перевірити, чи охоплюється розгляд такої справи його юрисдикцією.

3. Суб'єктна цивільна юрисдикція

Суб'єктна цивільна юрисдикція полягає в тому, що розгляд і вирішення справи буде здійснюватися тим юрисдикційним органом, до якого звернуться сторони (залежить від волі суб'єкта цивільно-правових відносин).

У разі **виключної суб'єктної цивільної юрисдикції** розгляд і вирішення окремої справи входить до компетенції тільки одного юрисдикційного органу. Наприклад, визнати фізичну особу недієздатною може лише суд (ст.ст. 39, 40 ЦК України). Виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб (ч. 2 ст. 158 ЗК України).

Множинна суб'єктна цивільна юрисдикція передбачає, що розгляд і вирішення окремих справ належить до компетенції кількох юрисдикційних органів.

Своєю чергою, залежно від способу вибору юрисдикційного органу, який повинен вирішити справу, множинна юрисдикція поділяється на *договірну, альтернативну й умовну*.

Договірна суб'єктна юрисдикція – вибір юрисдикційного органу, який розглядатиме справу, обумовлюється взаємною домовленістю сторін. Така юрисдикція встановлюється, наприклад, для цивільно-правових спорів, що передаються на розгляд і вирішення третейських судів (ст. 21 ЦПК України, ч. 2 ст. 1 ЗУ «Про третейські суди»).

Відповідно до ст. 2 ЗУ «Про третейські суди», **третейський суд** – це недержавний незалежний орган, що утворюється за договором або за рішенням фізичних та/або юридичних осіб для вирішення спорів, що виникають із цивільних чи господарських відносин.

Третейські суди не представляють судову владу, вони не є органами державної влади, проте їхні рішення обов'язкові для осіб, які обрали такий спосіб вирішення спорів. Тому їх лише умовно можна назвати «судами».

Водночас ст. 6 ЗУ «Про третейські суди» визначає категорії справ, які, незважаючи на свою цивільну природу, не можуть розглядатися третейськими судами:

1) справи у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів;

2) справи у спорах, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб;

3) справи, пов'язані з державною таємницею;

4) справи у спорах, що виникають зі сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають зі шлюбних контрактів (договорів);

5) справи про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом;

6) справи, однією зі сторін у яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ним владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень, державна установа чи організація, казенне підприємство;

7) справи у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки;

8) справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення;

9) справи у спорах, що виникають із трудових відносин;

10) справи, що виникають із корпоративних відносин у спорах між господарським товариством та його учасником (засновником, акціонером), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами) господарських товариств, пов'язаних зі створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності цих товариств;

11) інші справи, які відповідно до закону підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України;

12) справи, в яких хоча б одна зі сторін спору є нерезидентом України;

13) справи, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого

самоврядування, їхніми посадовими чи службовими особами та іншими суб'єктами під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень;

14) справи у спорах щодо захисту прав споживачів, у тому числі споживачів послуг банку (кредитної спілки).

За **альтернативної суб'єктної цивільної юрисдикції** орган, що розглядатиме конкретну справу, обирається з кількох, передбачених законом, особою, яка заявляє вимогу про захист прав, свобод і законних інтересів.

Наприклад, у разі спору місце проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років визначається органом опіки та піклування або судом (ч. 3 ст. 29 ЦК України); спір між батьками щодо прізвища чи імені дитини також може вирішуватися органом опіки та піклування або судом (ч. 3 ст. 145, ч. 3 ст. 146 СК України).

Умовна суб'єктна цивільна юрисдикція передбачає, що відповідний юрисдикційний орган компетентний розглядати певну справу тільки за настання передбачених законом умов. Так, орган опіки та піклування має право вирішувати питання про надання повної цивільної дієздатності лише за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника. У разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана тільки за рішенням суду (ч. 2 ст. 35 ЦК України).

Наслідками недотримання правил предметної чи суб'єктної цивільної судової юрисдикції є:

1) *відмова у відкритті провадження у справі, якщо буде з'ясовано, що заява не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства на стадії відкриття провадження у справі (п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України);*

2) *закриття провадження, якщо буде виявлено недотримання правил цивільної юрисдикції після відкриття провадження у справі (п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України);*

3) *скасування рішення та закриття справи на стадіях апеляційного (касаційного) провадження (ч. 2 ст. 377, ч. 2 ст. 414 ЦПК України);*

4) *передача справи на розгляд Великої Палати ВС у випадках, коли учасник справи оскаржує судові рішення з підстав порушення правил предметної або суб'єктної юрисдикції (ч. 6 ст. 403 ЦПК України).*

4. Інстанційна цивільна юрисдикція

Інстанційна цивільна юрисдикція суду передбачає розмежування компетенції між судами різних інстанцій залежно від виконуваних ними функцій⁷.

Конституційний Суд України у рішенні від 12.07.2011 р. наголошує, що *під принципом інстанційності слід розуміти таку організацію судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої інстанції⁸.*

Згідно зі ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», систему судоустрою складають:

1) *місцеві суди (суди першої інстанції)*. Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або в районі (районах) і місті (містах);

2) *апеляційні суди (суди апеляційної інстанції)*. Апеляційними судами з розгляду цивільних справ є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах;

3) *Верховний Суд (суд касаційної інстанції)* – найвищий суд у системі судоустрою.

Виокремлюють цивільну юрисдикцію суду першої, апеляційної та касаційної інстанцій (Верховного Суду).

Так, **місцевий суд** є судом першої інстанції і розглядає справи у порядку, встановленому процесуальним законом (ч. 1 ст. 22 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»). Це справи: про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних,

⁷ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич; за ред. О. В. Гетманцевої. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 159.

⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 54 народних депутатів України та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України (щодо принципу інстанційності в системі судів загальної юрисдикції) від 12.07.2011 р. № 9-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-11#Text>

сімейних, трудових відносин (ч. 1 ст. 19 ЦПК України); справи окремого (ст. 293 ЦПК України) та наказного (ст. 161 ЦПК України) провадження.

Апеляційний суд:

– переглядає в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, які знаходяться у межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду);

– є **судом першої інстанції** у справах щодо оскарження рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів; про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів (ст.ст. 23, 24 ЦПК України).

Верховний Суд відповідно до ст. 36 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»:

– здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції;
– переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції;
– здійснює інші повноваження, визначені законом.

Недотримання правил інстанційної юрисдикції дає підстави для *повернення скарги на судове рішення*:

– апеляційна скарга не приймається до розгляду і повертається судом апеляційної інстанції, якщо скаргу подано в інший спосіб, ніж до суду апеляційної інстанції (п. 3 ч. 5 ст. 358 ЦПК України);

– касаційна скарга не приймається до розгляду і повертається касаційним судом, якщо скаргу подано в інший спосіб, ніж до суду касаційної інстанції (п. 2 ч. 4 ст. 293 ЦПК України).

Питання для самоперевірки

1. Як співвідносяться між собою поняття «юрисдикція», «цивільна юрисдикція», «цивільна судова юрисдикція»?

2. Що розуміється під цивільною юрисдикцією?

3. Які справи належать до юрисдикції Верховного Суду?

4. Які наслідки порушення правил цивільної юрисдикції?

5. Чим предметна цивільна юрисдикція відрізняється від підсудності?

6. Чи відноситься третейський суд до судів загальної юрисдикції?

Рекомендована література

1. Житловий кодекс УРСР від 30.06.1983 р. № 5464-X. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 3–4. Ст. 27.
3. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–37. Ст. 446.
4. Кодекс законів про працю УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
5. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18–20. Ст. 132.
6. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41–45. Ст. 529.
8. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. Ст. 412.
9. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
10. Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/915159>
11. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства : монографія. Київ : Юридична думка, 2018. 334 с.

Глава 10

ТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ (ПІДСУДНІСТЬ)

1. Поняття та види територіальної юрисдикції (підсудності)
2. Порушення правил про підсудність. Передача справи до іншого суду

1. Поняття та види територіальної юрисдикції (підсудності)

Під територіальною юрисдикцією (підсудністю) розуміють правила розмежування повноважень судів між судами однієї ланки.

Територіальна юрисдикція розмежовує компетенцію судів у межах однієї ланки (по горизонталі). Значення територіальної юрисдикції полягає в тому, що вона допомагає визначити, який суд певної ланки судової системи компетентний розглядати і вирішувати конкретну цивільну справу.

Правила розмежування територіальної юрисдикції (підсудності) доволі об'ємні, тому її поділяють на кілька видів:

- загальну підсудність;
- альтернативну підсудність;
- виключну підсудність;
- підсудність за зв'язком справ;
- підсудність за ухвалою суду.

Загальна підсудність визначається за місцезнаходженням відповідача і є однією з гарантій забезпечення його прав та інтересів¹.

За ст. 27 ЦПК України, позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом.

¹ Гулик А. Г. Проблеми формування оптимальних правил підсудності цивільних справ. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 53.

Зміст понять «місце проживання» і «місце перебування» розкриває ЗУ «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», відповідно до якого *місцем перебування фізичної особи є житло або спеціалізована соціальна установа для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, у якому особа, яка отримала довідку про звернення за захистом в Україні, проживає строком менше шести місяців на рік або отримує соціальні послуги; місце проживання – житло з присвоєною у встановленому законом порядку адресою, в якому особа проживає, а також апартаменти (крім апартаментів у готелях), кімнати та інші придатні для проживання об'єкти нерухомого майна, заклад для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, стаціонарна соціально-медична установа та інші заклади соціальної підтримки (догляду), в яких особа отримує соціальні послуги.*

Відповідно до ст. 29 ЦК України, місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово. Житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше жиле приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового проживання в них (ст. 379 ЦК України).

Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ст. 27 ЦК України).

Якщо відповідач змінить своє місце проживання або перебування після пред'явлення позову до суду, це не змінить підсудності справи – справа розглядатиметься в тому ж суді, до якого була подана позовна заява.

Альтернативна підсудність є підсудністю за вибором позивача (заявника). Це підсудність, за якою справа може розглядатися одним із декількох вказаних у законі судів на вибір позивача.

Альтернативна підсудність, на відміну від загальної, є процесуальною гарантією для забезпечення інтересів позивачеві. За допомогою цього виду підсудності законодавець забезпечує позивачу більш сприятливі умови для звернення за судовим захистом, якщо останній перебуває в несприятливому соціальному чи матеріальному становищі (наприклад, за пред'явлення позову про відшкодування шкоди, завданої

каліцтвом фізичної особи), або можливість більш повного розгляду справи там, де зосереджується більша кількість засобів доказування (приміром, за пред'явлення позову про відшкодування шкоди, завданої майну).

Перелік справ з альтернативною підсудністю закріплено у ст. 28 ЦПК України:

- позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

- позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них;

- позови про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення кримінального правопорушення, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем заподіяння шкоди;

- позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

- позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору;

- позови про відшкодування шкоди, заподіяної майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем заподіяння шкоди;

– позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, а також відокремленого підрозділу органу державної влади без статусу юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням;

– позови, що виникають із договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів;

– позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи);

– позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні;

– позови про відшкодування шкоди, заподіяної зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна;

– позови до стягувача про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса можуть пред'являтися також за місцем його виконання;

– позови Міністерства юстиції України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВР України, в інтересах і за довіреністю позивача, який не має в Україні зареєстрованого місця проживання чи перебування, можуть також пред'являтися за місцезнаходженням міністерства або його територіальних органів;

– позови про відшкодування збитків, спричинених заходами забезпечення позову, можуть пред'являтися також за місцем застосування заходів забезпечення позову (до суду, який застосував відповідні заходи);

– позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача;

– позови про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (у тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру можуть пред'являтися також за місцем проживання чи перебування позивача.

У наведених випадках позивач має право на вибір між кількома судами, яким підсудна справа, за винятком виключної підсудності.

Альтернативна підсудність передбачена також для справ окремого провадження:

1) заява про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна (ст. 305 ЦПК України);

2) заява особи про визнання недійсним цінного папера на пред'явника або векселя і відновлення прав на втрачений цінний папір подається до суду за місцезнаходженням емітента цінного папера на пред'явника або за місцем платежу за векселем (ст. 320 ЦПК України);

3) заява про визнання спадщини відумерлою подається до суду за місцем відкриття спадщини або за місцезнаходженням нерухомого майна, що входить до складу спадщини (ст. 334 ЦПК України);

4) заява про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації хворого на заразну форму туберкульозу подається до суду за місцезнаходженням протитуберкульозного закладу, який здійснює медичний (диспансерний) нагляд за цим хворим, або до суду за місцем виявлення такого хворого (ст. 343 ЦПК України).

За виключної підсудності законодавець імперативно визначає суд, який повинен вирішувати справу по суті. Термін «виключна підсудність» доцільно тлумачити в контексті

встановлення винятків зі загальних правил, до яких слід віднести загальне правило й альтернативну підсудність².

Відповідно до ст. 30 ЦПК України:

1) позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою;

2) позови про зняття арешту з майна пред'являються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини;

3) позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, пред'являються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини;

4) позови до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти, пред'являються за місцезнаходженням перевізника;

5) справи про арешт судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги, розглядаються судом за місцезнаходженням морського порту України, в якому перебуває судно або до якого прямує, або порту реєстрації судна.

Виключна підсудність передбачена також для справ *окремого провадження*:

1) заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання фізичної особи недієздатною подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у наркологічному або психіатричному закладі – за місцезнаходженням цього закладу (ст. 295 ЦПК України);

2) заява про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх подається до суду за місцем проживання такої особи (ст. 300-1 ЦПК України);

3) заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, про надання їй повної цивільної дієздатності у випадках, установлених ЦК України, за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника подається до суду за місцем її проживання (ст. 301 ЦПК України);

² Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства : монографія. Київ : Юридична думка, 2018. С. 186.

4) заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду *за місцем їх проживання* (ст. 310 ЦПК України);

5) заява фізичної особи про встановлення факту, що має юридичне значення, подається до суду *за місцем її проживання* (ст. 316 ЦПК України);

6) заява про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, подається до суду *за місцезнаходженням цієї речі* (ст. 329 ЦПК України);

7) заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку подається до суду *за місцем проживання особи*, а заява представника психіатричного закладу про госпіталізацію особи до психіатричного закладу у примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подається до суду *за місцезнаходженням зазначеного закладу* (ч. 1 ст. 339 ЦПК України);

8) заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку, або її законного представника про припинення цієї допомоги подається до суду *за місцем проживання особи*, а про припинення госпіталізації до психіатричного закладу у примусовому порядку – до суду *за місцезнаходженням закладу з надання психіатричної допомоги* (ч. 2 ст. 339 ЦПК України);

9) заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, встановлених законом, подається до суду *за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу* (ст. 347 ЦПК України);

10) заява про видачу обмежувального припису подається до суду *за місцем проживання (перебування) особи, яка постраждала від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, а якщо зазначена особа перебуває у закладі, що належить до загальних чи спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб, – за місцезнаходженням цього закладу* (ст. 350-1 ЦПК України).

Підсудність за зв'язком справ визначається необхідністю сумісного розгляду кількох вимог з метою встановлення дійсних обставин справи.

Така підсудність створює умови для найбільш повного з'ясування дійсних правовідносин сторін, а також для економії процесуальних засобів та часу як суду, так і учасників цивільного процесу завдяки зосередженню доказового матеріалу в одному суді.

Підсудність за зв'язком справ передбачає таке:

1) зустрічний позов, незалежно від його підсудності, пред'являється в суді за місцем розгляду первісного позову (ч. 6 ст. 30 ЦПК України);

2) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, пред'являють позов до суду за місцем розгляду первісного позову (ч. 6 ст. 30 ЦПК України).

Підсудність за ухвалою суду розмежує компетенцію судів залежно від суб'єктного складу справи.

Цивільно-процесуальним законодавством (ст. ст. 26, 29 ЦПК України) встановлено такі правила підсудності за ухвалою суду:

1) підсудність справи, у якій однією зі сторін є суд або суддя суду, до підсудності якого віднесена ця справа за загальними правилами, визначається ухвалою суду вищої інстанції, постановленою без повідомлення сторін. Підсудність справ, у яких однією зі сторін є ВС або суддя цього суду, визначається за загальними правилами підсудності;

2) підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, а також справ про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, визначається суддею ВС.

Підсудність за ухвалою суду передбачена також для справ окремого провадження. Зокрема, *ухвалою судді ВС визначається підсудність справ:*

– про обмеження цивільної дієздатності чи визнання недієздатним громадянина України, який проживає за її межами (ст. 295 ЦПК України);

- про надання неповнолітній особі – громадянину України, який проживає за її межами, повної цивільної дієздатності (ст. 301 ЦПК України);
- про встановлення факту, що має юридичне значення, за заявою громадянина України, який проживає за її межами (ст. 316 ЦПК України).

2. Порухення правил про підсудність. Передача справи до іншого суду

Відкриваючи провадження у цивільній справі, суддя з'ясовує питання, чи витримано вимоги закону про територіальну юрисдикцію (підсудність).

У разі якщо відповідачем у позовній заяві вказана фізична особа, яка не є суб'єктом підприємницької діяльності, суд не пізніше двох днів з дня надходження позовної заяви до суду звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) такої фізичної особи. Інформація про місце проживання (перебування) фізичної особи має бути надана протягом п'яти днів з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання та перебування особи відповідного звернення суду. Крім цього, суддя з метою визначення підсудності може також користуватися даними Єдиного державного демографічного реєстру (ч. 6–8 ст. 187 ЦПК України).

У разі порушення правил про підсудність буде застосовано такі наслідки, як **передача справи до іншого суду**. Відповідно до ч. 9 ст. 187 ЦПК України, якщо за результатами отриманої судом інформації буде встановлено, що справа не підсудна цьому суду, суд надсилає справу за підсудністю, про що виносить ухвалу. Така ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку (п. 9 ст. 353 ЦПК України). За результатами розгляду апеляційної скарги апеляційний суд може скасувати ухвалу про передачу справи на розгляд іншого суду і направити справу для продовження розгляду тим же судом або залишити апеляційну скаргу без задоволення.

Якщо у разі порушення правил про підсудність для справи встановлено альтернативну підсудність, справа передається до одного зі судів, якому вона підсудна, за вибором позивача³.

Якщо отримана судом інформація від органу реєстрації місця проживання та перебування особи не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи, суд вирішує питання про відкриття провадження у справі. Подальший виклик такої особи як відповідача у справі здійснюється через оголошення на офіційному вебпорталі судової влади України.

У разі якщо провадження у справі було відкрито, однак один із учасників (або декілька) справи вважає, що при цьому було порушено правила підсудності, то він може звернутися з відповідною апеляційною скаргою до апеляційного суду. Своєю чергою, апеляційний суд наділений повноваженням скасувати ухвалу про відкриття провадження у справі і прийняти постанову про направлення справи для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю (п. 7 ч. 1 ст. 374, ст. 380 ЦПК України).

Справа передаватиметься на розгляд іншого суду також у випадках, якщо:

– після задоволення відводів (самовідводів) чи з інших підстав неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи;

– ліквідовано або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який розглядав справу (ч. 1 ст. 31 ЦПК України).

Справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, повинна бути ним розглянута і в тому разі, якщо в процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок змін у складі відповідачів справа належить до виключної підсудності іншого суду.

Передача справи на розгляд іншого суду за встановленою ЦПК України підсудністю з підстави належності справи

³ Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13#Text>

до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду здійснюється на підставі ухвали суду не пізніше п'яти днів після закінчення строку на її оскарження, а в разі подання скарги – не пізніше п'яти днів після залишення її без задоволення.

Передача справи з підстави, передбаченої пунктом про неможливість утворити новий склад суду для розгляду справи, здійснюється на підставі розпорядження голови суду на розгляд суду, найбільш територіально наближеного до цього суду.

У разі ліквідації або припинення роботи суду справи, що перебували в його провадженні, невідкладно передаються до суду, визначеного відповідним законом або рішенням про припинення роботи суду, а якщо такий суд не визначено – до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який ліквідовано або роботу якого припинено.

Водночас науковцями зауважено, що найбільш територіально наближений суд має знаходитися в межах території, на яку поширюються повноваження суду апеляційної інстанції для судових рішень, прийнятих судом, від якого передається цивільна справа⁴.

Щоб не допустити тяганини під час передачі справи, забезпечити своєчасний та швидкий її розгляд і вирішення по суті, законодавець установив імперативне правило, згідно з яким справа, передана з одного суду до іншого в установленому законом порядку, повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана. Спори між судами про підсудність не допускаються (ст. 32 ЦПК України).

Тому навіть якщо суд, якому надіслана цивільна справа, в порядку зміни підсудності буде вважати такі дії неправильними, він повинен таку справу прийняти до розгляду, винісши про це відповідну ухвалу⁵.

Після вторгнення російської федерації та окупації частини території України судова система зіткнулася з новими викликами щодо діяльності судів, розташованих на територіях,

⁴ Задорожна А. П. Підсудність у цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2018. С. 161.

⁵ Задорожна А. Спори про підсудність між судами. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 13.

на яких ведуться активні бойові дії та які перебувають під тимчасовою окупацією⁶. Відповідно до ст. 26 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану», у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів.

Законом України від 03.03.2022 р. внесено зміни до ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: у випадку неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови ВС, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, що не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови ВС. Назагал відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється.

Питання для самоперевірки

1. Як співвідносяться між собою поняття «цивільна юрисдикція» та «підсудність»?
2. Які бувають види територіальної юрисдикції?
3. Чи є в цивільному процесуальному праві договірна підсудність?
4. Які наслідки настають в разі встановлення суддею порушення правил підсудності цивільних справ?

⁶ Борщевська О., Богданова М. Територіальна підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Науковий вісник ДДУВС. Спецвипуск*. 2022. № 2. С. 448.

5. У який суд необхідно передати справу в разі ліквідації суду, що розглядав справу?

6. Чи можлива підсудність за ухвалою суду у справах непозовного провадження?

Рекомендована література

1. Борщевська О., Богданова М. Територіальна підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Науковий вісник ДДУВС. Спецвипуск*. 2022. № 2. С. 448–454.
2. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства : монографія. Київ : Юридична думка, 2018. 334 с.
3. Гулик А. Г. Проблеми формування оптимальних правил підсудності цивільних справ. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 53.
4. Задорожна А. П. Інститут підсудності в галузі цивільного процесуального права. *Право та юстиція*. 2019. № 3. С. 21–31.
5. Задорожна А. П. Практичні питання класифікації підсудності в цивільному процесі. *Право та юстиція*. 2021. № 3. С. 60–81.
6. Задорожна А. П. Реалізація правил підсудності цивільних справ і наслідки їх порушення. *Судова апеляція*. 2019. № 3. С. 76–85.

Глава 11

СУДОВІ ВИТРАТИ

1. **Поняття, види та значення судових витрат**
2. **Судовий збір**
3. **Витрати, пов'язані з розглядом справи**
4. **Розподіл судових витрат між сторонами**

1. Поняття, види та значення судових витрат

На державу покладено обов'язок забезпечити своїм громадянам доступне правосуддя для захисту порушених, оспорюваних та невизнаних прав, свобод та інтересів. Така діяльність зумовлює потребу у достатньому фінансуванні, оскільки для здійснення правосуддя в цивільних справах затрачаються кошти з державного бюджету України.

Саме тому в ЗУ «Про судовий збір» визначено такий розмір судового збору, завдяки якому закріплюється право на доступне правосуддя в Україні та одночасно обмежується можливість безпідставних судових позовів і хоча б частково покриваються державні витрати на утримання судових органів та витрати, пов'язані з професійною діяльністю суддів.

Схоже положення було закріплено ще в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де вказано, що сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету¹.

Так, відповідно до п. 12. ч. 3 ст. 2 ЦПК України, відшкодування судових витрат сторони здійснюється на користь тієї сторони, щодо якої ухвалено судове рішення. Тому якщо виникають витрати із вирішенням конкретного цивільного спору,

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 18.08.2023)

сторони та інші особи, що беруть участь у розгляді спірних правовідносин, покривають такі судові витрати особисто.

Судові витрати – це витрати, які несуть сторони, треті особи зі самостійними вимогами у справах позовного провадження, заявники і заінтересовані особи в справах окремого провадження, стягувач і боржник у справах наказного провадження за вчинення цивільних процесуальних дій, пов'язаних із розглядом справи в порядку цивільного судочинства².

Втім, К. Пащенко трактує поняття «судові витрати» у вузькому та широкому розумінні. Науковець зазначає, що в широкому розумінні судові витрати – це матеріальні засоби, необхідні для функціонування судової системи, а у вузькому – грошові витрати, пов'язані з розглядом і вирішенням судової справи, а також виконанням рішення суду³.

Проте більшість сучасних цивілістів не розділяють у широкому та вузькому значенні судові витрати, а наводять єдине їх тлумачення.

Наприклад, С. Устюшенко виокремлює **судові витрати** як передбачені нормами цивільного процесуального законодавства витрати (грошові кошти) сторін, інших учасників справи, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а в разі їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної цивільної справи⁴.

Своєю чергою, Т. Коваленко поняття **судових витрат** тлумачить як витрати осіб, які беруть участь у розгляді справи, а в разі їх звільнення від сплати судових витрат – витрати держави на здійснення правосуддя⁵.

Також із метою однакового застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах у Постанові

² Цивільний процес України : підручник / за ред. О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. Київ : Істина, 2011. 536 с.

³ Пащенко К. С. Оновлений законодавчий підхід до інституту судових витрат в адміністративному судочинстві України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 2. С. 41–46.

⁴ Устюшенко С. Е. Поняття та ознаки судових витрат у цивільному процесі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 4 (25). Т. 1. С. 148–151.

⁵ Коваленко Т. С. Сутність та функції судових витрат у господарському процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. № 14. С. 201–203.

Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ зазначено, що **судові витрати** – це передбачені законом витрати (грошові кошти) сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а у випадках їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної справи⁶.

У сучасному розумінні судові витрати – це кошти, необхідні для утримання системи судового захисту порушеного, оспорюваного або невизнаного права чи інтересу. Ці кошти можуть бути одержані двома шляхами:

- через державне забезпечення;
- за рахунок заінтересованих у результатах розгляду справи осіб⁷.

До **основних ознак судових витрат** можна віднести такі:

1) судові витрати в сукупності вміщують у себе бюджетні кошти держави та кошти осіб, зацікавлених у вирішенні цивільної справи в суді, і виражаються у грошовому еквіваленті;

2) судові витрати прямо стосуються тільки вчинених процесуальних дій, необхідних для вирішення цивільного спору;

3) судові витрати мають бути сплачені зазначеними особами і можуть бути розподілені між такими особами й навіть державою на підставі законодавства за результатами розгляду справи в суді;

4) судові витрати сплачуються в усіх видах судочинства, а законодавство про судові витрати застосовується при всіх судових процесах і на всіх його стадіях.

Завданням судових витрат є, по-перше, те, що вони частково покривають витрати держави на судову діяльність; по-друге, вони є важелем впливу на поведінку учасників судового процесу, виступаючи регулятором добросовісності осіб,

⁶ Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14#Text> (дата звернення 12.08.2023)

⁷ Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. В. Василюк, Б. І. Гульки, О. О. Кота. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2021. 1028 с.

що прагнуть звернутися до суду на захист своїх прав та інтересів; по-третє, є стимулом виконання учасниками своїх процесуальних обов'язків.

Значення стягнення судових витрат у справедливому розмірі за кожною справою неможливо переоцінити.

По-перше, це справедливе покладення на особу, яка порушила права та інтереси іншої сторони, витрат на відновлення права правої сторони. Фактично – це відшкодування збитків, які понесла сторона для відновлення свого права.

По-друге, стягнення судових витрат у справедливому розмірі знижує сутяжництво: подання необґрунтованих позовів, безперспективних позовів тощо, оскільки економічна вигода від недобросовісної поведінки знижується. Це спонукає в належний час виконувати договірні чи недоговірні зобов'язання, не порушувати права інших осіб посадовими особами державних органів, які мають думати про ймовірні регресні позови з боку держави, яка відшкодує шкоду, завдану через некомпетентність або недобросовісність чиновника, тощо.

По-третє, зростає повага до суду, збільшується педантичність та уважність до судових процедур, якості документів, які подаються до суду, що дає змогу виносити більш вмотивовані судові акти і в належний строк⁸.

Основними функціями, які виконують судові витрати, є компенсаційна, превентивна, соціальна.

Компенсаційна функція судових витрат надає можливість повернути державі витрачені кошти на здійснення судового процесу та кошти, витрачені особами, котрі звертаються до суду для поновлення своїх порушених, оспорюваних і невизнаних прав, чи осіб, що вчиняють процесуальні дії.

Превентивна функція судових витрат стримує осіб від подання до суду безпідставних позовів та заяв.

Соціальна функція судових витрат виступає регулятором доступності правосуддя.

⁸ Голубева Н. Ю. Судові витрати : науково-практичний посібник. Одеса : Фенікс, 2020. 120 с.

Главою 8 ЦПК України окреслено види судових витрат. Зокрема, у ст. 133 ЦПК України до видів судових витрат віднесено:

1) **судовий збір**, що визначає:

- розмір судового збору;
- порядок його сплати;
- повернення і звільнення від сплати на підставі закону;

2) **витрати, пов'язані з розглядом справи**, до яких належать витрати:

- на професійну правничу допомогу;
- пов'язані зі залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів із проведенням експертиз;
- пов'язані з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів;
- пов'язані із вчиненням інших процесуальних дій для розгляду справи або для самої її підготовки до розгляду.

Судовому збору і судовим витратам властиві певні відмінності. Судовий збір є обов'язковим платежем за дії, що вчиняються судом у зв'язку з розглядом та вирішенням, переглядом справи і видачею документів. Витрати, пов'язані з розглядом справи, складаються зі сум, що підлягають сплаті за проведення експертизи, призначеної судом, огляд доказів за місцем їх знаходження. Розмір судового збору визначений законодавством і залежить від характеру й ціни позову. Розмір судових витрат прямо не залежить від характеру спору і ціни позову та відрізняється за кожною конкретною справою залежно від фактично вчинених витрат. Судовий збір в усіх справах, що розглядаються судами в Україні, сплачується або стягується до бюджету держави. Сума судових витрат вноситься на депозитний рахунок суду з подальшою виплатою їх експертам, перекладачам тощо⁹.

Фактично судові витрати покладаються на позивача, котрий заявив необґрунтований позов, або на відповідача, котрий відмовився добровільно виконувати певний обов'язок перед позивачем, що і стало наслідком для звернення зі заявою до суду.

⁹ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 768 с.

2. Судовий збір

Поняття **судового збору** закріплено в ЗУ «Про судовий збір», яким у ст. 1 визначено, що це збір, який справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом¹⁰.

Більша частина витрат, що стосуються судового процесу, покладена саме на тих осіб, щодо яких відбувається правосуддя у цивільній справі і затрачаються кошти з бюджету країни.

Тому в Україні платниками судового збору за законодавством можуть бути громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (в тому числі іноземні) та фізичні особи-підприємці, які звертаються до суду чи стосовно яких ухвалено судові рішення¹¹.

Сплата судового збору є обов'язком особи, котра звертається до суду за захистом свого порушеного чи невизнаного права, а в разі несплати нею судового збору суддя, відповідно до ч. 9 ст. 185 ЦПК України, залишає заяву без руху. Підтвердженням сплати судового збору буде квитанція про зарахування необхідної суми до спеціального фонду державного бюджету.

Судовий збір справляється:

1) за подання до суду позовної заяви та іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством;

2) за подання до суду апеляційної і касаційної скарг на судові рішення, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, заяви про скасування рішення третейського суду, заяви про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду та заяви про перегляд судових рішень Верховним Судом України;

3) за видачу судами документів;

4) у разі ухвалення судового рішення, передбаченого ЗУ «Про судовий збір».

¹⁰ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text> (дата звернення: 01.09.2023)

¹¹ Там само.

Сума судового збору визначається у відповідному розмірі та на момент сплати такого збору, за подачу заяви або скарги до суду, від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що передбачено законодавством станом на 1 січня поточного календарного року¹².

Судовий збір поділяється на *простий*, що обчислюється у твердих ставках, та *пропорційний*, що встановлюється у відсотковому співвідношенні до ціни позову, а також можливе його встановлення у фіксованому розмірі.

Розміри ставки судового збору передбачені ч. 2 ст. 4 ЗУ «Про судовий збір», де чітко розмежовано, за який документ і хто саме є платником судового збору; відповідно до цього і визначається ставка судового збору.

Так, за подання позовної заяви майнового характеру фізичною особою чи фізичною особою-підприємцем ставка судового збору становить 1% ціни позову, проте не менше 0,4% прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Відповідно, за подання позовної заяви майнового характеру юридичною особою ставка судового збору становить 1,5% ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Станом на 1 січня 2023 року ЗУ «Про державний бюджет України на 2023 рік» встановлено прожитковий мінімум для працездатних осіб 2 684 грн.

За подання позовної заяви немайнового характеру фізичною особою ставка судового збору – 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За подання позовної заяви немайнового характеру юридичною особою або фізичною особою-підприємцем ставка судового збору становить 1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За подання позовної заяви про розірвання шлюбу ставка судового збору – 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

¹² Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

За подання позовної заяви про поділ майна при розірванні шлюбу ставка судового збору становить 1% ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За подання заяви у справах окремого провадження, заяви про забезпечення доказів або позову, заяви про перегляд заочного рішення, заяви про скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, заяви про видачу документа на підставі рішення іноземного суду, заяви про роз'яснення судового рішення, заяви про сприяння третейському суду чи міжнародному комерційному арбітражу в отриманні доказів юридичною особою чи фізичною особою-підприємцем ставка судового збору становить 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За подання заяви у справах окремого провадження, заяви про забезпечення доказів або позову, заяви про перегляд заочного рішення, заяви про скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, заяви про видачу документа на підставі рішення іноземного суду, заяви про роз'яснення судового рішення, заяви про сприяння третейському суду чи міжнародному комерційному арбітражу в отриманні доказів фізичною особою ставка судового збору становить 0,2 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За подання заяви про видачу судового наказу ставка судового збору визначається як 0,1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а щодо подачі заяви про скасування судового наказу ставка судового збору становить 0,05 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

За подання заяви про скасування тимчасового обмеження фізичної особи у праві виїзду за межі України ставка судового збору – 0,2 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

У разі подання позовної заяви про захист честі та гідності фізичної особи, ділової репутації фізичної або юридичної особи у позовах немайнового характеру ставка судового збору становить 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а в разі подачі позовної заяви про захист честі

та гідності фізичної особи, ділової репутації фізичної або юридичної особи у позовах про відшкодування моральної шкоди ставка судового збору – 1,5% ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

При поданні апеляційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до апеляційної скарги на рішення суду, апеляційної скарги на судовий наказ, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами ставка судового збору становить 150% ставки, що підлягла сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги.

При поданні касаційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до касаційної скарги на рішення суду ставка судового збору становить 200% ставки, що підлягла сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги в розмірі оспорюваної суми.

При поданні апеляційної і касаційної скарги на ухвалу суду, заяви про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги на ухвалу суду юридичною особою або фізичною особою-підприємцем ставка судового збору становить 1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а за подання апеляційної і касаційної скарги на ухвалу суду, заяви про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги на ухвалу суду фізичною особою ставка судового збору – 0,2 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

У разі подання всіх заяв до суду в електронній формі до них застосовується коефіцієнт 0,8 для пониження відповідного розміру ставки судового збору.

Ст. 5 ЗУ «Про судовий збір» передбачає пільги щодо сплати судового збору; за нею під час розгляду справ у всіх судових інстанціях певні категорії позивачів від сплати судового збору звільняються, зокрема:

1) позивачі – у справах про стягнення заробітної плати та поновлення на роботі;

2) позивачі – у справах про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи;

3) позивачі – у справах про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів,

індексацію аліментів чи зміну способу їх стягнення, а також заявники – у разі подання заяви щодо видачі судового наказу про стягнення аліментів;

4) позивачі – у справах щодо спорів, пов'язаних із виплатою компенсації, поверненням майна, або у справах щодо спорів, пов'язаних з відшкодуванням його вартості громадянам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»;

5) особи, які страждають на психічні розлади, та їх представники – у справах щодо спорів, пов'язаних із розглядом питань стосовно захисту прав і законних інтересів особи під час надання психіатричної допомоги;

6) позивачі – у справах про відшкодування матеріальних збитків, завданих унаслідок вчинення кримінального правопорушення;

7) громадяни, які у випадках, передбачених законодавством, звернулися зі заявами до суду щодо захисту прав та інтересів інших осіб;

8) особи з інвалідністю внаслідок Другої світової війни та сім'ї воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, і прирівняні до них у встановленому порядку особи;

9) особи з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю;

10) позивачі – громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи;

11) виборці – у справах про уточнення списку виборців;

12) військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, – у справах, пов'язаних із виконанням військового обов'язку, а також під час виконання службових обов'язків;

13) учасники бойових дій, постраждалі учасники Революції Гідності, Герої України – у справах, пов'язаних із порушенням їхніх прав;

14) позивачі – у справах у порядку, визначеному статтею 12 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»;

15) фізичні особи (крім суб'єктів підприємницької діяльності) – кредитори, які звертаються з грошовими вимогами до боржника щодо виплати заборгованості із заробітної плати,

зобов'язань унаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, виплати авторської винагороди та аліментів, – після оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), а також після повідомлення про визнання боржника банкрутом;

15-1) органи місцевого самоврядування – за подання заяви про визнання спадщини відумерлою;

16) позивачі – за подання позовів щодо спорів, пов'язаних із наданням статусу учасника бойових дій відповідно до пунктів 19–21 частини першої статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

17) засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк і до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також особи, взяті під варту, – у справах, пов'язаних із питаннями, які вирішуються судом під час виконання вироку відповідно до статті 537 Кримінального процесуального кодексу України, у разі відсутності на їхніх особових рахунках коштів, достатніх для сплати судового збору;

20) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, його територіальні органи;

21) заявники – у справах за заявами про встановлення фактів, що мають юридичне значення, поданих у зв'язку зі збройною агресією, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру, що призвели до вимушеного переселення з тимчасово окупованих територій України, загибелі, поранення, перебування в полоні, незаконного позбавлення волі або викрадення, втрати документів, необхідних для отримання компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, а також порушення права власності на рухоме та/або нерухоме майно;

22) позивачі – у справах за позовами до держави-агресора Російської Федерації про відшкодування завданої майнової та/або моральної шкоди у зв'язку з тимчасовою окупацією території України, збройною агресією, збройним конфліктом,

що призвели до вимушеного переселення з тимчасово окупованих територій України, загибелі, поранення, перебування в полоні, незаконного позбавлення волі або викрадення, а також порушення права власності на рухоме та/або нерухоме майно;

23) позивачі – за подання позовів щодо оскарження рішень Національної комісії з реабілітації у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»;

24) Фонд гарантування вкладів фізичних осіб – за подання позовів, предметом яких є відшкодування шкоди (збитків), у порядку, визначеному статтею 52 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»;

25) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, – у справах про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України «Про санкції»;

26) Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення на час дії воєнного стану – за подання позовів, предметом яких є стягнення штрафу;

27) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, його територіальні органи – в частині стягнення сум податкового боргу, заборгованості зі сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

28) позивачі – за подання позовів щодо стягнення штрафів за правопорушення у галузі цивільної авіації, вчинені суб'єктами авіаційної діяльності на тимчасово окупованій території¹³.

Позитивним на сьогодні є можливість звільнити певну категорію осіб від сплати судового збору в усіх судових інстанціях. Проте доречно зауважити, що вимога щодо сплати судового збору жодним чином не порушує право заявників на доступ до правосуддя.

¹³ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

Судовий збір не справляється за подання, зокрема:

1) заяви про перегляд Верховним Судом України судового рішення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом;

2) заяви про зміну чи встановлення способу, порядку і строку виконання судового рішення;

3) заяви про поворот виконання судового рішення;

4) заяви про винесення додаткового судового рішення;

5) заяви про розірвання шлюбу з особою, визнаною в установленому законом порядку безвісно відсутньою;

6) заяви про встановлення факту каліцтва, якщо це необхідно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням;

7) заяви про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

8) заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

9) заяви про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

9-1) заяви про видачу обмежувального припису;

10) позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадовою або службовою особою, а так само незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури або суду;

11) заяви, апеляційної та касаційної скарги про захист прав малолітніх чи неповнолітніх осіб;

12) клопотання про визнання і виконання рішення іноземного суду відповідно до міжнародного договору України, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України та яким не передбачено плати під час звернення до суду, подання апеляційної та касаційної скарги у таких справах;

13) заяви про встановлення факту смерті особи, яка загинула або пропала безвісти в районах проведення воєнних дій або антитерористичних операцій та здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях;

14) позовної заяви у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

15) позовної заяви, апеляційної скарги у справах про тимчасове обмеження права громадян України на виїзд за межі території України;

16) позовної заяви, апеляційної скарги у справах про заборону політичної партії, анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії;

17) позовних заяв та заяв Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у період дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях¹⁴.

Порядок сплати судового збору визначається ЗУ «Про судовий збір». Судовий збір сплачується як у готівковій, так і в безготівковій формі через банківські установи чи відділення зв'язку та справляється за місцем розгляду і вирішення цивільної справи в суді, а також можуть використовуватися електронні платіжні засоби та платіжні пристрої. Крім того, станом на сьогодні є можливість сплачувати судовий збір із використанням платіжних систем через мережу Інтернет у режимі реального часу. Тому для сплати судового збору повинні бути відкриті Державною казначейською службою України спеціальні рахунки для зарахування коштів до державного бюджету України. Громадяни мають право сплачувати судовий збір за реквізитами в будь-якій фінансовій установі. Судовий збір обчислюється у гривнях та копійках.

Щодо подання позовів до суду нерезидентами, то їм надано право сплачувати судовий збір в іноземній валюті враховуючи офіційний курс гривні до іноземної валюти, визначений на день сплати Національним банком України, за умови, що ціна таких позовів встановлюється в іноземній валюті.

¹⁴ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

У разі подання заяви, що містить у собі одночасно і майнову, і немайнову складову, судовий збір визначається спільно відповідно до ставок щодо подачі позовної заяви як майнового, так і немайнового характеру.

Якщо всі процесуальні документи до суду були подані в електронній формі, то сплатити судовий збір можна за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та з використанням платіжних систем через мережу Інтернет у режимі реального часу.

Якщо ж у позовній заяві є заявлено одночасно декілька позовних вимог немайнового характеру, то ставка судового збору визначається для кожного окремо і сумується.

Якщо ж до суду подається заява про розірвання шлюбу і відразу заявляється про поділ майна, то судовий збір справляється за поділ майна та за розірвання шлюбу і сумується.

У разі повторного подання позовної заяви, раніше залишеної судом без розгляду, подання зустрічних заяв і подання заяв про вступ у справу третіх осіб зі самостійними позовними вимогами судовий збір справляється на загальних підставах.

У разі вибуття зі справи позивача судовий збір сплачується його правонаступником, якщо збір не був сплачений.

У разі роз'єднання судом позовних вимог судовий збір, сплачений за подання позову, не повертається і перерахунок не здійснюється. Після роз'єднання судом позовних вимог судовий збір повторно не сплачується.

У разі якщо позов подається одночасно кількома позивачами до одного або кількох відповідачів, судовий збір обчислюється з урахуванням загальної суми позову і сплачується кожним позивачем пропорційно долі поданих кожним із них вимог окремим платіжним документом.

У разі якщо позов немайнового характеру подається одночасно кількома позивачами до одного або кількох відповідачів, судовий збір сплачується кожним позивачем окремим платіжним документом у розмірах, встановлених ст. 4 ЗУ «Про судовий збір» за подання позову немайнового характеру¹⁵.

¹⁵ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

Підтвердженням про сплату судового збору є видана фінансовою установою чи відділенням зв'язку квитанція про сплату судового збору, або платіжне доручення з відміткою про дату отримання коштів та виконання платіжного доручення з печаткою банку та підписом уповноваженої особи.

Сплата судового збору за допомогою електронного платіжного засобу оформляється квитанцією платіжного терміналу, чеком банкомата, сліпом або іншими документами за операціями з використанням електронних платіжних засобів у паперовій чи електронній формі.

Сплата судового збору за допомогою платіжного пристрою оформляється за допомогою касового документа (квитанції, чека тощо), який містить усі обов'язкові реквізити касового документа¹⁶.

Вказані документи, що підтверджують сплату судового збору, додаються до заяв при зверненні до суду за захистом порушених, оспорюваних чи невизнаних прав та свобод.

Усі кошти, акумульовані від сплати судового збору, направляються на реалізацію функціонування судової системи в Україні та здійснення судочинства загалом.

Законодавча регламентація повернення сплаченої суми судового збору виконується для забезпечення державної фінансової політики в порядку, передбаченому центральними органами виконавчої влади. Повернення сплаченої суми судового збору здійснюється на підставі клопотання особи, котра сплатила судовий збір за ухвалою суду, у разі:

1) зменшення розміру позовних вимог або внесення судового збору в більшому розмірі, ніж встановлено законом, – повертається в розмірі переплаченої суми;

2) повернення заяви або скарги;

3) відмови у відкритті провадження у справі в суді першої інстанції, апеляційного та касаційного провадження у справі;

4) залишення заяви або скарги без розгляду (крім випадків, якщо такі заяви або скарги залишені без розгляду у зв'язку з повторним неприбуттям або залишенням позивачем судового засідання без поважних причин, та неподання

¹⁶ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

заяви про розгляд справи за його відсутності, або неподання позивачем витребуваних судом матеріалів, або за його заявою (клопотанням));

5) закриття (припинення) провадження у справі (крім випадків, якщо провадження у справі закрито у зв'язку з відмовою позивача від позову і така відмова визнана судом), у тому числі в апеляційній та касаційній інстанціях¹⁷.

Окрім зазначених випадків, які дають підстави для повернення судового збору повністю або його частини, можуть виникнути й інші підстави для такого повернення. Так, при укладенні мирової угоди до прийняття рішення суду першої інстанції або відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем саме до початку розгляду справи по суті суд своєю ухвалою чи рішенням відразу вирішує питання щодо повернення позивачу сплаченого судового збору при поданні позовної заяви в розмірі 50%, а за умови укладення сторонами мирової угоди чи відмови позивача від позову або визнання відповідачем позову, що відбулося після проведення медіації, – сума повернення судового збору становитиме 60% судового збору. Такі ж відсотки повернення судового збору будуть при укладенні мирової угоди при перегляді судових рішень в апеляційному та касаційному порядку (50%) та в разі укладення сторонами мирової угоди в порядку проведення медіації при розгляді апеляційної чи касаційної скарги (60%).

Окрім цього, судовий збір не заганяє його платників у певну кабалу, а навпаки, у разі неплатоспроможності чи певних обставин законом надано право на відстрочення та розстрочення судового збору. При прийнятті одного з таких рішень судом береться до уваги майнове становище платника судового збору. Звісно, що для прийняття ухвали суду про розстрочення або відстрочення сплати судового збору потрібно клопотання самої особи і мають бути умови на прийняття ухвали. До таких умов законодавство відносить такі:

1) розмір судового збору перевищує 5 відсотків розміру річного доходу позивача – фізичної особи за попередній календарний рік; або

¹⁷ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

- 2) позивачами є:
- а) військовослужбовці;
 - б) батьки, які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, якщо інший з батьків ухильється від сплати аліментів;
 - в) одинокі матері (батьки), які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю;
 - г) члени малозабезпеченої чи багатодітної сім'ї;
 - г) особа, яка діє в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена; або
- 3) предметом позову є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав, відшкодування шкоди здоров'ю¹⁸.

3. Витрати, пов'язані з розглядом справи

Важливим принципом здійснення правосуддя вважається забезпечення однієї зі засад цивільного судочинства щодо відшкодування судових витрат стороною, на користь якої прийнято судові рішення. Оскільки судові витрати – це фактично всі витрати, понесені сторонами при розгляді цивільної справи в суді, то всі витрати, пов'язані з розглядом справи, – це теж витрати особою при вчиненні процесуальних дій, і покладаються такі витрати теж на сторони.

Первинно подаючи заяву, особа зобов'язана попередньо прорахувати та зазначити в заяві суму своїх судових витрат, які вона вже понесла та припускає, що ще понесе у зв'язку із вчиненням процесуальних дій при розгляді цивільної справи в суді. Такі розрахунки, звичайно, є припущенням і не можуть вважатися точними (але мають бути розумними і допустимими з точки зору реально понесених витрат), тому особа за результатами вирішення справи може вказувати іншу, навіть більшу суму судових витрат і доводити, що саме така фактична сума судових витрат є для розподілу її між сторонами.

¹⁸ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb\(Lfnf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Textb(Lfnf) (дата звернення: 01.09.2023)

Якщо особа не подасть таких розрахунків своїх судових витрат, то суд може повернути їй лише сплачений нею судовий збір.

Суд може попередньо визначити суму судових витрат (крім витрат на професійну правничу допомогу), пов'язаних із розглядом справи або певною процесуальною дією. Така попередньо визначена судом сума не обмежує суд при остаточному визначенні суми судових витрат, які підлягають розподілу між сторонами за результатами розгляду справи (ч. 4 ст. 134 ЦПК України).

Законодавством регламентовано перелік витрат, пов'язаних із розглядом справи, зокрема, це витрати на професійну правничу допомогу, витрати, пов'язані зі залученням свідків, перекладачів, спеціалістів та експертів разом із проведенням експертизи, витрати, пов'язані з необхідністю витребувати докази чи здійснити огляд доказів за їх місцезнаходженням чи вчинення заходів щодо забезпечення доказів, витрати, пов'язані із вчиненням інших необхідних процесуальних дій. Вказані судові витрати, пов'язані з розглядом справи, є вичерпними тому сторони не несуть і не можуть нести інших чи ще додаткових судових витрат, не передбачених законом.

Згідно з ч. 1 ст. 137 ЦПК України, всі витрати, що стосуються надання правничої допомоги адвокатами, покладаються на сторони, окрім тих випадків, які передбачені ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», де зазначено, в яких випадках особа може отримати правничу допомогу за кошти держави.

Витрати ж фізичних осіб, які пов'язані з оплатою професійної правничої допомоги при розгляді судом справ про оголошення померлою фізичної особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку, або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, несуть юридичні особи, на території яких мав місце нещасний випадок внаслідок таких надзвичайних ситуацій (ч. 7 ст. 137 ЦПК України).

Професійна правнича допомога – це надання кваліфікованими юристами допомоги особам при розгляді цивільних справ у суді з метою захисту чи поновлення їхніх прав, свобод та інтересів. До таких кваліфікованих юристів належить адвокат.

Загалом **адвокат** – це фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту¹⁹.

При залученні адвоката до надання правничої допомоги розмір витрат на правничу допомогу адвоката розраховується із включенням самого гонорару адвоката за представництво у суді, за підготовку ним справи до судового розгляду та іншу допомогу, пов'язану зі самою справою. Всі ці витрати та визначений розмір суми, що підлягає сплаті в порядку компенсації витрат адвоката, а також витрати на помічника адвоката мають бути попередньо обговорені, узгоджені та закріплені в договорі про надання правничої допомоги. Адвокат зі свого боку повинен надати докази-підтвердження здійснення та виконання ним відповідних процесуальних дій, що стосуються підготовки та розгляду справи по суті в суді, що і буде підтвердженням понесених особою відповідних судових витрат для їх подальшого повернення.

Для визначення вартості наданих послуг адвокатом можуть використовуватися «Рекомендовані ставки адвокатського гонорару», що затверджені Радами адвокатів окремих областей (наприклад, рішення Ради адвокатів Харківської області)²⁰.

¹⁹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 01.09.2023)

²⁰ Рекомендовані (мінімальні) ставки адвокатського гонорару / Рада адвокатів Харківської області. URL: <https://advokat.org.ua/articles/1206-rekomendovan-m-n-maln-stavki-advokatskogo-gonoraru.html#:~:text=%D0%92%D1%96%D0%B4%201600%20%D0%B3%D1%80%D0%BD.%20%D0%92%D1%96%D0%B4%201200%20%D0%B3%D1%80%D0%BD.%20%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%2C%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B7%D0%B8%D0%B2,%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D1%83%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%83%20%D0%92%D1%96%D0%B4%20500%20%D0%B3%D1%80%D0%BD.%20%2F%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80> (дата звернення: 01.09.2023)

Однією з форм визначення ціни юридичних послуг є погодинна оплата. Це звичайна світова практика, яка в Україні наразі не набула поширення (окрім власне часу судових засідань, які досить легко підрахувати). Навіть якщо у договорі не передбачена погодинна оплата, суд може врахувати час, витрачений адвокатом. Фактично в цьому разі суд оцінює й складність справи.

Склад і розмір витрат, пов'язаних з оплатою правничої допомоги, входить до предмета доказування у справі. На підтвердження цих обставин суду повинні бути надані договір про надання правничої допомоги (договір доручення, договір про надання юридичних послуг та інше), документи, що свідчать про оплату гонорару та інших витрат, пов'язаних із наданням правничої допомоги, оформлені у встановленому законом порядку (квитанція до прибуткового касового ордера, платіжне доручення з відміткою банку або інший банківський документ, касові чеки, посвідчення про відрядження).

Отже, якщо стороною буде документально доведено, що нею понесено витрати на правничу допомогу, а саме: надано договір на правничу допомогу, акт приймання-передачі наданих послуг, платіжні документи про оплату таких послуг, розрахунок таких витрат, то у суду відсутні підстави для відмови у стягненні цих витрат стороні, на користь якої ухвалено судові рішення²¹.

Для того щоб запобігти суб'єктивній оцінці судом такого часу, необхідно разом із поданням детального опису наданих послуг адвокатом додавати обґрунтування часу, витраченого адвокатом на певний вид правничої допомоги (зокрема, на основі складності справи, ціни позову, кількості учасників справи та необхідності вивчати позицію кожного з учасників тощо)²².

²¹ Постанова від 28.09.2023 р. № 686/31892/19 / Верховний Суд; Касаційний цивільний суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/113794351?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.174712032.350971034.1697028503-310807293.1687860831#_gl=1*124xq3h*_gcl_au*MTQ5NDY0NDU1Mu4xNjk3MDI4NTAz

²² Голубева Н. Ю. Судові витрати : науково-практичний посібник. Одеса : Фенікс, 2020. 120 с.

Розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із:

1) складністю справи та виконаних адвокатом робіт (наданих послуг);

2) часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг);

3) обсягом наданих адвокатом послуг і виконаних робіт;

4) ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони чи публічним інтересом до справи.

Обов'язок доведення неспівмірності витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката, які підлягають розподілу між сторонами (ч. 6 ст. 137 ЦПК України).

За ст. 138 ЦПК України, витрати сторін та їхніх представників, що пов'язані з явкою до суду і, відповідно, через це їх переїздом до іншого населеного пункту та найманням житла, покладаються на сторони, які ці витрати здійснювали.

Стороні, на користь якої ухвалено судові рішення, та її представникові сплачується іншою стороною компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять.

Щодо права на повернення частини таких витрачених коштів, то, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» від 8 лютого 1995 року № 100²³, є можливість перекласти виплату частини витрат на іншу сторону у зв'язку із втратою заробітку, що обчислюється за кожну годину пропорційно до розміру середньомісячного заробітку чи у зв'язку з відривом від звичайних занять сторони та її представника, що обчислюється пропорційно розміру мінімальної заробітної плати.

Витрати, яких зазнали дві сторони, що є звільнені від сплати судових витрат, компенсуються з державного бюджету Державною судовою адміністрацією в фактичному розмірі, але не більше від встановлених граничних розмірів

²³ Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.09.2023)

компенсації таких витрат, та перераховуються особам, звільненим від сплати судового збору на поточні рахунки в банківських установах.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних та адміністративних справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави» від 27 квітня 2006 року № 590²⁴ встановлено граничний розмір компенсації за судовим рішенням витрат сторін та їхніх представників, пов'язаних із явкою до суду.

Витрати, пов'язані зі залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів із проведенням експертиз та залученням експерта з права, несуть сторони. Як уже вище зазначалося: на чию користь прийнято судове рішення – той має право на відшкодування зазначених судових витрат.

Так, для кожного свідка передбачено процесуальним законодавством право на відшкодування витрат, понесених ним при переїзді до іншого населеного пункту та найму житла, компенсацію за відрив від звичних занять, а також компенсацію за втрачений ним заробіток у зв'язку із викликом до суду. Обґрунтованість конкретної суми на відшкодування перелічених судових витрат визначає суд.

З приводу спеціалістів, перекладачів та експертів, то вони за свою виконану роботу, що стосувалася судової справи, отримують винагороду, яка їм виплачується за умовами укладеного з ними цивільно-правового договору, за винятком коли вони виконують свої службові обов'язки.

Суми, що підлягають виплаті залученому судом експерту, спеціалісту, перекладачу або особі, яка надала доказ на вимогу суду, сплачуються особою, на яку суд поклав такий обов'язок, або судом за рахунок суми коштів, внесених для забезпечення судових витрат.

У разі якщо сума витрат на оплату послуг експерта, спеціаліста, перекладача, або витрат особи, яка надала доказ

²⁴ Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних та адміністративних справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.04.2006 р. № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.09.2023)

на вимогу суду, повністю не була сплачена учасниками справи попередньо або в порядку забезпечення судових витрат, суд стягує ці суми на користь спеціаліста, перекладача, експерта чи експертної установи зі сторони, визначеної судом відповідно до правил про розподіл судових витрат, встановлених ЦПК України. Суд має право накласти арешт на грошові кошти чи майно такої сторони в межах сум, присуджених до стягнення, в порядку, передбаченому ЦПК України для забезпечення позову (ч. 5. ст. 139 ЦПК України).

Визначення розміру витрат судом здійснюється на підставі договорів, рахунків та інших доказів, що підтверджують підготовку експертного висновку на замовлення сторони. Такі витрати не є обмежені граничними розмірами компенсації судових витрат. Оцінення судом розміру тих витрат, що сплачувалися за виконану роботу при залученні стороною експерта, спеціаліста, здійснюється з урахуванням співмірності складності виконаної роботи, затрат часу на її виконання та обсягу самої роботи. Якщо ж критерій співмірності стороною не буде дотримано, то за клопотанням іншої сторони суд може зменшити розмір зазначених витрат на оплату послуг спеціаліста, перекладача, експерта, що підлягають розподілу між сторонами. Доведення неспівмірності витрат покладено на сторону, яка клопоче до суду про зменшення розміру витрат, що підлягають розподілу між сторонами.

У справах окремого провадження (якщо є пряма вказівка закону) судові витрати відшкодовуються за рахунок держави (ст. 299 ЦПК України). Таким чином, якщо у справах окремого провадження виклик свідків, призначення експертизи, залучення спеціалістів здійснюються за ініціативою суду, а також у випадках звільнення від сплати судового збору або зменшення його розміру, відповідні витрати відшкодовуються за кошт державного бюджету.

Ст. 140 ЦПК України врегульовує всі питання, що стосуються витрат, які пов'язані з витребуванням доказів, проведення огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів та вчиненням інших дій, необхідних для розгляду справи.

Питання стосовно забезпечення чи попередньої оплати щодо подання відповідних доказів особою визначаються відразу в ухвалі суду про витребування доказів. Витребування

доказів судом здійснюється за клопотанням особи у разі її неможливості самостійного подання доказів (ч. 1 ст. 84 ЦПК України). При витребуванні доказів судом будь-яка особа зобов'язана надати суду доказ, зазначений в ухвалі про витребування. Якщо ж попередньої оплати витрат щодо надання доказу особою встановлено в ухвалі про витребування доказів не було зазначено, то вона може вимагати виплату їй грошової компенсації своїх витрат за подання доказу.

Розмір витрат, пов'язаних із проведенням огляду доказів за їх місцезнаходження, забезпеченням доказів та вчиненням інших дій, пов'язаних із підготовкою чи розглядом справи, визначається судом на підставі договорів, рахунків та інших поданих доказів.

Отже, розмір судових витрат, пов'язаних із розглядом справи, безпосередньо залежить від реальних фактичних витрат, що здійснюються при розгляді та вирішенні справи.

4. Розподіл судових витрат між сторонами

Розподіл судових витрат – це фактичний поділ зобов'язань, покладених на особу, котра повинна покрити витрачені кошти іншою особою, на користь якої прийнято судове рішення при здійсненні правосуддя у цивільній справі.

Розподіл судових витрат – це дія зі встановлення зобов'язаної особи, якої будуть покриті витрати, пов'язані з веденням судочинства з конкретної справи.

Відносини з приводу розподілу судових витрат – особливий вид цивільних процесуальних правовідносин. Вони виникають між особами, які беруть участь у справі, засновані на їх рівності, автономії, волі і майновій самостійності та мають майново-вартісний характер²⁵.

Розподіл судових витрат здійснюється судом або в рішенні по суті спору (якщо сторони надали всі докази на підтвердження судових витрат до виходу суду до нарадчої кімнати) або в додатковому судовому рішенні (якщо сторони скористалися своїм правом подати докази на підтвердження понесення

²⁵ Розподіл судових витрат між сторонами. URL: <http://4ua.co.ua/pravo/tsivilniy-protses/rozpodil-sudovih-vitrat-mizh-storonami-2154.html>

судових витрат протягом 5 днів після винесення рішення суду по суті спору)²⁶.

Фактично розподіл судових витрат між сторонами здійснюється залежно від того, на користь кого ухвалено рішення у справі. Якщо позов задоволено частково, то судові витрати у справі розподіляються пропорційно щодо кожної сторони, а судовий збір розподіляється пропорційно до розміру задоволених позовних вимог.

Якщо позивач відмовляється від позову, то він сплачує судові витрати, а в разі задоволення позову позивача витрати покладаються на відповідача.

Цікавим є той факт, що в ЦПК України закріплено й інші варіанти розподілу судових витрат, наприклад, при зміні неналежного відповідача належним вирішується в ухвалі суду питання щодо розподілу судових витрат через те, що ст. 51 ЦПК передбачено право зміненого відповідача вимагати повернення коштів, витрачених на участь у судовому процесі.

Загалом питання розподілу між сторонами судових витрат, понесених через судовий розгляд, вирішується судом під час ухвалення судового рішення, про що зазначається в його резулятивній частині. Існує також практика, коли суд вирішує питання розподілу судових витрат у додатковому судовому рішенні після ухвалення рішення за результатами розгляду справи, якщо таке питання не врегульовувалося в цьому рішенні.

У разі закриття провадження у справі судом в ухвалі про закриття провадження у справі судом вирішується питання розподілу судових витрат між сторонами, а також питання стосовно повернення судового збору з державного бюджету.

Відповідно, постановою суду апеляційної інстанції здійснюється розподіл судових витрат, понесених у зв'язку з переглядом справи в суді апеляційної інстанції, а в разі зміни чи скасування рішення суду першої інстанції судом апеляційної інстанції відбувається новий розподіл судових витрат, понесених у зв'язку із розглядом справи в суді першої інстанції.

²⁶ Бортман О. Оскарження рішення щодо розподілу судових витрат: платити чи не платити судовий збір? URL: <https://vkr.ua/publication/oskarzhennya-rishennya-shchodo-rozpodilu-sudovikh-vitrat-platiti-chi-ne-platiti-sudoviy-zbir>

Постановою суду касаційної інстанції здійснюється розподіл судових витрат, понесених у зв'язку з переглядом справи в суді касаційної інстанції, а в разі ухвалення нового рішення, зміни чи скасування рішення суду першої чи апеляційної інстанції судом касаційної інстанції відбувається новий розподіл судових витрат, понесених у зв'язку із розглядом справи в суді першої та апеляційної інстанції.

У наказному провадженні при видачі судового наказу зазначається сума судових витрат, що підлягає стягненню на користь заявника із боржника.

Таким чином, вирішуючи питання про розподіл судових витрат, суд в обов'язковому порядку з'ясовує:

- 1) чи пов'язані ці витрати з розглядом справи;
- 2) чи є розмір таких витрат обґрунтованим і пропорційним до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення справи для сторін, зокрема чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес;
- 3) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо;
- 4) дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялися.

Основними критеріями при визначенні суми витрат, пов'язаних із розглядом справи, є обґрунтованість, пропорційність та доцільність таких витрат. Обґрунтованість витрат, пов'язаних із розглядом справи, виражається в аргументованості особи у таких витратах. Пропорційність витрат, пов'язаних із розглядом справи в суді, означає співмірний розподіл витрат залежно від понесених витрат і з урахуванням прийнятого рішення щодо заявлених вимог. Доцільність витрат, пов'язаних із розглядом справи в суді, визначається щодо можливого завищення сум таких витрат чи нераціонального витрачання коштів.

Для недопущення зловживань зі сторони осіб, які хочуть стягнути з іншої сторони ними понесені судові витрати,

судом може бути відмовлено такій стороні, на користь якої ухвалено рішення у відшкодуванні судових витрат, якщо сума цих витрат значно перевищує суму, заявлену в попередньому (орієнтовному) розрахунку, за винятком випадку, коли сторона доведе, що не могла попередньо точно підрахувати суму необхідних витрат.

Відповідно, зворотною буде ситуація у випадку, коли сума судових витрат буде неспівмірно заниженою, ніж сума, яка була заявлена в попередньому розрахунку, – за такої ситуації суд також може відмовити цій особі, на чію користь ухвалено рішення у відшкодуванні судових витрат, окрім судового збору, повністю чи частково, за винятком, якщо така особа підтвердить поважні причини заниження цієї суми судових витрат.

Залежно від того, хто має сплачувати судові витрати, можливий і інший варіант розподілу судових витрат. Так, за певних умов державою сплачується частина судових витрат за тих осіб, котрі законодавчо звільнені від сплати судових витрат. Саме тому коли сторона, на користь якої ухвалено рішення, є звільненою від сплати судових витрат, то частину їх компенсує держава в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Відповідно, з іншого боку, пропорційно до задоволеної чи відхиленої частини вимог стягуються судові витрати на користь тих осіб, які понесли такі витрати.

Можливим є ще такий варіант розподілу судових витрат, як компенсація таких витрат за рахунок держави через те, що обидві сторони є звільнені від сплати судових витрат. Підтвердженням цього слугує прийнята Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 року № 590 «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних із розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави», в якій зазначено таке: якщо обидві сторони у цивільній або адміністративній справі звільнені від оплати судових витрат (крім судового збору), останні компенсуються за кошт держави в їх фактичному розмірі, але не більше граничних розмірів компенсації таких витрат згідно з Додатком; компенсація судових витрат (крім судового збору) особам, які їх зазнали, здійснюється шляхом перерахування коштів на їхні поточні рахунки в банківських

установах; підставою для компенсації судових витрат (крім судового збору) є судове рішення.

Компенсація судових витрат (крім судового збору) у цивільних та адміністративних справах здійснюється за рахунок і в межах бюджетних асигнувань судів, якими винесено відповідне рішення²⁷.

Встановлення розміру витрат, які сторона сплатила чи буде сплачувати у зв'язку із розглядом справи, визначається судом на підставі поданих доказів, які мають подаватися до закінчення судових дебатів у справі, або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду при умові, що сторона у справі зробила відповідну заяву. В разі неподання у встановлені строки доказів (договорів, рахунків та ін.), що підтверджують такий розмір витрат, така заява залишається без розгляду, оскільки розмір судових витрат входить до предмета доказування у справі.

Невід'ємним елементом процесуальної поведінки є добросовісне користування учасниками судового процесу та їхніми представниками процесуальними правами. Недобросовісна поведінка вважається зловживанням процесуальними правами. На жаль, у законі не наведено дефініції «зловживання процесуальними правами», а лише вказується на недобросовісну поведінку як зловживання правами та перелічуються можливі різновиди такої недобросовісної поведінки, що може утруднити застосування на практиці вищезазначених норм. Цей перелік не обмежується тільки випадками, вказаними у коментованій статті. Зловживанням процесуальними правами може бути визнана будь-яка поведінка, яка має ознаки недобросовісної, з можливістю застосувати передбачені законом санкції²⁸. Тому, в разі зловживання стороною або її представником процесуальними правами суд може покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково, не зважаючи

²⁷ Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних із розглядом цивільних, адміністративних та господарських справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.04.2006 р. № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2023)

²⁸ Голубева Н. Ю. Судові витрати : науково-практичний посібник. Одеса : Фенікс, 2020. 120 с.

на результати вирішення спору. Так само суд може застосувати розподіл судових витрат як важіль впливу на недобросовісну поведінку особи, коли спір виник як наслідок неправильних дій сторони, – і на таку особу суд може покласти судові витрати. Рішення суду щодо покладення судових витрат на недобросовісну сторону, котра зловживає процесуальними правами, буде для такої особи обтяжуючим фактором, а для протилежної сторони – підставою для зменшення понесених судових витрат; і доречно наголосити, що суд, приймаючи таке рішення, не враховуватиме результати вирішення спору.

При частковому задоволенні позову, у випадку покладення судових витрат на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог, суд може зобов'язати сторону, на яку покладено більшу суму судових витрат, сплатити різницю іншій стороні. У такому разі сторони звільняються від обов'язку сплачувати одна одній іншу частину судових витрат.

Суд має право накласти арешт на грошові кошти чи майно сторони, на яку судовим рішенням покладено витрати, пов'язані зі залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведенням експертизи; витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів; у межах сум, присуджених до стягнення, в порядку, встановленому ЦПК України, для забезпечення позову (ч. 11 ст. 141 ЦПК України).

У разі якщо суд апеляційної чи касаційної інстанції сам змінює рішення або ухвалює нове рішення, то цей же суд відразу змінює й розподіл судових витрат. Якщо ж оскаржуване судове рішення суд апеляційної чи касаційної інстанції залишає без змін, то розподіл судових витрат не здійснюється.

Для з'ясування питання розподілу судових витрат у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду доцільно додати, що мирова угода в цивільному процесі є фактичною можливістю сторін сісти за стіл переговорів і прийняти компромісне рішення про укладення мирової угоди, якою припиняється судовий процес і завдяки якій відбувається процесуальна економія часу та економія коштів. Тому при укладенні мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем до початку розгляду справи

по суті суд у відповідній ухвалі чи рішенні в порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення позивачу з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову, а в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації – 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову (ч. 1 ст. 142 ЦПК України).

У разі укладення мирової угоди, відмови від позову, визнання позову відповідачем на стадії перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку суд у відповідній ухвалі в порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення скаржнику (заявнику) з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого ним при поданні відповідної апеляційної чи касаційної скарги, а в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації – 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні відповідної апеляційної чи касаційної скарги (ч. 2 ст. 142 ЦПК України).

Крім цього, сторони, укладаючи мирову угоду, мають можливість врегулювати питання, що стосуються судових витрат, проте якщо це питання не було врегульовано мировою угодою, то, відповідно, кожна сторона сплачує половину таких витрат.

Стаття 142 ЦПК також встановлює певні гарантії інтересів як позивача, так і відповідача, залежно від того, наскільки обґрунтованим був позов. У разі відмови позивача від позову понесені ним витрати відповідачем не відшкодовуються, а витрати відповідача за його заявою стягуються з позивача. Однак якщо позивач не підтримує своїх вимог унаслідок задоволення їх відповідачем після пред'явлення позову, суд за заявою позивача присуджує стягнення всіх понесених ним у справі витрат із відповідача. Цією нормою захищаються інтереси позивача, який змушений був звернутися до суду з позовом за захистом свого порушеного права внаслідок неправомірної поведінки відповідача²⁹.

²⁹ Голубева Н. Ю. Судові витрати. Частина V. Розподіл судових витрат між сторонами. URL: <https://yaizakon.com.ua/sudovi-vitrati-chastina-v-rozpodil-sudovih-vitrat-mizh-storonami/>

У разі закриття провадження у справі чи залишення позову без розгляду відповідач має право заявляти вимоги про компенсацію здійснених ним витрат із розглядом справи через необґрунтовані дії позивача. У такому випадку суд протягом п'ятнадцяти днів вирішує питання про розподіл судових витрат з дня постановлення ухвали про закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду.

Таким чином держава за рахунок сплати учасниками цивільного судочинства судових витрат частково покриває використання коштів з державного бюджету на розгляд і вирішення цивільної справи в суді. Водночас у разі звільнення сторони від сплати судових витрат такі витрати покриваються державою.

Питання для самоперевірки

1. Розкрийте порядок визначення ставок судового збору.
2. Опишіть процедуру звільнення від сплати судових витрат.
3. Вкажіть значення судових витрат у цивільному судочинстві України.
4. Перелічіть види судових витрат у цивільному судочинстві.
5. Розкрийте суть поняття та значення судових витрат.

Рекомендована література

1. Пащенко К. С. Оновлений законодавчий підхід до інституту судових витрат в адміністративному судочинстві України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 2. 41–46.
2. Устюшенко С. Е. Поняття та ознаки судових витрат у цивільному процесі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип 4 (25). Т. 1. С. 148–151.
3. Коваленко Т. С. Сутність та функції судових витрат у господарському процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. № 14. С. 201–203.
4. Голубева Н. Ю. Судові витрати : науково-практичний посібник. Одеса : Фенікс, 2020. 120 с.

5. Бортман О. Оскарження рішення щодо розподілу судових витрат : платити чи не платити судовий збір? URL: <https://vkr.ua/publication/oskarzhennya-rishennya-shchodo-rozpodilu-sudovikh-vitrat-platiti-chi-ne-platiti-sudoviy-zbir>
6. Голубева Н. Ю. Судові витрати. Частина V. Розподіл судових витрат між сторонами. URL: <https://yaizakon.com.ua/sudovi-vitrati-chastina-v-rozpodil-sudovih-vitrat-mizh-storonami/>

Глава 12

ДОКАЗИ І ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

1. **Поняття та стадії доказування в цивільному процесі**
2. **Поняття, ознаки та види доказів**
3. **Засоби встановлення фактичних даних (доказів) у цивільному процесі**
 - 3.1. **Письмові докази**
 - 3.2. **Речові докази**
 - 3.3. **Електронні докази**
 - 3.4. **Висновок експерта. Висновок експерта в галузі права**
 - 3.5. **Показання свідків, порядок їх дослідження. Імунітет свідка**

1. Поняття та стадії доказування в цивільному процесі

Поняття та стадії доказування є важливими складовими цивільного процесу, оскільки вони визначають порядок і правила представлення доказів, які забезпечують обґрунтованість та об'єктивність рішення суду.

У цьому контексті поняття доказування в цивільному процесі охоплює весь комплекс дій, спрямованих на встановлення наявності або відсутності певних фактів, що мають юридичне значення для справи. Це можуть бути як матеріальні докази, такі як документи, свідчення, експертні висновки, так і процесуальні докази, що стосуються процедури збору та представлення доказів.

Стадії доказування в цивільному процесі передбачають послідовне виконання різних етапів, які включають збір доказів, представлення їх у суді, оцінку доказів та ухвалення рішення на підставі отриманих доказів. Ці стадії визначаються процесуальним законодавством України і мають на меті забезпечити справедливість та об'єктивність судового вирішення спору.

Будь-яке судочинство в своїй основі переважно засноване і процесуально функціонує як процесуальна діяльність суду та учасників судового процесу, яка пов'язана з доказуванням і доказами. Більшість норм цивільного процесуального права, які містяться в цивільному процесуальному кодексі, врегульовують діяльність суду і учасників судового процесу, пов'язану з доказами у справі та судовим доказуванням.

Судове доказування – діяльність суб'єктів цивільного процесу за визначальної ролі суду щодо збирання, подання, дослідження та оцінювання доказів з метою встановлення за їх допомогою обставин справи. Доказування є єдиним шляхом судового встановлення фактичних обставин справи і передують висновку суду про наявність прав та обов'язків у сторін спору.

О. Грабовська вважає сферу доказування інститутом цивільного процесуального права, основу якого становлять сукупність норм, які регулюють правовідносини в цій сфері. Ці норми є найважливішою ланкою в цілісній системі цивільного процесуального права, пов'язані з усіма іншими інститутами та окремими нормами, «працюють» у сукупності та взаємозв'язку¹.

Доказування в цивільному процесі можна поділити на два види:

1) доказування стосовно всієї справи, тобто встановлення юридичних фактів, що входять до предмета доказування у цій справі;

2) доказування стосовно окремих юридичних фактів (наприклад, у клопотанні про відстрочення чи розстрочення сплати судового збору мають бути наведені мотиви та додані докази наявності відповідного права)².

Суб'єктами судового доказування у цивільному процесі є суд, особи, які беруть участь у справі, та інші учасники процесу, які мають матеріально-правову та процесуально-правову

¹ Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С. 159.

² Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 130.

заінтересованість у вирішенні справи і які відповідно до своїх процесуальних прав та обов'язків вчиняють дії, що мають значення для вирішення цивільної справи.

Основний суб'єкт доказування у цивільному процесі – суд першої інстанції. Суд вирішує всі питання, що виникають у процесі судового доказування, безпосередньо досліджує докази, представлені іншими суб'єктами доказування, перевіряє істинність даних, що надані як докази, і в результаті їх оцінки встановлює фактичні обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Всі інші суб'єкти доказування зобов'язані довести в судовому засіданні ті факти, на які вони посилаються, відстоюючи свої інтереси чи інтереси, які доручені їм для захисту. Відтак, відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України, кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків звільнення від доказування.

Об'єктами доказування є обставини, що підлягають встановленню для вирішення цивільної справи або здійснення окремої процесуальної дії. Об'єкт доказування у справі загалом – це предмет доказування. Центральним елементом структури цивільного процесуального доказування є мета доказування.

Метою доказування є всебічне, повне та об'єктивне з'ясування дійсних обставин справи, тобто встановлення за допомогою доказів відповідно до істини юридичних фактів, із якими закон пов'язує виникнення, зміну і припинення спірних правовідносин між сторонами, та інших обставин, що мають значення для правильного вирішення справи.

Предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 77 ЦПК України).

Визначаючи предмет доказування, слід зауважити таке: якщо будуть встановлені не всі факти, необхідні для вирішення справи, то це спричинить ухвалення судом необґрунтованого рішення; якщо ж суд досліджуватиме факти, які не мають значення для справи, то це може призвести до неправильного

вирішення справи по суті, оскільки суд формуватиме рішення на фактах, що не мають із погляду закону істотного значення.

Предмет доказування необхідно розглядати у широкому розумінні, оскільки він становить не один факт, а сукупність фактів, які мають значення для вирішення цивільної справи.

До предмета доказування належать:

1) юридичні факти матеріально-правового характеру, які сторони кладуть в основу своїх вимог і заперечень;

2) юридичні факти процесуально-правового характеру, що визначають наявність у особи права на пред'явлення позову та здійснення інших процесуальних дій;

3) юридичні факти, включені до предмета доказування за ініціативою суду, та обставини, які не мають юридичного значення, але запропоновані сторонами або судом з метою правильного вирішення справи;

4) факти, встановлення яких необхідно суду для виконання запобіжних і виховних завдань цивільного судочинства³.

Цивільне процесуальне законодавство визначає підстави звільнення від доказування. **Підстави звільнення від доказування** – це передбачені в цивільному процесуальному законодавстві обставини, за наявності яких учасники справи звільнюються від доказування в силу наявності у таких обставин правових властивостей доказового характеру.

У ст. 82 ЦПК України перелічено обставини, які **не підлягають доказуванню**:

1) обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання. Обставини, які визнаються учасниками справи, зазначаються в заявах по суті справи, поясненнях учасників справи, їхніх представників. Відмова від визнання обставин приймається судом, якщо сторона, яка відмовляється, доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози чи тяжкої обставини, або що обставини визнано в результаті зловмисної домовленості її представника з другою стороною. Про прийняття

³ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 174.

відмови сторони від визнання обставин суд постановляє ухвалу. У разі прийняття судом відмови сторони від визнання обставин вони доводяться в загальному порядку;

2) обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування;

3) обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом;

4) обставини, встановлені стосовно певної особи рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, проте можуть бути у загальному порядку спростовані особою, яка не брала участі у справі, в якій такі обставини були встановлені;

5) вирок суду в кримінальному провадженні, ухвала про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили, є обов'язковими для суду, що розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, щодо якої ухвалений вирок, ухвала або постанова суду, лише в питанні, чи мали місце ці дії (бездіяльність) та чи вчинені вони цією особою;

– правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для суду;

– обставини, встановлені рішенням третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, підлягають доказуванню в загальному порядку при розгляді справи судом.

Доказування полягає в певній діяльності, яка проводиться ся щодо доказів.

Судове доказування в цивільних справах має такі стадії (етапи):

1) **твердження про факти** – це процесуальні дії суб'єктів доказування, які полягають у визначенні фактів, з якими пов'язано виникнення права на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод, інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цей етап доказування полягає у тому, що позивач

у позовній заяві (п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України), а відповідач – у відзиві на позовну заяву надають свої заперечення (ч. 2 ст. 174 ЦПК України), викладають обставини, якими обґрунтують свої вимоги чи заперечення. Безпосереднє подання доказів є правом сторони, а не обов'язком, бо серед реквізитів позовної заяви (ст. 175 ЦПК України) обов'язку подання доказів немає. Тому суд залишити позовну заяву без руху через неподання доказів позивачем не може;

2) **визначення кола необхідних доказів** – це дія, що полягає в обов'язку сторін (осіб, котрі беруть участь у справі) зазначити докази, які підтверджують задекларовані факти і які слід залучити до справи. Відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позивач викладає обставини, якими він обґрунтовує свої вимоги, зазначає докази, що підтверджують вказані обставини. Після одержання копій ухвали про відкриття провадження у справі і позовної заяви відповідач має право подати суду письмовий відзив на позов, у якому викласти свою позицію щодо заперечення проти позовних вимог із зазначенням доказів, що підтверджують його незгоду з позовними вимогами;

3) **збирання доказів** – це окремий етап (стадія) процесу доказування, що полягає у процесуальній діяльності суду та інших учасників цивільного процесу щодо залучення доказів.

Збирання доказів здійснюється шляхом:

1) подання доказів сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі;

2) витребування доказів судом;

3) надання судових доручень щодо збирання доказів;

4) забезпечення доказів.

Подання доказів сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, полягає у поданні доказів у справі безпосередньо до суду і регламентується ст. 83 ЦПК України. Зокрема, позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом із поданням позовної заяви. Відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, мають подати суду докази разом із поданням відзиву або письмових пояснень третьою особою.

Докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї.

Крім того, відповідно до ч. 5 ст. 81 ЦПК України, докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. Суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених ЦПК України.

Витребування доказів судом. Стаття 84 ЦПК України передбачає низку вимог щодо забезпечення доказів, а саме: учасник справи лише у разі неможливості самостійно надати докази вправі подати клопотання про витребування доказів судом.

Таке клопотання повинно бути подане разом або з позовною заявою, або із відзивом на позовну заяву. Якщо таке клопотання заявлено з пропуском встановленого строку, суд залишає його без задоволення, крім випадку, коли особа, яка його подає, обґрунтує неможливість його подання у встановлений строк з причин, що не залежали від неї.

Варто зазначити, що суд може витребувати докази також до подання позову як захід забезпечення доказів, якщо існує обґрунтований ризик знищення відповідного доказу. Але в такому разі ЦПК України зобов'язує позивача не пізніше 10 днів подати й саму позовну заяву.

У разі неподання учасником справи з неповажних причин або без повідомлення причин доказів, витребуваних судом, суд залежно від того, яка особа ухиляється від їх подання, а також яке значення мають ці докази, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у його визнанні, або може здійснити розгляд справи за наявними в ній доказами, або, у разі неподання таких доказів позивачем, – також залишити позовну заяву без розгляду.

Докази, які вимагає суд, направляються до суду безпосередньо. Суд може також уповноважити заінтересовану особу, яка бере участь у справі, одержати доказ для представлення його суду. Особи, що не мають можливості подати доказ,

який вимагає суд, узагалі або у встановлені судом строки, зобов'язані повідомити про це суд зі зазначенням причин упродовж п'яти днів із дня вручення ухвали.

Крім того, відповідно до ст. 146 ЦПК України, у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів державним виконавцем для дослідження судом.

В ухвалі про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом зазначаються:

1) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові – для фізичних осіб) особи, в якій знаходиться доказ, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, за наявності;

2) назва або опис письмового, речового чи електронного доказу;

3) підстави проведення його тимчасового вилучення;

4) кому доручається вилучення.

Судові доручення щодо збирання доказів. Згідно зі ст. 87 ЦПК України, суд, який розглядає справу або заяву про забезпечення доказів, у разі виникнення потреби в збиранні доказів за межами його територіальної юрисдикції доручає відповідному суду вчинити певні процесуальні дії. В ухвалі про судові доручення коротко викладається суть справи, що розглядається, зазначаються особи, які беруть у ній участь, обставини, що підлягають з'ясуванню, докази, які повинен зібрати суд, що виконує доручення, зокрема перелік питань, поставлених учасниками справи та судом свідку.

Забезпечення доказів – самостійний спосіб їх збирання. Це заходи, які спрямовані на зберігання відомостей про обставини справи у випадках, коли подання доказів є неможливим, або в осіб, які беруть участь у справі, є складнощі з їх поданням.

М. Штефан зазначає, що забезпечення доказів – це вжиття судом термінових заходів до закріплення у визначеному

процесуальному порядку фактичних даних з метою використання їх як доказів при розгляді цивільних справ⁴.

На думку С. Фурси, забезпечення доказів – це заходи, які спрямовані на зберігання відомостей про обставини справи у випадках, коли використання джерел цих відомостей може в майбутньому виявитись неможливим чи утрудненим⁵.

Відповідно до ст. 116 ЦПК України, суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання чи подання належних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим.

Способами забезпечення судом доказів є допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів. У необхідних випадках судом можуть бути застосовані інші способи забезпечення доказів, визначені ним.

Зміст заяви про забезпечення доказів регламентує ст. 117 ЦПК України. У цій заяві зазначаються:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта (для фізичних осіб – громадян України), номери засобів зв'язку, адреса електронної пошти (за наявності), відомості про наявність чи відсутність електронного кабінету;
- 3) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) іншої сторони (сторін), якщо вона відома заявнику, а також якщо

⁴ Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підручник для студ. ВНЗ. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 292.

⁵ Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процес України: академічний курс ; за ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2009. С. 381.

відомі відомості, що її ідентифікують: її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб – громадян України, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти;

4) докази, забезпечення яких є необхідним, а також обставини, для доказування яких вони потрібні;

5) обґрунтування необхідності забезпечення доказів;

6) спосіб, у який заявник просить суд забезпечити докази, за потреби особу, в якій знаходяться докази;

7) перелік документів, що додаються до заяви.

Заява підписується заявником або його представником. До заяви, яка подана представником заявника, має бути додано документ, що підтверджує його повноваження.

Заява про забезпечення доказів розглядається в судовому засіданні в загальному порядку, передбаченому цим Кодексом, з особливостями, встановленими цією статтею.

Заява розглядається не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду.

Заявник та інші особи, які можуть отримати статус учасників справи, повідомляються про дату, час і місце судового засідання, проте їх неявка не перешкоджає розгляду поданої заяви.

Дослідження доказів – це процесуальна діяльність суду та учасників справи у судовому засіданні щодо безпосереднього сприйняття, вивчення й аналізу інформації, яку містять докази, щодо наявності чи відсутності обставин справи, якими учасники справи обґрунтовують вимоги чи заперечення, або такі обставини мають інше значення для справи. Дослідження доказів передбачає перевірку одного доказу іншим та усунення між ними суперечностей. Процесуальний порядок дослідження доказів визначається судом залежно від змісту вимог позивача (заявника), предмета доказування і доказів⁶.

⁶ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 358.

Згідно зі ст. 229 ЦПК України, суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення.

Речові, письмові та електронні докази оглядаються в судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених ЦПК України, і пред'являються учасникам справи за їх клопотанням, а в разі необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам. Відтворення аудіо- і відеозапису проводиться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально обладнаному для цього. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу письмових, речових та електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Першою ставить питання особа, за клопотанням якої було викликано експерта.

Оцінка доказів – це розумова діяльність суду та учасників цивільної справи, що ґрунтується на законах логіки та правових нормах і спрямована на формування у суб'єктів доказування власної думки щодо наявності або відсутності обставин (фактів) справи, якими учасник справи обґрунтовує свої вимоги чи заперечення, а також ухвалення судом законного та обґрунтованого рішення на основі встановлених обставин (фактів) у справі та досліджених доказів.

Відповідно до ст. 89 ЦПК України, суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздальгідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності.

Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам у цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), що міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів). У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави суд виносить рішення

на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно зі сукупністю доказів іншої сторони.

Доказування повинно здійснюватися згідно з процесуальними правилами, які встановлюють: обов'язок доказування (ст.ст. 81 і 82 ЦПК України); належності доказів (ст. 77 ЦПК України); допустимості доказів (ст. 78 ЦПК України); достовірності доказів (ст. 79 ЦПК України); достатності доказів (ст. 80 ЦПК України).

У теорії цивільного процесуального права вирізняються такі види оцінки доказів за юридичним значенням: а) попередня оцінка – здійснюється під час судового розгляду до виходу суду до нарадчої кімнати; б) остаточна оцінка – здійснюється судом у нарадчій кімнаті і є підставою для ухвалення рішення у справі; в) контрольна оцінка – здійснюється судами апеляційної і касаційної інстанцій під час перевірки законності й обґрунтованості рішень судів першої інстанції⁷.

Що стосується стадій (етапів) доказування, то більшість учених одностайні в тому, що вони складаються з тих, які перелічені вище.

На думку С. Васильєва, стадії судового доказування можна згрупувати відповідно до стадій цивільного процесу: 1) доказування під час підготовчого провадження; 2) дослідження доказів під час розгляду справи по суті; 3) остаточний висновок для постановлення рішення у справі. Такий підхід до стадій цивільного процесуального доказування підкреслює завершений характер оцінки досліджених доказів та участь у процесі доказування всіх суб'єктів, а не тільки суду⁸.

Отже, доказування в цивільному процесі України відноситься до процесу встановлення фактів, необхідних для вирішення судом спору між сторонами. Докази виступають засобом підтвердження або спростування правових доводів, які сторони представляють суду. Назагал поняття та стадії доказування в цивільному процесі України є важливими елементами встановлення правдивості фактів і вирішення цивільних

⁷ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 181.

⁸ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 135.

спорів у судовому порядку. Ефективне представлення й оцінка доказів допомагають забезпечити справедливість і законність рішень, прийнятих судом.

2. Поняття, ознаки та види доказів

Поняття доказування в цивільному процесі України охоплює комплекс правових і фактичних дій, спрямованих на представлення і підтвердження або спростування правових доводів, які сторони представляють суду. Докази є невід'ємною складовою процесу встановлення обставин, на яких ґрунтуються рішення суду. Ознаки доказів у цивільному процесі України включають їх необхідність, допустимість, достовірність та значимість. Докази повинні бути необхідними для вирішення спору, допустимими з погляду правових норм, ґрунтуватися на достовірних фактах і мати значимість для встановлення правдивих обставин справи.

Види доказів у цивільному процесі України різноманітні і можуть включати свідчення осіб, письмові документи, фотографії, експертні висновки, звукозаписи і відеозаписи, документи банківських установ та інші матеріали. Крім того, доказами слугують і фактичні припущення, які сторони можуть висунути на підставі обставин справи.

Розуміння поняття, ознак і видів доказів у цивільному процесі України є важливим для кожної сторони, адвокатів та суддів, оскільки від правильного представлення й оцінки доказів залежить справедливість і законність прийнятих судових рішень.

Судові докази характеризуються такими ознаками:

- 1) докази – це будь-які дані, що містять інформацію про шукані факти;
- 2) докази – це дані, отримані судом із дотриманням певної процесуальної форми;
- 3) докази – це дані, отримані передбаченими в законі засобами доказування⁹.

⁹ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 135.

Відповідно до ч. 1 ст. 76 ЦПК України, доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

У цивільному процесі докази повинні відповідати таким вимогам, як:

1) **належність.** Докази повинні (містити інформацію щодо предмета доказування, де предметом доказування є обставини, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Сторони мають право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень. Суд не бере до розгляду докази, що не стосуються предмета доказування (ст. 77 ЦПК України).

Належність може розглядатися не тільки як об'єктивна властивість доказу, а й як правило, адресоване суду. Відповідно до цього правила суд зобов'язаний відібрати тільки докази, що володіють властивістю належності, виключивши із процесу доказування докази, що не стосуються справи, наявність яких ускладнює процес доказування, встановлення дійсності обставин справи, затягує процес розгляду справи. Водночас відсутність необхідних для вирішення справи доказів призводить до неможливості встановити дійсні правовідносини, а отже, постановити правильне рішення у справі.

Правило про належність доказів спрямовано на забезпечення принципу процесуальної оперативності (економії). Воно дає змогу уникнути обтяжування процесу зайвим, що не має значення для вирішення справи, матеріалом, припинити дії осіб, які зловживають своїм правом подання доказів з метою затягування процесу у справі.

Належність доказів визначається чотирма групами обставин, що мають значення для справи: 1) фактами предмета доказування; 2) доказовими фактами; 3) процесуальними фактами, які, наприклад, впливають на виникнення права на пред'явлення позову, призупинення провадження у справі тощо; 4) фактами, що дають підстави для винесення

окремої ухвали у справі¹⁰. Скажімо, відповідно до п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позивач повинен вказати на обставини, якими він обґрунтовує свої вимоги і заперечення, а також докази, які підтверджують викладені позивачем обставини.

За правовою позицією Верховного Суду, доказ може бути належним, але недопустимим, або допустимим, однак неналежним, і ці вимоги, які пред'являються до доказів, інколи плутають. Згідно з Постановою Верховного Суду від 16 грудня 2020 року у справі № 511/2864/16, у якій позивач просив суд повернути майно, що безпідставно перебувало в користуванні юридичної особи, суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, оскільки майно не було поставлене на баланс юридичної особи. Однак такий висновок був неправильним, тому що особа мала відповідний договір і акт приймання-передачі майна, на підставі яких позивач передав належне йому майно юридичній особі. Ці документи є належними доказами, і суд мав це врахувати під час розгляду справи¹¹;

2) **допустимість**. Правила допустимості доказів наведено у ст. 78 ЦПК України. Суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування.

Допустимість доказів – це встановлена законодавством вимога, що обмежує використання конкретних засобів доказування, або вимога, що визначає обов'язкове використання конкретних засобів доказування для встановлення певних обставин справи під час здійснення доказування в цивільному судочинстві¹².

¹⁰ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 138–139.

¹¹ Постанова Верховного Суду від 16.12.2020 р. у справі № 511/2864/16 про витребування майна з чужого незаконного володіння. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93708901&red=100003f76bc164b85d4692d61641f05fa7d5e6&d=5>

¹² Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 147–148.

Вирішуючи питання про допустимість доказу, необхідно дотримуватися таких правил: правило про належного суб'єкта подання доказів; правило про належне джерело отримання доказів; правило про належну процедуру отримання доказів; правило про недопустимість доказів, що містять відомості невідомого походження¹³.

Згідно з правилом про належний суб'єкт подання доказів, доказ має бути отримано особою, яка вправі проводити у цій справі ту процесуальну дію, під час якої цей доказ буде отримано. Відповідно до правила про належне джерело, докази мають бути отримані тільки з передбачених законом джерел – засобів доказування (пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів). Отримання доказу з невстановленого законом джерела свідчить про його недопустимість. Закон також може містити заборону на використання окремих доказів у процесі встановлення обставин конкретної справи. Наприклад, відповідно до п. 1 ст. 218 ЦК України, недотримання письмової форми правочину позбавляє сторони права в разі спору посилатися на підтвердження правочину та її умов на показання свідків, але не позбавляє їх права подавати письмові й інші докази. За правилом про належну процедуру, доказ має бути отримано з додержанням порядку проведення відповідної процесуальної дії. Цивільним процесуальним законодавством передбачено низку процесуальних дій: як-от витребування судом письмових або речових доказів, призначення експерта, огляд доказів на місці, судове доручення тощо. Матеріали, відомості, отримані шляхом проведення дій, не передбачених законом, або з порушенням вимог до процедури процесуальної дії (вимог до часу, місця вчинення дії, обов'язкової участі спеціаліста, перекладача тощо), із застосуванням насильства, погрози, а також у разі омані особи щодо своїх прав та обов'язків, не можуть бути покладені в основу судового рішення. Скажімо, не є доказами показання свідка, отримані без попередження

¹³ Теремецький В. І. Окремі питання допустимості доказів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 128–135.

про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань і дачу завідомо неправдивих показань.

Згідно з правилом про неприпустимість доказів, що містять відомості невідомого походження, доказ визнається недопустимим, якщо він містить відомості, походження яких невідоме і які не можуть бути перевірені. Тож, відповідно до ст. 90 ЦПК України, не є доказом показання свідка, який не може назвати джерело своєї обізнаності щодо певної обставини. Згідно з правилом про несправедливе упередження, не повинні досліджуватися факти, які характеризують особу з негативного боку (наприклад, колишня судимість, аморальна поведінка, особливі звички, пристрасті та інші обставини, які можуть сформувати упереджене ставлення суду до однієї зі сторін).

Суд обов'язково мусить перевірити джерело інформаційного формування змісту доказу. Таке джерело походження доказової інформації має бути відоме суду і повинно бути належним. Суд має право з'ясувати в учасника справи, представника такої особи, яким чином ними було отримано поданий до суду доказ, тобто з'ясувати джерело його походження. У разі порушення встановленого процесуального порядку суд вправі не брати до уваги такий доказ при ухваленні рішення у справі.

Допустимість встановлює правило, за яким у суді можуть використовуватися лише передбачені законом види доказів, а в окремих категоріях цивільних справ не можуть використовуватися деякі види засобів доказування.

Допустимість доказів обов'язково пов'язана з їх процесуальною формою – засобами доказування, перелік яких вичерпно визначено в частині другій статті 76 ЦПК України;

3) **достовірність**. Це характеристика доказу, що відображає відповідність установлених обставин справи фактичним обставинам. Згідно зі ст. 79 ЦПК України, достовірними вважаються докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи.

Як зазначає О. Грабовська, достовірність доказу – це такий ступінь правдивості доказової інформації, яка дає змогу суду з високою ймовірністю переконатися в існуванні

або неіснуванні факту чи обставини, які встановлюються, а також визнати таку інформацію доказом¹⁴.

С. Васильєв пропонує два основні правила, якими має керуватися суд, оцінюючи докази на предмет їхньої достовірності:

1) достовірний доказ мусить бути отриманий із доброякісного джерела інформації. Так, достовірність показань свідка залежить від того, за яких умов відбувалося сприйняття, запам'ятовування, а потім відтворення подій. Важливу роль у цьому процесі відіграє особливість особистих рис конкретної людини. Якщо говорити про експерта, то має значення обрана методика дослідження, її безперечність, можливість отримання остаточного, а не імовірного виведення, та ін. Достовірність письмових доказів перевіряється на предмет наявності всіх необхідних реквізитів. Підчищення, нечіткість печатки, підписи тощо можуть свідчити про недостовірність доказів. Умови зберігання речових доказів з моменту їх вилучення і до пред'явлення до суду можуть вплинути на достовірність інформації, отриманої при їх дослідженні в судовому засіданні;

2) зіставлення достовірного доказу з іншими доказами у справі. Виявлення суперечливих, взаємовиключних відомостей свідчить про недостовірність якихось із доказів. Наприклад, навряд чи правильним було би формувати рішення суду тільки на основі показань свідка, який є близьким другом позивача або відповідача; необхідно зіставити ці показання з іншими доказами у справі, щоб переконатися в їхній об'єктивності¹⁵.

Достовірність доказів оцінюється судом. Спочатку кожен із доказів досліджується окремо, згодом здійснюється зіставлення різних доказів один із одним і сукупно. Виявлення суперечливих, взаємовиключних відомостей у справі свідчить про хибність тих чи інших матеріалів (доказів) і, як правило,

¹⁴ Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С. 137.

¹⁵ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 140–141.

вимагає подальшої роботи з установлення обставин справи. Такі докази не можуть вважатися достовірними;

4) **достатність.** Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання (ст. 79 ЦПК України).

Очевидно, достатніми є докази, яких, згідно зі законом, достатньо для встановлення певного факту або всієї сукупності фактів, що обґрунтовують вимоги чи заперечення сторони, доти, доки існування цього факту не буде заперечене іншими доказами. Тобто такі докази не є безспірними, але якщо протилежна сторона не надасть належні докази для їх спростування, вони є достатніми для ухвалення рішення на користь особи, яка їх подала. Приміром, у справах про заподіяння шкоди позивач мусить довести такі обставини: 1) фактичне заподіяння шкоди; 2) наявність у відповідача обов'язку не вчиняти певні дії, які можуть завдати шкоди; 3) порушення відповідачем цього обов'язку; 4) порушення було безпосередньою причиною заподіяної шкоди. У разі підтвердження позивачем цих чотирьох обставин належними, допустимими і достовірними доказами їх буде очевидно достатньо для того, щоб суд вирішив справу на його користь¹⁶.

Визначення достатності доказів має важливе значення у справах зі суперечливими доказами, зокрема позовного провадження, скажімо, коли висновок експерта є вірогідним і не дає однозначну відповідь на поставлені експерту питання. У такому разі вірогідний висновок експерта можна тлумачити на користь і позивача, і відповідача.

Види доказів. Розуміння різних видів доказів є ключовою вимогою для адекватного застосування права та досягнення справедливості. В цьому контексті доцільно розглянути різноманітні види доказів, які можуть бути представлені

¹⁶ Руда Т. Критерій достатності при оцінці доказів у цивільному судочинстві України і США : порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2011. № 88. С. 107.

сторонами у цивільному процесі України: від традиційних документальних доказів до нових електронних форм, від свідчень осіб до експертних висновків – всі вони впливають на процес збору й оцінки доказів у суді.

Докази можуть класифікуватися за різними підставами. У теорії цивільного процесу класичним вважається поділ доказів на групи за такими критеріями:

1) за характером зв'язку змісту доказів із фактами, що підлягають встановленню:

а) *прямі докази* – безпосередньо вказують на факт, який має значення у справі і належить до предмета доказування. На підставі прямого доказу можна зробити лиш один висновок: про наявність або відсутність факту, що доказується, оскільки зв'язок між доказом і фактом однозначний (наприклад, показання свідка-очевидця щодо факту заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, розписка про отримання коштів тощо);

б) *непрямі (побічні) докази* – не вказують безпосередньо на факт, який підлягає встановленню, проте вказують на побічні факти, які сукупно й у взаємозв'язку дають можливість зробити правильний висновок про обставини справи (наприклад, показання свідка про те, що одна зі сторін під час укладення договору не усвідомлювала значення своїх дій). На підставі одного непрямого (побічного) доказу суд не може зробити достовірний висновок у справі. Тому судова практика розробила правила застосування таких доказів: по-перше, докази повинні бути в такому обсязі, щоби була можливість виключити всі припущення, які ґрунтуються на них, крім одного – істинного; по-друге, достовірність кожного з них не має викликати сумнів у суду; по-третє, сукупність непрямих (побічних) доказів повинна утворювати цілісну систему, що дає підставу для суду зробити єдиний можливий у справі істинний висновок;

2) за способом утворення фактичних даних:

а) *первісні докази* – фактичні дані, одержані з першоджерела (показання свідка-очевидця, оригінал документа тощо);

б) *похідні докази* – фактичні дані, що не є першоджерелами і відображають зміст відомостей, одержаних з інших джерел (як-от копія документа, показання свідків зі слів інших осіб). Вони мають важливе значення: можуть слугувати засобом

для виявлення первісних доказів; є засобом перевірки первісних доказів; можуть замінити первісні докази, якщо останні втрачені або недоступні. Законодавство не містить обмежень використання похідних доказів. Однак, згідно з ч. 2 ст. 95 ЦПК України, письмові докази, як правило, подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії. Якщо подано копію письмового доказу, суд за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, має право вимагати подання оригіналу;

3) за джерелом отримання фактичних даних:

а) *особисті докази* – фактичні дані, джерелом отримання яких є людина (містяться у показаннях свідків, поясненнях сторін, висновку експерта);

б) *речові докази* – фактичні дані, джерелом отримання яких є речі матеріального світу (письмові і речові докази);

в) *письмові докази* – предмети, на яких за допомогою знаків закріплено відомості про факти, які мають значення для справи. Це можуть бути будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру чи витяги з них;

г) *змішані докази* – фактичні дані, джерелом отримання яких одночасно є людина і матеріальний об'єкт. Підставою виділення вважається те, що процес формування змішаних доказів складається з двох частин, і інформація про факти отримується з двох джерел – особистого і речового. Так, експерт вивчає спершу речові докази, надані в його розпорядження, змінює отримані з цього джерела докази і сам стає джерелом нового доказу (висновок експерта).

Поняття доказів у цивільному процесі України відноситься до інформації, яка служить для встановлення права та фактів у судовому розгляді. Докази є необхідною складовою процесу збору й оцінки доказової бази в цивільному судочинстві.

Види доказів у цивільному процесі України – різноманітні і можуть включати документальні докази, свідчення осіб, експертні висновки, фото- та відеоматеріали, електронні докази та інші. Кожен вид доказу має свої особливості, сферу застосування та значення у вирішенні цивільних справ.

Назагал розуміння поняття, ознак і видів доказів у цивільному процесі України є важливим для сторін, адвокатів і судів,

оскільки вони допомагають встановлювати право та факти з урахуванням об'єктивних і надійних доказів, що сприяє справедливості та ефективності цивільного судочинства.

3. Засоби встановлення фактичних даних (доказів) у цивільному процесі

Встановлення фактичних даних або доказів є невід'ємною частиною цивільного процесу в Україні. За його допомогою сторони в судовому розгляді намагаються зібрати необхідну інформацію для підтвердження своїх позицій і вирішення спору. Засоби встановлення фактичних даних або доказів у цивільному процесі України включають різноманітні методи, завдяки яким можна зібрати, представити й оцінити докази з метою встановлення правдивого стану справи. Розглянемо ці засоби та їхню роль у цивільному процесі України, щоби краще зрозуміти, як встановлюються фактичні дані у судовому розгляді.

Відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України, фактичні дані встановлюються за допомогою таких засобів доказування:

- письмових, речових і електронних доказів;
- висновків експертів;
- показань свідків.

3.1. Письмові докази

У цивільному процесі України письмові докази виконують важливу роль у встановленні фактів. Це один із основних засобів збору і представлення інформації, який дає можливість сторонам довести свої аргументи перед судом. Письмові докази включають різноманітні види документів, які мають значення для вирішення цивільних справ.

Вступаючи в цивільний процес, сторони можуть надавати письмові докази, такі як договори, листи, витяги з реєстрів, фінансові документи, електронні повідомлення, експертні звіти та інші. Ці документи мають неабияку вагу, оскільки вони можуть прямо впливати на вирішення судового спору.

Письмові докази також відіграють важливу роль у забезпеченні прозорості і доказової бази судового розгляду. Вони можуть служити підґрунтям для допиту свідків, експертів та інших учасників процесу. Крім того, письмові докази можуть бути представлені як основа для розгляду справи безпосередньо судом, допомагаючи суддям приймати обґрунтовані рішення.

Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК України).

Письмовими доказами є предмети, на яких за допомогою знаків закріплені думки, що містять свідчення про факти, необхідні для вирішення справи. Таке визначення окреслює головні ознаки письмового доказу.

С. Васильєв виокремлює такі **характерні ознаки письмових доказів**:

1) для формування письмового доказу необхідно, щоб людина могла свої думки викладати у письмовій формі;

2) відомості про факти закріплюються в об'єктивній формі, на тих чи інших матеріальних предметах. Предмет, що може бути використаний для закріплення думок, повинен бути придатний для письма, щоб нанесені знаки могли зберегтися протягом певного часу (папір, предмети з дерева, металу тощо);

3) закріплення людиною на предметі своїх думок певними знаками (як-от букви, цифри, ієрогліфи, знаки телеграфні, топографічні, топографічні);

4) у письмових доказах повинні виражатися думки, що містять відомості про юридичні або доказові факти;

5) письмовий доказ повинен містити загальнозрозумілу інформацію, розшифровку закодованих даних¹⁷.

Законодавство наводить приблизний перелік видів письмових доказів, які використовуються в цивільному процесі (будь-які документи, акти, довідки, переписка службового чи особистого характеру або виписки з них).

¹⁷ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 158.

Отримання письмових доказів здійснюється двома основними способами:

- подання письмових доказів сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі;
- витребування письмових доказів судом. Учасник справи в разі неможливості самостійно надати докази вправі подати клопотання про витребування доказів судом.

Існують три способи витребування письмових доказів:

1) витребування письмових доказів від державних установ, організацій, а також громадян безпосередньо судом, який розглядає справу;

2) витребування письмових доказів шляхом видачі особі, яка бере участь у справі, запиту суду на право одержання письмового доказу і подання його до суду;

3) витребування письмових доказів, коли вони перебувають в іншому місті або районі, через інший суд у порядку судового доручення.

Вибір одного зі зазначених способів витребування письмових доказів залежить від умов і місця знаходження доказів у кожній конкретній цивільній справі. Не виключено, що у складних справах, коли потрібно зібрати багато письмових доказів, суд може застосовувати всі три способи збирання доказів.

Відповідно до ст. 85 ЦПК України, письмові, речові та електронні докази, які не можна доставити до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням. Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду. За потреби, в тому числі за клопотанням учасника справи для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням, можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис.

Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо. Якщо огляд здійснюється за відсутності хоча б однієї зі сторін, а також в інших

випадках, коли суд визнає це за необхідне, суд забезпечує відеофіксацію огляду технічними засобами.

Дослідження письмових доказів регулює ст. 235 ЦПК України. Письмові докази, в тому числі протоколи їх огляду, складені за судовим дорученням або в порядку забезпечення доказів, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні або пред'являються йому, а в разі необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам чи перекладачам для ознайомлення. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу їх огляду. Учасниками справи з приводу зазначених доказів можуть ставитися питання свідкам, а також експертам, спеціалістам.

Окремо в ЦПК України йдеться про оголошення і дослідження змісту особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції. Відповідно до ст. 236 ЦПК України, зміст особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції фізичних осіб може бути досліджений у відкритому судовому засіданні або оголошений за клопотанням учасника справи лише за згодою осіб, визначених ЦК України.

Наприклад, згідно з п. 25 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди», у справах про відшкодування шкоди сторонам необхідно надати такі письмові докази: акти чи інші докази, що підтверджують заподіяння шкоди майну, реальний розмір останньої та не одержаних у зв'язку з її заподіянням доходів; оспорювану постанову Фонду; акт про нещасний випадок на виробництві або спеціальне розслідування професійного захворювання (отруєння) чи нещасного випадку невинуватого характеру; копії протоколу та постанови про адміністративне правопорушення або вироку суду, що стосуються нещасного випадку; висновок МСЕК (у відповідних випадках – судово-медичної експертизи) про втрату працездатності, її ступінь і строк, про необхідність у сторонньому догляді, інших видах допомоги, що зумовлюють додаткові витрати, про причинний зв'язок смерті потерпілого з каліцтвом (професійним захворюванням), за яке проводилося відшкодування; довідку про середню

заробітну плату (дохід) потерпілого перед ушкодженням здоров'я, а у визначених законодавством випадках – про його тарифну ставку (посадовий оклад), середній заробіток або тарифну ставку (посадовий оклад) відповідного працівника на підприємстві (у цеху, на дільниці), де працював потерпілий; інші необхідні докази¹⁸.

У справах *про захист гідності, честі та ділової репутації*, згідно з п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», письмовими доказами можуть виступати: примірники випусків засобів масової інформації; характеристики, заяви, листи, адресовані іншим особам; плакати, гасла, інші твори, листівки, що за своїм змістом або формою порочать гідність, честь фізичної особи або ділову репутацію фізичної чи юридичної особи¹⁹.

У науці цивільного процесуального права письмові докази класифікують за певними критеріями.

Залежно від суб'єктів, які підготували письмові докази, їх поділяють на:

а) *офіційні* – документи, акти, довідки, службове листування, джерелом утворення яких є діяльність державних і громадських органів (нормативно-правові акти міністерств та інших органів державної влади, свідоцтва органу ДРАЦС, укази Президента України тощо);

б) *неофіційні* – документи, акти, довідки, листи, джерелом утворення яких є приватна діяльність фізичних осіб (наприклад, листування ділового чи особистого характеру, записи, щоденники, рукописи, договори тощо). Неофіційні документи мають доказове значення для правильного вирішення спору, оскільки вони можуть містити позасудове визнання певних фактів.

¹⁸ Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92>

¹⁹ Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.

Така відмінність зумовлює різний порядок їх дослідження. Так, для офіційних документів необхідно щонайперше з'ясувати повноваження органів і службових осіб, які їх склали, дотримання ними передбаченого законом порядку складання документів і перевірку істинності викладених у них відомостей. Дослідження неофіційних документів допускає перевірку істинності відомостей, що містяться в них, або встановлення автора документа.

За змістом письмові докази поділяються на:

а) *розпорядчі* – такі письмові докази, у яких виражений акт волі, волевиявлення, спрямований на виникнення, зміну або припинення правовідносин, які приймаються органами державної влади і управління з метою здійснення покладених на них функцій (акти органів державної влади, підприємств, установ та організацій, накази, розпорядження керівників підприємств і установ, договори тощо);

б) *інформативні* (ознайомлювальні) – документи, які містять відомості про наявність або відсутність певних фактів (наприклад, довідки, звіти, технічна документація, акти тощо).

За формою вираження письмові докази бувають:

а) *прості* – документи, для яких законом передбачена проста письмова форма без додаткових кваліфікованих ознак (окремі види договорів, щоденники, рукописи тощо);

б) *нотаріально посвідчені* – документи, для яких законом передбачена суворо визначена форма з особливою процедурою посвідчення у відповідних органах (наприклад, заповіт, договір оренди землі).

Такий поділ має принципове значення для вирішення питання про допустимість засобів доказування в цивільних правочинах.

За засобами і характером формування письмові докази класифікують на:

а) *оригінали письмових доказів* – екземпляри, які є першими чи єдиними примірниками документа (перший примірник договору, оригінал рукопису тощо);

б) *копії письмових доказів* – документи, які повністю відтворюють інформацію оригіналу документа та всі його

зовнішні ознаки (другий примірник договору купівлі-продажу, копія довідки). Копія письмового доказу може бути простою або посвідченою.

Відповідно до ст. 95 ЦПК України, письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено ЦПК України. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. Від копії варто відрізнити **дублікат** документа – повторно виданий (складений) документ, що має з оригіналом однакову юридичну чинність.

Учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, посвідчених електронним підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до закону. Електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом. Копії документів вважаються засвідченими належним чином, якщо їх засвідчено в порядку, встановленому чинним законодавством.

Учасник справи, який подає письмові докази в копіях (електронних копіях), повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу письмового доказу. Учасник справи підтверджує відповідність копії письмового доказу оригіналу, який знаходиться у нього, своїм підписом зі зазначенням дати такого засвідчення.

Письмові докази не мають якихось переваг перед іншими засобами доказування, вони оцінюються судом нарівні з усіма зібраними в справі доказами в їх сукупності. Жодні докази, в тому числі й письмові, не мають для суду заздалегідь установленної чинності.

Письмові докази є вагомим елементом у цивільному процесі, сторони повинні забезпечити їхню правильність, достовірність та легальність. Зокрема, документи мають володіти необхідними підписами та печатками, щоби бути прийнятними для суду.

Суд своєю чергою, зобов'язаний ретельно аналізувати письмові докази, оцінювати їх відповідно до закону та зважати на їх вплив на справу. Важливо, щоб суд розглядав усі представлені докази об'єктивно та незалежно, аби уникнути можливих спотворень чи недостовірних висновків.

Загальною метою доказів у цивільному процесі є забезпечення справедливого вирішення спору та захист прав і законних інтересів учасників процесу. Письмові докази відіграють істотну роль у досягненні цієї мети, тому сторонам слід докласти необхідних зусиль у їх зборі та поданні задля ефективного представлення перед судом.

3.2. Речові докази

Із-поміж різних видів доказів важливе місце належить речовим доказам, які мають особливе значення у визначенні прав та обов'язків сторін у цивільному процесі.

Речові докази представляють собою конкретні матеріальні об'єкти, предмети, документи, технічні засоби або інші матеріальні артефакти, що мають прямий зв'язок зі справою. Вони можуть бути фізичними об'єктами, такими як речі, документи, зразки, моделі, а також цифровими даними, електронними носіями інформації тощо. Головною метою речових доказів є підтвердження або спростування фактів, що становлять основу для вирішення судового спору.

У цивільному процесі України існують певні правила та процедури щодо представлення, зберігання й оцінки речових доказів. Сторонам справи надається право подавати до суду речові докази, а також висловлювати свої зауваження і доводити їх значущість для справи. Суд же зобов'язаний уважно розглянути подані докази, оцінити їхню достовірність та вплив на подальший результат розгляду справи.

Аналіз речових доказів залежить від їхньої надійності та адекватності зв'язку з правовими питаннями, що виникають у цивільному процесі. Важливою метою збору та представлення речових доказів є забезпечення об'єктивного розгляду справи і дотримання принципів правосуддя.

Речовими доказами, згідно зі ст. 97 ЦПК України, є *предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи.*

Ознаками речових доказів, які впливають із цього визначення і які допомагають виокремити речові докази з-поміж інших засобів доказування, є такі:

1) речові докази – це предмети матеріального світу, а отже, не можуть належати до особистих доказів. Ними можуть бути найрізноманітніші предмети неорганічного та органічного походження: пошкоджені меблі, зіпсований костюм, підроблений документ, транспортний засіб, продукти харчування тощо;

2) речові докази різняться своїми якостями та властивостями, а також місцезнаходженням. Така ознака вказує на відмінність речового доказу від письмового. Щодо останнього характерним є отримання необхідної інформації зі змісту документа, а не з його властивостей. Речові докази також мають риси подібності з письмовими доказами завдяки єдності їх носія (речі, предмета), але відрізняються від них способом чи формою зберігання шуканої інформації. Письмовий доказ припускає можливість безпосереднього сприйняття інформації звичайною, пересічною людиною (загальноприйнятті знаки, символи, образи), речовий доказ – не завжди. Речовий доказ припускає витяг шуканої інформації або з матеріальних ознак, які наочно сприймаються учасниками процесу (наприклад, сприйняття слідів грубої підчистки на документі), або через застосування спеціальних знань і навичок обізнаних осіб, що розкривають для «неспеціалістів» зміст речового доказу;

3) у речових доказах фактичною інформацією слугують ознаки матеріального об'єкта, які сприймаються наочно. Суд та інші учасники процесу пізнають цю інформацію головним візуальним способом;

4) речові докази – це засіб доказування, який сприяє встановленню обставин, що мають істотне значення для правильного вирішення справи;

5) речові докази мають бути отримані судом з додержанням встановленого законом порядку, тобто процесуальним шляхом.

Відповідно до ч. 1 ст. 98 ЦПК України, речові докази до набрання рішенням у справі законної сили підлягають зберігання в матеріалах справи або за окремим описом здаються

до камери схову речових доказів суду. Якщо є певні труднощі у транспортуванні речових доказів до суду, вони підлягають детальному опису та зберігаються за їх місцезнаходженням (ч. 2 ст. 98 ЦПК України). За потреби такі докази можуть бути сфотографовані.

У разі неможливості доставки речових доказів до суду через їхню громіздкість або з інших причин закон дозволяє їх огляд за їхнім місцезнаходженням. Порядок проведення огляду, в тому числі й речових доказів, за їх місцезнаходженням описано вище.

Речові докази, що швидко псуються, негайно оглядаються судом з повідомленням про призначений огляд учасників справи. Неявка цих осіб не перешкоджає огляду речових доказів. За необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи, для участі в огляді речових доказів, що швидко псуються, може бути залучено свідків, перекладачів, експертів, спеціалістів, а також здійснено фотографування і відеозапис (ст. 86 ЦПК України).

Речові докази після огляду й дослідження їх судом повертаються особам, від яких вони були одержані, якщо такі особи заявили про це клопотання і якщо його задоволення можливе без шкоди для розгляду справи. Речові докази, що є об'єктами, які вилучені з цивільного обороту чи є обмежено оборотоздатними, передаються відповідним підприємствам, установам або організаціям. За клопотанням державних експертних установ такі речові докази можуть бути передані їм для використання в експертній та науковій роботі в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Речові докази повертаються особам, від яких вони були одержані, або передаються особам, за якими суд визнав право на ці речі, після набрання рішенням суду законної сили (ст. 99 ЦПК України).

Речові докази оглядаються судом або досліджуються ним іншим способом, а також пред'являються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках – також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким пред'явлено для ознайомлення речові докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання. Протоколи огляду речових доказів, складені в порядку забезпечення доказів,

виконання судового доручення або за результатами огляду доказів на місці, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні. Учасники справи можуть дати свої пояснення з приводу цих протоколів. Учасники справи можуть ставити питання з приводу речових доказів свідкам, а також експертам, спеціалістам, які їх оглядали (ст. 237 ЦПК України).

У цивільному процесі України речові докази виконують важливу роль у встановленні обставин справи та прийнятті судового рішення. Речові докази – це факти, обставини або документи, які мають прямий вплив на вирішення спору між сторонами.

ЦПК України встановлює правила зі збору, допустимості, оцінки та використання речових доказів під час судового розгляду. Важливо, аби докази були зібрані та представлені відповідно до вимог закону, щоби бути допущеними до розгляду судом.

Загальний результат судового розгляду залежатиме від того, наскільки ефективно сторони зможуть переконати суд у правильності своїх аргументів на підставі речових доказів. Успішна презентація та захист речових доказів можуть допомогти досягнути справедливого та обґрунтованого рішення суду.

3.3. Електронні докази

Електронні докази в цивільному процесі України стали неодмінною складовою сучасного правового простору, вплинувши на спосіб збирання, зберігання та представлення доказів у судових справах. Завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій електронні докази відіграють значну роль у встановленні фактів, розгляді спорів та прийнятті обґрунтованих рішень.

У цивільному процесі, що регулюється ЦПК України, електронні докази представляють собою різноманітні форми інформації, що можуть бути збережені та передані у цифровому форматі. Вони можуть складатися з електронних документів, електронних повідомлень, електронних даних, відео- та аудіо-записів та іншого електронного контенту.

Зростаюча кількість справ, де виникає необхідність у розгляді електронних доказів, вимагає від суддів, адвокатів та інших учасників справи додаткових знань зі сфери електронної

доказової бази. Компетентне використання електронних доказів може забезпечити точність та об'єктивність розгляду справи, а також сприяти швидкому й ефективному судочинству.

Відповідно до ч. 1 ст. 100 ЦПК України, **електронними доказами** є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи, зокрема електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

А. Каламайко виділяє такі специфічні ознаки електронних засобів доказування:

- необхідність застосування технічних і програмних засобів через неможливість їх сприйняття без використання зазначених засобів;

- наявність технічного носія інформації та специфічних реквізитів технічного характеру, які необхідно врахувати при дослідженні та оцінці таких доказів. Технічний носій може бути використано багаторазово, при цьому інформація в електронній формі здатна легко його змінювати без втрати змісту в силу особливостей створення та зберігання такої інформації. В контексті електронних засобів доказування неможливо вести мову про «оригінал» у звичному розумінні, оскільки всі електронні копії є ідентичними²⁰.

Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до ЗУ «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Законом може бути передбачено інший порядок засвідчення електронної копії електронного доказу.

²⁰ Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 8.

Згідно з п. 15 ст. 1 ЗУ «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», **електронний підпис** – це електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис.

Кваліфікований електронний підпис має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис, та володіє презумпцією відповідності власноручному підпису (ч. 4 ст. 18 ЗУ «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»)²¹.

Статтею 7 ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено, що оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, в тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до ЗУ «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги».

У разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожен із електронних примірників вважається оригіналом електронного документа.

Якщо автором створюються ідентичні за документарною інформацією та реквізитами електронний документ і документ на папері, кожен із документів є оригіналом і має однакову юридичну силу.

Оригінал електронного документа повинен давати змогу довести його цілісність та справжність у порядку, передбаченому законодавством, а у визначених законодавством випадках може бути пред'явлений у візуальній формі відображення, в тому числі у паперовій копії.

Правовий статус електронного документа та його копії визначено ст. 8 ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг». Юридична сила та допустимість електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму.

²¹ Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII (редакція від 01.12.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19> (дата звернення: 10.11.2023)

Електронний документ не може бути застосовано як оригінал:

- свідоцтва про право на спадщину;
- документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів;
- в інших випадках, передбачених законом²².

Учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом.

Учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу. Якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Слід також розмежовувати такі поняття, як «паперова копія електронного доказу» та «електронна копія паперового доказу». Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду в справі за № 922/51/20 констатував, що учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, посвідчених електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису. При цьому електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом. Таким чином, Верховний Суд дійшов висновку, що учасник справи на обґрунтування своїх вимог і заперечень має право подати суду електронний доказ в таких формах: 1) оригінал; 2) електронна копія, засвідчена електронним цифровим підписом; 3) паперова копія, посвідчена в порядку,

²² Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 10.11.2023)

передбаченому законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, однак є однією з форм, у якій учасник справи має право подати електронний доказ, який є засобом встановлення даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи²³.

Електронні докази, які неможливо доставити до суду, *оглядаються за їх місцезнаходженням*. Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду. У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням, можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис. Суд за заявою учасника справи чи з власної ініціативи може оглянути вебсайт (сторінку), інші місця збереження даних у мережі Інтернет з метою встановлення та фіксування їхнього змісту. За потреби для проведення такого огляду суд може залучити спеціаліста. Суд може призначити експертизу для встановлення та фіксування змісту вебсайту (сторінки), інших місць збереження даних у мережі Інтернет за умови, якщо це потребує спеціальних знань і не може бути здійснено судом самостійно або зі залученням спеціаліста (ст. 85 ЦПК України).

Суд під час розгляду справи повинен *безпосередньо дослідити докази* у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами. Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення. Електронні докази оглядаються в судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених ЦПК України, і пред'являються учасникам справи за їхнім клопотанням, а за необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам (ст. 229 ЦПК України).

²³ Постанова Верховного Суду від 29.01.2021 р. у справі № 922/51/20 про стягнення коштів. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=94517830&rd=100003781cb98b9943971f0cbd0c1d07035f69&d=5>.

Особи, яким пред'явлено для ознайомлення речові та електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання (ч. 1 ст. 237 ЦПК України).

Протоколи огляду речових та електронних доказів, складені в порядку забезпечення доказів, виконання судового доручення або за результатами огляду доказів на місці, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні. Учасники справи можуть дати свої пояснення з приводу цих протоколів. Учасники справи можуть ставити питання з приводу речових та електронних доказів свідкам, а також експертам, спеціалістам, які їх оглядали (ст. 237 ЦПК України).

Електронні письмові документи досліджуються в порядку, передбаченому для дослідження письмових доказів за ст. 235 ЦПК України.

Відтворення звукозапису, демонстрація відеозапису та їх дослідження проводяться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально підготовленому для цього, з відображенням у протоколі судового засідання особливостей оголошуваних матеріалів і зазначенням часу демонстрації. Після цього суд заслуховує пояснення учасників справи (ст. 238 ЦПК України).

Відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису, що мають приватний характер, а також їх дослідження проводиться за правилами щодо оголошення і дослідження змісту особистого листування і телеграфних повідомлень лише за згодою осіб, визначених ЦК України (ч. 8 ст. 7, ст. 236, ч. 1 ст. 238 ЦПК України).

Оригінали або копії електронних доказів *зберігаються в суді в матеріалах справи*. За клопотанням особи, яка надала суду оригінал електронного доказу на матеріальному носії, суд повертає такий матеріальний носій, на якому міститься оригінал доказу, цій особі після дослідження вказаного електронного доказу, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи, або після набрання судовим рішенням законної сили. У матеріалах справи залишається засвідчена суддею копія електронного доказу або витяг з нього (ст. 101 ЦПК України).

Завдяки використанню електронних доказів стало можливим значно збільшити швидкість та ефективність судових

процесів, а також знизити витрати на розгляд справ. Використання електронних документів, електронних повідомлень, електронної пошти, записів в Інтернеті, цифрових фотографій та відео допомагає забезпечити більш точну, доступну та зрозумілу інформацію для сторін і суду.

Однак разом із перевагами електронних доказів виникають й певні виклики. Найважливішим із них є необхідність забезпечення їхньої автентичності та цілісності, щоб уникнути можливості підробки доказів або їх недостовірного змісту. Судам потрібно ретельно перевіряти джерело та достовірність електронних доказів, щоб забезпечити справедливість рішення.

3.4. Висновок експерта.

Висновок експерта в галузі права

Висновок експерта має важливе значення в цивільному процесі України, оскільки він є ключовим доказом, що базується на спеціальних знаннях і досвіді експерта. В цивільних справах, де іноді необхідно вирішити складні технічні, наукові або фахові питання, висновок експерта допомагає сторонам та суду з'ясувати обставини, що стосуються справи.

Висновок експерта містить аргументовану думку професіонала, що дослідив конкретну проблему, яка підлягає розгляду в суді. Цей документ стає не тільки важливим доказом у вирішенні справи, а й допомагає сторонам краще розібратися в технічних аспектах, які можуть бути незрозумілими для осіб без фахового досвіду. Оскільки експертні висновки базуються на об'єктивних наукових і фахових дослідженнях, вони забезпечують обґрунтовані та авторитетні доводи, які впливають на ухвалення судового рішення. Відповідальність експерта полягає в тому, щоб усунути можливі перекручення чи спотворення фактів, забезпечити достовірність та адекватність висновку.

Правове значення висновку експерта в цивільному процесі надзвичайно важливе. Він визнається спеціалістом у відповідній галузі та надає змогу сторонам і суду зробити обґрунтоване рішення з урахуванням об'єктивної та професійної думки фахівця.

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблених в результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складені у порядку, визначеному законодавством (ч. 1 ст. 102 ЦПК України).

Судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду²⁴.

С. Васильєв вказує на те, що, розглядаючи поняття висновку експерта, доцільно ґрунтуватися на двох положеннях:

1) враховувати особливості прояву у висновку експерта тих вимог, які пред'являються в цивільному процесі до доказу взагалі;

2) виділити в процесуальній природі висновку експерта ознаки, які властиві тільки цьому виду доказів, зокрема такі:

а) наявність і використання спеціальних знань експерта – як необхідний елемент висновку експерта;

б) проведення експертного дослідження і подання висновку тільки за його результатами;

в) безпосередній висновок експерта – як особливий процесуальний документ, що має певну структуру та зміст;

г) експерт – як джерело цього виду доказів і його процесуальне становище, яке закріплено в законі;

ґ) проведення експертизи – як єдиний визначений законом спосіб одержання висновку експерта.

На відміну від інших видів доказів, факти, викладені у висновку експерта, вирізняються тим, що мають більше гарантій достовірності. Це пояснюється низкою об'єктивних факторів: незаінтересованістю та об'єктивністю експерта, науковим характером відомостей, що містяться у висновку, можливістю через іншого експерта повторно перевірити результати первісної експертизи та ін.²⁵.

²⁴ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 10.11.2023)

²⁵ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 169–170.

Відповідно до ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу», судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

До проведення судових експертиз (обстежень і досліджень), крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. Судовому експерту забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки та пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

До фахівця у відповідній галузі знань, який проводить судову експертизу, застосовуються положення ЗУ «Про судову експертизу» щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень розділу III цього Закону.

Не може залучатися до проведення судової експертизи та виконання обов'язків судового експерта особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, а також та, яка має незняту або непогашену судимість, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта.

Інші обставини, що забороняють участь особи як експерта в судочинстві, передбачаються процесуальним законодавством.

Незалежно від виду судочинства та підстави проведення експертизи судовий експерт зобов'язаний:

1) провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;

2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;

3) заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Інші обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право:

1) подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо експертиза призначена судом або органом досудового розслідування, або ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи;

2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Інші права судового експерта встановлюються процесуальним законодавством.

Судовий експерт на підставах і в порядку, передбачених законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності.

Судовий експерт може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку²⁶.

²⁶ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 10.11.2023)

Під час розгляду цивільних справ може виникнути необхідність у проведенні різних видів експертиз: судово-психіатричної, почеркознавчої, авторознавчої, технічної експертизи документів, технічної експертизи матеріалів і засобів відеозвукозапису, будівельно-технічної, бухгалтерської, товарознавчої тощо.

Цивільне процесуальне законодавство розрізняє *комісійну, комплексну, додаткову і повторну експертизи*.

Відповідно до ст. 111 ЦПК України, **комісійна експертиза** проводиться не менш як двома експертами одного напрямку знань. Якщо за результатами проведених досліджень думки експертів збігаються, вони підписують єдиний висновок. Експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності. Наприклад, комісійна експертиза може застосовуватися в цивільному процесі для розв'язання складних спорів, пов'язаних із експертизою певних об'єктів або подій.

Комплексна експертиза – це експертиза, яка проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань (ч. 1 ст. 112 ЦПК України).

Це особливий вид експертизи, який використовується у випадках, коли необхідно одночасно досліджувати декілька питань, пов'язаних з однією справою, та отримати комплексний висновок від експертів.

У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. За результатами проведених досліджень, узагальнення та оцінки отриманих результатів експертами складається та підписується єдиний висновок, у якому формулюється загальний висновок щодо поставлених на вирішення експертизи питань. У разі виникнення розбіжностей між експертами оформлюються окремі висновки з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності (ч.ч. 2, 3 ст. 112 ЦПК України).

Так, комплексна експертиза застосовується в цивільному процесі для вирішення складних спорів, коли потрібно дослідити декілька аспектів питання.

Комплексна експертиза допомагає забезпечити більш повне та глибоке розуміння питань, що розглядаються у справі, і сприяє обґрунтованому прийняттю судових рішень.

Додаткова експертиза – це експертиза, яка проводиться за умови, якщо висновок експерта визнано неповним або неясним; судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам) (ч. 1 ст. 113 ЦПК України).

Це вид експертизи, який призначається за рішенням суду або іншого компетентного органу для уточнення чи доповнення попереднього експертного висновку.

Відповідно до п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах», висновок визнається неповним, якщо експерт дослідив не всі подані йому об'єкти чи не дав вичерпні відповіді на поставлені перед ним питання; незрозумілим вважається висновок, який нечітко викладений або має невизначений, неконкретний характер. У випадках, коли виникає необхідність провести дослідження нових об'єктів або тих же об'єктів щодо інших обставин справи, суд призначає нову експертизу, яка не є додатковою²⁷.

Повторна експертиза – це експертиза, яка проводиться, якщо висновок експерта визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи чи викликає сумніви в його правильності; судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам) (ч. 2 ст. 113 ЦПК України).

Це вид експертизи, який призначається за рішенням суду або іншого компетентного органу з метою перевірки, доповнення чи зміни попереднього експертного висновку, що був представлений раніше.

Повторна експертиза – додаткове дослідження, яке здійснюється з тим, щоби перевірити, уточнити або змінити попередній експертний висновок, що був наданий раніше. Її призначають у разі появи сумнівів сторін справи або суду

²⁷ Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

у відповідності попереднього висновку дійсності або для уточнення певних питань.

Порядок призначення експертизи. Відповідно до ст. 103 ЦПК України, *суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:*

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності.

За потреби суд може призначити декілька експертиз, додаткову чи повторну експертизу. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза). Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом.

Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування і встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права. Висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи. Висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи. Суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку.

Про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, в якій зазначає підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій (яким) доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи. Якщо суд доручає проведення експертизи кільком експертам чи експертним установам, суд в ухвалі призначає провідного експерта або експертну установу.

Ухвала про призначення експертизи направляється особам, яким доручено проведення експертизи, та учасникам справи. Об'єкти та матеріали, що підлягають дослідженню, направляються особі, якій доручено проведення експертизи (провідному експерту або експертній установі). За необхідності суд може заслухати експерта щодо формулювання питання, яке потребує з'ясування, та за його клопотанням дати відповідні роз'яснення щодо поставлених питань. Суд повідомляє учасників справи про вчинення зазначених дій, проте їх неявка не перешкоджає вчиненню цих дій (ст. 104 ЦПК України).

Законодавство встановлює **випадки обов'язкового призначення експертизи судом** (ст. 105 ЦПК України). Зокрема, призначення експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б однієї зі сторін, якщо у справі необхідно встановити:

- характер і ступінь ушкодження здоров'я;
- психічний стан особи;
- вік особи, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Згідно зі ст. 108 ЦПК України, експертиза проводиться в судовому засіданні або поза межами суду, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень, або якщо об'єкт досліджень неможливо доставити до суду, або якщо експертиза проводиться за замовленням учасника справи. У разі якщо суд призначив проведення експертизи експертній установі, керівник такої установи доручає проведення експертизи одному або декільком експертам. Ці експерти надають висновок від свого імені і несуть за нього особисту відповідальність.

Експерт повинен забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо експертне дослідження пов'язане з повним чи частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей:

- 1) призначений судом експерт має одержати на його проведення відповідний дозвіл суду, який оформляється ухвалою;
- 2) залучений учасником справи експерт має повідомити відповідного учасника справи про наслідки проведення

експертного дослідження, передбачені цим Кодексом, та одержати письмовий дозвіл на його проведення.

Висновок експерта. У висновку експерта має бути зазначено: коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, а також, за наявності, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертові, які матеріали експерт використав. Інші вимоги до висновку експерта можуть бути встановлені законодавством. У висновку експерта має бути зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом – також про відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Якщо експерт під час підготовки висновку встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право включити до висновку свої міркування про ці обставини (ч.ч. 6–8 ст. 102 ЦПК України).

Оцінюючи висновок експерта, слід зважати, що він не є обов'язковим для суду і оцінюється судом згідно зі ст. 110 ЦПК України за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

Відповідно до п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 «Про судову експертизу у кримінальних та цивільних справах», у разі якщо в справі щодо одного й того ж предмета проведено декілька експертиз, зокрема й комплексну, комісійну, додаткову чи повторну, суд повинен дати оцінку кожному висновку з погляду всебічності, повноти й об'єктивності експертного дослідження. Такій оцінці підлягають також окремі висновки експертів-членів комісійної чи комплексної експертизи, які не підписали спільний висновок. Висновок експерта, як і будь-який інший доказ у справі, не має для суду наперед установленого значення. Не повинна надаватися перевага висновку експертизи лише тому, що вона проведена фахівцем у певній галузі (експертом), проведена комісійно, повторно, експертом авторитетної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи тощо.

Відповідно до цієї ж Постанови, у процесі перевірки й оцінки експертного висновку суд повинен з'ясувати:

- чи було додержано вимоги законодавства під час призначення та проведення експертизи;
- чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі;
- компетентність експерта і чи дотримався він меж своїх повноважень;
- достатність поданих експертів об'єктів дослідження;
- повноту відповідей на порушені питання та їх відповідність іншим фактичним даним;
- узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи;
- обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи.

Незгода суду з висновком експерта має бути мотивована у рішенні чи ухвалі²⁸.

Висновок експерта в галузі права. Відповідно до ст. 73 ЦПК України, як експерт із питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь і є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом. Законодавством не визначено і не конкретизовано методик чи стандартів діяльності експерта з права. Такі особи не вносяться до жодного реєстру, не атестуються, їхня діяльність не ліцензується, до їх працевлаштування чи трудового стажу жодних вимог не встановлено.

Висновок експерта у галузі права – це офіційний документ, який містить результати дослідження, аналіз та наукову оцінку об'єкта експертизи, висловлення думки або висновку про певне питання в галузі права, яке потребує професійної експертної оцінки. Висновок експерта має бути чітким, обґрунтованим і підтвердженим доказовими матеріалами.

Учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо:

- 1) застосування аналогії закону чи аналогії права;

²⁸ Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі.

Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи (ст. 114 ЦПК України).

Експерт у галузі права в цивільному процесі має право:

- ознайомлюватися з матеріалами справи;
- заявляти клопотання про надання йому додаткової інформації у справі, якщо надання висновку призначено судом;
- викладати у правовому висновку виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;
- бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів, у ситуації, що потребує висновку;
- на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із наданням висновку і викликом до суду;
- знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі в судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями;
- брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Обов'язками експерта в галузі права в цивільному процесі є такі:

- з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи;
- надати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання.

Висновок не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду.

Суд може посилатися в рішенні на висновок експерта як на джерело відомостей, які в ньому містяться, і повинен дійти самостійних висновків щодо відповідних питань.

Згідно з ЦПК України, висновок експерта є одним із доказів у судовому процесі та має велике значення для прийняття обґрунтованого і справедливого рішення суду.

3.5. Показання свідків, порядок їх дослідження.

Імунітет свідка

Показання свідків виконують важливу роль у встановленні обставин справи та правильного розв'язання спорів між сторонами. Їх показання мають істотний вплив на прийняття судових рішень і визначення правомірності дій сторін у цивільних справах. Тому дослідження свідчень, забезпечення їхньої достовірності вважається надзвичайно вагомим аспектом судочинства.

Відповідно до ч. 1 ст. 90 ЦПК України, **показання свідка** – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини.

Я. Калмикова до особливостей показань свідків відносить такі: 1) свідки володіють інформаційними даними про факти, які підлягають встановленню; 2) за джерелом отримання – це особистий вид доказу, тому що сприймається фізичною особою; 3) інформація знаходиться у свідомості суб'єкта пізнання; 4) інформація сприймалася суб'єктом двома шляхами – безпосередньо та опосередковано; 5) незамінність свідка (навіть у випадку сприйняття інформації не одним свідком); 6) не виключається можливість висловлення суджень свідка; 7) порядок надання показань починається з проголошення присяги; 8) показання надаються у формі вільної розповіді; 9) відсутність інтересу у результатах розгляду справи²⁹.

Якщо показання свідка ґрунтуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані. За відсутності можливості допитати особу, яка надала первинне повідомлення, показання з чужих слів не може бути допустимим доказом факту чи обставин, на доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджується іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами ЦПК України.

Виклик свідка здійснюється за заявою учасника справи. У заяві про виклик свідка зазначаються його ім'я, місце проживання (перебування) або місце роботи, обставини, які він може підтвердити. Заява про виклик свідка має бути подана

²⁹ Калмикова Я. С. Показання свідка як засіб доказування в адміністративно-судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 119.

до або під час підготовчого судового засідання, а якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження – до початку першого судового засідання у справі.

В ухвалі про відкриття провадження у справі або в іншій ухвалі, якою суд вирішує питання про виклик свідка, суд попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання чи відмову від давання показань на вимогу суду (ст. 91 ЦПК України). Свідок зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом і надати пояснення щодо обставин справи.

Відповідно до ст. 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом³⁰.

Особливості допиту сторін, третіх осіб та їх представників. Сторони, треті особи та їхні представники за їхньою згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено ЦПК України, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи.

Пояснення сторін та осіб, які беруть участь у справі, бувають у формі: твердження; визнання; заперечення.

Твердженнями називають відомості про факти, які відповідають процесуальним інтересам стверджуючої сторони або іншої особи, що бере участь у справі. Вони характерні для будь-якої цивільної справи: сторони та треті особи стверджують ті обставини, на яких засновують свої вимоги і заперечення.

Під **визнанням** розуміють згоду з твердженням, на якому інша сторона обґрунтовує свої вимоги або заперечення. Так, відповідно до ст. 206 ЦПК України, позивач може відмовитися від позову, а відповідач – визнати позов на будь-якій стадії провадження у справі, зазначивши про це в заяві по суті справи або в окремій письмовій заяві.

Розрізняють такі види визнання:

а) *судове* (зроблене стороною або третьою особою в судовому засіданні або в письмовій заяві, адресованій суду)

³⁰ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254/96=ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

і *позасудове* (зроблене за межами процесуального відношення). Позасудове визнання не є доказом у справі та не враховується судом;

б) *повне* (визнання всіх фактів, на які посилається інша сторона або третя особа) і *часткове* (визнання лише одиничних фактів);

в) *усне* (зроблене в усній формі) та *письмове* (зроблене в письмовій формі). Водночас мовчання (незаперечування фактів) визнанням не вважається;

г) *просте* (повне беззастережне визнання факту) і *кваліфіковане* (визнання факту із застереженням). Скажімо, відповідач визнає факт спричинення шкоди позивачу, але посилається на те, що він виник через необережність самого потерпілого. Особа, яка зробила кваліфіковане визнання, зобов'язана довести зроблене нею застереження³¹.

Заперечення – це пояснення, в якому заперечуються факти, наведені іншими особами, які беруть участь у справі. Відповідно до ч. 1 ст. 178 ЦПК України, у відзиві відповідач викладає заперечення проти позову. Після одержання копій ухвали про відкриття провадження у справі і позовної заяви відповідач має право подати до суду письмовий відзив на позов, у якому викласти свою позицію щодо заперечення проти позовних вимог із зазначенням доказів, що підтверджують його незгоду з позовними вимогами.

Відзив на позов – найбільш поширений тактичний прийом захисту. Заперечуючи проти позову, відповідач не лише захищається, а й створює умови для якісної роботи суду, допомагає встановити характер спірних правовідносин, закон, який їх регулює, факти, які необхідно встановити і які лежать в основі вимог і заперечень, коло осіб, що мають брати участь у справі. Таким чином, скориставшись своїм правом подати письмове заперечення проти позову, відповідач дасть змогу судді попередньо і всебічно зорієнтуватися в характері спору, який буде предметом судового розгляду. Вимоги щодо змісту, форми та порядку подання відзиву на позов визначені в ст. 178 ЦПК України.

³¹ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 188.

Письмове опитування учасників справи як свідків.

Учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше *десяти запитань* іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. Учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. На запитання до учасника справи, який є юридичною особою, відповіді надає її керівник або інша посадова особа за його дорученням.

Відповіді на запитання подаються до суду учасником справи – фізичною особою, керівником або іншою посадовою особою юридичної особи у формі заяви свідка не пізніше як за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справі, що розглядається в порядку спрощеного провадження, – до першого судового засідання. Копія такої заяви свідка у той самий строк надсилається учаснику справи, який поставив письмові запитання.

У заяві свідка зазначаються ім'я (прізвище, ім'я та по батькові), місце проживання (перебування) та місце роботи свідка, поштовий індекс, реєстраційний номер облікової картки платника податків свідка (за його наявності) або номер і серія паспорта, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти (за наявності), відповіді на питання щодо обставин справи, про які відомо свідку, джерела обізнаності свідка щодо цих обставин, а також підтвердження свідка про обізнаність зі змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань. Якщо поставлене запитання пов'язане з наданням відповідних доказів, що підтверджують відповідні обставини, учасник справи разом із поданням заяви свідка надає копії відповідних письмових чи електронних доказів.

Учасник справи має право відмовитися від надання відповіді на поставлені запитання:

- 1) з підстав, визначених статтями 70, 71 ЦПК України;
- 2) якщо поставлене запитання не стосується обставин, що мають значення для справи;
- 3) якщо учасником справи поставлено більше десяти запитань.

За наявності підстав для відмови від відповіді учасник справи повинен повідомити про відмову іншого учасника та суд у строк для надання відповіді на запитання.

Суд за клопотанням іншого учасника справи може визнати підстави для відмови відсутніми та зобов'язати учасника справи надати відповідь (ст. 93 ЦПК України).

ЦПК України детально регламентує порядок допиту свідків у судовому засіданні. Кожен свідок має допитуватися окремо. Свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи. Перед допитом свідка головуєчий встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки зі сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від дачі показань. Відмова від давання показань приймається судом шляхом постановлення ухвали (ст. 230 ЦПК України).

Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуєчий під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводить його до присяги: «Я (ім'я, по батькові, прізвище) присягаю говорити правду, нічого не приховуючи і не спотворюючи». Текст присяги підписується свідком. Підписаний свідком текст присяги та розписки приєднуються до справи.

Відповідно до ч. 7 ст. 230 ЦПК України, допит свідка розпочинається з пропозиції суду розповісти все, що йому особисто відомо у справі, після чого першою ставить питання особа, за заявою якої викликано свідка, а потім інші учасники справи в черговості, передбаченій п. 3 ч. 5 ст. 227 ЦПК України.

Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити свідкові питання в будь-який час його допиту. Головуючий у судовому засіданні та інші судді мають право з'ясовувати суть відповіді свідка на питання учасників справи, а також ставити питання свідку після закінчення його допиту учасниками справи. Головуючий має право за заявою учасників справи знімати питання, поставлені свідку, якщо вони за змістом ображають честь чи гідність особи, є навідними або не стосуються предмета розгляду.

Кожний допитаний свідок залишається в залі судового засідання до закінчення розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін. Свідок може бути

допитаний повторно в тому самому або наступному засіданні за його власною заявою, заявою сторін та інших учасників справи або з ініціативи суду. Під час дослідження інших доказів свідкам можуть ставити питання сторони, інші учасники справи, суд. Суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях.

Свідок, який не може прибути у судове засідання внаслідок хвороби, старості, інвалідності або з інших поважних причин, допитується судом у місці його проживання (перебування).

Закон встановлює обов'язкову усну форму показань свідків. Це забезпечує безпосередність їхнього сприйняття, дає можливість суду шляхом питань одержати від свідка найповніші відомості, правильно оцінити, наскільки показання свідка правдиві та достовірні.

Відповідно до ст. 231 ЦПК України, свідок, даючи показання, може користуватися записами лише в тих випадках, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими даними, які важко зберегти в пам'яті. Ці записи подаються судові та учасникам справи і можуть бути приєднані до справи за ухвалою суду.

Допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей.

Свідкам, які не досягли *шістнадцятирічного віку*, головуючий роз'яснює обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, і не приводить до присяги. Особи, зазначені в частині першій цієї статті, можуть з дозволу суду ставити свідкові питання, а також висловлювати свою думку стосовно особи свідка, змісту його показань.

У виняткових випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин справи, на час допиту осіб, які не досягли *вісімнадцятирічного віку*, зі зали судового засідання за ухвалою суду може бути видалений той чи інший учасник справи. Після повернення цієї особи до зали судового засідання головуючий повідомляє її про показання цього свідка

і надає можливість ставити йому питання. Свідок, який не досяг *шістнадцятирічного віку*, після закінчення його допиту видаляється зі зали судового засідання, крім випадків, коли суд визнав необхідною присутність цього свідка в залі судового засідання (ст. 232 ЦПК України).

Оголошення показань свідків. У разі відкладення розгляду справи показання свідків, зібрані за судовими дорученнями в порядку забезпечення доказів під час допиту їх за місцем проживання, або показання, дані ними у судовому засіданні, в якому було ухвалено скасоване рішення, повинні бути оголошені і досліджені в судовому засіданні, в якому ухвалено рішення, якщо участь цих свідків у новому судовому засіданні є неможливою. Учасники справи мають право висловити своє ставлення до цих показань і дати щодо них свої пояснення.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює обмеження, що перешкоджають виклику і допиту певних осіб як свідків. Таке обмеження використання показань свідків зветься імунітетом свідків.

Імунітет свідка – це надане свідкові право відмовитися від дачі показань через *родинні відносини або службові обов'язки або нездатність особи через фізичні або психічні недоліки правильно сприймати факти або давати про них правильне показання.*

О. Ткаля вважає, що імунітет свідка є особливою формою правового імунітету, яка полягає у звільненні певної особи, котра підлягає допиту як свідка, від обов'язку свідчити проти себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, усиновлених, усиновителів, а також у прямій забороні допитувати окремих осіб як свідків, що є гарантією здійснення публічних функцій протидії злочинності та залучення громадськості до процесу вирішення правових спорів³².

Залежно від обсягу показань імунітет можна поділити на *повний і частковий*. **Повне** право відмови означає, що свідок повністю може відмовитися від дачі показань

³² Ткаля О. В. Правовий імунітет в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. С. 5–6.

по суті справи (наприклад, імунітет родичів). У разі **часткового** звільнення від дачі показань свідок може лише по окремих питаннях відмовитися від показань (скажімо, з питань, що становлять таємницю).

Так, фізична особа не має права відмовитися давати показання, крім показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (це чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), що можуть тягнути юридичну відповідальність для неї або членів сім'ї чи близьких родичів. Особа, яка відмовляється давати показання, зобов'язана повідомити причини відмови (ст. 71 ЦПК України).

Згідно зі ст. 70 ЦПК України, *не можуть бути допитані як свідки:*

1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання;

2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг медіації під час проведення позасудового врегулювання спору, – про такі відомості;

3) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;

4) судді та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, що стала відома судді під час врегулювання спору за його участю;

5) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно зі законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.

Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв – без згоди дипломатичного представника.

Допит зазначених осіб проводиться лише на їх прохання або з їхньої згоди.

Назагал правильне дослідження показань свідків є ключовим чинником для забезпечення справедливості та об'єктивності в цивільному процесі України.

Питання для самоперевірки

1. Що таке докази в цивільному процесі України і яка їх роль у розгляді справи?
2. Які засоби встановлення фактичних даних можуть бути використані для доведення аргументів сторін у цивільному процесі?
3. Які види доказів можуть бути представлені в суді і як вони допомагають розв'язати суперечливі питання між сторонами?
4. Як забезпечується компетентне дослідження доказів судом і яке значення мають висновки експертів?
5. Які права та обов'язки свідків у цивільному процесі і як забезпечується їх правдивість та недоступність для впливу сторін?
6. Яке значення мають документи і як дослідження їх допомагає з'ясувати факти у цивільних справах?
7. Як забезпечити збереження та достовірність доказів під час судового процесу?
8. Що означає імунітет свідка; хто не може бути допитаний як свідок?
9. Які обов'язки експерта у галузі права в цивільному процесі?
10. Які є види доказування в цивільному процесі?
11. Які є випадки обов'язкового призначення експертизи судом?

Рекомендована література

1. Бойчук Р. В. Ознаки письмових доказів у доктрині цивільного процесу. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2023. № 1. С. 319–323.
2. Гетманцев М. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 19–23.
3. Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 472 с.
4. Доказування та докази в цивільному судочинстві : навчально-методичний посібник / Н. Ю. Голубева, І. В. Андронов, Н. В. Волкова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 68 с.

5. Дяченко С. В., Шевчук В. Р. Електронні засоби доказування в цивільному процесі. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 145–153.
6. Кройтор В. А. Експертиза з питань права в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2019. С. 110–114.
7. Кройтор В. А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113–117.
8. Лезін Є. Є. Особливості подання доказів у цивільному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 261–262.
9. Сафонова Т. Р., Моїсеєнко Д. М. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71. Т. 1. С. 137–139.
10. Симбірська Є. В. Теорія доказування у цивільному судочинстві: сучасний правовий вимір. *Юридичний вісник*. 2019. № 2. С. 98–104.
11. Черниш Т. В., Волкова Д. М. Доказування в цивільному процесі: теоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 252–254.

Глава 13

СУДОВІ ВИКЛИКИ І ПОВІДОМЛЕННЯ

1. Види, зміст, порядок надсилання судових повісток
2. Вручення судових повісток
3. Оголошення про виклик

1. Види, зміст, порядок надсилання судових повісток

Право на справедливий судовий розгляд забезпечується належним повідомленням осіб, які беруть участь у справі, про місце і час його розгляду та вирішення.

Суд викликає учасників справи у судове засідання або для участі у вчиненні процесуальної дії, якщо визнає їх явку обов'язковою. Суд повідомляє учасників справи про дату, час і місце судового засідання чи вчинення відповідної процесуальної дії, якщо їх явка є необов'язковою.

Надсилання (вручення) учасникам судового процесу судових викликів і повідомлень має **мету**:

- 1) завчасно і належно повідомити учасників цивільної справи про дату, час і місце судового засідання за їх участю;
- 2) створити умови для належної підготовки, вчасної та повноцінної участі учасників справи у розгляді та вирішенні цивільної справи за їх участю;
- 3) повідомити про обов'язковість/необов'язковість участі учасників цивільної справи у розгляді та вирішенні цивільної справи¹.

Існують такі види судових повісток:

1) **судові повістки про виклик**. Судові виклики здійснюються *судовими повістками про виклик*, які надсилаються учасникам справи, явка яких є обов'язкова (ч. 3 ст. 128 ЦПК України).

¹ Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 313.

Зміст судової повістки регулює ст. 129 ЦПК України. Так, судова повістка про виклик у суд повинна містити:

- ім'я фізичної особи чи найменування юридичної особи, якій адресується повістка;
- найменування та адресу суду;
- зазначення місця, дня і часу явки за викликом;
- назву справи, за якою робиться виклик;
- зазначення, як хто викликається особа (як позивач, відповідач, третя особа, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач);
- зазначення, чи викликається особа в судове засідання чи у підготовче судове засідання, а в разі повторного виклику сторони у зв'язку з необхідністю надати особисті пояснення – про потребу надати особисті пояснення;
- у разі необхідності – пропозицію учаснику справи подати всі раніше не подані докази;
- зазначення обов'язку особи, яка одержала судову повістку в зв'язку з відсутністю адресата, за першої можливості вручити її адресату;
- роз'яснення про наслідки неявки залежно від процесуального статусу особи, яка викликається (накладення штрафу, примусовий привід, розгляд справи за відсутності, залишення заяви без розгляду), і про обов'язок повідомити суд про причини неявки.

Відповідно до ч. 5 ст. 128 ЦПК України, судова повістка про виклик повинна бути вручена з таким розрахунком, щоб особи, які викликаються, мали достатньо часу для явки в суд і підготовки до участі в судовому розгляді справи, але не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання.

Вручення повістки пізніше як за п'ять днів до початку судового засідання є підставою для відкладення розгляду справи відповідно до ст. 240 ЦПК України. Порушення граничного строку вручення повістки про виклик є підставою для апеляційного оскарження судового рішення за ст. 376 ЦПК України²;

2) судові повістки-повідомлення. Здійснюються *судовими повістками-повідомленнями*, які надсилаються учасникам справи з приводу вчинення процесуальних дій, у яких участь цих осіб не є обов'язкова (ч. 4 ст. 128 ЦПК України).

² Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. С. 168.

Судова повістка-повідомлення повинна містити:

- найменування та адресу суду;
- назву справи;
- зазначення процесуального статусу особи, яка повідомляється;
- вказівку про те, яку дію буде вчинено, місце, дату і час її вчинення, а також про те, що участь у її вчиненні для цієї особи не є обов'язковою.

Якщо разом зі судовою повісткою надсилаються копії відповідних документів, у повістці має бути зазначено, які документи надсилаються і про право особи, яка повідомляється, подати заперечення та відповідні докази на їх підтвердження.

Судова повістка-повідомлення повинна бути вручена завчасно (ч. 5 ст. 128 ЦПК України) та з розрахунком, щоб особи, які викликаються, мали достатньо часу для явки в суд і підготовки до участі в судовому розгляді справи.

Обов'язок сповіщати осіб, що беруть участь у справі, про час і місце судового засідання або вчинення окремих процесуальних дій покладено на судову інстанцію, а саме секретаря судового засідання (п.1 ч. 1 ст. 67 ЦПК України).

Судові повістки учасникам справи надсилаються:

- на офіційну електронну адресу відповідного учасника справи у разі наявності у нього офіційної електронної адреси;
- разом із розпискою рекомендованим листом з повідомленням про вручення у випадку, якщо відсутня офіційна електронна адреса;
- через кур'єрів за адресою, зазначеною стороною чи іншим учасником справи;
- у справах про видачу обмежувального припису – телефонограмою, телеграмою, засобами факсимільного зв'язку, електронною поштою або повідомленням через інші засоби зв'язку (зокрема мобільного), які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику.

Учасники судового процесу *можуть бути викликані в суд також:*

- стороною чи її представником за їхньою згодою (судова повістка видається стороні або її представнику для вручення відповідним учасникам судового процесу);
- безпосередньо в суді, а в разі відкладення розгляду справи про дату, час і місце наступного засідання може бути повідомлено під розписку.

Відповідно до ч. 13 ст. 128 ЦПК України, повідомлення про призначення справи до розгляду та про дату, час і місце проведення судового засідання чи проведення відповідної процесуальної дії може здійснюватися судом з використанням засобів мобільного зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику. Такий варіант повідомлення учасника справи допускається процесуальним законодавством у разі відсутності офіційної електронної адреси та технічної можливості.

Згідно з Порядком надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі, затвердженим Наказом Державної судової адміністрації України від 23.01.2023 р. № 28, відповідальним працівником апарату суду формується текст судового виклику в автоматизованій системі документообігу суду. Текст судового виклику засобами цієї автоматизованої системи документообігу суду надсилається учаснику судового процесу із застосуванням месенджера на його телекомунікаційний засіб; стан доставки учаснику судового процесу судового виклику в електронній формі (статус, дата та час) автоматично зазначається у відповідному електронному реєстрі; за неможливості надсилання судового виклику з використанням месенджера такий судовий виклик направляється у формі SMS-повідомлення.

SMS-повідомлення – це судові повістки про виклик до суду, які надсилаються судом учаснику судового процесу у вигляді SMS-повідомлення на його номер мобільного телефону. Однак надсилання таких судових повідомлень буде вважатися належним чином зробленим повідомленням учасника про розгляд справи у разі наявності в матеріалах справи його письмової заяви про намір отримання судової повістки в електронному вигляді за допомогою SMS-повідомлення. Аналогічно така практика може застосовуватися також при надсиланні повідомлень за допомогою електронного сервісу «Електронний суд», якщо особа під час реєстрації виявила бажання використовувати цей функціонал³.

³ Тюфтій П. Я. Електронні судові повістки – прогресивні плоди розвитку новітніх інформаційних технологій в судовій системі. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовтня 2020 р.) / редкол. : О. В. Щербанюк та ін. Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 52–53.

Якщо учасники справи не надали інформацію про свої адреси, судові повістки можуть надсилатися:

1) *юридичним особам та фізичним особам-підприємцям* – за адресою місцезнаходження (місця проживання), що зазначена в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань;

2) *фізичним особам, які не мають статусу підприємців*, – за адресою їх місця проживання чи місця перебування, зареєстрованою у встановленому законом порядку.

Якщо позов виник у зв'язку з діяльністю *представництва або філії юридичної особи*, судова повістка направляється за її місцезнаходженням або за місцезнаходженням представництва чи філії юридичної особи.

Якщо особа не проживає за адресою, повідомленою суду, судова повістка може бути надіслана за місцем її роботи (ч. 6 ст. 130 ЦПК України).

Що стосується *свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів*, то вони викликаються (повідомляються) телефонограмою, телеграмою, за допомогою факсимільного зв'язку, електронною поштою або повідомленням через інші засоби зв'язку (зокрема мобільного), які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику (ч. 9 ст. 128 ЦПК України).

Розшук відповідача. Відповідно до ст. 132 ЦПК України, якщо місце перебування відповідача в справах за *позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи*, невідоме, суд ухвалою оголошує його розшук. Розшук проводиться органами Національної поліції України, а витрати на його проведення стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду.

2. Вручення судових повісток

Повістки можуть вручатися вручно або через електронні засоби зв'язку.

Днем вручення судової повістки є:

1) *день вручення судової повістки під розписку (п. 1 ч. 8 ст. 128 ЦПК України)*. Розписка про одержання судової повістки є формою фіксації факту її одержання особою, якій вона

адресована, з обов'язковим визначенням відповідної дати та власним підписом особи⁴.

Судові повістки, адресовані фізичним особам, вручаються їм під розписку, а юридичним особам – відповідній службовій особі, яка розписується про одержання повістки. Вручення судової повістки представникові учасника справи вважається врученням повістки і цій особі. Розписки з поміткою про дату вручення судової повістки в той самий день особами, які її вручали, повертаються до суду (ч.ч. 1, 2, 5 ст. 130 ЦПК України).

Якщо учасник справи перебуває під вартою або відбуває покарання у виді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, арешту, повістка та інші судові документи вручаються йому під розписку адміністрацією місця утримання учасника справи, яка негайно надсилає розписку та письмові пояснення цього учасника справи до суду.

Відповідно до п. 9 розділу VI Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої Наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 8149, розписки осіб, які одержали судові виклики і повідомлення, долучаються до матеріалів судової справи. Водночас до автоматизованої системи документообігу суду вносяться відомості про факт вручення документів адресатові та дату отримання судом повідомлення;

2) день отримання судом повідомлення про доставлення судової повістки на офіційну електронну адресу особи (п. 2 ч. 8 ст. 128 ЦПК України). Процесуальне законодавство надає можливість надсилати судові повістки на офіційну електронну адресу. Водночас законодавче визначення поняття «офіційна електронна адреса» наразі відсутнє. За наявними законодавчими ініціативами, під нею пропонується розуміти адресу електронної пошти юридичної особи та фізичної особи-підприємця, що використовується для офіційного листування в електронному вигляді та є незмінною до внесення запису про державну реєстрацію припинення юридичної особи,

⁴ Хотинська-Нор О. Інститут судових повісток у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 35.

припинення підприємницької діяльності фізичної особи⁵. Якщо повістку надіслано на офіційну електронну адресу пізніше 17 години, повістка вважається врученою у робочий день, наступний за днем її відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про її доставлення;

3) *день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати судову повістку чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, повідомленою цією особою суду (п. 3 ч. 8 ст. 128 ЦПК України)*. Однак, відповідно до ч. 3 ст. 130 ЦПК України, якщо особу, якій адресовано судову повістку, не виявлено в місці проживання, повістку під розписку вручають будь-кому з повнолітніх членів сім'ї, які проживають разом з нею. У такому випадку особа, якій адресовано повістку, вважається належним чином повідомленою про час, дату і місце судового засідання, вчинення іншої процесуальної дії. У разі відсутності адресата (будь-кого з повнолітніх членів його сім'ї) особа, яка доставляє судову повістку, негайно повертає її до суду з поміткою про причини невручення.

У випадку відмови адресата одержати судову повістку особа, яка її доставляє, робить відповідну помітку на повістці і повертає її до суду. Особа, яка відмовилася одержати судову повістку, вважається повідомленою;

4) *день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, що зареєстровані у встановленому законом порядку, якщо ця особа не повідомила суду іншої адреси (п. 4 ч. 8 ст. 128 ЦПК України)*. Відповідно до ст. 131 ЦПК України учасники судового процесу зобов'язані повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) або місцезнаходження під час провадження справи. Також учасники процесу повинні повідомляти про зміну номерів телефонів, факсів, адреси електронної пошти або іншої аналогічної інформації.

У разі відсутності заяви про зміну місця проживання або місцезнаходження судова повістка надсилається учасникам

⁵ Хотинська-Нор О. Інститут судових повісток у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 35.

справи, які не мають офіційної електронної адреси та за відсутності можливості сповістити їх за допомогою інших засобів зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику, на останню відому судові адресу і *вважається доставленою, навіть якщо учасник судового процесу за цією адресою більше не проживає або не знаходиться.*

Учасники судового процесу зобов'язані повідомляти суд про причини неявки в судове засідання. У разі неповідомлення суду про причини неявки вважається, що учасники судового процесу не з'явилися в судове засідання без поважних причин.

Відповідно до п. 9 розділу VI Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 8149, судові виклики та повідомлення, що повернулись у зв'язку з неврученням їх адресатові, долучаються до матеріалів судової справи. До автоматизованої системи документообігу суду вносяться відомості про факт невручення документів адресатові та дату отримання судом повідомлення.

3. Оголошення про виклик

Через оголошення на офіційному вебсайті судової влади України викликаються до суду відповідач, третя особа, свідок, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, а також заінтересована особа у справах про видачу обмежувального припису (ч. 11 ст. 128 ЦПК України).

Оголошення про виклик має містити:

- ім'я фізичної особи чи найменування юридичної особи, якій адресується повістка;
- найменування та адресу суду;
- зазначення місця, дня і часу явки за викликом;
- назву справи, за якою робиться виклик;
- зазначення, як хто викликається особа (як позивач, відповідач, третя особа, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач);
- зазначення, чи викликається особа в судове засідання чи у підготовче судове засідання, а в разі повторного виклику сторони у зв'язку з необхідністю надати особисті пояснення – про потребу надати особисті пояснення;

– у разі необхідності – пропозицію учаснику справи подати всі раніше не подані докази;

– роз'яснення про наслідки неявки залежно від процесуального статусу особи, яка викликається (накладення штрафу, примусовий привід, розгляд справи за відсутності, залишення заяви без розгляду), і про обов'язок повідомити суд про причини неявки.

Оголошення на офіційному вебсайті судової влади України повинно бути розміщене не пізніше ніж *за десять днів*, а в разі розгляду справи про видачу обмежувального припису – *не ізніше 24 годин* до дати відповідного судового засідання. З опублікуванням оголошення про виклик особа вважається повідомленою про дату, час і місце розгляду справи.

Порядок публікації оголошень на вебпорталі судової влади України визначається Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему.

Питання для самоперевірки

1. Чим судова повістка про виклик відрізняється від повістки-повідомлення?

2. За яких умов виклик за допомогою sms-повідомлення вважатиметься належною формою доведення учасникам справи про час і місце судового засідання?

3. Який зміст повістки про виклик та повістки-повідомлення?

4. Яким чином у судові засідання викликаються свідки, експерти, перекладачі, спеціалісти?

5. Які настануть наслідки, якщо учасник судового процесу не повідомить про зміну місця свого проживання?

6. Чи допускається можливість вручення повістки через неповолітніх членів сім'ї?

7. У яких випадках проводитиметься розшук відповідача? Хто вправі оголосити відповідача в розшук?

8. У яких випадках відповідач, третя особа, свідок викликати-муться до суду через оголошення на офіційному вебсайті судової влади України?

Рекомендована література

1. Про затвердження Положення про автоматизовану систему документообігу суду : Рішення Ради суддів України від 26.11.2010 р. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr030414-10#Text>
2. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>
3. Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text>
4. Хотинська-Нор О. Інститут судових повісток у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 32–37.

ЗАХОДИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ

1. **Поняття, ознаки та види заходів процесуального примусу**
1. Попередження та видалення зі залу судового засідання
2. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом
3. Привід свідка і штраф як заходи процесуального примусу

1. Поняття, ознаки та види заходів процесуального примусу

У цивільному процесі України забезпечення ефективного та правильного вирішення спорів і розгляд справ є важливим завданням. Однак не завжди сторони дотримуються добровільності та співпраці в процесі збирання доказів і здійснення необхідних дій. Це може призводити до унеможливлення або ускладнення розгляду справи та затримки у правосудді.

Щоб забезпечити ефективний хід процесу та виконання рішень суду, в цивільному процесі передбачено застосування заходів процесуального примусу. Ці заходи дають можливість суду забезпечити виконання своїх рішень і змусити сторони додержуватися вимог процесуального законодавства.

Цивільне процесуальне законодавство закріплює заходи процесуального примусу, що спрямовано на забезпечення виконання правил цивільного судочинства, а також надання суду правових інструментів для впливу на осіб, які порушують встановлені в суді правила.

Учасники цивільного судочинства повинні сумлінно користуватися належними їм процесуальними правами і виконувати процесуальні обов'язки. У випадку зловживання процесуальними правами або навмисного невиконання процесуальних обов'язків до учасників процесу можуть бути застосовані заходи процесуального примусу.

Цивільний процесуальний примус – це сукупність передбачених ЦПК України заходів примусового впливу, які покликані забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу та належне виконання завдань цивільного судочинства.

Заходи процесуального примусу – це процесуальні дії, що застосовуються за ухвалою суду до осіб, які своїми діями або бездіяльністю перешкоджають ефективному розгляду і вирішенню справ.

Метою застосування цивільно-процесуальних заходів примусу є припинення порушень процесуальних норм і забезпечення виконання окремими учасниками цивільного процесу своїх процесуальних обов'язків.

Процесуальний примус охоплює різного ступеня правові обмеження. Він повинен, *по-перше*, включати певні заходи процесуального примусу, межі ефективності в механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин, тобто бути оптимальним за результатами свого правового впливу. *По-друге*, загальна спрямованість примусу повинна визначатися завданнями, які має виконати судочинство як справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 2 ЦПК України).

У теорії цивільного процесуального права виділяють такі **ознаки заходів процесуального примусу**:

- 1) це різновид правового примусу;
- 2) їх застосування можливе тільки в рамках цивільного процесу;
- 3) суб'єктом застосування заходів процесуального примусу виступає суд;
- 4) види примусових процесуальних заходів визначені законом;
- 5) застосування заходів примусу допускається тільки до суб'єктів, вказаних у законі;
- 6) застосування заходів примусу здійснюється на підставі та в порядку, передбачених законом;
- 7) державно-владний характер відносин;
- 8) процесуальний примус може виявлятися у фізичному або психологічному впливі на певного учасника судочинства;
- 9) примус застосовується на підставі процесуального акта – ухвали;

10) сфера застосування процесуального примусу має обмежений характер і в цілому не характеризує специфіку правового регулювання у сфері цивільного судочинства¹.

На підставі цих ознак заходи процесуального примусу можна визначити як сукупність передбачених нормами процесуального законодавства заходів примусового впливу, які застосовуються судом до порушників процесуальної дисципліни та спрямовані на створення належних умов для ефективного виконання завдань цивільного судочинства.

Проблема заходів процесуального примусу відображена в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, що затверджена Указом Президента від 10.05.2006 р. № 361. Згідно з п. 6 розділу 4 Концепції, необхідно посилити відповідальність учасників процесу за недобросовісне користування процесуальними правами та за невиконання процесуальних обов'язків (наприклад, за навмисне зволікання процесу). Формами відповідальності можуть бути не лише основні заходи процесуального примусу, а й застосування судом стягнень за невиконання вимог суду, покладання на учасників процесу відшкодування судових витрат у підвищеному розмірі. Під час вибору виду і меж процесуальної відповідальності за судом закріплювалась необхідність урахувувати ступінь тяжкості вчиненого процесуального порушення і можливість звільнення від процесуальної відповідальності та її пом'якшення².

У ЦПК України присвячено заходам процесуального примусу главу 9, у якій закріплено їх систему та зміст. Відповідно до ст. 143 ЦПК України, заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених ЦПК України випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод

¹ Васильєв С. В. Цивільний процес України : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2013. С. 230.

² Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>.

у здійсненні судочинства. Заходи процесуального примусу застосовуються судом шляхом постановлення ухвали.

До заходів процесуального примусу законодавець відносить (ст. 144 ЦПК України):

- 1) попередження;
- 2) видалення зі залу судового засідання;
- 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом;
- 4) привід;
- 5) штраф.

Застосування до особи заходів процесуального примусу не звільняє її від виконання обов'язків, встановлених ЦПК України.

Проте слід також враховувати той факт, що суд, окрім заходів процесуального примусу, має також й інші важелі впливу на недобросовісних суб'єктів процесуальних відносин. До таких інших способів протидії зловживанню процесуальними правами, що передбачені процесуальним законодавством, належать:

– повернення позовної заяви, скарги, клопотання, залишення їх без розгляду – у разі подання позову-двійника (позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав). При цьому судовий збір за подання позову-двійника не повертається;

– покладення на сторону судових витрат повністю або частково, незалежно від результатів вирішення спору – у разі зловживання стороною чи її представником процесуальними правами або якщо спір виник унаслідок неправильних дій сторони;

– забезпечення судових витрат – враховуючи конкретні обставини справи, суд за клопотанням відповідача має право зобов'язати позивача внести на депозитний рахунок суду грошову суму для забезпечення можливого відшкодування майбутніх витрат відповідача на професійну правничу допомогу та інших витрат, які має понести відповідач у зв'язку з розглядом справи (забезпечення витрат на професійну правничу допомогу), якщо позов має ознаки завідомо безпідставного або інші ознаки зловживання правом на позов;

– постановлення окремої ухвали – суд може постановити окрему ухвалу в разі зловживання процесуальними правами,

порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (зокрема, якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або в разі іншого порушення законодавства адвокатом чи прокурором (ст. 262 ЦПУ України)³.

Заходи процесуального примусу – це важливий інструмент, що використовується в цивільному процесі для забезпечення виконання процесуальних вимог, змушення сторін діяти відповідно до правил процесу та забезпечення реалізації судових рішень.

Суть заходів процесуального примусу полягає в тому, що судом можуть застосовуватися певні санкції, які впливають на поведінку сторін у судовому процесі. Ці заходи спрямовані на забезпечення додержання правил процесу та забезпечення ефективності судочинства.

2. Попередження та видалення зі залу судового засідання

У процесі розгляду судових справ і забезпечення додержання процесуальних норм суди та інші компетентні органи можуть стикатися зі ситуаціями, коли сторони участі в цивільному процесі не виконують обов'язкових вимог, не діють відповідно до правил судочинства або ухиляються від виконання судових рішень. З метою забезпечення ефективності правосуддя та забезпечення справедливості стосовно всіх учасників судового процесу законодавство України передбачає механізм застосування заходів процесуального примусу.

Серед заходів процесуального примусу в цивільному процесі України особливе місце займають попередження та видалення зі зали судового засідання. Ці заходи допомагають усунути порушення дисципліни, забезпечити належний порядок під час судових слухань та гарантувати реалізацію судової влади.

³ Цивільний процес України : підручник для студ. ВНЗ / за ред. Є. О. Харитонової, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Київ : Істина, 2012. С. 207.

Процесуальний порядок застосування попередження і видалення зі залу судового засідання врегульовано ст. 145 ЦПК України. Відповідно до цієї статті, учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого застосовується попередження, а в разі повторного вчинення зазначених дій – видалення зі залу судового засідання. Згідно з ч. 4 ст. 214 ЦПК України, головуючий вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку.

Попередження – це роз'яснення порушнику про те, що його поведінка не відповідає встановленим у суді правилам і що йому слід припинити вчинення подібних дій, інакше до нього буде вжито більш суворої примусовий захід.

Змістом попередження є інформування особи про здійснення нею протиправної поведінки і вимога до особи про те, від яких дій вона мусить утриматися або які дії вона повинна виконати для припинення правопорушення.

Відповідно до п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 13.06.2007 р. № 8 «Про незалежність судової влади», неповага до суду може виражатися у злісному ухиленні від явки в суд свідка, потерпілого, позивача, відповідача, у непідкоренні зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуючого, порушенні порядку під час судового засідання, а також у вчиненні будь-ким інших дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил⁴.

Попередження може бути застосовано судом до учасників цивільного процесу (осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу) та осіб, які не є учасниками процесу і присутні в судовому засіданні. Підставою застосування попередження є порушення порядку в судовому засіданні або невиконання розпоряджень головуючого. Порушення порядку в судовому засіданні або невиконання розпоряджень головуючого може виявлятися і у формі дій, і у формі бездіяльності. Порядок поведінки в судовому засіданні учасників процесу,

⁴ Про незалежність судової влади : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13.06.2007 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07>.

а також осіб, які не є учасниками процесу, передбачає наявність писаних і неписаних (моральних, звичаєвих) правил поведінки, яких слід дотримуватися в судовому засіданні, а також результат дотримання цих правил. Вони зводяться до підпорядкування всіх своїх дій відповідним розпорядженням головуючого та неперешкоджання нормальному перебігу судового засідання. Застосування до особи попередження оформляється ухвалою суду, яка заноситься в журнал судового засідання і не підлягає оскарженню.

Суддя (головуючий) звертає увагу порушника на протиправні дії, що стали підставою для попередження, і оголошує про те, що в разі повторного вчинення такого порушення або його продовження цю особу буде видалено зі залу судового засідання. Попередження може бути застосоване до широкого кола осіб: як до учасників судового процесу, так і до всіх інших осіб, присутніх у судовому засіданні.

Головуючий у судовому засіданні застосовує заходи примусу негайно після вчинення порушення. Якщо, скажімо, під час дослідження доказів особи, які беруть участь у справі, без дозволу головуючого, ставлять запитання, вигукують репліки чи іншим чином порушують порядок у судовому засіданні, суддя оголошує про застосування заходу примусу, вказуючи на суб'єкта, якого стосується цей захід, і мотивуючи своє рішення. Секретар фіксує ухвалу в журналі судового засідання, після чого суд продовжує дослідження доказу⁵.

Видалення із залу судового засідання *полягає у застосуванні судом офіційного трипису до особи-порушника покинути зал судового засідання.* Видалення зі залу судового засідання може бути застосоване у разі повторного вчинення порушення порядку або невиконання присутніми особами розпоряджень головуючого.

Зміст цього заходу процесуального примусу полягає в позбавленні права учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, знаходитись у залі судового засідання. Стаття 145 ЦПК України пов'язує цей захід

⁵ Цивільне процесуальне право України : підручник / В. М. Коссак, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік ; за заг. ред. В. М. Коссака. Харків : Право, 2020. С. 265.

процесуального примусу тільки з видаленням зі залу судового засідання. Тому можна стверджувати, що його дія обмежена часом проведення процесуальних дій у судовому засіданні в цей момент, тобто до завершення розгляду справи, відкладення розгляду справи, зупинення провадження у справі.

Видалення із залу судового засідання, як і попередження, застосовується до осіб, які беруть участь у справі, інших учасників цивільного процесу, а також осіб, які не є учасниками цивільного процесу, але присутні в судовому засіданні, у разі повторного невиконання розпоряджень головуючого чи повторного порушення порядку під час судового засідання. Повторність виникає тільки в тому разі, коли особа, до якої вже застосовувалось попередження за порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого, вчиняє аналогічне порушення вдруге в межах одного судового засідання.

Видалення зі залу судового засідання є заходом припинення порушення, оскільки фактично унеможливлює подальше порушення встановленого порядку цією особою.

Частина 2 ст. 145 ЦПК України окремо передбачає наслідки видалення зі залу судового засідання перекладача в разі повторного порушення ним порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого. У випадку повторного порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого перекладачем суд оголошує перерву і надає час для його заміни.

Під час вибору того чи іншого заходу процесуального примусу, зокрема й під час застосування видалення зі залу судового засідання, суд має зважати на правові наслідки, що настають у зв'язку із застосуванням цього заходу процесуального примусу, щоб воно не стало апеляційним чи касаційним приводом для оскарження рішення. Відтак застосування вказаного заходу процесуального примусу до осіб, які беруть участь у справі, позбавляє їх процесуальних прав у сфері доказування та впливу на розвиток процесу. Особливо суд повинен зважати на застосування цього заходу до законних представників, оскільки наслідком їх видалення є позбавлення права на захист.

Щодо інших учасників цивільного судочинства, то під час видалення зі залу судового засідання їхні процесуальні права

обмежуються меншою мірою. Водночас суд повинен зважати, що видалення свідка, експерта, спеціаліста може вплинути на можливість встановлення того чи іншого факту, що має значення для вирішення справи.

Видалення зі залу судового засідання інших осіб, присутніх у судовому засіданні, не позбавляє їх процесуальних прав, оскільки вони ними не наділялись, та не впливає на ухвалення рішення у справі.

Отже, застосування попередження дає змогу попередити можливі порушення дисципліни та сформулювати в учасників судового засідання усвідомлення необхідності додержання встановлених правил. Видалення зі залу судового засідання, своєю чергою, застосовується в ситуаціях, коли учасник судового процесу поводить себе неадекватно, заважає розгляду справи або порушує гідність судочинства. Ці заходи допомагають підтримувати авторитет суду, забезпечують розгляд справи в об'єктивних умовах та сприяють дотриманню принципів справедливого судочинства.

Натомість важливо пам'ятати, що застосування попереджень і видалення має бути обґрунтованим, пропорційним та здійснюватися відповідно до вимог законодавства. Забезпечення балансу між правом на захист та необхідністю забезпечення справедливості є ключовим аспектом у застосуванні цих заходів. Також варто звернути увагу на необхідність інформування учасників процесу про можливі наслідки застосування процесуального примусу.

3. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом

Важливим заходом процесуального примусу, який забезпечує належне збирання та дослідження доказів, є тимчасове вилучення доказів для дослідження судом. Завдяки цьому заходу суд може тимчасово вилучати матеріальні докази, документи чи інші об'єкти, які є необхідними для правильного й повного розгляду справи. Таке вилучення дає змогу забезпечити доступ до об'єктивної та вичерпної інформації, яка може вплинути на рішення суду, та гарантує забезпечення прав і законних інтересів сторін.

Тимчасове вилучення доказу для дослідження його судом – це захід процесуального примусу, який забезпечує належне дослідження й оцінку доказів судом, застосовується до особи, яка без поважних причин не надала письмові чи речові докази, що були витребувані судом, і полягає в їх видаленні органами виконавчої служби у примусовому порядку.

Відповідно до ч. 1 ст. 146 ЦПК України, у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів державним виконавцем для дослідження судом.

Керуючись принципом офіційного з'ясування всіх обставин у справі, суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати докази або з власної ініціативи витребувати докази, яких, на його думку, не вистачає. Суб'єкт владних повноважень повинен подати суду всі наявні у нього матеріали, що можуть бути використані як докази у справі. В разі невиконання цього обов'язку суд витребує ці матеріали. У випадку невиконання особою, в якій знаходяться докази, вимог ухвали про витребування доказів суд має застосувати захід процесуального примусу у вигляді тимчасового вилучення доказів для дослідження судом.

Поважною причиною неподання доказів до суду є встановлені законом обмеження або спеціальний порядок їх надання. Це стосується нотаріальної, адвокатської, банківської таємниці. У цих випадках суд повинен керуватися не лише процесуальним законодавством, а й положеннями спеціальних нормативних актів. Наприклад, порядок розкриття нотаріальної таємниці регулюється ст. 8 ЗУ «Про нотаріат», адвокатської таємниці – ст. 22 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», банківської таємниці – ст. 62 ЗУ «Про банки і банківську діяльність».

Умовою застосування цього заходу процесуального примусу є наявність ухвали суду про витребування письмових чи речових доказів (ч. 2 ст. 146 ЦПК України), яка має характер владного правозастосовного акта, на підставі якого виникає обов'язок у певної особи надати суду витребуваний доказ або повідомити про причини його неподання. За невиконання

цього обов'язку без поважних причин суд виносить ухвалу про тимчасове вилучення письмового чи речового доказу, яка є підставою примусового здійснення цього обов'язку.

Постановляючи ухвалу про тимчасове вилучення доказів, суд повинен ужити заходів, щоб були вилучені саме ті докази, які входять до предмета доказування у конкретній справі. З цією метою в ухвалі обов'язково зазначається назва або детальний опис письмового, речового чи електронного доказу, який підлягає примусовому вилученню. Також ухвала повинна містити: повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові – для фізичних осіб) особи, в якій знаходиться доказ, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, номери засобів зв'язку й адреси електронної пошти, за наявності; підстави проведення його тимчасового вилучення; кому доручається вилучення.

Ухвала про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом є виконавчим документом, підлягає негайному виконанню та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом.

Особа, яка подає клопотання про тимчасове вилучення доказів, повинна це врахувати і вказати всю необхідну інформацію. У протилежному випадку суд відмовляє у задоволенні таких клопотань. Наприклад, Ухвалою Печерського районного суду м. Києва від 22 січня 2018 року у справі № 757/15496/16-ц. було відмовлено у задоволенні клопотання представника позивача про тимчасове вилучення доказів на підставі того, що у ньому не вказано ідентифікаційний код юридичної особи, що міститься в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, та не зазначено кому доручається вилучення цих документів⁶.

Описаний захід забезпечує належний розгляд справи та збирання об'єктивних і вичерпних доказів, які є необхідними для прийняття справедливих та обґрунтованих рішень суду.

⁶ Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 22.01.2018 р. Справа № 757/15496/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень України*. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72174498>.

Аналіз ролі тимчасового вилучення доказів показує, що цей захід є необхідним у випадках, коли сторони процесу не можуть або не бажають представити необхідні матеріали для дослідження, що ускладнює процедуру збирання інформації та може негативно вплинути на правильність судового вирішення. Завдяки тимчасовому вилученню доказів реально забезпечити доступ до релевантних даних і матеріалів, які можуть бути критичними для розгляду справи.

Основними перевагами тимчасового вилучення доказів є можливість уникнення порушення прав і законних інтересів сторін, забезпечення об'єктивності та справедливості розгляду справи, а також гарантування ефективного збирання доказів для прийняття обґрунтованого рішення. Важливим аспектом є врахування обмежень та гарантій, які передбачені законодавством, щоб забезпечити баланс між правом на захист і необхідністю забезпечення справедливості.

4. Привід свідка і штраф як заходи процесуального примусу

Ефективне проведення цивільного процесу залежить від належної участі сторін та доведення їхніх доводів. Однак іноді сторони, свідки чи інші учасники процесу можуть не виявляти достатньої волі або зацікавленості для участі в судових процедурах.

З метою забезпечення повноцінного розгляду справи та додержання правил цивільного процесу використовуються заходи процесуального примусу, серед яких особливе місце займають «привід свідка» та «штраф».

Привід свідка – це захід, який може застосовуватися для забезпечення з'явлення свідка на судове засідання та його доповіді. Штраф – це санкція, яка може бути накладена на учасника процесу за порушення процесуальних правил або вказівок суду.

Дослідження важливості приводу свідка та штрафу для забезпечення додержання правил судочинства і забезпечення справедливості допоможе зрозуміти їх роль у процесі забезпечення ефективності й дієвості цивільного процесу.

Привід свідка – це захід процесуального примусу, який забезпечує належне дослідження й оцінку доказів судом, що може

бути застосовано до свідка, який ухиляється від явки до суду, і полягає в примусовому доставленні (припровадженні) його в судове засідання органами Національної поліції України з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення для дачі показань.

Відповідно до ч. 1 ст. 147 ЦПК України, належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився на судові засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через відповідні органи Національної поліції України з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення.

Привід свідка оформляється ухвалою суду, яка повинна містити:

- 1) ім'я фізичної особи, яка підлягає приводу;
- 2) місце проживання, роботи чи навчання;
- 3) підстави застосування приводу;
- 4) коли і куди ця особа має бути доставлена;
- 5) кому доручається здійснення приводу.

Умовою постановлення ухвали суду про привід свідка є наявність *таких підстав*:

- 1) особа має статус свідка у процесі;
- 2) свідок викликаний належним чином;
- 3) свідок не з'явився на судові засідання;
- 4) свідок не повідомив про причини неявки або причини неявки не є поважними.

Ухвала про привід свідка передається для виконання до відповідного органу Національної поліції України за місцем провадження в справі або за місцем перебування (проживання, роботи, навчання) особи, яка підлягає приводу. На підставі п. 27 ч. 1 ст. 23 ЗУ «Про Національну поліцію», поліція відповідно до покладених на неї завдань здійснює привід у виконавчому провадженні, тому працівники поліції на підставі цього пункту зобов'язані виконати таку ухвалу⁷.

У ч. 4 ст. 147 ЦПК України законодавець наводить вичерпний перелік осіб, до яких не може бути застосовано привід. Так, у цивільному судочинстві не підлягають приводу в суд

⁷ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення 10.11.2023)

особи, які за законом не можуть бути допитані як свідки (ст. 70 ЦПК), малолітні та неповнолітні особи, вагітні жінки, особи з інвалідністю I і II груп, особи, які доглядають дітей віком до шести років або дітей з інвалідністю.

Важливо зазначити, що примусові заходи застосовуються з дотриманням процесуальних гарантій, а саме права свідка на захист і можливість ознайомитися з усіма матеріалами справи, що стосуються його свідчень. Примусові заходи є допоміжним інструментом для забезпечення публічності та об'єктивності розгляду судових справ.

Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і в розмірі, встановлених законом.

Процесуальний порядок застосування штрафу як заходу процесуального примусу передбачений у ст. 148 ЦПК України. Підставами для застосування штрафу є:

1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від учинення дій, покладених судом на учасника судового процесу;

2) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству;

3) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;

4) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи в установленій судом строк;

5) порушення заборон щодо використання портативних аудіотехнічних пристроїв, здійснення фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису під час врегулювання спору за участю судді (ч. 9 ст. 203 ЦПК України).

Суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу в сумі від 0,3 до 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

У випадку повторного чи систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи неодноразового зловживання процесуальними правами, повторного чи систематичного неподання витребуваних судом доказів без поважних

причин або без їх повідомлення, тривалого невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів суд з урахуванням конкретних обставин стягує в дохід державного бюджету з відповідного учасника судового процесу або відповідної іншої особи штраф у сумі від 1 до 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 2 ст. 148 ЦПК України).

Оскільки ухвала суду про стягнення штрафу є виконавчим документом, то вона також повинна відповідати вимогам, які висуваються законодавцем до виконавчого документа. За такими ухвалами стягувачем є Державна судова адміністрація України. На відміну від ухвал про застосування інших заходів процесуального примусу, ухвала про стягнення штрафу може бути оскаржена в апеляційному порядку. Постанова апеляційного суду, прийнята за результатами перегляду ухвали про накладення штрафу, є остаточною і оскарженню не підлягає. Так само не підлягає оскарженню ухвала Верховного Суду про стягнення штрафу (ч. 4 ст. 148 ЦПК України).

Отже, судовий штраф у дохід держави має на меті дисциплінувати учасників процесу та осіб, присутніх у судовому засіданні, забезпечити своєчасний захист порушених прав. Штраф виступає мірою юридичної відповідальності за вчинення цивільного процесуального правопорушення, тобто за неповагу до суду чи зловживання процесуальними правами, оскільки є невиконанням обов'язків, встановлених актами й розпорядженнями суду. При цьому треба визнати, що так званою потерпілою особою тут вважається не певний учасник процесу, а встановлений законом порядок здійснення судом як органом державної влади своїх повноважень у цивільному судочинстві. Саме тому штраф має стягуватися на користь держави як публічний захід відповідальності⁸.

Важливо підкреслити, що застосування примусових заходів, таких як привід і штраф, мусить здійснюватися з дотриманням процесуальних гарантій та прав свідка на захист. Ці заходи слугують забезпеченню присутності свідка, а також

⁸ Луспенник Д. Д. Законність, обґрунтованість і справедливність судового рішення – основні чинники авторитету судової влади (коментар). *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 1. С. 10–12.

сприяють наданню достовірних і повних свідчень, що впливає на об'єктивний розгляд справи судом.

Заходи процесуального примусу відіграють важливу роль у забезпеченні публічності, дотриманні процесуальних строків та встановленню істини під час судового процесу. Відповідне використання цих заходів допомагає створити рівні умови для всіх сторін процесу та сприяє ефективному вирішенню судових справ.

Питання для самоперевірки

1. Що розуміють під заходами процесуального примусу в цивільному процесі України?
2. Яка основна мета та завдання заходів процесуального примусу?
3. Які законодавчі норми регулюють застосування заходів процесуального примусу в цивільному процесі України?
4. Що передбачає тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і які можливі наслідки цього заходу?
5. Які обмеження й гарантії встановлені законодавством при застосуванні заходів процесуального примусу?
6. Які переваги та недоліки використання заходів процесуального примусу в цивільному процесі?
7. Чим відрізняються заходи процесуального примусу від кримінального процесу та адміністративного процесу?
8. Як впровадження заходів процесуального примусу сприяє забезпеченню ефективності та справедливості цивільного процесу в Україні?

Рекомендована література

1. Волкова І. Штраф як захід процесуального примусу в цивільному судочинстві: практика Верховного Суду. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 3. С. 82–99.
2. Корунчак Н. А. Заходи процесуального примусу в цивільному та господарському судочинстві: правова природа. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 162–165.
3. Куцик К. Заходи процесуального примусу, які застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 19–23.

4. Куцик К. Класифікація заходів процесуального примусу у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 24–28.
5. Кучер В. О., Парасюк В. М., Бориславський Р. А. Правова природа заходів процесуального примусу в цивільному процесі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2023. № 2. С. 10–17.
6. Лавренчук О. В., Тильчик О. В. Загальні та спеціальні ознаки заходів процесуального примусу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 2. С. 38–44.
7. Рожнов О. В. Штраф у системі заходів процесуального примусу. *Право та інновації*. 2018. № 4. С. 84–89.
8. Селівон А. М. Застосування заходів процесуального примусу в разі неповідомлення суду про неможливість подати докази, вистребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 4. С. 23–28.

Глава 15

ПОЗОВ

1. Поняття, елементи позову
2. Види позовів
3. Письмові заяви учасників справи. Відзив, відповідь на відзив. Заяви, клопотання і заперечення: загальні вимоги до форми та змісту
4. Право на пред'явлення позову
5. Об'єднання і роз'єднання позовів
6. Розпорядження засобами захисту сторін
7. Заходи забезпечення позову

1. Поняття, елементи позову

Основним видом цивільного судочинства є позовне провадження, в якому розглядаються справи у спорах, що виникають зі сімейних, цивільних та інших правовідносин. Власне, значення позовного провадження пояснюється й тим, що всі цивільно-процесуальні норми, які визначають левову частку цивільного процесуального права, поширюються саме на справи позовного провадження.

Розгляд та вирішення цивільних справ у порядку позовного провадження регламентуються розділом 3 ЦПК України.

Позовне провадження – це врегульована нормами цивільного процесуального права діяльність суду та інших суб'єктів цивільних процесуальних відносин з розгляду та вирішення спорів про суб'єктивні права, свободи чи інтереси, що виникли з цивільних, сімейних, трудових, земельних та інших правовідносин.

Сутність позовного провадження полягає в тому, що суд перевіряє наявність чи відсутність права, у зв'язку з невизначеністю, оспорюваністю чи порушенням якого виник спір.

Метою позовного провадження є захист прав, свобод та інтересів шляхом їх визнання, присудження до вчинення певних дій або утримання від них, припинення чи зміни матеріального правовідношення.

Характерні ознаки позовного провадження охоплюють таке:

1) наявність сторін з протилежними матеріально-правовими інтересами у справі. Сторони іменуються «позивач» і «відповідач». Сторона може брати участь у справі як безпосередньо, так і через судового представника;

2) наявність матеріально-правового спору між сторонами, що стосується не лише фактичних обставин справи, а й самих матеріальних правовідносин;

3) сторони наділені рівними процесуальними правами – як загальними, так і спеціальними, – необхідними для захисту законних прав, свобод та інтересів;

4) склад учасників справи позовного провадження визначений ст. 42 ЦПК України;

5) формою звернення до суду з метою відкриття провадження у справі є позовна заява;

6) за подання позовної заяви ЗУ «Про судовий збір» встановлено ставки судового збору;

7) для стадії відкриття провадження у справі позовного характеру універсальні положення сформульовані щодо передумов права на пред'явлення позову, умов його реалізації, вимог до форми та змісту позовної заяви. Універсальними також є положення щодо наслідків недодержання зазначених вимог;

8) універсальними є правила позовного провадження щодо підготовчих процесуальних дій, визначених главою 3 розділу III ЦПК України, та правила розгляду цивільної справи по суті, встановлені главами 6–11 розділу III ЦПК України;

9) наявність установленого процесуального порядку діяльності суду, учасників справи та інших учасників судового процесу;

10) універсальними для позовних справ є загальні правила доказування;

11) саме в позовному провадженні повною мірою виявляється двосторонність цивільного процесу, а методи позовного захисту максимально характеризуються змагальністю, рівноправністю сторін, диспозитивністю;

12) характерними є такі процесуальні інститути, як відмова від позову, визнання позову, зустрічний позов, забезпечення позову, мирова угода, передання справи на розгляд третейського суду;

13) наявність характерних для цього виду провадження способів захисту права, визначених матеріальним правом, передусім ст. 16 ЦК України;

14) за результатами розгляду справи позовного провадження по суті суд ухвалює рішення суду, що може бути оскаржене в апеляційному порядку. Залежно від виду рішення суду воно може бути виконане в примусовому порядку¹.

Важливим складником позовного провадження є наявність позову. Позов – це належно оформлена вимога про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових та інших правовідносин.

Поняття позову пов'язане з поняттям позовного судочинства, в порядку якого здійснюється захист порушеного або оскарженого права.

Позов – це вимога заінтересованої особи, що ґрунтується на спірних матеріальних правовідносинах, про захист свого або чужого права чи законного інтересу, що підлягає розгляду та вирішенню у встановленому законом порядку.

О. Логінов та О. Штефан зазначають, що позов – це звернення через суд матеріально-правова вимога позивача до відповідача щодо захисту порушеного, оспорюваного чи невизнаного права або охоронюваного законом інтересу, яка розглядається у визначеному законом процесуальному порядку².

В. Бобрик у коментарі до ЦПК України пропонує розуміти під позовом належним чином процесуально оформлену матеріально-правову вимогу позивача до відповідача про захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів, що пред'являється через суд у порядку цивільного судочинства³.

¹ Цивільне процесуальне право України : підручник / В. М. Коссака, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік ; за заг. ред. В. М. Коссака. Харків : Право, 2020. С. 312–313.

² Логінов О. А., Штефан О. О. Цивільний процес України. Київ : Юрінком Інтер, 2012. С. 130.

³ Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2008. С. 266.

Визначення позову як вимоги про захист порушеного або оскаржуваного права чи охоронюваного законом інтересу дає змогу сформулювати істотні ознаки позову і позовної форми процесу.

Ознаками позову є:

1) наявність матеріально-правової вимоги, що впливає з порушеного або оскаржуваного права;

2) розгляд і вирішення цієї вимоги у встановленому законом процесуальному порядку;

3) наявність спору про право або законний інтерес;

4) наявність двох наділених законом рівними процесуальними правами сторін із протилежними матеріально-правовими інтересами;

5) наявність сторін, які сперечаються, і третьої, не заінтересованої у вирішенні справи особи, що передбачає змагальність і рівне правове положення тих, хто змагається.

Із цього очевидно, що позовна форма процесу – це форма змагальна. І навпаки, будь-яка змагальна форма процесу – позовна. Як і в будь-якому складному явищі, у позові прийнято виокремлювати його складові – елементи позову.

Елементи позову визначають його внутрішні специфічні ознаки, містять інформацію про суб'єктивне право, що потребує, на думку позивача, судового захисту, про фактичні обставини, на яких ґрунтується подана вимога. **Кожний позов складається з таких трьох елементів:**

- предмет позову;
- підстави позову;
- зміст позову.

Предмет позову – матеріально-правова вимога позивача до відповідача, щодо якої суд повинен ухвалити рішення.

Ця вимога повинна мати правовий характер, тобто бути врегульованою нормами матеріального права, а також підпадати під цивільну юрисдикцію суду. Наприклад, у позові про стягнення аліментів предметом позову буде стягнення певних платежів з відповідача, який добровільно не виконує свої обов'язки щодо позивача (ст.ст. 180, 198 СК України); у позові про розірвання договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням набувачем обов'язків за договором предметом буде вимога

позивача (відчужувача) розірвати зазначений договір (ст. 756 ЦК України) тощо.

Право визначення предмета позову належить позивачу, який сам обирає спосіб захисту свого права. Відповідно до ч. 3 ст. 49 ЦПК України, позивач до закінчення підготовчого засідання має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. Наприклад, позивач пред'явив позов тільки з вимогою про визнання правочину недійсним, не заявляючи вимог, пов'язаних із правовими наслідками задоволення позову судом. Змінивши предмет позову, позивач може вимагати від суду як визнання правочину недійсним, так і застосування наслідків його недійсності (проведення двосторонньої реституції, відшкодування збитків та моральної шкоди).

Від предмета позову слід відрізнити предмет спору, який називають об'єктом позову. Це те матеріальне благо, отримання якого вимагає позивач, наприклад, конкретне майно, грошові кошти, майнове право тощо. Об'єкт позову також можна змінити за допомогою зміни розміру позовних вимог, однак при цьому предмет позову не змінюється. Матеріально-правова вимога позивача має опиратися на підстави позову.

Підстави позову – обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги. Згідно з п. 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, в позовній заяві мають бути викладені обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги. Такі обставини становлять юридичні факти, передбачені гіпотезою матеріальної норми права, що регулює спірні правовідносини, з яких позивач виводить свої вимоги до відповідача. Вимога позивача до відповідача має ґрунтуватися на фактичних обставинах у справі.

Факти, що входять до підстав позову, традиційно у процесуальному праві *поділяють на три групи*:

– *правовстановлюючі факти*, тобто ті, що свідчать про наявність у позивача спірного матеріального права, за захистом якого він звертається до суду;

– *факти активної та пасивної легітимації*, що вказують на зв'язок відповідно позивача та відповідача зі спірними матеріально-правовими відносинами;

– *факти приводу до позову*, що є причиною звернення до суду (порушення суб'єктивного права позивача або втрата цим правом визначеності внаслідок дій відповідача).

Наприклад, у позові про стягнення аліментів на дитину фактами підстави позову будуть такі: наявність шлюбу між батьками (правоустановчий факт); народження дитини за час шлюбу (правоустановчий факт); запис відповідача батьком у свідоцтві про народження дитини (факт пасивної легітимації); проживання дитини з матір'ю (факт активної легітимації); залишення батьком сім'ї та не надання ним допомоги в утриманні дитини (факт приводу до позову).

Коло фактів, що входять до підстав позову, вказується позивачем у позовній заяві. Якщо позивач неповно вказав ці факти, суд має право запропонувати йому доповнити підстави позову, надати докази на підтвердження наявності або відсутності тих юридично значущих фактів, на які позивач не вказав через свою правову непоінформованість чи з інших причин. У підсумку належне коло фактів, що входять до підстав позову, визначається нормою матеріального права, що підлягає застосуванню у справі.

Підставу позову становлять *фактична і правова підстави*.

Фактична підстава позову – це юридичні факти, на яких ґрунтуються позовні вимоги позивача до відповідача. Як правило, підстава має складний фактичний склад. Ці юридичні факти, фактичні обставини становлять фактичну підставу позову.

Правова підстава позову – це посилання в позовній заяві на закони та інші нормативно-правові акти, на яких ґрунтується вимога позивача. Відповідно до ч. 3 ст. 49 ЦПК України, позивач до закінчення підготовчого засідання має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. Усі елементи позову перебувають у взаємозв'язку. Юридичні факти, що підтверджують суб'єктивне матеріальне право і є підставою позову, визначають водночас юридичну природу матеріально-правової вимоги, яка становить предмет позову. Відтак матеріально-правова вимога зумовлює процесуальну форму захисту – зміст позову.

Зміст позову – спосіб судового захисту, який позивач обрав для захисту свого права і який позивач просить застосувати суд. У позовній заяві обов'язково має бути зазначений зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб

(способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів – зміст позовних вимог щодо кожного з них (п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України).

Зміст позову визначається позивачем, зважаючи на спосіб судового захисту, передбаченого законом. **Способи захисту цивільних прав** перелічені в ч. 2 ст. 16 ЦК України, зокрема, це:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках⁴.

Елементи позову мають певне значення:

– елементи позову індивідуалізують позов, дають змогу встановити тотожність позовів, яка має значення для недопущення існування декількох судових рішень за одним спором;

– виділення елементів позову є необхідним для здійснення судом контролю за реалізацією позивачем свого процесуального права на зміну позову; відповідно до ст. 49 ЦПК України, позивач має право до закінчення підготовчого засідання змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви; у справі, що розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, зміна предмета або підстав позову допускається не пізніше ніж за п'ять днів до початку першого судового засідання у справі;

⁴ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 09.11.2023)

– підстава позову визначає предмет доказування у справі, встановлюючи межі обов'язку позивача з доведення фактів, на які він посилається для обґрунтування своїх вимог;

– предмет і підстава позову визначають межі судової діяльності;

– суд розглядає справу лише в межах заявлених позовних вимог⁵.

Позовне провадження є невід'ємною частиною цивільного процесу України та відіграє вирішальну роль у забезпеченні справедливості та захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб. Вивчення поняття та ознак позовного провадження дає змогу зрозуміти складні процедури та правила, які регулюють цей процес, а також визначити ефективні стратегії захисту і відстоювання своїх прав у суді.

Чинне цивільне процесуальне законодавство України встановлює певні процедури, які мають бути дотримані при підготовці та розгляді позовів. Позивач повинен чітко сформулювати свої вимоги й довести їх обґрунтованість, а відповідач має право на повноцінний захист своїх прав та інтересів. Судовий процес базується на принципі змагальності, де сторони мають рівні можливості висловити свої аргументи та докази.

2. Види позовів

Позов є засобом звернення до суду з вимогою встановлення, зміни або припинення правових відносин. Законодавство та процесуальна література пропонують позови класифікувати на види за допомогою різних критеріїв, кожен із яких відрізняється своєю специфікою та метою. Розуміння цих видів позовів є важливим аспектом для всіх, хто стикається з цивільним процесом в Україні, незалежно від сторони, яку вони представляють.

Отож позови класифікуються за предметом позову, за поділом прав (правовідносин), за об'єктом захисту, за характером інтересу, що захищається.

⁵ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 190.

За предметом позову вони поділяються на позови про присудження, позови про визнання, перетворювальні позови.

Позов про присудження – це позов, спрямований на примусове виконання підтвердженого судом обов'язку відповідача. Позивач вимагає не тільки визнання за ним певного суб'єктивного права, але і примушення відповідача до здійснення конкретних дій на свою користь. Позовом про присудження позивач вимагає від суду зобов'язати відповідача виконати певну дію (наприклад, відшкодувати заподіяну шкоду, сплатити аліменти) або утриматися від її вчинення (скажімо, усунути перешкоди в користуванні майном).

Звернення до суду за захистом права у вигляді присудження головно зумовлено тим, що боржник заперечує право позивача, не виконуючи своїх обов'язків. Унаслідок спору право втрачає визначеність; його не можна примусово здійснити доти, доки не буде встановлено, чи є справді оскаржуване право і яка його сутність. Це питання вирішує суд. Примусове виконання обов'язку боржником є кінцевою метою позову про присудження, воно може бути виконано в примусовому порядку згідно зі ЗУ «Про виконавче провадження». Тому позови про присудження називають також «виконавчими». Позови про присудження слугують примусовому здійсненню матеріально-правових обов'язків, які не виконуються добровільно або виконуються неналежно.

Предметом позову про присудження є право позивача вимагати від відповідача певної поведінки у зв'язку з невиконанням ним відповідного обов'язку добровільно.

Підставами позову про присудження є:

- факти, з якими пов'язане виникнення права;
- факти, з якими пов'язане виникнення права на позов: настання строку, відкладальної умови, порушення права.

Зміст позову про присудження виражається у вимозі позивача до суду про примушення відповідача до здійснення певних дій або утримання від їх вчинення. Вимога виражена у прохальному пункті позовної заяви – стягнути зарплату, відновити на роботі, виселити і т. ін.

Позов про визнання – це вимога, спрямована на підтвердження судом існування або відсутності певних правовідносин.

Оскільки рішенням суду в цих позовах встановлюється існування або відсутність спірних правовідносин, ці позови називають також встановлювальними. Є два різновиди установлювальних позовів:

- позитивні позови про визнання;
- негативні позови про визнання.

Позитивний позов про визнання спрямований на встановлення факту існування спірних прав і юридичних обов'язків, тобто правовідносин, що пов'язують сторони, між якими виник спір (позивача і відповідача). Це може бути позов про визнання батьківства за рішенням суду (ст. 128 СК України), визнання права власності на самочинне будівництво (ст. 376 ЦК України), визнання авторських прав (глава 36 ЦК України) тощо.

Негативний позов про визнання спрямований на встановлення факту відсутності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, тобто правовідносин, що пов'язують сторони (позивача і відповідача). До негативних позовів можна віднести позов про визнання правочину недійсним (ст.ст. 215–236 ЦК України), визнання недійсним шлюбу (ст.ст. 40, 41 СК України) тощо.

Предметом позову про визнання здебільшого є правовідносини між позивачем і відповідачем.

Підставами позитивного позову про визнання є факти, з якими позивач пов'язує виникнення спірних правовідносин (скажімо, проживання впродовж тривалого строку як член сім'ї наймача).

Підстави негативного позову про визнання утворюють факти, внаслідок яких спірні правовідносини, за ствердженням позивача, не могли виникнути (наприклад, відсутність нотаріально оформленого договору у випадках, коли таке оформлення відповідно до закону або за згодою сторін необхідно для дійсності правочину). Захист інтересу у визначеності права може бути досягнутий судовим визнанням того, що спірні правовідносини в тому чи іншому певному змісті або обсязі дійсно існують або не існують.

Зміст позову про визнання – це вимога до суду ухвалити рішення про визнання наявності або відсутності правовідносин, указаних позивачем (визнати правочин недійсним, визнати право на житлову площу тощо).

Перетворювальні позови – це позови, спрямовані на зміну або припинення існуючих із відповідачем правовідносин. Судове рішення в такому разі є юридичним фактом матеріального права, що змінює структуру матеріальних правовідносин.

Залежно від мети, яку обирає позивач, звертаючись до суду, *перетворювальні позови* поділяються на:

– *позови, спрямовані на зміну правовідносин* (наприклад, про набуття права власності на знахідку, на скарб; про визнання права власності на нерухоме майно за набувальною давністю та ін.);

– *позови, спрямовані на припинення правовідносин* (наприклад, про розірвання договору, розірвання шлюбу та ін.).

Предметом перетворювального позову слугує право позивача одностороннім волевиявленням припинити або змінити правовідносини (наприклад, вимагати розірвання шлюбу, договору).

Підстави перетворювального позову становлять факти подвійного значення:

– факти, з якими пов'язане виникнення правовідносин, що підлягають зміні або припиненню;

– факти, з якими пов'язана можливість здійснення перетворювального повноваження на зміну або припинення правовідносин.

Змістом перетворювального позову є вимога до суду ухвалити рішення про припинення або зміну правовідносин (про розірвання шлюбу, поділ спільного майна). Розглядаючи перетворювальний позов і ухвалюючи в ньому перетворювальне рішення, суд не створює нові права, а захищає право позивача на зміну або припинення існуючих правовідносин, що за законом не може бути здійснене без рішення суду.

За поділом прав (правовідносин) позови класифікуються на речово-правові та зобов'язально-правові.

Речово-правові позови – це *віндикаційний* (позов неволодіючого власника до володіючого невластника про витребування речі з чужого незаконного володіння) і *негаторний* (позов володіючого власника про усунення перешкод у користуванні належним йому майном, які не пов'язані з позбавленням його права володіння) позови.

Зобов'язально-правові позови – виникають з підстав порушення умов договорів, а також у деяких випадках містять

вимогу про відшкодування шкоди й про інші вимоги притягнення до відповідальності (стягнення неустойки, відсотків річних), про повернення необґрунтовано придбаного або збереженого майна, про розірвання договору тощо. Водночас є зобов'язально-правові позови, що пред'являються тільки для захисту прав учасників договірних відносин (наприклад, стягнення неустойки), та універсальні (про відшкодування збитків, відсотків річних)⁶.

За характером інтересу, що захищається, позови поділяються на: особисті, для захисту державних і публічних інтересів, групові (в тому числі на захист невизначеного кола осіб), непрямі (похідні), позови на захист інших осіб.

Особисті позови – спрямовані на захист власних інтересів, коли позивач є учасником спірного правовідношення і безпосередньо зацікавлений у результатах справи.

Позови, спрямовані на захист державних і суспільних інтересів, направлені на охорону майнових та інших прав та інтересів держави і суспільства. До цих позовів належать вимоги прокурора, державних органів, органів місцевого самоврядування, інших органів, організацій та окремих громадян.

Групові (в тому числі на захист невизначеного кола осіб) **позови** – спрямовані на захист інтересів групи осіб, первісний склад якої неможливо визначити на момент порушення цивільної справи. До них належать позови від імені спілки споживачів, прокурора – про визнання недійсним нормативного акта, який порушує права громадян та організацій. В цих випадках у результатах розгляду справи зацікавлене суспільство в цілому.

Непрямі (похідні) позови спрямовані на захист майнових прав господарських товариств і застосовуються головно в господарському процесі. Ці позови пред'являються від імені акціонерів чи учасників та інших товариств до керівництва АТ, ТзОВ, ТзДВ, КТ про відшкодування збитків, заподіяних їхніми рішеннями і діями. За непрямим позовом безпосереднім

⁶ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ФОП Лисяк Л. С., 2012. С. 178.

отримувачем вигоди від позову є саме товариство, на користь якого стягується присуджене судом. Вигода ж акціонерів є непрямю, тому що за судовим рішенням вони особисто нічого не одержують, за винятком відшкодування судових витрат у випадку задоволення позову.

Позови на захист інших осіб – спрямовані на захист прав та інтересів не самого позивача в процесуальному розумінні, а інших осіб. Ці позови мають місце тоді, коли позивач в силу закону уповноважений на порушення цивільного процесу в інтересах інших осіб⁷.

Неабияке практичне значення має класифікація позовів за об'єктом захисту. У судовій практиці справи виокремлюються за категоріями матеріально-правових відносин: **сімейні, трудові, житлові та інші**. Така матеріально-правова класифікація позовів покладена в основу судової статистики, що відображає динаміку різних категорій цивільних справ.

Залежно від того, чи є об'єктом порушеного права (інтересу) благо, що піддається грошовій оцінці, позови поділяються на майнові та немайнові. Ця класифікація позовів має практичне значення для визначення розміру судового збору.

Майновий позов – це вимога про захист права або інтересу, об'єктом якої є благо, що піддається грошовій оцінці. Це означає, що будь-який майновий позов має ціну, тому розмір судового збору визначається у відсотковому відношенні до ціни позову.

Немайновий позов – це вимога про захист права або інтересу, об'єктом якої є благо, що не піддається грошовій оцінці. Отже, немайновий позов не має ціни, тому розмір судового збору визначається в кратному відношенні до прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Знання видів позовів у цивільному процесі України вважається неодмінним для кожного, хто залучений до судових процедур у державі. Розуміння особливостей та призначення різних видів позовів допомагає сторонам у судовому процесі здійснювати ефективний захист своїх прав та інтересів перед судом.

⁷ Навроцька Ю. В., Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / за заг. ред. Ю. В. Навроцької. Львів, 2013. С. 152.

3. Письмові заяви учасників справи.

Відзив, відповідь на відзив.

Заяви, клопотання і заперечення: загальні вимоги до форми та змісту

У сучасному цивільному процесі важливе значення має письмова комунікація між учасниками справи. Письмові заяви, відзиви, відповіді на відзиви, а також клопотання та заперечення відіграють вагому роль у встановленні фактів, розгляді доказів та формуванні рішень суду. Ці документи є істотними елементами процесу і мають свої специфічні вимоги до форми та змісту, що впливає на їхню юридичну силу та впровадження у практику.

Письмові заяви учасників справи поділяються на дві групи: *заяви по суті справи і заяви з процесуальних питань*⁸.

Відповідно до ст. 174 ЦПК України, при розгляді справи судом у порядку позовного провадження учасники справи викладають письмово свої вимоги, заперечення, аргументи, пояснення та міркування щодо предмета спору виключно у заявах по суті справи, визначених ЦПК України.

Заявами по суті справи є: позовна заява; відзив на позовну заяву (відзив); відповідь на відзив; заперечення; пояснення третьої особи щодо позову або відзиву.

Підстави, час та черговість подання заяв по суті справи визначаються ЦПК України або судом у передбачених ЦПК України випадках. Подання заяв по суті справи є правом учасників справи. Суд може зобов'язати державний орган чи орган місцевого самоврядування подати відповідну заяву по суті справи (крім позовної заяви). Суд може дозволити учаснику справи подати додаткові пояснення щодо окремого питання, яке виникло при розгляді справи, якщо визнає це за необхідне.

Заяви з процесуальних питань. При розгляді справи судом учасники справи викладають свої вимоги, заперечення, аргументи, пояснення, міркування щодо процесуальних питань у заявах та клопотаннях, а також запереченнях проти заяв і клопотань.

Заяви, клопотання і заперечення подаються в письмовій або усній формі. У випадках, визначених ЦПК України, заяви

⁸ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 218.

і клопотання подаються тільки в письмовій формі. Заяви, клопотання і заперечення подаються та розглядаються в порядку, встановленому ЦПК України. У разі якщо ЦПК України такий порядок не встановлено – він встановлюється судом (ст. 182 ЦПК України).

Згідно зі ст. 183 ЦПК України, будь-яка **письмова заява, клопотання, заперечення повинні містити:**

1) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) особи, яка подає заяву чи клопотання або заперечення проти них, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;

2) найменування суду, до якого вона подається;

3) номер справи, прізвище та ініціали судді (суддів), якщо заява (клопотання, заперечення) подається після постановлення ухвали про відкриття провадження у справі;

4) зміст питання, яке має бути розглянуто судом, та прохання заявника;

5) підстави заяви (клопотання, заперечення);

6) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви (клопотання, заперечення);

7) інші відомості, що вимагаються ЦПК України.

Вимога вказати в заяві по суті справи, скаргі, заяві, клопотанні або запереченні ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України стосується лише юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України. Іноземна юридична особа подає документ, що є доказом її правосуб'єктності за відповідним іноземним законом (сертифікат реєстрації, витяг з торгового реєстру тощо).

Письмові заява, клопотання чи заперечення підписуються заявником чи його представником. До заяви, скарги, клопотання чи заперечення, які подаються на стадії виконання судового рішення, в тому числі в процесі здійснення судового контролю за виконанням судових рішень, додаються докази їх надіслання (надання) іншим учасникам справи (провадження).

Учасник справи має право додати до письмової заяви, клопотання проєкт ухвали, постановити яку він просить суд. Суд, встановивши, що письмову заяву (клопотання, заперечення) подано без додержання вимог частини першої або другої цієї статті, повертає її заявнику без розгляду.

Суд повертає заяву (клопотання, заперечення) її заявнику без розгляду також у разі, якщо вона подана особою, яка відповідно до ч. 6 ст. 14 ЦПК України зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його.

Захист інтересів відповідача в судовому порядку є складним процесом, в якому дотримання процедурних норм та гарантування прав сторін має вирішальне значення. Відповідач, як основна зацікавлена сторона у цивільному процесі, має можливість довести свою позицію, спростувати позовні вимоги та довести свою правоту засобами доказової бази.

До способів захисту інтересів відповідача належать: *відзив на позовну заяву (відзив), заперечення щодо відповіді позивача на відзив та зустрічний позов.*

Відзив на позовну заяву – це заява по суті справи, в якій відповідач викладає заперечення проти позову.

Відзив повинен містити:

- 1) найменування (ім'я) позивача і номер справи;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові для фізичних осіб) відповідача, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб-громадян України, номери засобів зв'язку, адресу електронної пошти (за наявності), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;
- 3) у разі повного або часткового визнання позовних вимог – вимоги, які визнаються відповідачем;
- 4) обставини, які визнаються відповідачем, а також правову оцінку обставин, надану позивачем, з якою відповідач погоджується;

5) заперечення (за наявності) щодо наведених позивачем обставин та правових підстав позову, з якими відповідач не погоджується, із посиланням на відповідні докази та норми права;

6) перелік документів та інших доказів, що додаються до відзиву, та зазначення документів і доказів, які не можуть бути подані разом із відзивом, із зазначенням причин їх неподання;

7) заперечення (за наявності) щодо заявленого позивачем розміру судових витрат, які позивач поніс та очікує понести до закінчення розгляду справи по суті;

8) попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які відповідач поніс і які очікує понести в зв'язку з розглядом справи. Копія відзиву та доданих до нього документів іншим учасникам справи має бути надіслана (надана) одночасно з надісланням (наданням) відзиву до суду.

До відзиву додаються:

1) докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються заперечення відповідача, якщо такі докази не надані позивачем;

2) документи, що підтверджують надіслання (надання) відзиву і доданих до нього доказів іншим учасникам справи.

До відзиву, підписаного представником відповідача, додається довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника відповідача.

Відзив подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим **п'ятнадцяти днів** з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. Суд має встановити такий строк подання відзиву, який дозволить відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи – отримати відзив не пізніше першого підготовчого засідання у справі.

У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами.

Суд має право вирішити справу за наявними матеріалами також у разі, якщо відзив подано особою, яка відповідно до ч. 6 ст. 14 ЦПК України зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його і не навела поважних причин невиконання такого обов'язку (ст. 178 ЦПК України).

Відповідь на відзив. У відповіді на відзив позивач викладає свої пояснення, міркування і аргументи щодо наведених відповідачем у відзиві заперечень і мотиви їх визнання або відхилення. Відповідь на відзив підписується позивачем або його представником. Відповідь на відзив подається в строк, встановлений судом. Суд має встановити такий строк подання відповіді на відзив, який дозволить позивачу підготувати свої міркування, аргументи та відповідні докази, іншим учасникам справи – отримати відповідь на відзив завчасно до початку розгляду справи по суті, а відповідачу – надати учасникам справи заперечення завчасно до початку розгляду справи по суті (ст. 179 ЦПК України).

Заперечення. У запереченні відповідач викладає свої пояснення, міркування і аргументи щодо наведених позивачем у відповіді на відзив пояснень, міркувань та аргументів і мотиви їх визнання або відхилення. Заперечення підписується відповідачем або його представником. Заперечення подається в строк, встановлений судом. Суд має встановити такий строк подання заперечення, який дозволить іншим учасникам справи отримати заперечення завчасно до початку розгляду справи по суті (ст. 180 ЦПК України).

У теорії цивільного процесуального права розрізняють матеріально-правові і процесуально-правові заперечення проти позову.

Матеріально-правові заперечення відповідача проти позову можуть, з одного боку, стосуватися обґрунтованості вимог позивача, а з іншого – їх недоведеності. Ці заперечення спрямовані на спростування позову. Відтак відповідач може спростовувати підставу позову, вказати на неправильну кваліфікацію спірної ситуації позивачем, обґрунтовувати відсутність предмета позову. Обставини матеріально-правового заперечення проти позову: незаконність вимог позивача; необґрунтованість вимог позивача. Матеріально-правові заперечення проти позову спрямовані на те, щоб домогтися відмови у задоволенні вимог позивача.

Процесуально-правові заперечення проти позову вказують на неприпустимість його судового розгляду, тобто на порушення процесуального закону, які виникали за пред'явлення позову і відкриття провадження у справі. Процесуально-

правовим запереченням є вказівка на наявність перешкод для відкриття провадження у справі. Такі заперечення мають на меті обґрунтувати підстави для закриття провадження у справі або залишення заяви без розгляду. І матеріально-правові, і процесуальні заперечення відповідача проти позову спрямовані на те, щоб не допустити задоволення судом вимог позивача. Заперечення проти позову можуть бути повними та частковими⁹.

Пояснення третьої особи щодо позову або відзиву. У поясненнях третьої особи щодо позову або відзиву третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, викладає свої аргументи і міркування на підтримку або заперечення проти позову. Пояснення третьої особи підписуються третьою особою або її представником. До пояснень третьої особи застосовуються правила, встановлені ч.ч. 3–6, 9 ст. 178 ЦПК України. Пояснення третьої особи подаються в строк, встановлений судом. Суд має встановити такий строк, який дозволить третій особі підготувати свої міркування, аргументи та відповідні докази й надати пояснення до позову або відзиву, а іншим учасникам справи – отримати відповідь на такі пояснення завчасно до початку розгляду справи по суті (ст. 181 ЦПК України).

Зустрічний позов. Згідно з ч. 1 ст. 193 ЦПК України, відповідач має право пред'явити зустрічний позов у строк для подання відзиву.

Зустрічний позов – це самостійна позовна вимога, заявлена відповідачем у процесі, який вже виник, для спільного розгляду з первісним із метою захисту своїх інтересів.

Зустрічний позов приймається до спільного розгляду з первісним позовом, якщо обидва позови взаємопов'язані і спільний їх розгляд є доцільним, зокрема, коли вони виникають з одних правовідносин або коли задоволення зустрічного позову може виключити повністю або частково задоволення первісного позову.

Вимоги за зустрічним позовом ухвалою суду об'єднуються в одне провадження з первісним позовом.

⁹ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 331.

У разі подання зустрічного позову у справі, яка розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, суд постановляє ухвалу про перехід до розгляду справи за правилами загального позовного провадження.

Особливостями зустрічного позову є такі:

- 1) це позов відповідача;
- 2) позов заявлений у процесі, який вже виник;
- 3) позов заявлений для спільного розгляду з первісним позовом.

Із реалізацією права на звернення за судовим захистом, яке могло бути реалізоване відповідачем і в самостійному провадженні, пред'явлення зустрічного позову у процесі, який вже виник, сприяє виконанню завдання процесуальної економії.

Зв'язок зустрічного позову з первісним може обумовлюватися різними причинами і відповідно мати різний зміст:

- відповідач протиставляє вимозі позивача однорідну вимогу, строк якої настав, пред'являючи її для заліку первісної вимоги;
- задоволення зустрічного позову виключає повністю або частково задоволення первісного позову;
- закон допускає й інші випадки взаємного зв'язку між первісним і зустрічним позовами, коли їх спільний розгляд призводить до більш швидкого та правильного вирішення спорів.

Необхідність зв'язку між зустрічною та первісною вимогами не усуває самостійний характер зустрічного позову. Практично це виявляється в такому:

- хоча задоволення зустрічного позову звичайно спричиняє відмову від первісного позову, є можливість відмови від основного позову з причин, які не стосуються зустрічного позову, в якому суд також відмовляє з причин його незаконності або необґрунтованості;
- через самостійний характер зустрічного позову суд зобов'язаний вирішити його і в тому разі, якщо стосовно первісного позову рішення не ухвалюється (наприклад, унаслідок відмови позивача від позову). Але й у тих випадках, коли обидва позови розглядаються судом, кожному з них – первісному і зустрічному – має бути надана у спільному рішенні у справі окрема відповідь разом із мотивуванням, яке стосується того,

що саме присуджується первісному і зустрічному позивачеві та в якій частині.

Зустрічна позовна заява, яка подається з додержанням загальних правил пред'явлення позову, повинна відповідати вимогам статей 175 і 177 ЦПК України.

До зустрічної позовної заяви, поданої з порушенням вимог, встановлених ч. 1 ст. 194 ЦПК України, застосовуються положення статті 185 ЦПК України.

Зустрічна позовна заява, подана з порушенням вимог частин 1 та 2 ст. 193 ЦПК України, ухвалою суду повертається заявнику. Копія зустрічної позовної заяви долучається до матеріалів справи.

Заяви учасників справи, відзиву, відповіді на відзиву, клопотання та заперечення є засобами здійснення правового захисту та вираження своїх правових позицій. Вони встановлюють рамки для подання доказів та аргументів, сприяють узгодженню інтересів сторін, а також допомагають забезпечити рівність та справедливість у правосудді.

4. Право на пред'явлення позову

Одним із ключових прав, що гарантується учасникам цивільного процесу, є право на пред'явлення позову. Це право надає можливість особам звертатися до суду з метою вирішення своїх правових спорів та захисту законних інтересів. Пред'явлення позову відкриває можливість для сторін у спорі звернутися до незалежного суду, який розгляне їхні аргументи та доводи, і прийме справедливе рішення на підставі закону.

Відповідно до ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів.

Право на пред'явлення позову – це право відкрити та підтримувати судовий розгляд конкретного матеріально-правового спору в суді першої інстанції з метою його вирішення. Це – право на правосуддя щодо конкретного матеріально-правового спору.

Правом на пред'явлення позову наділені всі заінтересовані фізичні та юридичні особи (зокрема й іноземні) та держава. Вони можуть звернутися до суду з позовом про захист

суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу. Право на пред'явлення позову – це невід'ємне право кожної особи, тому відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсна (ч. 3 ст. 4 ЦПК України).

Відповідно до ст. 56 ЦПК України, до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, **належать**:

- органи державної влади, органи місцевого самоврядування;
- фізичні та юридичні особи;
- Уповноважений ВР України з прав людини;
- прокурор.

За змістом право на пред'явлення позову означає право на процес незалежно від його результату, право на діяльність суду щодо розгляду та вирішення вимоги про захист порушеного або оскаржуваного права або законного інтересу, тобто право на одержання рішення незалежно від його змісту і характеру. Отож право на пред'явлення позову є процесуальною категорією, оскільки наявність цього права в зацікавленій особи зовсім не залежить від наявності в неї того суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу, які підлягають захисту.

Право на позов – самостійне суб'єктивне право. Як усяке суб'єктивне право, право на позов є не у всіх осіб, а лише у конкретних осіб із конкретних справ за наявності певних умов (передумов).

Передумови права на пред'явлення позову – обставини, з наявністю або відсутністю яких закон пов'язує виникнення суб'єктивного права певної особи на пред'явлення позову з конкретної справи. Якщо такі передумови є, це означає, що в цієї особи є право на судовий розгляд її цивільно-правової вимоги. Якщо будь-яка з передумов відсутня, то немає і цього права. Звернення до суду в такому разі не може спричинити судовий розгляд зазначеного спору, і суд не має права (і не зобов'язаний) зробити відповідний акт правосуддя.

С. Васильєв розрізняє загальні і спеціальні передумови права на пред'явлення позову. До числа **загальних**, характерних для всіх категорій справ, належать такі **передумови**:

1) **цивільна процесуальна правоздатність**, яку мають усі фізичні і юридичні особи (ст. 46 ЦПК України). Процесуальне

законодавство містить низку суб'єктивних вимог, наявність яких дає змогу особі ініціювати судовий розгляд, а суду – відкрити провадження, тому реалізація права на доступ до правосуддя насамперед пов'язана з наявністю процесуальної правоздатності. Будучи поняттям, необхідним для вираження потенціальної можливості мати процесуальні права і нести процесуальні обов'язки, цивільна процесуальна правоздатність може відноситися тільки до тих, хто в майбутньому за певних умов набуде у судочинстві статусу того або іншого суб'єкта процесуальних прав і процесуальних обов'язків.

Таким чином, цивільна процесуальна правоздатність забезпечує виконання завдань, що постають перед нею, шляхом закріплення комплексу процесуальних прав і обов'язків: 1) на участь у цивільному процесі; 2) пов'язаних із посіданням процесуального положення певного суб'єкта процесу; 3) на виконання наданих законом конкретним суб'єктам процесу процесуальних засобів, прав і обов'язків;

2) **цивільна юрисдикція** (ст. 19 ЦПК України). Проведення у цивільній справі може бути відкрито тільки в тому випадку, якщо розгляд і вирішення справи віднесено до компетенції суду;

3) **відсутність судового рішення, раніше ухваленного з тієї самої справи**. Ця передумова впливає з діючого у цивільному процесуальному праві правила про неприпустимість вторинного пред'явлення позову і вирішення його щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав (п. 2 ч. 1 ст. 186 ЦПК України);

4) **відсутність рішення третейського суду**, яке стало обов'язковим для сторін, прийнятого по тотожному позову, за винятком випадків, зазначених у законі (п. 4 ч. 1 ст. 186 ЦПК України)¹⁰.

Своєю чергою, **спеціальні передумови** визначають наявність у суб'єкта права на пред'явлення позову в окремих категоріях справ. Ці передумови права на звернення до суду мають виключно процесуальний характер і не стосуються питань про наявність чи відсутність у позивача суб'єктивного матеріального права.

¹⁰ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 215–216.

У зв'язку з цим суддя не має права відмовити у відкритті провадження або повернути заяву з тих причин, що у позивача немає матеріального права, тобто права на задоволення позову, якщо ця категорія справ підлягає розгляду в суді. Відсутність права на пред'явлення позову є підставою для відмови у відкритті провадження або повернення заяви, а якщо справа прийнята до провадження суду – закриття провадження у справі або залишення заяви без розгляду. Такі дії оформляються ухвалою.

Передумови права на пред'явлення позову прийнято також класифікувати на суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні передумови – це обставини, які пов'язані з особою позивача і за наявності яких у позивача виникає право на пред'явлення позову в суді. До них належать правоздатність і процесуальна заінтересованість.

Об'єктивні передумови – це обставини, які не залежать від особи позивача і з наявністю чи відсутністю яких закон пов'язує можливість пред'явлення конкретного позову.

Дотримання зазначених передумов є важливим аспектом для забезпечення ефективного та справедливого розгляду правових спорів у цивільному процесі. Вони допомагають підтримувати порядок, забезпечують збалансований доступ до суду та допомагають уникнути зловживання правосуддя.

5. Об'єднання і роз'єднання позовів

У сучасному цивільному процесі одним із ключових аспектів, що впливають на ефективність та результативність судового розгляду, є питання об'єднання і роз'єднання позовів. Цей аспект правової практики має важливе значення для забезпечення справедливості, ефективності та прозорості судового процесу. Об'єднання різних позовних вимог в одній справі може сприяти скороченню строків розгляду, економії ресурсів та уникненню протиріч, водночас роз'єднання позовів може забезпечити більш чітке вирішення окремих правових питань.

В одній позовній заяві може бути об'єднано декілька вимог, пов'язаних між собою підставою виникнення або поданими доказами, основні та похідні позовні вимоги. Похідною позовною вимогою є вимога, задоволення якої залежить

від задоволення іншої позовної вимоги (основної вимоги) (ч. 1 ст. 188 ЦПК України).

Розрізняють суб'єктивне і об'єктивне об'єднання позовів.

Суб'єктивне об'єднання позовів – об'єднання в одне провадження декількох позовів між різними особами. Суб'єктивне об'єднання позовів – процесуальна співучасть.

Суб'єктивне об'єднання позовів характеризується множинністю осіб на стороні позивача або відповідача або на тій та іншій стороні та відповідно декількома позовними вимогами (об'єднання за суб'єктами).

Відповідно до ч. 2 ст. 188 ЦПК України, суд з урахуванням положень ч. 1 цієї статті може за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи об'єднати в одне провадження декілька справ за позовами:

1) одного й того самого позивача до одного й того самого відповідача;

2) одного й того самого позивача до різних відповідачів;

3) різних позивачів до одного й того самого відповідача.

Об'єктивне об'єднання позовів – об'єднання в одне провадження позовів, за яких позивачем і відповідачем є ті ж особи.

В одне провадження поєднуються матеріально-правові вимоги (об'єднання за об'єктами), наприклад, у разі, коли наймодавець пред'являє до наймача вимогу про виселення, вимогу про погашення заборгованості з квартирної плати та вимогу про стягнення вартості поточного ремонту житлового приміщення, обов'язок провадження якого покладений на наймача.

У деяких випадках закон прямо передбачає об'єднання позовів. Скажімо, під час ухвалення рішення щодо позову про позбавлення батьківських прав суд одночасно вирішує питання про стягнення аліментів на дитину (ч. 2 ст. 166 СК України).

Щодо доцільності об'єднання в одній позовній заяві кількох позовних вимог практика Верховного Суду є такою:

– у тих випадках, коли батьком дитини записано конкретну особу, вимоги про визнання батьківства мають розглядатись одночасно з вимогами про виключення відомостей про цю особу як батька з актового запису про народження дитини (абз. 2 п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 3 «Про застосування судами

окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»¹¹;

– у разі одночасного подання до суду заяви про усиновлення та заяви про поновлення батьківських прав необхідно об'єднати ці заяви і розглянути в одному провадженні (абз. 6 п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»)¹².

У практиці вважається недоцільним об'єднання позовів щодо спорів, які виникають із правовідносин, що належать до різних галузей права, особливо якщо їх розгляд пов'язаний з різними методами дослідження або має різні соціальні завдання. Наприклад, не можуть бути об'єднані позови про поновлення на роботі і про відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, пред'явлені до однієї і тієї ж організації.

У разі об'єднання позовів кожний із них зберігає окреме значення і підлягає вирішенню судом. У судовому рішенні обов'язково повинно бути відображено, чи задовольнив суд і в якому обсязі кожен з об'єднаних позовів. Розгляд кількох пов'язаних між собою вимог в одному процесі сприяє найбільш повному, швидкому та правильному вирішенню справи, усуває можливість ухвалення суперечливих судових рішень.

Хоча від належного вирішення питання про об'єднання позовів залежить швидкий та правильний розгляд заявлених вимог, проте об'єднання позовних вимог може мати негативні наслідки. Сумісний розгляд декількох вимог, навіть пов'язаних і однорідних, розширює предмет доказування у справі, збільшує коло учасників процесу, ускладнює розгляд і вирішення справи.

¹¹ Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>.

¹² Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07>.

Об'єднання справ в одне провадження допускається до початку підготовчого засідання, а у спрощеному позовному провадженні – до початку розгляду справи по суті у кожній зі справ (ч. 3 ст. 188 ЦПК України).

Закон передбачає також можливість **роз'єднання позовів**. Відповідно до ч. 6 ст. 188 ЦПК України, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи вправі до початку розгляду справи по суті роз'єднати позовні вимоги, виділивши одну або декілька об'єднаних вимог в самостійне провадження, якщо це сприятиме виконанню завдання цивільного судочинства. Розгляд позовних вимог, виділених у самостійне провадження, здійснює суддя, який прийняв рішення про роз'єднання позовних вимог.

Доцільно роз'єднати позови, коли в одній позовній заяві є вимоги про розірвання шлюбу та стягнення аліментів, але суд вважає доцільним вжити заходів щодо збереження сім'ї, тобто надати подружжю строк для примирення. Що стосується аліментів, то батько не заперечує їх стягнення, а мати наполягає на їх виплаті. Тому суд може роз'єднати позови про розірвання шлюбу та надати особам строк для примирення, а щодо аліментів – постановити рішення про їх стягнення.

Виокремлення в самостійне провадження вимог – право, а не обов'язок суду, тобто його здійснення цілком залежить від його розсуду. Оформлюється роз'єднання позовів ухвалою, яка також не може бути оскаржена в апеляційному порядку окремо від рішення суду.

Про об'єднання справ в одне провадження, роз'єднання позовних вимог, про відмову в об'єднанні справ в одне провадження, роз'єднанні позовних вимог суд постановляє ухвалу. Справи, що перебувають у провадженні суду, в разі об'єднання їх в одне провадження передаються на розгляд судді, який раніше за інших суддів відкрив провадження у справі.

Якщо провадження у справах було відкрито в один день, справи, в разі об'єднання їх в одне провадження, передаються на розгляд судді, який першим прийняв рішення про їх об'єднання. Справи, об'єднані в одне провадження, роз'єднанню не підлягають (ч.ч. 7–10 ст. 188 ЦПК України).

Об'єднання позовів, за умови якщо це виправдано, може сприяти зменшенню строків розгляду справи, економії

ресурсів та уникненню дублювання доказів та аргументів. Роз'єднання ж позовів дає змогу чітко вирішувати окремі правові питання та уникнути змішування різних вимог.

Практика показує, що об'єднання позовів особливо актуальне в справах, де існують спільні факти та обставини, а роз'єднання може бути доцільним, якщо позови стосуються різних правових питань або розглядаються в різних юрисдикційних органах. Вірне використання цих процедур допомагає забезпечити ефективність розгляду справ, враховуючи індивідуальні особливості кожної справи та мінімізуючи зайву бюрократію.

Однак важливо розуміти, що використання об'єднання і роз'єднання позовів вимагає від учасників процесу обачності та дотримання вимог процесуального законодавства. Недоречне застосування їх може призвести до затримок у розгляді, порушення принципів справедливості та витрати додаткових ресурсів.

6. Розпорядження засобами захисту сторін

У сучасному цивільному процесі гарантування ефективного захисту прав та інтересів учасників справи вважається невід'ємною частиною справедливого й раціонального правосуддя. Одним із ключових аспектів забезпечення цього захисту є розпорядження засобами захисту сторін, що має неабияке значення для забезпечення рівності сторін перед судом, адекватності реагування на порушення прав та надання можливості здійснення правового захисту.

Розпорядження засобами захисту вимагає від учасників справи адекватного знання процесуальних норм і можливостей, які вони мають для здійснення правового захисту. Вивчення цього питання допоможе зрозуміти важливість правильного використання засобів захисту та їхній вплив на хід розгляду справи, а також сприятиме розвитку якісної та справедливої судової практики в Україні.

У цивільному процесі, як відомо, діє принцип диспозитивності, відповідно до якого сторони на власний розсуд визначають обсяг і засоби захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів. Вони мають право змінити заявлену матеріально-

правову вимогу через різні обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Можливості розпорядження позивачем і відповідачем власними правами передбачені у ст. 49 ЦПК України. Зокрема, **позивач має право:**

- збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження;

- до закінчення підготовчого засідання змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви.

Відповідач має право:

- визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу;

- подати зустрічний позов у строки, встановлені ЦПК України.

Крім того, сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу.

Зміна підстав позову – заміна спочатку зазначених обставин для обґрунтування заявлених вимог новими, внесення додаткових або виключення деяких зі зазначених позивачем фактів. Подібні перетворення у підставі позову неминучі, якщо змінюється предмет позову. Наприклад, вимагаючи замість розірвання шлюбу визнання його недійсним, позивач повинен замінити підставу позову, оскільки обставини, що дають змогу суду вирішити ці вимоги, різні.

Зміна предмета позову – заміна первісно зазначеного позивачем предмета іншим. Найчастіше така зміна здійснюється або шляхом переходу від диспозиції однієї правової норми до іншої, або шляхом вибору нового способу захисту своїх суб'єктивних прав (заміна санкції). В обох випадках йдеться про зміну матеріально-правової вимоги позивача до відповідача.

Водночас, якщо згідно з нормою матеріального права можливий тільки один спосіб захисту права зацікавленої особи, то зміна заявленої позивачем вимоги в процесі неможлива, тому що це спричинило би зміну і підстави позову, що не допускається процесуальним законом.

Зміну предмета позову потрібно відрізнити від доповнення заявлених позовних вимог, коли позивач, підтримуючи раніше заявлені вимоги, пред'являє для спільного з ними розгляду нові позовні вимоги, хоча б і пов'язані з раніше заявленими. Ви рішення питання про об'єднання додатково заявлених позовних вимог для спільного розгляду здійснюється судом відповідно до ст. 188 ЦПК України.

У разі направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції зміна предмета, підстав позову не допускаються, крім випадків, визначених цією статтею.

Зміна предмета або підстав позову при новому розгляді справи допускається в строки, встановлені ч. 3 ст. 49 ЦПК України, лише у випадку, якщо це необхідно для захисту прав позивача у зв'язку із зміною фактичних обставин справи, що сталася після закінчення підготовчого засідання, або якщо справа розглядалася за правилами спрощеного позовного провадження – після початку першого судового засідання при первісному розгляді справи.

Відповідно до висновків щодо правомірності заяви про «доповнення» або «уточнення» позовних вимог, які викладені в Постанові Великої Палати Верховного Суду від 13 жовтня 2020 року у справі № 369/10789/14-ц (провадження № 14-703цс19), застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідками¹³.

Збільшення або зменшення розміру позовних вимог упорядковує обсяг матеріального об'єкта позову відповідно до дійсності. Наприклад, позивач уточнив суму заподіяних збитків, розмір суми, яка стягується. Тому ці дії не є за загальним правилом зміною предмета позову.

¹³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.10.2020 р. у справі № 369/10789/14-ц (провадження № 14-703цс19). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92747345&red=1000032be23f66573b014f3446a6dd118c178f&d=5>.

Всі види зміни позову, що допускаються законом, слугують не лише завданням захисту дійсного інтересу, але й вимозі процесуальної економії: зберігаються кошти і час сторін та суду в процесі; позивач позбавляється необхідності пред'явлення нового позову для захисту того ж інтересу. Формою відмови сторони у процесі від судового захисту належних їй прав є: на стороні позивача – відмова від позову; на стороні відповідача – визнання позову.

Відмова від позову – це розпорядницька дія позивача, спрямована на припинення подальшого розгляду судом заявленої вимоги, яка містить відмову від спірного матеріального права або охоронюваного законом інтересу. Відмова від позову – акт розпорядження процесуальним правом, тобто правом на судовий захист. Вона може бути спричинена різними мотивами (прощенням боргу, виконанням відповідачем обов'язку перед позивачем, безперспективністю позову та ін.), однак за чинним законодавством ця процесуальна дія позивача є безумовною підставою для закриття судом провадження у справі (п. 4 ч. 1 ст. 255 ЦПК України).

У разі якщо відмова від позову пов'язана з добровільним задоволенням вимоги відповідачем, позивач відмовляється не від матеріального права, а від подальшого розгляду судом заявленої вимоги про його захист. Відмова від позову має безумовний характер, вона не може бути пов'язана позивачем із настанням або ненастанням певних умов. Право на відмову від позову має також третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, – стосовно пред'явлених нею вимог, кожний зі співпозивачів – щодо своєї вимоги, відповідач – стосовно зустрічного позову. Відмова третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, від свого позову, відмова відповідача від зустрічного позову за умови прийняття їх судом тягнуть припинення провадження в справі у відповідній частині. Відмова від позову, заявлена одним зі співпозивачів, не позбавляє інших позивачів права вимагати розгляду справи по суті.

Відмова від позову може мати місце на будь-якій стадії процесу, тобто як в суді першої, так і в судах апеляційної чи касаційної інстанції.

Визнання позову – це розпорядницька дія відповідача, його згода на задоволення заявлених позовних вимог, що спрямована на закінчення розгляду судом заявленої вимоги шляхом постановлення рішення про його задоволення.

Мотивами визнання позову можуть бути необґрунтованість заперечень відповідача та переконання в справедливості вимоги позивача, повна або часткова добровільна відмова відповідача від належного йому суб'єктивного права на користь позивача, небажання продовжувати спір. Визнанням позову відповідач припиняє матеріально-правовий спір з позивачем, забезпечуючи позивачеві виграш процесу.

Від визнання позову варто відрізнити *визнання відповідачем якого-небудь факту*. Визнання позову є розпорядницькою дією відповідача і означає безумовну згоду з вимогами позивача та з винесенням судом рішення на користь позивача незалежно від наявності і доведеності фактів, що входять у підставу позову. Визнання факту є різновидом пояснень відповідача як засобу доказування і спрямоване на підтвердження наявності певної обставини, доказування якої, згідно з правилами про розподіл тягаря доказування, покладається на позивача. Так, відповідач у позові про відшкодування шкоди може визнати факт заподіяння його діями шкоди життю, здоров'ю або майну позивача, однак заперечувати проти задоволення вимог, посилаючись на те, що шкода була заподіяна внаслідок непереборної сили або наміру потерпілого.

Слід звернути увагу: якщо визнання відповідачем позову суперечить закону або порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує судовий розгляд.

Суд не приймає відмову позивача від позову, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Мирова угода – розпорядницька дія сторін щодо взаємного врегулювання матеріально-правового спору, який виник, на взаємоприйнятних умовах. Мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін.

У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб (ч. 1 ст. 207 ЦПК України).

Мирова угода відрізняється як від відмови від позову, так і від його визнання, тому що є взаємним договором. Вона може ґрунтуватися на взаємних процесуальних поступках, але може бути і односторонньою поступкою.

Мирова угода має відповідати певним вимогам:

- 1) повинна бути спрямована на закінчення судової справи;
- 2) будучи за змістом цивільно-правою угодою, мусить відповідати всім вимогам, які звичайно ставляться до угод;
- 3) має характеризуватися такими ознаками, як ясність змісту мирової угоди, повна визначеність і безумовність встановлених угодою прав і обов'язків сторін;
- 4) оформлюється ухвалою суду про закриття провадження у справі;
- 5) може бути укладена і прийнята судом лише у справах позовного провадження і на будь-якій стадії процесу.

Мирова угода може бути укладена тільки учасниками спірних матеріальних правовідносин – сторонами і третіми особами, але ніяк ні прокурором, ані органом державної влади, ані фізичною або юридичною особою, які пред'явили позов на захист інтересів інших осіб. Не належить таке право і третім особам, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

До ухвалення судового рішення у зв'язку з укладенням сторонами мирової угоди суд роз'яснює сторонам наслідки такого рішення, перевіряє, чи не обмежені представники сторін вчинити відповідні дії.

Суд постановляє ухвалу про відмову у затвердженні мирової угоди і продовжує судовий розгляд, якщо умови мирової угоди суперечать закону або порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб, є невиконуваними (п. 1 ч. 5 ст. 207 ЦПК України).

Згідно з п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів», умови та порядок визнання батьківства визначено законом,

тому в справах названої категорії суд не може визнавати мирові угоди¹⁴.

Суд не визнає мирової угоди у справі, якщо одну зі сторін мирової угоди представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє (п. 2 ч. 5 ст. 207 ЦПК України).

Мирова угода зумовлює певні правові наслідки:

1) особи, які уклали мирову угоду, можуть підтвердити існуюче між ними спірне правовідношення, не змінюючи його зміст, а лише надаючи йому певний, безперечний характер;

2) мирова угода може бути формою конкретизації спірного права. Учасники спору у випадках, коли зміст суб'єктивного права не регламентований законом, своєю угодою можуть визначити його зміст. Така угода не є угодою в цивільно-правовому значенні, тому що не спрямована на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків. Натомість вплив такої мирової угоди на спірне право відрізняється від простого підтвердження існування до процесуальних правовідносин, тому що суб'єктивне право не просто змінює свій стан, але й знаходить конкретний зміст. Наприклад, мировою угодою можуть бути визначені частки в праві спільної власності;

3) мирова угода може встановлювати, змінювати або припиняти права та обов'язки для осіб, які її уклали. У разі якщо мирова угода укладена у спорі з цивільних правовідносин, вона є цивільно-правовим договором.

Таким чином, мирова угода може змінювати правовідносини між особами, які її уклали. Правовідносини можуть змінюватися у двох напрямках – по лінії її змісту і по лінії суб'єктів. Однак судовою мировою угодою не може бути змінений суб'єктний склад правовідносин, тому що це суперечить суті такої мирової угоди.

Виконання мирової угоди здійснюється особами, які її уклали, в порядку і в строки, передбачені цією угодою. Ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом

¹⁴ Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>.

та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим ЗУ «Про виконавче провадження».

У разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень (ст. 208 ЦПК України).

Розпорядження засобами захисту сторін є не лише процедурою, а й принципом, що лежить в основі сучасного цивільного процесу та підтримує рівновагу між сторонами у правовідносинах.

Використання різноманітних засобів захисту допомагає забезпечити належний розгляд справи, обґрунтоване вирішення правових питань та гарантує сторонам можливість висловити свої позиції. Це також допомагає суду отримати об'єктивні та повні дані для прийняття справедливого й обґрунтованого рішення.

Справедливий захист сторін – це надважливий елемент судового процесу, який гарантує дотримання конституційних прав та забезпечує відсутність переваги однієї сторони над іншою. Правильне використання засобів захисту з огляду на індивідуальні особливості кожної справи, її складність сприяє досягненню належних результатів у правовому розгляді.

Отже, розпорядження засобами захисту сторін у цивільному процесі є визначальним чинником у забезпеченні справедливості та рівності перед законом. Враховуючи індивідуальні права й інтереси кожної сторони, ці засоби забезпечують умови для об'єктивного та справедливого розгляду справи, сприяючи підвищенню довіри до судової системи та розвитку правової культури в Україні.

7. Заходи забезпечення позову

Забезпечення дійсного й ефективного захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, свобод та інтересів передбачає створення дієвих гарантій того, що в разі ухвалення рішення на користь позивача воно буде виконане. Такі гарантії в цивільному процесі встановлює інститут забезпечення позову, основні положення якого викладено у ст.ст. 149–159 ЦПК України.

Забезпечення позову – це вжиття судом на прохання осіб, які беруть участь у справі, передбачених законом заходів, спрямованих на реальне виконання подальшого судового рішення.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 2006 року № 9 «Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову», **забезпечення позову** – це сукупність процесуальних дій, які гарантують виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог¹⁵.

Суд за заявою учасника справи має право вжити передбачених ст. 150 ЦПК України заходів забезпечення позову.

Забезпечення позову допускається як до пред'явлення позову, так і на будь-якій стадії розгляду справи, якщо невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду, а також з інших підстав, визначених законом. За заявою сторони у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, суд може вжити заходів забезпечення позову у порядку та з підстав, що встановлені ЦПК України.

Відповідно до ст. 150 ЦПК України, **позов забезпечується** такими видами заходів:

1) *накладенням арешту на майно та (або) грошові кошти, що належать або підлягають передачі або сплаті відповідачеві і знаходяться у нього чи в інших осіб.* Це найпоширеніший спосіб забезпечення позову. Він використовується для забезпечення позовних вимог майнового характеру, хоча закон встановлює деякі обмеження щодо його застосування.

Отож, відповідно до ч. 4 ст. 150 ЦПК України, **не допускається забезпечення позову** шляхом накладення арешту на заробітну плату, пенсію та стипендію, допомогу по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, яка

¹⁵ Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va009700-06>.

виплачується у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю (включаючи догляд за хворою дитиною), вагітністю та пологами, по догляді за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на допомогу, яка виплачується касами взаємодопомоги, благодійними організаціями, а також на вихідну допомогу, допомогу по безробіттю, на кошти, що знаходяться на кореспондентських рахунках банку, на майно (активи) або грошові кошти неплатоспроможного банку, банку, щодо якого прийнято рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку з підстав, визначених ст. 77 ЗУ «Про банки і банківську діяльність» (крім ліквідації банку за рішенням його власників), а також на майно (активи) або грошові кошти Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Однак ця заборона не поширюється на позови про стягнення аліментів, про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, про відшкодування збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням;

2) *накладенням арешту на активи, які є предметом спору, чи інші активи відповідача, які відповідають їх вартості, у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.* Це один із ефективних способів забезпечення позову в цивільному процесі України, завдяки якому можна досягти кількох важливих цілей:

– *забезпечення майнових прав та інтересів.* Арешт на активи позивача або відповідача забезпечує тимчасове блокування цих активів, зменшуючи ризик їх подальшого відчуження чи розпорядження в процесі розгляду справи. Це допомагає зберегти майнові права і інтереси сторін до вирішення спору;

– *запобігання втраті вартості активів.* Використання цього способу забезпечення може допомогти уникнути ситуації, коли активи втрачають свою вартість чи стають недосяжними через дії відповідача або інші фактори, що пов'язані зі спором;

– *арешт активів, що може послужити запобіжним заходом,* спрямованим на заборону відповідачу здійснювати дії, які можуть завдати шкоди позивачу або погіршити стан справи;

– *забезпечення можливості компенсації.* У разі якщо суд визнає активи необґрунтованими та вирішує їх стягнути на користь держави, арешт забезпечує можливість здійснити подальші дії щодо конфіскації та реалізації цих активів.

Загалом накладання арешту на активи є ефективним інструментом для забезпечення позову в справах цивільного процесу, що допомагає зберегти майнові права, уникнути втрати вартості активів та забезпечити справедливість у вирішенні спору;

3) *заборонаю вчиняти певні дії; встановленням обов'язку вчинити певні дії, у разі якщо спір виник зі сімейних правовідносин.* Ці способи забезпечення позову застосовуються для позовів будь-якого характеру. Наприклад, коли вирішується питання про визначення місця проживання дитини, суд може позивачці заборонити перешкоджати зустрічатися батькові з дитиною. Також під час розгляду справи, пов'язаної зі захистом інтелектуальної власності, суд може заборонити видавництву друкувати тираж книг.

Однак не допускається забезпечення позову шляхом зупинення тимчасової адміністрації або ліквідації банку, заборони або встановлення обов'язку вчиняти певні дії, обов'язку утримуватися від вчинення певних дій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, його посадовим особам, у тому числі уповноваженим особам Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, при здійсненні тимчасової адміністрації чи ліквідації банку, а також зупинення дії рішень КМУ про участь держави у виведенні неплатоспроможного банку з ринку, індивідуальних актів Міністерства фінансів України, прийнятих на виконання таких рішень КМУ, індивідуальних актів Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, прийнятих у процесі виведення неплатоспроможного банку з ринку, а також шляхом встановлення для КМУ, Міністерства фінансів України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, їх посадових та службових осіб заборони або обов'язку вчиняти дії, обов'язку утримуватися від вчинення певних дій, що впливають з таких рішень/актів. Також не допускається забезпечення позову шляхом зупинення дії рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів) НБУ, а також встановлення для НБУ, його посадових та службових осіб заборони або обов'язку вчиняти певні дії, обов'язку утримуватися від вчинення певних дій (ч.ч. 6,7 ст. 150 ЦПК України);

4) *заборонаю іншим особам вчиняти дії щодо предмета спору або здійснювати платежі, або передавати майно*

відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання. Вказаний спосіб використовується лише щодо вимог майнового характеру. Дотримання зазначеної заборони покладається на третіх осіб;

5) зупиненням продажу арештованого майна, якщо подано позов про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту. Такий спосіб спрямований на органи Державної виконавчої служби і застосовується лише для забезпечення позовів про визнання права власності;

6) зупиненням стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку. Цей спосіб забезпечення притаманний позову про зупинення виконавчих дій (ст. 34 ЗУ «Про виконавче провадження») і також спрямований на органи Державної виконавчої служби, у провадженні яких знаходиться відповідний виконавчий документ;

7) зупиненням митного оформлення товарів чи предметів. Такий спосіб є суттєвим та ефективним заходом забезпечення позову, який спрямований на забезпечення прав та інтересів позивача під час розгляду цивільних справ. Цей метод має певні особливості:

- забезпечення реального захисту прав. Зупинення митного оформлення дає змогу заблокувати переміщення товарів чи предметів через митний кордон, що зменшує ризик їх незаконного вивезення або розпорядження під час розгляду справи. Це допомагає забезпечити реальний захист прав позивача та уникнути можливих втрат;

- подолання негативних наслідків. Якщо предмети чи товари є об'єктом спору і можуть підлягати втратам або зміні стану через дії однієї зі сторін, зупинення митного оформлення є ефективним способом уникнути негативних наслідків до вирішення справи;

- обмеження можливості ухилення від виконання рішення суду. Зупинення митного оформлення може перешкодити відповідачу у вивезенні товарів за межі країни з метою ухилення від виконання рішення суду або компенсації завданої шкоди;

- забезпечення можливості компенсації. Якщо рішення суду визнає позов обґрунтованим та передбачає стягнення

збитків, зупинення митного оформлення може сприяти забезпеченню можливості компенсувати завдані збитки з майнового стану відповідача;

8) *арештом морського судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги*. Арешт морського судна є специфічним і важливим способом забезпечення позову в цивільному процесі України, який застосовується для забезпечення виконання морських вимог за чинним цивільним процесуальним законодавством. Цей метод має такі *характеристики*:

- забезпечення морської вимоги. Арешт морського судна є засобом гарантування виконання морської вимоги, такої як відшкодування збитків, пов'язаних з морськими подіями, чи інших фінансових вимог, згідно з рішенням суду;

- захист прав власників і кредиторів. Арешт морського судна допомагає захистити права власників та кредиторів судна, а також позивача в ситуації, коли морське судно може бути використане для виконання морської вимоги;

- заборона подальшого відчуження судна. Цей спосіб забезпечення унеможливорює продаж чи інше відчуження морського судна до вирішення спору, що дає змогу зберегти його як актив для можливого виконання рішення суду;

- вплив на негативну поведінку. Застосування арешту може впливати на сторони спору, стимулюючи їх до пошуку врегулювання спору шляхом укладення домовленостей або врегулювання спору;

9) *іншими заходами* у випадках, передбачених законами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Указаний перелік заходів забезпечення позову не є виключним, оскільки в разі необхідності суд може застосувати й інші види забезпечення позову. Дозволяється одночасне застосування кількох видів забезпечення позову (ч. 2 ст. 150 ЦПК України).

Зміст і форма заяви про забезпечення позову. Заява про забезпечення позову подається в письмовій формі, підписується заявником і *повинна містити*:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;

- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові – для фізичних осіб) заявника,

його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб-громадян України, номери засобів зв'язку та адресу електронної пошти, за наявності;

3) предмет позову та обґрунтування необхідності забезпечення позову;

4) захід забезпечення позову, який належить застосувати, з обґрунтуванням його необхідності;

5) ціну позову, про забезпечення якого просить заявник;

6) пропозиції заявника щодо зустрічного забезпечення;

7) інші відомості, потрібні для забезпечення позову.

Якщо заява про забезпечення позову подається до відкриття провадження у справі, в такій заяві додатково зазначаються повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) інших осіб, які можуть отримати статус учасника справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб-громадян України, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти.

Реєстраційний номер облікової картки платника податків або паспортні дані інших сторін-фізичних осіб, які не є підприємцями, вказуються у випадку, якщо вони відомі заявникові.

Заява про забезпечення позову у вигляді арешту морського судна подається в письмовій формі і повинна містити:

1) найменування суду, до якого подається заява;

2) повне найменування – для юридичної особи або прізвище, ім'я та по батькові (за наявності) – для фізичної особи-підприємця, яка є відповідальною за морською вимогою;

3) розмір та суть морської вимоги, що є підставою для арешту судна;

4) найменування судна, щодо якого подається заява про арешт, інші відомості про судно, якщо вони відомі заявникові.

У заяві можуть бути зазначені кілька заходів забезпечення позову, що мають бути вжиті судом, із обґрунтуванням доцільності вжиття кожного з цих заходів.

До заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі (ст. 151 ЦПК України).

Порядок подання заяви про забезпечення позову. Заява про забезпечення позову подається:

– до подання позовної заяви – за правилами підсудності, встановленими ЦПК України для відповідного позову, або до суду за місцезнаходженням предмета спору – якщо суд, до підсудності якого відноситься справа, визначити неможливо;

– одночасно з пред'явленням позову – до суду, до якого подається позовна заява, за правилами підсудності, встановленими ЦПК України;

– після відкриття провадження у справі – до суду, у провадженні якого перебуває справа.

Заява про арешт морського судна подається за місцезнаходженням порту реєстрації судна або за місцезнаходженням морського порту, в якому судно знаходиться або до якого прямує, незалежно від того, чи має такий суд юрисдикцію щодо розгляду по суті справи щодо морської вимоги, яка є підставою для арешту.

Заява про забезпечення позову у справі, яка передана на розгляд міжнародного комерційного арбітражу, третейського суду, подається до апеляційного суду за місцезнаходженням арбітражу, третейського суду, місцезнаходженням відповідача або його майна за вибором заявника.

У разі подання заяви про забезпечення позову до подання позовної заяви заявник повинен пред'явити позов протягом **10 днів**, а в разі подання заяви про арешт морського судна – **30 днів** з дня постановлення ухвали про забезпечення позову (ст. 152 ЦПК України).

Розгляд заяви про забезпечення позову. Заява про забезпечення позову розглядається судом **не пізніше 2 днів** з дня її надходження без повідомлення учасників справи (учасників третейського (арбітражного) розгляду), крім випадків, передбачених ч. 5 ст. 153 ЦПК України.

Заява про забезпечення позову у вигляді арешту на морське судно розглядається судом не пізніше 2 днів з дня її надходження після її подання без повідомлення особи, яка подала заяву, та особи, яка є відповідальною за морською вимогою.

Суд, розглядаючи заяву про забезпечення позову, може викликати особу, яка подала заяву про забезпечення позову, для надання пояснень або додаткових доказів, що підтверджують необхідність забезпечення позову, або для з'ясування питань, пов'язаних із зустрічним забезпеченням.

У виняткових випадках, коли наданих заявником пояснень та доказів недостатньо для розгляду заяви про забезпечення позову, суд може призначити її розгляд у судовому засіданні з викликом сторін.

Заява про забезпечення позову шляхом накладення арешту на активи, які є предметом спору у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, чи на інші активи відповідача, які відповідають вартості оспорюваних активів, розглядається судом **не пізніше трьох днів** з дня її надходження у судовому засіданні з повідомленням сторін. Суд може прийняти рішення про розгляд такої заяви без повідомлення відповідача, у разі якщо позивач у заяві наведе в достатньому обсязі дані про те, що внаслідок такого повідомлення ефективність заходу забезпечення позову може бути поставлена під загрозу.

Залежно від обставин справи суд може забезпечити позов повністю або частково, про що постановляє відповідну *ухвалу*.

Скасування заходів забезпечення позову. Суд може скасувати заходи забезпечення позову з власної ініціативи або за вмотивованим клопотанням учасника справи.

Клопотання про скасування заходів забезпечення позову розглядається в судовому засіданні **не пізніше 5 днів** з дня надходження його до суду (ч. 2 ст. 158 ЦПК України).

У разі надання відповідачем до суду документа, що підтверджує здійснене ним забезпечення позову згідно з ч. 4 ст. 156 ЦПК України, відповідне клопотання відповідача про скасування заходів забезпечення позову, вжитих судом, розглядається судом *не пізніше наступного дня* після надання вказаного документа.

За результатами розгляду клопотання про скасування заходів забезпечення позову, вжитих судом, постановляється *ухвала*, яка може бути оскаржена.

Відмова у скасуванні забезпечення позову не перешкоджає повторному зверненню з таким самим клопотанням при появі нових обставин, що обґрунтовують необхідність скасування забезпечення позову.

У разі ухвалення судом рішення про задоволення позову заходи забезпечення позову продовжують діяти протягом **90 днів** з дня набрання вказаним рішенням законної сили або можуть бути скасовані за вмотивованим клопотанням учасника справи.

Отже, заходи забезпечення позову вважаються важливим елементом процесу забезпечення ефективності та справедливості правосуддя. Включаючи різноманітні юридичні інструменти, такі як арешт майна, заборона на вчинення певних дій тощо, вони мають на меті уможливити належне виконання рішень суду та запобігти недобросовісній поведінці сторін у судовому процесі.

Завдяки заходам забезпечення позову гарантується дотримання прав та інтересів учасників цивільного процесу, а також уникнення зловживань та злочинних дій, які можуть завдати шкоди сторонам.

Водночас важливо балансувати заходи забезпечення позову з правами та свободами осіб, адже недостатньо обґрунтовані заходи можуть призвести до порушення їхніх прав. Справедливе та обґрунтоване застосування цих заходів вимагає компетентності та обачності з боку судових органів.

Питання для самоперевірки

1. Що означає термін «позов» у цивільному процесі?
2. Хто має право на пред'явлення позову?
3. Як співвідносяться поняття «право на позов» і «право на пред'явлення позову»?
4. Які головні етапи складають процес пред'явлення позову?
5. Які основні вимоги ставляться до формулювання позовних вимог?

6. Які строки для пред'явлення позову діють у цивільному процесі?
7. Чому важливим є точне формулювання позовних вимог та коректне представлення доказів у позові?
8. Що розуміють під поняттям «забезпечення позову»?
9. Які є види (заходи) забезпечення позову?
10. Який процесуальний порядок забезпечення позову?
11. У чому полягають особливості вжиття заходів щодо забезпечення позову до подання позовної заяви?

Рекомендована література

1. Про практику застосування судами цивільного процесуального законодавства при розгляді заяв про забезпечення позову : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va009700-06>.
2. Братель О. Позов – цивільний процесуальний та матеріально-правовий юридичний факт. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 3–10.
3. Лабань О. О. Поняття та значення захисту прав та інтересів відповідача в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 1. С. 124–127.
4. Немеш П. Ф. Правове обґрунтування позову в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 50. Т. 1. С. 95–98.
5. Пуль С. І. Підходи до визначення поняття та елементів позову в цивільному судочинстві. *Слово Національної школи суддів України*. 2016. № 2. С. 63–72.
6. Пуль С. І. Вчення про підстави для позову як одного з елементів позову. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1. Т. 1. С. 75–80.
7. Таранець К. О. Інститут забезпечення позову у цивільному процесі: практичні аспекти застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 496–500.

Розділ 2 ПОЗОВНЕ ПРОВАДЖЕННЯ

Глава 16 ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ

1. Звернення заінтересованої особи до суду з позовною заявою.
Порядок пред'явлення позову
2. Форма і зміст позовної заяви. Документи, що додаються до позовної заяви
3. Підстави та правові наслідки залишення позовної заяви без руху. Повернення позовної заяви
4. Підстави та правові наслідки відмови у відкритті провадження у справі
5. Відкриття провадження у справі. Правові наслідки відкриття провадження у справі

1. Звернення заінтересованої особи до суду з позовною заявою.

Порядок пред'явлення позову

Українська правова система передбачає чітко визначений порядок пред'явлення позову в цивільному процесі, який регулюється законами та нормативно-правовими актами. Кожен етап цього процесу вимагає дотримання певних правил і вимог, що спрямовані на забезпечення рівності сторін, справедливості та належної процесуальної добросовісності. Розуміння порядку подання позову є важливим не лише для тих, хто стикається зі судовими процедурами, а й для загального розуміння правової культури та принципів правосуддя.

Відповідно до ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності

органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. На підставі ст. 4 ЦПК України кожен має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів.

Діяльність суду зі захисту порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу виражаються в різних процесуальних формах, основною з яких є позовна. Формою звернення заінтересованої особи до суду з проханням вирішити правовий конфлікт є позов.

Пред'явлення позову здійснюється шляхом подачі позовної заяви. Позовна заява є формою (зовнішнім вираженням) позову. Звернення до суду з позовом є підставою для виникнення процесуальних відносин та активізує обов'язок суду розглянути і вирішити його по суті. Провадження у справах позовного провадження в цивільному судочинстві відкривається на підставі поданої позовної заяви.

На стадії відкриття провадження у справі дії заінтересованих осіб та судді направлені на виникнення цивільних процесуальних правовідносин, спрямованих на можливість розгляду та вирішення конкретної цивільної справи по суті в суді.

Згідно з ч. 1 ст. 184 ЦПК України, *позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції*, де вона реєструється і не пізніше наступного дня передається судді.

Реєстрація позовної заяви та інших документів здійснюється відповідно до наказу Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 року № 814 «Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України», за яким організація діловодства в суді покладається на канцелярію. За зверненням особи, яка подала документ до суду, на першій сторінці наданої нею копії працівник апарату суду, який прийняв документ, проставляє під текстом (а за відсутності такої можливості – на іншому вільному місці) штамп суду зі зазначенням дати (у разі необхідності – часу) отримання документа, своєї посади, прізвища та підпису і повертає копію особі¹.

¹ Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19>.

Реєстрація позовної заяви в автоматизованій системі документообігу суду здійснюється відповідно до вимог Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2010 року № 30. Згідно з цим Положенням, розподіл судових справ здійснюється в суді в день їх реєстрації, на підставі інформації, внесеної до автоматизованої системи, уповноваженою особою апарату суду, відповідальною за здійснення автоматизованого розподілу судових справ.

Визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи здійснюється автоматизованою системою шляхом:

- автоматизованого розподілу судових справ під час реєстрації відповідної судової справи;
- пакетного автоматизованого розподілу судових справ після реєстрації певної кількості судових справ;
- розподілу судових справ шляхом передачі судової справи раніше визначеному в судовій справі судді;
- визначення складу суду з метою заміни судді (суддів);
- повторного автоматизованого розподілу судових справ².

Виходячи зі змісту чинного цивільного процесуального законодавства, щодо порядку звернення до суду пред'являється вичерпний перелік вимог.

До основних умов реалізації права на пред'явлення позову належать:

1) **процесуальна дієздатність позивача.** Процесуальна дієздатність позивача в цивільному процесі України є важливою передумовою для реалізації права на пред'явлення позову та активної участі в судовому процесі. Ця характеристика відображає здатність особи вчиняти процесуальні дії, необхідні для належного представлення своїх прав та інтересів перед судом.

Законодавство України передбачає, що фізичні особи, які досягли повноліття (18 років), мають повну цивільну дієздатність і можуть самостійно вчиняти всі процесуальні дії.

² Щодо Положення про автоматизовану систему документообігу суду : Рішення Ради суддів України від 26.11.2010 р. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr030414-10#n11>.

Молодші за 18 років громадяни можуть вчиняти процесуальні дії лише за наявності згоди своїх законних представників. Також варто зазначити, що процесуальна дієздатність позивача може бути обмежена в разі, коли позивач недієздатний через недостатнє розуміння суті своїх дій або через фізичні або психічні обмеження. У такому випадку суд може призначити спеціального представника для захисту інтересів позивача.

Процесуальна дієздатність позивача повинна бути встановлена суддею, який приймає заяву. Доказами, що підтверджують наявність або відсутність дієздатності, є паспорт, рішення суду (для визнаних обмежено дієздатними та недієздатними), свідоцтво про шлюб.

Тож процесуальна дієздатність позивача є важливим аспектом цивільного процесу, оскільки вона забезпечує здатність особи ефективно користуватися правом на пред'явлення позову та брати участь у судовому розгляді, забезпечуючи таким чином принципи справедливості та рівності перед законом;

2) наявність належно оформлених повноважень на підписання або пред'явлення позовної заяви. Належно оформлені повноваження на підписання або пред'явлення позовної заяви є ключовим елементом для реалізації права на пред'явлення позову в цивільному процесі.

Належно оформлені повноваження повинні характеризуватися такими ознаками:

– *легітимність та оперативність.* Повноваження на підписання або пред'явлення позовної заяви повинні бути оформлені відповідно до вимог законодавства та юридичних процедур. Це означає, що особа чи орган, який здійснює такі дії, повинен мати правомірне повноваження для цього. Крім того, важливо, щоб повноваження були актуальними та відображали поточний статус і володіння правами;

– *ясність та ідентифікація.* Повноваження мають бути чітко сформульовані та однозначно ідентифікувати особу чи орган, який має право на підписання або пред'явлення позовної заяви. Інші сторони, суд та інші учасники процесу мають упевнитися в тому, що дії відбуваються на підставі законних повноважень;

– *документальна підтримка*. Для доведення належності повноважень необхідна документальна підтримка, така як рішення органу або довіреність від іншої особи. Ці документи повинні бути коректно оформлені, містити необхідні дані та відповідати вимогам законодавства;

– *відповідність формальним вимогам*. Повноваження мають відповідати формальним вимогам, які встановлені законом чи судовою практикою. Це може стосуватися форми документів, строків дії повноважень, наявності необхідних підписів та печаток тощо. Відповідно до ч. 2 ст. 175 ЦПК України, позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи;

– *обмеження та повноваження*. Повноваження повинні бути чітко визначені щодо обсягу та меж їх використання. Це допомагає уникнути можливих непорозумінь, помилок чи зловживань з боку тих, хто має ці повноваження;

3) **сплата судових витрат**. Сплата судових витрат у цивільному процесі є важливою передумовою для реалізації права на пред'явлення позову та активної участі в судовому розгляді. Ця характеристика відображає фінансову відповідальність сторін за здійснення процесуальних дій та забезпечує належне функціонування судової системи.

Основні характеристики сплати судових витрат включають:

– *обсяг та перелік витрат*. Відповідно до ч. 1 ст. 133 ЦПК України, судові витрати складаються з судового збору та витрат, пов'язаних із розглядом справи. Обсяг витрат може залежати від складності справи, ступеня судового розгляду та інших факторів;

– *чіткість та прозорість*. Вимоги щодо сплати судових витрат повинні бути чітко визначені в законодавстві та юридичних нормах. Це допомагає уникнути непорозумінь і суперечок стосовно того, які конкретно витрати покриваються;

– *фінансова спроможність*. Сплата судових витрат може накладати певні фінансові навантаження на сторони, які бажають скористатися правом на пред'явлення позову. Важливо, щоб ця сплата була реально доступною для сторін і не перешкоджала доступу до правосуддя;

– *принцип рівності*. Законодавство має забезпечити рівний підхід до сплати судових витрат для всіх сторін, без дискримінації чи вигоди. Це допомагає зберегти принцип рівності перед законом;

– *винагорода для представників*. Витрати на послуги адвокатів та інших юридичних представників також можуть включатися до судових витрат. Важливо, щоб ці витрати були відповідно вмотивовані та обґрунтовані;

– *прозорість і контроль*. Процедури оплати судових витрат повинні бути прозорими, а сторони мусять мати можливість контролювати витрати та переконатися у їх відповідності нормам.

Відповідно до ч. 1 ст. 134 ЦПК України, разом із першою заявою по суті спору кожна сторона подає до суду попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які вона понесла і які очікує понести в зв'язку із розглядом справи.

Суд може зобов'язати сторони внести на депозитний рахунок суду попередньо визначену суму судових витрат, пов'язаних із розглядом справи або певною процесуальною дією, про що постановляє ухвалу (забезпечення судових витрат) (ч. 1 ст. 135 ЦПК України);

4) дотримання реквізитів позовної заяви. Реквізити визначають юридичну обов'язковість, ясність та належність змісту позову, забезпечуючи ефективний судовий процес і правильний розгляд спору.

Визначальними особливостями дотримання реквізитів позовної заяви є:

– *чіткість та відповідність вимогам*. Позовна заява повинна містити всі необхідні реквізити, які передбачені законом або процесуальними нормами відповідно до ч. 3 ст. 175 ЦПК України. Це може стосуватися інформації про сторони, об'єкт спору, підстави для позову, суми вимоги, доказів та іншого;

– *легальність та правомірність*. Зміст позовної заяви повинен бути відповідним до законодавства та правових норм. Неправомірний зміст може призвести до відмови у задоволенні позову або інших негативних наслідків;

– *прецедентна ясність*. Реквізити мають бути сформульовані з належною ясністю та точністю. Це допомагає

уникнути невідповідності та неоднозначності в інтерпретації змісту позову;

– *об'єктивна інформація*. Позовна заява мусить містити об'єктивну й точну інформацію про обставини справи, без спотворень або приховування фактів;

– *відповідність процедури*. Зміст позовної заяви повинен відповідати вимогам процедури судового розгляду та формату процесуальних документів;

– *відсутність суперечностей*. Реквізити мають бути узгоджені та не суперечити один одному. Відсутність невідповідностей у реквізитах допомагає уникнути непорозумінь та спотворення в інтерпретації позову;

– *достовірність та підтвердження*. Зміст позовної заяви має бути підтверджений доказами та аргументами. Завдяки цьому забезпечується обґрунтованість позову та розгляд справи на підставі належних доказів;

5) вжиття заходів досудового врегулювання спору у випадку, коли такі заходи є обов'язковими згідно зі законом. Заходи досудового врегулювання спору виступають як обов'язкова передумова для реалізації права на пред'явлення позову в цивільному процесі.

Основними характеристиками заходів досудового врегулювання спору є такі:

– *обов'язковість заходів*. Законодавство передбачає, що певні категорії спорів повинні піддаватися досудовому врегулюванню перед зверненням до суду. Це може включати обов'язкові попередні переговори, медіацію, арбітраж та інші форми консенсусного вирішення спору;

– *пріоритет законних процедур*. Передбачені законом заходи досудового врегулювання мають бути спрямовані на досягнення згоди та врегулювання спору в рамках законних процедур;

– *добровільність участі*. Участь у заходах досудового врегулювання спору зазвичай є добровільною для сторін. Вони можуть їх вільно обирати, чи брати участь у таких заходах, а також залишають за собою право звернутися до суду, якщо досудові заходи не призвели до врегулювання спору;

– *ефективність та швидкість*. Досудові заходи сприяють більш швидкому й ефективному вирішенню спору, уникненню довготривалих і витратних судових процедур;

– *конфіденційність та приватність*. Деякі форми досудового врегулювання, наприклад, медіація, дають змогу зберегти конфіденційність та приватність спору, що може бути важливим для деяких сторін;

– *зниження навантаження на суд*. Заходи досудового врегулювання допомагають зменшити навантаження на судову систему, дозволяючи розглядати лише ті спори, які не можуть бути вирішені іншими шляхами;

– *взаємодія зі судом*. Якщо досудове врегулювання не призвело до вирішення спору, сторони можуть звернутися до суду.

Назагал заходи досудового врегулювання сприяють забезпеченню мирного та справедливого вирішення конфліктів, а також підтримують принципи ефективності та взаєморозуміння між сторонами спору.

Звернення зацікавленої особи до суду з позовною заявою та порядок пред'явлення позову в цивільному процесі є невід'ємною частиною правової системи, що забезпечує захист прав та інтересів громадян та організацій. Відбірковий характер позову, процедурна дієздатність позивача та дотримання необхідних реквізитів позовної заяви стають основою для належного використання правосуддя. Сплата судових витрат, досудове врегулювання спору та інші етапи перед судовим розглядом додають системності та комплексності цьому процесу.

Правильне здійснення зазначених кроків гарантує відповідність дій законодавчим нормам, сприяє забезпеченню справедливості, рівності перед законом та належному розгляду справи. У цьому контексті важливим є розуміння сторонами їхніх прав та обов'язків, а також використання всіх доступних засобів досудового врегулювання, які допомагають досягти вирішення спору на мирних засадах.

Цивільний процес сприяє забезпеченню правової захищеності та надає можливість сторонам звертатися до суду з позовами на захист своїх прав та інтересів. Важливо дотримуватися визначених правил і процедур для ефективного функціонування правосуддя, сприяючи таким чином зміцненню правової культури в суспільстві.

2. Форма і зміст позовної заяви. Документи, що додаються до позовної заяви

Одним із найважливіших кроків, що визначає початок судового розгляду, є подання позовної заяви. Саме через цей документ сторони висловлюють свої правові вимоги, підстави та аргументи. Однак форма та зміст позовної заяви не є питанням рутинним, вони мають відповідати стандартам і вимогам законодавства для забезпечення ефективного та справедливого судового розгляду. Крім того, не менш важливим аспектом вважається ретельний підбір і належне оформлення документів, які додаються до позовної заяви, оскільки вони мають підтверджувати правильність та обґрунтованість вимог позивача.

Позовна заява – це заява по суті справи, у якій позивач (або особа, яка звертається до суду в інтересах іншої особи) викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування.

Згідно з ч. 2 ст. 175 ЦПК України, позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.

Позовна заява повинна містити:

1) найменування суду першої інстанції, до якого подається заява;

2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові – для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), а також реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб-громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, адресу електронної пошти, відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;

3) зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорюються;

4) зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів – зміст позовних вимог щодо кожного з них;

5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини;

6) відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, в тому числі якщо законом визначено обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору;

7) відомості про вжиття заходів забезпечення доказів або позову до подання позовної заяви, якщо такі здійснювалися;

8) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності у позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви;

9) попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку із розглядом справи;

10) підтвердження позивача про те, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача (відповідачів) з тим самим предметом і з тих самих підстав.

Якщо позовна заява подається особою, звільненою від сплати судового збору відповідно до закону, у ній зазначаються підстави звільнення позивача від сплати судового збору. У разі пред'явлення позову особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, в заяві повинні бути зазначені підстави такого звернення.

У позовній заяві можуть бути вказані й інші відомості, необхідні для правильного вирішення спору.

Крім загальних відомостей, у позовній заяві по конкретних категоріях справ можуть міститися додаткові відомості, що обумовлюється специфікою відповідних спірних матеріальних правовідносин. Наприклад, у п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 квітня 1996 року № 5

«Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» зазначено, що позовна заява повинна містити відомості: про те, яке право споживача порушено; коли і в чому це виявилось; про способи захисту, які належить вжити суду; про розміри сум, щодо яких заявлено вимоги, з відповідними розрахунками і обґрунтуванням; про докази, що підтверджують позов. До заяви повинні бути додані необхідні документи – залежно від заявлених вимог (наприклад, договір, квитанція-замовлення, квитанція-зобов'язання, транспортна чи інша накладна, чек, касовий ордер)³.

Документи, що додаються до позовної заяви. Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб. У разі подання до суду позовної заяви та документів, що додаються до неї в електронній формі, позивач зобов'язаний додати до позовної заяви доказ надсилання листом з описом вкладення іншим учасникам справи копій поданих до суду документів.

Зазначені правила щодо подання копій документів *не поширюються* на позови, що виникають з трудових правовідносин, а також про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок кримінального правопорушення чи каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

За потреби до позовної заяви додаються клопотання та заяви позивача про звільнення (відстрочення, зменшення) від сплати судового збору, про призначення експертизи, витребування доказів тощо. До позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, що підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону.

Позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких

³ Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>.

грунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази, позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів).

До заяви про визнання акта чи договору недійсним додається також копія (або оригінал) оспорюваного акта чи договору або засвідчений витяг з нього, а в разі відсутності акта чи договору в позивача – клопотання про його витребування. До позовної заяви, підписаної представником позивача, додається довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника позивача (ст. 177 ЦПК України).

Ціна позову – грошова сума в гривнях, яка відображає заявлену матеріально-правову вимогу позивача до відповідача й визначається за правилами, передбаченими у ст. 176 ЦПК України:

1) у позовах про стягнення грошових коштів – сумою, яка стягується, чи оспорюваною сумою за виконавчим чи іншим документом, за яким стягнення провадиться у безспірному (безакцептному) порядку;

2) у позовах про визнання права власності на майно або його витребування – вартістю майна;

3) у позовах про стягнення аліментів – сукупністю всіх виплат, але не більше ніж за шість місяців;

4) у позовах про строкові платежі і видачі – сукупністю всіх платежів або видач, але не більше ніж за три роки;

5) у позовах про безстрокові або довічні платежі і видачі – сукупністю платежів або видач за три роки;

6) у позовах про зменшення чи збільшення платежів або видач – сумою, на яку зменшуються або збільшуються платежі чи видачі, але не більше ніж за один рік;

7) у позовах про припинення платежів або видач – сукупністю платежів або видач, що залишилися, але не більше ніж за один рік;

8) у позовах про розірвання договору найму (оренди) або договору найму (оренди) житла – сукупністю платежів за користування майном або житлом протягом строку, що залишається до кінця дії договору, але не більше ніж за три роки;

9) у позовах про право власності на нерухоме майно, що належить фізичним особам на праві приватної власності, – дійсною вартістю нерухомого майна, а на нерухоме майно,

що належить юридичним особам, – не нижче його балансової вартості;

10) у позовах, що складаються з кількох самостійних вимог, – загальною сумою всіх вимог.

Якщо визначена позивачем ціна позову вочевидь не відповідає дійсній вартості спірного майна або на момент пред'явлення позову встановити точну його ціну неможливо, розмір судового збору попередньо визначає суд з наступним стягненням недоплаченого або з поверненням переплаченого судового збору відповідно до ціни позову, встановленої судом при вирішенні справи. У разі збільшення розміру позовних вимог або зміни предмета позову несплачену суму судового збору належить сплатити до звернення в суд з відповідною заявою. У разі зменшення розміру позовних вимог питання про повернення суми судового збору вирішується відповідно до закону.

Таким чином, форма і зміст позовної заяви разом із правильним вибором та додаванням документів, що підтверджують заявлені вимоги, є ключовими елементами у цивільному процесі, що гарантують належний судовий розгляд та дотримання принципів справедливості. Додержання вимог до форми та змісту позовної заяви сприяє належному представленню правових позицій та аргументів сторін, що забезпечує точний і ретельний аналіз вимог судом. Долучаючи відповідні документи, можна підкреслити обґрунтованість та правомірність вимог позивача, надаючи їм певної вагомості.

3. Підстави та правові наслідки залишення позовної заяви без руху. Повернення позовної заяви

Залишення позовної заяви без руху – це тимчасовий захід, який застосовується судом із метою усунення позивачем недоліків позовної заяви та дотримання порядку її подання.

Згідно зі ст. 185 ЦПК України, **позовна заява залишається без руху в таких випадках:**

1) *якщо позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у ст.ст. 175 і 177 ЦПК України.* Підставою для залишення

позовної заяви без руху можуть стати лише прямо зазначені в законі недоліки позовної заяви;

2) *якщо не сплачено судовий збір*. Позовна заява залишається без руху, якщо позивачем до звернення до суду судовий збір не сплачений, або сплачений внаслідок арифметичної помилки, неправильного визначення ціни позову або з інших причин у меншому розмірі, ніж це потрібно за законом, або документ про сплату судового збору не доданий до позовної заяви, або доданий не оригінал, а копія такого документа;

3) *якщо позовну заяву подано особою, яка зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його*. Відповідно до ч. 6 ст. 14 ЦПК України, адвокати, нотаріуси, державні та приватні виконавці, арбітражні керуючі, судові експерти, органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування, інші юридичні особи реєструють свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в обов'язковому порядку.

Про залишення позовної заяви без руху суддя постановляє ухвалу. Ухвала постановляється протягом **п'яти днів** з дня надходження до суду позовної заяви.

В ухвалі про залишення позовної заяви без руху зазначаються недоліки позовної заяви, спосіб і строк їх усунення, який не може перевищувати **десяти днів** з дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд у такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити).

Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави нереєстрації електронного кабінета особами, які зобов'язані його зареєструвати, суд зазначає про обов'язок такої особи зареєструвати електронний кабінет.

Як зазначено у п. 8 Постанові Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції», пред'явлення позову до неналежного відповідача не є підставою для відмови у відкритті провадження у справі чи залишення заяви без руху, оскільки

заміна неналежного відповідача здійснюється в порядку, визначеному ЦПК України. У разі якщо норма матеріального права, яка підлягає застосуванню за вимогою позивача, вказує на те, що відповідальність повинна нести інша особа, а не та, до якої пред'явлено позов, і позивач не погоджується на її заміну, суд залучає до участі в справі іншу особу як співвідповідача з власної ініціативи. Після заміни неналежного відповідача або залучення співвідповідача справа розглядається спочатку в разі її відкладення або за клопотанням нового відповідача чи залученого співвідповідача, та за його результатами суд відмовляє в позові до неналежного відповідача і приймає рішення по суті заявлених вимог щодо належного відповідача⁴.

Якщо позивач відповідно до ухвали суду у встановлений строк виконає вимоги, визначені ст.ст. 175 і 177 ЦПК України, сплатить суму судового збору, зареєструє електронний кабінет, позовна заява вважається поданою в день первісного її подання до суду. Якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, заява *вважається неподаною і повертається позивачеві*.

Крім зазначеної підстави, відповідно до ч. 4 ст. 185 ЦПК України, позовна **заява повертається у випадках, якщо:**

- 1) заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;
- 2) порушено правила об'єднання позовних вимог (крім випадків, у яких є підстави для застосування положень ст. 188 ЦПК України);
- 3) до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від позивача надійшла заява про врегулювання спору або заява про відкликання позовної заяви;
- 4) відсутні підстави для звернення прокурора до суду в інтересах держави або для звернення до суду особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи;

⁴ Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09>.

5) подано заяву про розірвання шлюбу під час вагітності дружини або до досягнення дитиною одного року без дотримання вимог, встановлених СК України;

6) позивачем подано до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду;

7) до заяви не додано доказів вжиття заходів досудового врегулювання спору у випадку, коли такі заходи є обов'язковими згідно зі законом.

Суддя повертає позовну заяву і додані до неї документи не пізніше **п'яти днів** з дня її надходження або з дня закінчення строку на усунення недоліків.

Про повернення позовної заяви суд *постановляє ухвалу*. Ухвалу про повернення позовної заяви може бути оскаржено. Копія позовної заяви залишається в суді. У разі скасування ухвали про повернення позовної заяви та направлення справи для продовження розгляду суд не має права повторно повертати позовну заяву.

Повернення позовної заяви не перешкоджає повторно зверненню зі заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви. У разі повернення позовної заяви з підстави, передбаченої п. 6 ч. 4 ст. 185 ЦПК України, судовий збір, сплачений за подання позову, не повертається.

4. Підстави та правові наслідки відмови у відкритті провадження у справі

Питання відмови у відкритті провадження є важливим аспектом цивільного процесуального законодавства, який визначає обставини та підстави, за яких суд може відхилити заяву про відкриття провадження. Це належить до ключових принципів справедливого та ефективного правосуддя, забезпечуючи відсів недостатньо обґрунтованих чи безпідставних заяв для подальшого розгляду.

Перелік підстав для відмови у відкритті провадження у справі наведено в ч. 1 ст. 186 ЦПК України:

– *заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства*. Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України, суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи: що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових правовідносин, а також ті, що виникають з інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. В господарському судочинстві розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку зі здійсненням господарської діяльності. Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах. Відмовляючи у відкритті провадження з такої підстави, суд повинен роз'яснити заявнику, до юрисдикції якого суду віднесено розгляд справи.

– *є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами*. Зазначена підстава для відмови у відкритті провадження у справі спрямована на усунення випадків повторного вирішення судом спорів, які вже розглянуті і остаточно вирішені по суті. Перешкодою для звернення до суду є наявність у тотожному спорі рішення суду, що набрало законної сили, або ухвали суду про закриття провадження у справі у зв'язку з відмовою позивача від позову, або ухвали про закриття провадження у справі у зв'язку з укладенням мирової угоди сторін. У цих випадках спір остаточно вирішено судом або безпосередньо сторонами під контролем суду і повторно звернення до суду не допускається.

Позови вважаються тотожними лише тоді, коли в них збігаються сторони, предмет і підстави. У разі зміни хоча б одного з цих елементів позови вважаються нетотожними і суддя не має права відмовити у відкритті провадження у справі. Позови, в яких не збігаються сторони, але які ґрунтуються на тих же підставах і містять ті ж вимоги (предмет позову), називають аналогічними. Наприклад, кожен з акціонерів має право оскаржити рішення загальних зборів акціонерів і вимагати визнання його недійсним у зв'язку з порушенням порядку скликання зборів. Суд не має права відмовити у відкритті

провадження десятому акціонеру, якщо в цьому чи в іншому суді вже вирішено декілька аналогічних справ;

– у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав. Однією зі засад цивільного процесу є положення про те, що з конкретним позовом до суду можна звертатися лише раз. Позивач не має права одночасно порушити одну й ту ж справу в декількох судах. Розгляд і вирішення тотожних справ одночасно в різних судах суперечить загальним принципам правосуддя. Наприклад, оскільки під час розірвання шлюбу суд зважає на його дійсність, у тому разі, коли позов про визнання його недійсним пред'явлено до скасування рішення про розірвання шлюбу, що набрало законної сили, у відкритті провадження має бути відмовлено.

Практичне застосування вказаної норми зумовлює складнощі у зв'язку з неможливістю встановити факт наявності тотожної справи не лише в іншому, а навіть й у тому самому суді. На час вирішення питання про відкриття провадження у справі суд не зобов'язаний і фактично не може перевіряти, чи є тотожна справа в суді. Найбільш імовірним джерелом надходження цієї інформації є сторони, насамперед відповідач. Однак його у стадії відкриття провадження суд не опитує. Тому про наявність тотожної справи суд найчастіше дізнається під час попереднього судового розгляду і в разі підтвердження цього факту залишає заяву без розгляду;

– є рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому самому третейському суді виявився неможливим. Ця підстава для відмови у відкритті провадження у справі ґрунтується на попередньому принципі. Якщо спір між сторонами вже розглянутий і вирішений третейським судом, то повторне звернення до суду з тотожною вимогою не допускається. Рішення третейського суду має ті ж властивості, що й рішення суду. Зокрема, ст. 50 ЗУ «Про третейські суди» передбачає обов'язковість рішення третейського суду;

– є рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав. Якщо існує вже вирок суду іноземної держави, який був визнаний в Україні, і цей вирок стосується тих самих сторін, того ж предмета спору і тих самих підстав, то це може бути підставою для відмови від відкриття нового судового провадження в Україні щодо цього конкретного спору;

– настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися з позовною заявою або до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва. Ця підстава стосується ситуацій, коли фізична особа, яка подала позовну заяву або до якої був пред'явлений позов, померла або оголошена померлою, або ж коли юридична особа, до якої був пред'явлений позов, припинена. Однак у цьому випадку спірні правовідносини не передбачають можливості передачі прав чи обов'язків від покійної фізичної особи або припиненої юридичної особи до їхніх правонаступників.

Відповідно до ч. 2 ст. 186 ЦПК України, про відмову у відкритті провадження у справі постановляється ухвала не пізніше *п'яти днів* з дня надходження заяви. Така ухвала надсилається заявникові не пізніше наступного дня після її постановлення. До ухвали про відмову у відкритті провадження у справі, що надсилається заявникові, додаються позовні матеріали. Копія позовної заяви залишається в суді.

Ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі може бути оскаржено. У разі скасування цієї ухвали позовна заява вважається поданою в день первісного звернення до суду.

Встановлено, що існують різні обставини, які можуть послужити основою для відмови у відкритті судового провадження, включаючи смерть фізичної або припинення юридичної особи, підтвердження вироком суду іноземної держави, а також інші обставини, що виключають можливість розгляду справи судом.

Процесуальний наслідок постановлення ухвали про відмову у відкритті провадження у справі криється в тому, що особа в подальшому матиме правові перешкоди щодо можливості повторного звернення до суду з такими ж самими позовними вимогами.

5. Відкриття провадження у справі. Правові наслідки відкриття провадження у справі

Відкриття провадження у справі – це процес, що поєднує в собі правові акти та процедури, що надають можливість сторонам подати свої позиції, а також збирати та представляти докази перед судом.

Відкриття провадження у справі як стадія цивільного процесу – *це сукупність процесуальних дій суду та інших учасників процесу, які спрямовані на визначення передумов, підстав і порядку реалізації права на звернення до суду за судовим захистом.*

Без відкриття провадження у цивільній справі в суді першої інстанції неможливі судовий захист порушених або оспорюваних прав, свобод та охоронюваних законом інтересів громадян і організацій, охорона державних і суспільних інтересів, а також досягнення факультативних цілей судочинства. Судовий процес у цивільній справі може бути розпочатий лише на підставі поданого до суду заінтересованою особою або від імені заінтересованої особи позову.

За принципом диспозитивності у цивільному процесі не допускається відкриття цивільного провадження за власною ініціативою суду.

Питання про відкриття справи вирішується суддею одноособово. Відповідно до ст. 187 ЦПК України, *за відсутності підстав для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви або заяви про усунення недоліків, поданої в порядку, передбаченому ст. 185 ЦПК України.*

Якщо відповідачем вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, суд відкриває провадження не пізніше наступного дня з дня отримання судом у порядку, передбаченому частиною восьмою цієї статті, інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи-відповідача.

Про прийняття позовної заяви до розгляду та відкриття провадження у справі суд постановляє ухвалу, в якій **зазначаються:**

1) найменування суду, прізвище та ініціали судді, який відкрив провадження у справі, номер справи;

2) найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові за його наявності – для фізичних осіб) сторін, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання (для фізичних осіб);

3) предмет і підстави позову;

4) правила позовного провадження (загального чи спрощеного), за якими буде розглядатися справа;

5) дата, час і місце підготовчого засідання, якщо справа розглядатиметься в порядку загального позовного провадження;

6) дата, час і місце проведення судового засідання для розгляду справи по суті, якщо справа буде розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження, з повідомленням (викликом) сторін;

7) результат вирішення заяв і клопотань позивача, що надійшли разом із позовною заявою, якщо їх вирішення не потребує виклику сторін;

8) строк для подання відповідачем відзиву на позов;

9) строки для подання відповіді на відзив та заперечень, якщо справа буде розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження;

10) строк надання пояснень третіми особами, яких було залучено при відкритті провадження у справі;

11) вебадреса сторінки на офіційному вебпорталі судової влади України в мережі Інтернет, за якою учасники справи можуть отримати інформацію щодо справи, що розглядається.

Якщо при відкритті провадження у справі було вирішено питання про залучення третіх осіб, позивач не пізніше *двох днів* з дня вручення копії ухвали про відкриття провадження у справі повинен направити таким третім особам копії позовної заяви з додатками, а докази такого направлення надати суду до початку підготовчого засідання або до початку розгляду справи по суті в порядку спрощеного позовного провадження.

Якщо суд в ухвалі про відкриття провадження у справі за результатами розгляду відповідного клопотання позивача вирішує розглядати справу за правилами спрощеного позовного провадження, суд визначає строк відповідачу для подання заяви із запереченням проти розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження, який не може бути меншим п'яти днів з дня вручення ухвали.

У разі якщо відповідачем у позовній заяві вказана фізична особа, яка не є суб'єктом підприємницької діяльності, суд не пізніше *двох днів* з дня надходження позовної заяви до суду звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) такої фізичної особи. Інформація про місце проживання (перебування) фізичної особи має бути надана протягом *п'яти днів* з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання та перебування особи відповідного звернення суду. Суддя з метою визначення підсудності може також користуватися даними Єдиного державного демографічного реєстру.

Якщо за результатами отриманої судом інформації буде встановлено, що справа не підсудна цьому суду, суд надсилає справу за підсудністю в порядку, встановленому ст. 31 ЦПК України.

Якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи, суд вирішує питання про відкриття провадження у справі. Подальший виклик такої особи як відповідача у справі здійснюється через оголошення на офіційному вебпорталі судової влади України.

Правові наслідки відкриття провадження у справі відкриття провадження у справі тягне матеріально-правові та процесуально-правові наслідки.

До матеріально-правових наслідків належать:

1) переривання перебігу строку позовної давності: з моменту прийняття позовної заяви позовна давність розпочинається ще раз (ч. 2 ст. 264 ЦК України);

2) аліменти присуджуються з моменту відкриття провадження. Якщо позивач вживав заходів щодо одержання аліментів від відповідача, але не міг їх одержати внаслідок

ухилення відповідача від їх сплати, суд, залежно від обставин справи, може постановити рішення про стягнення аліментів за минулий час, але не більш як за один рік (ст. 79 СК України) або за три роки (ст. 191 СК України);

3) добросовісному власнику (відповідачу) відшкодуються витрати з утримання спірного майна у разі його відчуження. Власник майна має право вимагати від добросовісного набувача передання всіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна. Своєю чергою, добросовісний або недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів (ст. 390 ЦК України);

4) майно вважається спірним і може бути обмежено в обороті шляхом забезпечення позову за правилами статей ЦПК України.

Також закон може встановлювати й інші матеріально-правові наслідки відкриття провадження у справі.

Процесуально-правові наслідки включають таке:

1) виникнення цивільного судочинства, а також цивільних процесуальних правовідносин між судом і сторонами;

2) виникають цивільно-процесуальні правовідносини, а отже, і передбачені законом процесуальні права та обов'язки;

3) сторони спору отримують процесуальний статус позивача і відповідача;

4) у суду виникає обов'язок розглянути і вирішити в установлені строки цивільний спір;

5) є підстава для вчинення судом та учасниками процесу всіх подальших процесуальних дій, пов'язаних з провадженням, зокрема, після відкриття провадження у справі суд може вжити заходів забезпечення позову;

6) сторони не можуть повторно звернутися до суду з позовом про той самий предмет і з тих самих підстав.

У зв'язку з наведеним вище громадяни і юридичні особи стають сторонами та іншими суб'єктами правовідносин,

набувають процесуальних прав і обов'язків таких осіб і можуть їх реалізувати, спрямовуючи свої дії на захист суб'єктивних матеріальних прав і законних інтересів та інтересів держави.

Отже, відкриття провадження встановлює правову платформу для збору доказів, здійснення допитів, експертиз, а також можливість подання прохань і запитів від сторін. Для позивача цей етап відкриває можливість довести свою правоту та обґрунтувати свої вимоги, вказавши на підстави та обставини, що підтримують їх позицію. Відповідачеві це дає змогу представити свої аргументи та спростувати позовні вимоги.

Питання для самоперевірки

1. Які є процесуальні наслідки реалізації права на пред'явлення позову?
2. Які існують підстави для відмови у відкритті провадження у справі?
3. Які бувають особливості позовного провадження?
4. Що визначає відкриття провадження в цивільному процесі?
5. Які основні етапи включає процедура відкриття провадження в цивільному судочинстві?
6. Якою є роль позивача та відповідача під час відкриття провадження?
7. Які документи й дії супроводжують відкриття провадження в цивільному процесі?
8. Які передбачаються матеріально-правові наслідки відкриття провадження у справі?
9. Які фактори можуть спричинити відкладення відкриття провадження у справі?

Рекомендована література

1. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>.
2. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>.
3. Очеретян К. О., Карпенко Р. В. Форма та зміст позовної заяви. *Право і суспільство*. 2018. № 1. Ч. 2. С. 75–79.

4. Полюк Ю. І. Деякі зміни цивільного процесуального законодавства щодо реалізації права на звернення до суду за захистом: порівняльно-правовий аспект. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. С. 98–08.
5. Пряміцин В. Ю., Афанасьєв Д. В., Ланкін С. В. Процедура відкриття провадження в цивільному судочинстві як складник механізму реалізації права людини на справедливий суд. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 1. С. 110–115.
6. Соп'яненко О. Ю. Теоретичні проблеми відкриття провадження у цивільній справі з позиції верховенства права. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 20–25.

ПІДГОТОВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ

1. Поняття, мета та завдання підготовчого провадження
2. Підготовче засідання як процесуальна форма підготовчого провадження
3. Врегулювання спору за участю судді

1. Поняття, мета та завдання підготовчого провадження

Підготовче провадження є самостійною стадією цивільного процесу, яка складається зі сукупності процесуальних дій суду та учасників судового процесу, що вчиняються після відкриття провадження з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або спрямовані на забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду справи по суті¹.

Завданнями підготовчого провадження слід вважати напрямки вчинення судом та учасниками справи певних процесуальних дій. Законодавче визначення завдань підготовчого провадження є певним орієнтиром для суду та учасників справи при вчиненні тих чи інших підготовчих дій. У межах підготовчого провадження судом має бути вирішено певний ряд процедурних питань, відповіді на які необхідні для правильного та безперешкодного розгляду справи по суті, а саме питання стосовно складу учасників судового процесу, доказів, клопотань, заперечень, позицій по суті справи, тощо².

В. Бойко та М. Ясинок вказують, що завдання підготовчого провадження є тим законодавчо встановленим алгоритмом,

¹ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 74 ; Гузь Л. Є. Цивільний процесуальний кодекс України. Судово-практичний коментар для суду першої інстанції. Київ : Алерта, 2022. С 598.

² Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 74–75.

завдяки якому в повному обсязі досягається виконання основного завдання цивільного судочинства – захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів шляхом здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільної справи. Якість виконання такого завдання напряму залежить від сумлінного та відповідального підходу судді до організації і проведення підготовчого провадження справи³.

Цивільне процесуальне законодавство передбачає завдання підготовчого провадження, а саме, відповідно до положень ч. 1 ст. 189 ЦПК України, **завданнями підготовчого провадження є:** *остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; з'ясування заперечень проти позовних вимог; визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; вирішення відводів; визначення порядку розгляду справи; вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті.*

Визначення завдань підготовчого провадження нерозривно пов'язано з розумінням і визначенням мети підготовчого провадження. **Метою підготовчого провадження є з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті⁴.** У науковій літературі вважається, що правильність та своєчасність розгляду справи по суті пов'язуються з винесенням законного і обґрунтованого судового рішення у справі із дотриманням встановлених строків розгляду справи по суті, а безперешкодний розгляд справи по суті передбачає недопущення складнощів, які змогли б завадити правильному та своєчасному розгляду справи⁵.

³ Ясинок М. М., Бойко В. Б. Характеристика завдань підготовчого провадження через призму завдання цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 81.

⁴ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 210.

⁵ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 75.

Щодо строків підготовчого провадження, то воно починається з дня постановлення ухвали суду про відкриття провадження у справі і закінчується постановленням ухвали про закриття підготовчого засідання. Підготовче провадження має бути проведене протягом *60 днів* з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду по суті цей строк може бути продовжений не більше ніж на *30 днів* за клопотанням однієї зі сторін або з ініціативи суду.

Після постановлення ухвали про відкриття провадження у справі її копія надсилається учасникам справи, а також іншим особам, якщо від них витребовуються докази. Розсилання учасникам справи ухвали суду про відкриття провадження у справі надає цим особам інформацію, що відбулося офіційне відкриття провадження у конкретній цивільній справі, і, відповідно, даним особам позивачем та судом відведена певна процесуальна роль, залежно від їх процесуального статусу. Одночасно з цією копією учасникам справи надсилається і копія позовної заяви з копіями доданих до неї документів⁶.

Законодавством передбачено, що у строк, встановлений судом в ухвалі про відкриття провадження у справі, відповідач має право надіслати: суду – відзив на позовну заяву і всі письмові та електронні докази (які можливо доставити до суду), висновки експертів і заяви свідків, що підтверджують заперечення проти позову; позивачу, іншим відповідачам, а також третім особам – копію відзиву та доданих до нього документів. Строк розсилки відзиву з додатками та його копії визначається ухвалою суду про відкриття провадження у справі. У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд має право вирішити спір за наявними матеріалами справи. Слід зауважити, що у випадку, якщо відповідач подасть відзив з необхідними додатками суду, але не направить їх іншим учасникам справи, суд може оголосити перерву за невиконання учасником справи вимог

⁶ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 75 ; Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 210.

ухвали про відкриття провадження у справі у встановлений судом строк, якщо таке невиконання перешкоджає завершенню підготовчого провадження.

Надалі, згідно з ч. 2 ст. 174 ЦПК України, позивач у строк, встановлений судом, має право подати відповідь на відзив, а відповідач – свої заперечення згідно з правилами статей 179 та 180 ЦПК України. У строк, встановлений судом в ухвалі про відкриття провадження у справі або ухвалі, постановленій у підготовчому засіданні (якщо третіх осіб було залучено у підготовчому засіданні), треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, мають право подати письмові пояснення щодо позову або відзиву, а учасники справи мають право надати відповідь на такі пояснення до закінчення підготовчого провадження.

Виходячи з принципу рівноправності сторін цивільного процесу, відповідач наділений правом користуватися процесуальними засобами захисту своїх прав, свобод та інтересів у суді під час розгляду справи. Одним із таких процесуальних засобів є можливість відповідача звернутися до позивача зі зустрічним позовом, який є самостійною вимогою відповідача до позивача, яка заявлена в процесі для спільного розгляду з первісним позовом. Таким чином, відповідно до положень ст. 193 ЦПК України, відповідач має право пред'явити зустрічний позов у строк для подання відзиву, який приймається до спільного розгляду з первісним позовом, якщо обидва позови взаємопов'язані і спільний їх розгляд є доцільним, зокрема, коли вони виникають з одних правовідносин або коли задоволення зустрічного позову може виключити повністю або частково задоволення первісного позову. У цьому разі розгляд вимоги за зустрічним позовом ухвалою суду об'єднуються в одне провадження з первісним позовом. Логічним нововведенням є те, що у випадку подання зустрічного позову у справі, яка розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, суд постановляє ухвалу про перехід до розгляду справи за правилами загального позовного провадження, оскільки справи спрощеного позовного провадження є справами незначної складності, а у випадку пред'явлення відповідачем зустрічного позову збільшується обсяг доказового матеріалу

у справах, що ускладнює їх вирішення, а тому, відповідно, такі справи повинні розглядатися за правилами загального позовного провадження⁷.

2. Підготовче засідання як процесуальна форма підготовчого провадження

Проведення підготовчого засідання відбувається на стадії підготовчого провадження і є процесуальною формою та основним етапом цієї стадії процесу. ЦПК України передбачає обов'язкове проведення підготовчого засідання в кожній судовій справі, яка розглядається за правилами загального позовного провадження, оскільки такі справи вважаються складними цивільними справами. ЦПК України не передбачає проведення підготовчого засідання в інших категоріях цивільних справ, що розглядаються в суді першої інстанції (спрощеного позовного провадження, наказного провадження, окремого провадження)⁸.

Метою підготовчого засідання є виконання завдання підготовчого провадження, а саме з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду справи по суті. Слід зауважити, що підготовче засідання проводиться для виконання завдань підготовчого провадження і націлено на реалізацію цих завдань і мети підготовчого провадження⁹.

Підготовче засідання має бути розпочате не пізніше ніж через 30 днів з дня відкриття провадження у справі. Слід зауважити, що за чинним законодавством існує можливість відкладення підготовчого засідання, отже, їх може бути

⁷ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 75–76.

⁸ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 346 ; Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 76.*

⁹ Там само.

проведено декілька в межах одного підготовчого провадження; це залежить від обставин справи та підготовки її для судового розгляду¹⁰.

Стаття 197 ЦПК України визначає перелік підготовчих дій, які можуть вчинятися в підготовчому засіданні і які повинні бути скеровані на реалізацію мети підготовчого засідання.

По-перше, підготовче засідання проводиться судом з повідомленням учасників справи. Суд повинен надати учасникам справи інформацію про дату та час проведення підготовчого засідання, для того щоб ці учасники справи могли з'явитися до суду і реалізувати свої процесуальні права та обов'язки. Інформування учасників справи відбувається шляхом направлення ухвали про відкриття провадження у справі, у змісті якої зазначається безпосередньо дата та час проведення підготовчого засідання, а також ухвали про відкладення проведення підготовчого засідання, у якій зазначається дата та час наступного його проведення¹¹. Доречно зауважити, що у підготовчому засіданні можуть брати участь не тільки учасники справи, а й усі учасники судового процесу (суд, учасники справи та інші учасники судового процесу), яких також потрібно інформувати про дату та час проведення підготовчого засідання.

На думку Ю. Цал-Цалко, особиста явка учасників справи до суду в рамках підготовчого засідання не є обов'язковою, оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 212 ЦПК України, ці особи мають право брати участь у судовому засіданні (включаючи підготовче засідання) в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, крім випадків, коли явка учасника справи визнана судом обов'язковою. Щодо інших учасників судового процесу, таких як свідок, перекладач, спеціаліст, експерт, то вони можуть брати участь у попередньому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду. Отже, з погляду

¹⁰ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 76.

¹¹ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 346.

вченої, явка учасників справи у підготовче засідання є їхнім правом, для інших учасників судового процесу – обов'язком¹².

Слід наголосити, що в цивільному судочинстві неявка однієї зі сторін на розгляд справи завжди сприймалась негативно, оскільки така поведінка робила неможливим швидкий та справедливий розгляд справи, і тому законодавець завжди робив усе можливе, аби присікти таку поведінку з боку як відповідача, так і позивача¹³. Наприклад, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду, якщо належним чином повідомлений позивач повторно не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає розгляду справи.

І якщо наслідки неявки позивача чи його представника в судове засідання чітко врегульовані п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, то наслідки неявки таких учасників цивільного процесу в підготовче засідання та й, зокрема, сама можливість застосування в цьому випадку наслідків, передбачених за неявку в судове засідання, не мають однозначного трактування ні в доктрині цивільного процесуального права, ні в судовій практиці¹⁴.

Так, позиція ВС у цьому питанні має дещо двоякий характер. Скажімо, підтримуючи правильність висновку, суд першої інстанції, зокрема з яким погодився й суд апеляційної інстанції, про наявність підстав для залишення позову без розгляду з підстави, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України,

¹² Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 346–347 ; Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 76.

¹³ Воробель У. Б. Процедурні особливості залишення заяви без розгляду у зв'язку з повторною неявкою позивача. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1(9). С. 73. URL: http://www.vru.gov.ua/Docs/visnik09_06.pdf

¹⁴ Воробель У. Б. Правові позиції Верховного Суду щодо визначення наслідків неявки позивача в підготовче засідання в цивільному судочинстві України. *Вісник гуманітарного наукового товариства*. Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. Вип. 20. С. 183–184.

ВС виходив з того, що позивач дійсно двічі поспіль не з'явився в підготовче судове засідання, не повідомив про причини неявки та не скористався правом подати заяву про розгляд справи за його відсутності, а заява представника позивача про повторну неможливість його явки у судове засідання й відкладення розгляду справи належними та допустимими доказами щодо поважності причин його неявки не підтверджена¹⁵.

З іншого боку, Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду зазначає про неприпустимість застосування у випадку неявки позивача чи його представника в підготовче засідання наслідків, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України. Так, наприклад, ухвалою Святошинського районного суду міста Києва від 4 жовтня 2018 року позов про поділ майна подружжя залишено без розгляду. Суд першої інстанції виходив із того, що позивач, який був належним чином повідомлений про час, дату та місце розгляду справи, повторно не з'явився у підготовче засідання, що є підставою для застосування п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України. Постановою Київського апеляційного суду від 9 липня 2019 року ухвалу Святошинського районного суду міста Києва від 4 жовтня 2018 року скасовано, справу передано для продовження розгляду до суду першої інстанції. Апеляційний суд зробив висновок про те, що останнє засідання, в яке позивач не з'явився, було підготовчим, у зв'язку з чим відсутні підстави для залишення позову без розгляду відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, оскільки положення цієї норми стосуються повторної неявки в судове засідання.

Верховний Суд залишив без задоволення апеляційну скаргу, вказавши, що аналіз змісту п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України свідчить про те, що залишення позовної заяви без розгляду з цієї підстави може мати місце лише в тому випадку, якщо позивач, який був належним чином повідомлений про час слухання справи, повторно не з'явився саме в судове засідання, а не в підготовче засідання¹⁶.

¹⁵ Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.10.2019 р. у справі № 128/447/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84975677>

¹⁶ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21.10.2019 р. у справі № 759/15271/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85174045>

Аналогічну позицію Верховний Суд висловив і у справі за касаційною скаргою акціонерного товариства «УкрСиббанк» на ухвалу Шевченківського районного суду м. Києва про залишення позову АТ «УкрСиббанк» без розгляду на підставі ст. 257 ЦПК України та постанову Київського апеляційного суду про залишення апеляційної скарги АТ «УкрСиббанк» без задоволення, в якій вказав, що аналіз змісту п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України свідчить про те, що залишення позовної заяви без розгляду з цієї підстави може мати місце лише в тому випадку, якщо позивач, який був належним чином повідомлений про час слухання справи, повторно не з'явився саме в судові засідання, а не в підготовче засідання¹⁷.

Важливим аспектом, на думку У. Воробель, при вирішенні питання про наслідки неявки позивача чи його представника в підготовче засідання є положення ст. 209 ЦПК України, котре передбачає, що завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів, а також розподіл судових витрат. Таким чином, розгляд справи по суті відбувається на тих матеріалах, що зібрані впродовж усієї стадії підготовчого провадження, а не лише на одному з її етапів – підготовчому етапі. У зв'язку з цим, видається, саме з огляду на суть і завдання підготовчого провадження в цілому, а також мету підготовчого засідання, їх взаємозв'язок і взаємозалежність із завданнями наступної стадії цивільного процесу – розгляду справи по суті – можна говорити про неприпустимість застосування наслідків, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, у випадку повторної неявки позивача чи його представника в підготовче засідання¹⁸.

У підготовчому засіданні суд вчиняє такі підготовчі дії: оголошує склад суду, а також прізвища, імена та по батькові

¹⁷ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11.03.2020 р. у справі № 761/8849/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88187539>

¹⁸ Воробель У. Б. Процесуальні наслідки неявки позивача в підготовче засідання в цивільному судочинстві України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* : збір. матер. III Науково-практичного круглого столу (м. Київ, 14 травня 2020 р.) / наук. ред. Бобрик В. І. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. С. 60–61.

секретаря судового засідання, перекладача, спеціаліста, з'ясовує наявність підстав для відводів; з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді. З метою реалізації такого завдання, як здійснення заходів із врегулювання спору до початку розгляду справи по суті, суд вчиняє зазначені підготовчі дії, які, відповідно, мають місце лише при розгляді справ позовного провадження¹⁹. Згідно зі статтею 207 ЦПК України, мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб. У разі укладання сторонами мирової угоди суд постановляє ухвалу про закриття провадження у справі. Якщо між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до третейського суду, суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду. В разі бажання та згоди сторін врегулювати спір за участю судді безпосередньо суддя постановляє ухвалу про проведення процедури врегулювання спору за участю судді, якою одночасно зупиняє провадження у справі. Стаття 204 ЦПК України передбачає випадки припинення врегулювання спору за участю судді з постановленням відповідної ухвали; за потреби заслуховує уточнення позовних вимог та заперечень проти них і розглядає відповідні заяви²⁰.

Суд у підготовчому засіданні повинен з'ясувати у позивача предмет позову (що конкретно вимагає позивач), підставу позову (чим він обґрунтовує свої вимоги) і зміст вимоги (який спосіб захисту свого права він обрав). У відповідача

¹⁹ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 347.

²⁰ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 347; Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 76–77.

суд з'ясовує суть заперечення проти позову та характер такого заперечення (процесуальний чи матеріально-правовий). Оновленим законодавством передбачено обов'язок певних учасників справи (позивача, відповідача та третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору) надавати правові підстави позовних вимог у заявах по суті справи відповідно до статей 52, 175 та 193 ЦПК України. Інші учасники справи мають право здійснити кваліфікацію спірних правовідносин також у заявах по суті справи. Суддя вирішує питання про вступ у справу інших осіб, заміну неналежного відповідача, залучення співвідповідача, об'єднання справ і роз'єднання позовних вимог, прийняття зустрічного позову, якщо ці питання не були вирішені раніше. Вказані підготовчі дії надзвичайно важливі для своєчасного та правильного розгляду цивільної справи, оскільки через відсутність певних осіб при розгляді справи виникає необхідність її відкласти, що в результаті затягує вирішення справи та приводить до несвоечасного поновлення порушених прав і законних інтересів громадян та організацій. Суддя може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи.

Ця можливість суду є новелою нової редакції ЦПК України, відповідно до якої сторони, треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, їхні представники можуть отримати інформацію від судді щодо того, якими фактами можна обґрунтовувати позовні вимоги чи заперечення проти них, оскільки правильне визначення обставин цивільної справи зумовлює обґрунтоване її вирішення.

У зв'язку з оновленням ЦПК України законодавець також надає судді більше можливостей для прояву ініціативи під час збору судових доказів у цивільній справі, що виступає важливим засобом поповнення цивільної справи доказовим матеріалом; суддя: з'ясовує, чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі; з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом чи причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання,

вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше; вирішує питання про призначення експертизи, виклик у судові засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста; за клопотанням учасників справи вирішує питання про забезпечення позову, про зустрічне забезпечення; вирішує заяви та клопотання учасників справи; направляє судові доручення; встановлює строки для подання відповіді на відзив та заперечення; встановлює строк для подання пояснень третіми особами та відповіді учасників справи на такі пояснення; встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення; призначає справу до розгляду по суті, визначає дату, час і місце проведення судового засідання (декількох судових засідань – у разі складності справи) для розгляду справи по суті.

У ЦПК України передбачено те, що саме у підготовчому засіданні суддя зобов'язаний чітко визначити, скільки судових засідань він планує провести під час розгляду справи по суті, таким чином суддя може призначити декілька судових засідань у випадку складності справи; встановлює порядок з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються під час розгляду справи по суті, про що зазначається в протоколі судового засідання; з'ясовує розмір заявлених сторонами судових витрат²¹.

Підготовче засідання проводиться за загальними правилами, встановленими для розгляду справи по суті, які передбачені Главою 6 Розділу III ЦПК України, з урахуванням особливостей підготовчого засідання в межах строку підготовчого провадження²².

Суд може відкласти проведення підготовчого засідання у випадках, визначених ч. 2 ст. 198 ЦПК України, а також оголосити перерву у підготовчому засіданні відповідно до положень ч. 5 ст. 198 ЦПК України. Доречно зауважити, що підготовче

²¹ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 347–349.

²² Там само. С. 349.

засідання може бути відкладено декілька разів залежно від характеру та тривалості вчинення процесуальних дій у підготовчому засіданні, що є нововведенням ЦПК України. У разі відкладення підготовчого засідання або оголошення перерви підготовче засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або в ньому була оголошена перерва, що також є важливою новелою нової редакції ЦПК України.

Проте у низці випадків відкладення підготовчого засідання призводить до його розгляду спочатку. Зокрема, у зв'язку зі заміною неналежного відповідача, залучення співвідповідача такі особи мають право подати клопотання про розгляд справи спочатку не пізніше двох днів з дня вручення відповідної ухвали. Якщо таке клопотання не буде подане у вказаний строк, суд продовжує розгляд справи. У разі вступу у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, така особа, а також інші учасники справи мають право подати клопотання про розгляд справи спочатку не пізніше двох днів з дня вручення їм відповідної ухвали. Якщо таке клопотання не буде подане у вказаний строк, суд продовжує розгляд справи. Якщо розгляд справи у випадках, передбачених ЦПК України, починається спочатку, суд призначає та проводить підготовче засідання спочатку в загальному порядку, крім випадку ухвалення рішення про колегіальний розгляд справи, коли підготовче засідання проводиться спочатку лише у разі, якщо суд дійшов висновку про необхідність його проведення²³.

Таким чином, у разі відкладення підготовчого засідання або оголошення перерви підготовче засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або в ньому була оголошена перерва²⁴. Але, на відміну від відкладення підготовчого засідання, оголошення перерви не надає можливості подати клопотання про розгляд справи спочатку²⁵.

²³ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 78.

²⁴ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 214.

²⁵ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 78.

Надалі процедура проведення підготовчого засідання передбачає, що, згідно зі ст. 199 ЦПК України, у строк, встановлений судом, позивач має право подати відповідь на відзив, а відповідач – заперечення. Інші учасники справи мають право надати свої письмові пояснення щодо відповіді на відзив та заперечення до закінчення підготовчого провадження, якщо судом не встановлено інший строк²⁶. У випадку, якщо позивачем до закінчення підготовчого провадження подано заяву про визнання недійсним повністю чи у певній частині пов'язаного з предметом спору правочину, який суперечить закону, суд надає відповідачу, іншим учасникам справи час на підготовку своїх пояснень та заперечень з приводу поданої заяви²⁷.

За результатами вчинення процесуальних дій у підготовчому провадженні суд повинен постановити ухвалу (ухвали) про процесуальні дії, що необхідно вчинити до закінчення підготовчого провадження та початку судового розгляду справи по суті. При цьому суд повинен з'ясувати думку сторін щодо дати призначення судового засідання для розгляду справи по суті.

Отже, за результатами підготовчого засідання суд: постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без розгляду; постановляє ухвалу про закриття провадження у справі; постановляє ухвалу про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті у разі, якщо суду не вдалося примирити сторони, але при цьому були здійснені всі необхідні підготовчі дії. За результатами підготовчого провадження суд ухвалює рішення на користь позивача у випадку визнання позову відповідачем, яким і завершує розгляд цивільної справи. Ухвалення в підготовчому засіданні судового рішення у разі відмови від позову, визнання позову, укладення мирової угоди проводиться в порядку, встановленому ЦПК України²⁸.

²⁶ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 349.

²⁷ Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 78.

²⁸ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* :

3. Врегулювання спору за участю судді

Врегулювання спору за участю судді – це переговорний, структурований та конфіденційний процес, у якому сторони спору намагаються самотійно, на добровільній основі вступити у перемовини за підтримки нейтрального неупередженого посередника – судді, який за допомогою власних професійних навичок та знань спрямовує сторони до мирного врегулювання спору²⁹.

Інститут врегулювання спору за участі судді заснований на положеннях глави 4 розділу III, статтями 201–205 ЦПК України, і спрямований на пошук шляхів примирення та компромісу між позиціями сторін, що досягається на основі їх спільних зусиль, а суддя при цьому організовує, контролює та сприяє переговорам щодо примирення чи компромісного врегулювання цивільно-правового спору³⁰.

У науковій літературі побутує думка, що врегулювання спору за участю судді є альтернативною позовною провадженням судовою процедурою. За правовою природою процедуру врегулювання спору за участю судді слід вважати самотійним видом провадження цивільного судочинства, що існує поряд із позовним, окремим та наказним провадженням, якому притаманна визначена ЦПК України процесуальна форма. Процедура врегулювання спору за участю судді слугує тим самим завданням цивільного судочинства, як і позовне, наказне, окреме провадження, – справедливому, неупередженому та своєчасному розгляду і вирішенню цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 349 ; Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 79.

²⁹ Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. С. 150.

³⁰ Цал-Цалко Ю. Ю. Підготовче засідання як процесуальна форма стадії підготовчого провадження. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. У 3 т. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 348.

або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави³¹.

Превагами врегулювання спору за участю судді можна назвати такі: 1) економію часу, ресурсів та пришвидшення розгляду справи; 2) завершення процедури укладенням мирової угоди дає можливість вийти за межі позовних вимог (предмета і підстав позову); 3) повернення 50% судового збору в разі вирішення сторонами спору у такий спосіб; 4) конфіденційність³².

Порядок проведення процедури врегулювання спору за участю судді у цивільному процесі розмежовується за основними етапами, які не мають чітко окреслених процесуальних рамок, є гнучкими та відносно неформальними, що дає можливість їх легко адаптувати до конкретного виду спорів та умовно розділити на: підготовчий, переговорний та заключний. Підготовчий етап передбачає організаційні процедури до початку проведення врегулювання спору за участю судді та складається з: прийняття рішення щодо звернення до процедури врегулювання спору за участю судді, зупинення провадження у справі, винесення відповідної ухвали. Переговорний етап спрямований на безпосереднє врегулювання цивільно-правового спору між його учасниками і здійснюється у двох передбачених законодавством формах: у формі закритих та спільних нарад. Заключний етап полягає у припиненні врегулювання спору за участю судді, наслідки чого можуть мати позитивний або негативний характер.

До позитивних наслідків варто віднести досягнення сторонами згоди, результатом якої є мирова угода, звернення позивача до суду зі заявою про залишення позовної заяви без розгляду, відмова позивача від позову або визнання позову відповідачем. Негативними слід вважати подання стороною письмової заяви про припинення врегулювання спору за участю судді, закінчення тридцятиденного терміну з дня постановлення ухвали про проведення врегулювання спору

³¹ Лесько А. О. Врегулювання спору за участю судді: проблеми і перспективи. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 54.

³² Лисак О. О., Притика Ю. Д. Порівняльна характеристика медіації та врегулювання спору за участю судді в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 104.

за участю судді, або за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою із сторін³³.

Відповідно до ст. 201 ЦПК України, підставою проведення процедури врегулювання спору за участю судді є згода сторін, висловлена до початку розгляду справи по суті і лише за умови, що у справу не вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Таку згоду учасники справи мають висловити під час підготовчого засідання, і, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК України, саме на суд покладено повноваження з'ясувати, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді; у разі згоди учасників справи, відповідно до п. 14 ч. 2 ст. 197 ЦПК України, суд встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення³⁴. Однак потрібно враховувати, що, відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 205 ЦПК України, врегулювання спору за участю судді проводиться протягом розумного строку, але не більше 30 днів з дня постановлення ухвали про його проведення. Строк проведення врегулювання спору за участю судді продовженню не підлягає.

У разі досягнення сторонами згоди щодо проведення процедури врегулювання спору за участю судді суд щодо цього постановляє ухвалу, якою одночасно зупиняє провадження у справі (ч. 1 ст. 202, п. 5 ч. 1 ст. 251 ЦПК України).

Згідно з ч. 1 ст. 203 ЦПК України, проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у *формі спільних та (або) закритих нарад*. Сторони мають право брати участь у таких нарадах у режимі відеоконференції в порядку, визначеному ЦПК України. Спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їхніх представників та судді. Закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною зі сторін окремо. Таким чином, на відміну від більшості розглядів справ у державних

³³ Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. С. 153–154.

³⁴ Лесько А. О. Врегулювання спору за участю судді: проблеми і перспективи. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 49.

судах, які здійснюються публічно, врегулювання спору за участю судді можна вважати конфіденційним способом вирішення спорів³⁵.

Статтею 203 ЦПК України встановлено порядок проведення врегулювання спору за участю судді, відповідно до якого на суддю покладається чимало повноважень і йому надано низку ініціатив, на відміну від правил позовного провадження³⁶. Так, *суддя*:

1) спрямовує проведення врегулювання спору за участю судді для досягнення сторонами врегулювання спору. З урахуванням конкретних обставин проведення наради суддя може оголосити перерву в межах строку проведення врегулювання;

2) на початку проведення першої спільної наради з врегулювання спору роз'яснює сторонам мету, порядок проведення врегулювання спору за участю судді, права та обов'язки сторін;

3) під час проведення спільних нарад з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору³⁷;

4) під час закритих нарад має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні та (або) її представнику можливі шляхи мирного врегулювання спору;

5) під час проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі (ч.ч. 2–6 ст. 203 ЦПК України).

³⁵ Лесько А. О. Врегулювання спору за участю судді: проблеми і перспективи. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 50.

³⁶ Там само.

³⁷ Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / О. Б. Верба-Сидор, У. Б. Воробель, Н. М. Грабар, А. О. Дутко, Ю. М. Юркевич ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 15.

Такий перелік положень, на думку А. Лесько, свідчить про те, що від судді вимагається не тільки знання законодавства і судової практики в аналогічних спорах, а й володіння неабиякими комунікативними навичками для проведення таких нарад³⁸.

Відповідно до ч.ч. 7, 8 ст. 203 ЦПК України, інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами. За потреби до участі в нарадах залучається перекладач. Перекладач попереджається про конфіденційний характер інформації, отриманої під час проведення врегулювання спору за участю судді. Окрім цього, згідно з ч. 9 ст. 203 ЦПК України, під час врегулювання спору за участю судді забороняється використовувати портативні аудіотехнічні пристрої, а також здійснювати фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис.

Врегулювання спору за участю судді *припиняється*: 1) у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді; 2) у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді; 3) за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою зі сторін; 4) у разі укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду зі заявою про її затвердження або звернення позивача до суду зі заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем (ч. 1 ст. 204 ЦПК України).

Про припинення врегулювання спору за участю судді постановляється ухвала, яка оскарженню не підлягає. Одночасно суддя вирішує питання про поновлення провадження у справі. Про припинення врегулювання спору за участю судді у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді суддя постановляє ухвалу не пізніше наступного робочого дня після надходження відповідної заяви сторони, а в разі закінчення строку врегулювання спору за участю

³⁸ Лесько А. О. Врегулювання спору за участю судді: проблеми і перспективи. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 50.

судді – не пізніше наступного дня з дня закінчення строку врегулювання спору за участю судді (ч.ч. 2, 3 ст. 204 ЦПК України).

Процедура врегулювання спору за участю судді та процедура медіації мають деякі спільні риси, серед яких вирізняються такі: добровільність участі сторін у таких процедурах; суддя і медіатор мають бути незалежними та неупередженими; вільна форма спілкування сторін як зі суддею, так і з медіатором, яка не протоколюється; конфіденційність під час проведення процедур, безпосередня відповідальність сторін спору за прийняте в ході процедури рішення.

Медіацію та врегулювання спору за участю судді, на думку О. Лисак та Ю. Притики, доцільно розмежовувати за такими критеріями, як: місце у судовому процесі, коло учасників процедури, роль посередника, наявність спеціальної підготовки посередника, структура процедури, орієнтованість процедури, бажаний результат процедури, тривалість процедури, можливість повторного проведення процедури³⁹.

Порівнюючи такі процедури за місцем у судовому процесі, слід відзначити, що медіація можлива на будь-якій стадії судового процесу, а відповідно до ст. 201 ЦПК України врегулювання спору за участю судді проводиться лише до початку розгляду справи по суті.

Наступною відмінністю є суб'єктний склад цих процедур. Учасниками процедури медіації є сторони конфлікту та медіатор, а в разі врегулювання спору за участю судді учасниками є сторони спору та суддя.

Посередником у процедурі медіації виступає нейтральний і незалежний медіатор, якого вибирають сторони. Медіатор допомагає налагодити комунікацію, бо він заінтересований в успішній комунікації та досягненні консенсусу між конфліктуючими сторонами та сприяє пошуку взаємоприйняттого рішення сторонами. Варто наголосити, що медіатор не встановлює факти, не досліджує докази, не надає сторонам порад щодо можливих варіантів вирішення їх спору, не примушує сторони до прийняття певного рішення, а також не виносить

³⁹ Лисак О. О., Притика Ю. Д. Порівняльна характеристика медіації та врегулювання спору за участю судді в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 104.

обов'язкового для сторін рішення. Посередником у процедурі врегулювання спору за участю судді є суддя, в провадженні якого перебуває справа. Суддя з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює предмет доказування, звертає увагу сторін на судову практику, пропонує можливий шлях мирного врегулювання спору.

Говорячи про структури таких процедур, варто зазначити, що у ЦПК України закріплено порядок призначення та проведення врегулювання спору за участю судді, при цьому процедура не є структурованою. Водночас структуру медіації формують послідовні стадії, через які медіатор має провести сторони. Спершу варто виділити премедіацію, коли відбувається ініціювання медіації, попередня діагностика конфлікту та підготовка до медіаційних переговорів. Логічним продовженням премедіації є підготовча стадія медіаційної процедури, в ході якої відбувається формування у сторін конфлікту розуміння процедури медіації, підписання угоди про проведення медіації. Наступними стадіями є збір інформації та визначення тем для обговорення, робота з інтересами та потребами сторін, пошук та оцінка варіантів рішення, оформлення домовленостей. Факультативною стадією медіації є постмедіація.

Відмінною є також орієнтованість таких процедур, адже медіація орієнтована на інтереси і потреби сторін, а врегулювання спору за участю судді – на позиції сторін.

Наступним критерієм, за яким слід порівняти такі процедури, є бажаний результат їх проведення. Бажаним результатом медіації є консенсус, за якого результат задовольняє інтереси сторін, а в разі врегулювання спору за участю судді бажаним результатом процедури є компроміс, коли сторони взаємно поступаються своїми позиціями⁴⁰.

Стосовно можливості повторного проведення названих процедур потрібно зазначити, що неформальність процедури медіації зумовлює відсутність обмежень щодо кількості її повторного проведення у разі неуспішності, якщо інше

⁴⁰ Лисак О. О., Притика Ю. Д. Порівняльна характеристика медіації та врегулювання спору за участю судді в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 104–105.

не передбачено договором сторін⁴¹, а от повторне проведення процедури врегулювання спору за участю судді неможливе.

Таким чином, незважаючи на наявність спільних рис, врегулювання спору за участю судді не можна вважати різновидом медіації, ця процедура є самостійним видом примирних процедур, що суттєво відрізняється від медіації. Основною відмінністю зазначених процедур є те, що у разі врегулювання спору за участю судді посередником є особа, що є представником судової гілки влади, а у разі медіації посередник не має повноважень органу судової влади⁴².

Питання для самоперевірки

1. Якими є завдання і мета підготовчого провадження?
2. Які особливості характерні підготовчому засіданню?
3. Які обов'язкові дії вчиняє суд у підготовчому засіданні?
4. Які особливості властиві врегулюванню спору за участю судді в цивільному судочинстві?
5. Якими є співвідношення врегулювання спору за участю судді в цивільному судочинстві та медіації?

Рекомендована література

1. Лесько А. О. Врегулювання спору за участю судді: проблеми і перспективи. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 48–56.
2. Лисак О. О., Притика Ю. Д. Порівняльна характеристика медіації та врегулювання спору за участю судді в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 103–105.
3. Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 207 с.

⁴¹ Токарева К. С. Порівняльний аспект врегулювання спорів за участю судді та за допомогою медіації. *Юридичний вісник*. 2020. № 4 (57). С. 84.

⁴² Лисак О. О., Притика Ю. Д. Порівняльна характеристика медіації та врегулювання спору за участю судді в цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 105.

4. Цал-Цалко Ю. Ю. Сутність підготовчого провадження. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 74–80.
5. Шаповал М. М. Підготовче провадження в цивільному судочинстві України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Сумський національний аграрний університет. Суми, 2022. 211 с.
6. Шаповал М. М. Процедури примирення в цивільному судочинстві: огляд концептуальних підходів і новел законодавства. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 6 (42). С. 251–257.
7. Шаповал М. М., Курило М. П. Мета підготовчого провадження в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 141–146.
8. Ясинок М. М., Бойко В. Б. Характеристика завдань підготовчого провадження через призму завдання цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 74–82.

Глава 18

РОЗГЛЯД СПРАВИ ПО СУТІ

1. Поняття і зміст розгляду справи по суті
2. Порядок розгляду справи по суті
3. Тимчасове припинення провадження у справі
4. Закінчення провадження у справі без ухвалення рішення суду
5. Фіксування судового процесу
6. Розгляд справ у порядку спрощеного провадження

1. Поняття і зміст розгляду справи по суті

Розгляд справи по суті – основна стадія цивільного процесу, яка є сукупністю процесуальних дій суду та інших учасників процесу, спрямованою на розгляд та вирішення цивільно-правового спору по суті. Розгляд та вирішення цивільної справи є змістом стадії судового розгляду справи по суті, а судові засідання є процесуальною формою цієї стадії цивільного процесу¹.

Значення стадії розгляду справи по суті полягає насамперед у тому, що захист майнових та інших прав і законних інтересів юридичних та фізичних осіб відбувається головню у процесі розгляду та вирішення правових спорів, що виникли між ними. Під час розгляду справи по суті перевіряється обґрунтованість взаємних вимог і заперечень сторін, на підставі всебічного, повного й об'єктивного дослідження доказів встановлюються їхні дійсні права та обов'язки, з'ясовуються умови та причини виникнення спору².

¹ Навроцька Ю. В., Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / за заг. ред. Ю. В. Навроцької. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 175.

² Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 218.

Завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів, а також розподіл судових витрат (ст. 209 ЦПК України).

Суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті (ст. 210 ЦПК України).

Розгляд справи відбувається в судовому засіданні. Про місце, дату і час судового засідання суд повідомляє учасників справи. Учасник справи має право заявити клопотання про розгляд справи за його відсутності. Якщо таке клопотання заявили всі учасники справи, судовий розгляд справи здійснюється на підставі наявних у суду матеріалів. Судове засідання проводиться у спеціально обладнаному приміщенні – залі судових засідань. Окремі процесуальні дії в разі потреби можуть вчинятися за межами приміщення суду. Під час розгляду справи по суті суд сприяє примиренню сторін (ст. 211 ЦПК України).

Відповідно до ст. 212 ЦПК України, учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою. Учасник справи подає заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Копія заяви в той самий строк надсилається іншим учасникам справи. Учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного підпису згідно з вимогами Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положень, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

На період дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб, учасники справи можуть брати

участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи учасника справи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то в порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України.

Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву.

Суд може постановити ухвалу про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом. Свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду. У клопотанні про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду в обов'язковому порядку зазначається суд, в якому необхідно забезпечити її проведення. Таке клопотання може бути подано не пізніше як за п'ять днів до відповідного судового засідання.

Копія ухвали про участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду негайно надсилається до суду, який зобов'язаний організувати її виконання, та особі, яка братиме участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Суд, який забезпечує проведення відеоконференції, перевіряє явку і встановлює особи тих, хто з'явився, а також перевіряє повноваження представників.

Використовувані судом і учасниками судового процесу технічні засоби і технології мають забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам судового процесу має бути забезпечена можливість чути та бачити хід судового засідання, ставити запитання і отримувати відповіді, здійснювати інші процесуальні права та обов'язки.

Відеоконференція, у якій беруть участь учасники справи, фіксується судом, який розглядає справу, за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. Відео- та звукозапис

відеоконференції долучаються до матеріалів справи в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

При одноособовому розгляді справи суддя, який розглядає справу, є головуючим у судовому засіданні. При колегіальному розгляді справи головуючим у судовому засіданні є суддя-доповідач, визначений Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час розподілу справи. Учасники справи, свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також інші присутні у судовому засіданні особи звертаються до суду словами «Ваша честь».

Головуючий відповідно до завдання цивільного судочинства керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи зі судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи.

У разі виникнення заперечень у будь-кого з учасників справи, а також свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів щодо дій головуючого ці заперечення заносяться до протоколу судового засідання і про їх прийняття чи відхилення суд постановляє ухвалу.

Головуючий вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку. Головуючий розглядає скарги на дії чи бездіяльність судового розпорядника стосовно виконання покладених на нього обов'язків, про що постановляє ухвалу (ст.ст. 214, 215 ЦПК України).

Особи, присутні в залі судового засідання, повинні встати, коли входить і виходить суд. Рішення суду особи, присутні в залі, заслуховують стоячи. Учасники судового процесу та інші особи, присутні в залі судового засідання, звертаються до суду та один до одного, надають пояснення, показання, висновки, консультації тощо стоячи. Відступ від цих вимог допускається з дозволу головуючого. Учасники судового процесу, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуючого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку

та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил. За прояв неповаги до суду винні особи притягаються до відповідальності, встановленої законом. Питання про притягнення учасника справи або іншої особи, присутньої в залі судового засідання, до відповідальності за прояв неповаги до суду вирішується судом негайно після вчинення правопорушення, для чого у судовому засіданні із розгляду справи оголошується перерва, або після закінчення судового засідання. Учасники справи передають документи та інші матеріали головному через судового розпорядника (ст. 216 ЦПК України).

Для забезпечення справедливого і своєчасного розгляду та вирішення заявлених вимог стадія розгляду справи по суті проводиться послідовно і складається з таких чотирьох етапів: 1) відкриття розгляду справи по суті; 2) з'ясування обставин справи та дослідження доказів; 3) судові дебати; 4) ухвалення та проголошення рішення суду.

На кожному етапі судового розгляду суд і учасники цивільного процесу здійснюють визначені законом процесуальні дії задля виконання конкретного завдання: на етапі відкриття розгляду справи по суті відбуваються процесуальні дії, скеровані на з'ясування можливості розгляду справи по суті, вирішується питання про те, чи можливий розгляд даної справи по суті таким складом суду, а також чи можливий розгляд справи у разі неявки учасників справи, свідків, експертів тощо; при з'ясуванні обставин справи та дослідженні доказів встановлюються всі фактичні обставини цивільної справи, зокрема з'ясовуються сутність спору та позиції сторін, досліджуються докази; судові дебати є тим етапом судового розгляду, на якому підводяться підсумки проведеного розгляду справи по суті, а учасникам справи надається можливість викласти свою повну, вмотивовану і обґрунтовану позицію з приводу можливого вирішення справи; ухвалення та проголошення рішення суду є заключним етапом судового розгляду, в якому суд вирішує справу по суті та проголошує своє рішення³.

³ Ізарова І. Етапи судового розгляду цивільної справи у суді першої інстанції: теоретико-прикладний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 4 (98). С. 56–57.

Зазначені вище етапи стадії судового розгляду спрямовані на послідовне досягнення проміжних цілей цієї стадії, визначають її подальший рух та об'єднують процесуальні дії суду й інших учасників справи в один системний процес. Вони є взаємозалежними, і проведення кожної з них відповідно до вимог закону обумовлює можливість переходу до наступної⁴.

2. Порядок розгляду справи по суті

Відкриття розгляду справи по суті є системою процесуальних дій, спрямованих на те, щоб виявити можливість розгляду справи по суті. Тобто змістом цієї частини судового засідання є визначення можливості проведення судового засідання⁵.

У призначений для розгляду справи час головуєчий:

1) відкриває судові засідання та оголошує, яка справа розглядатиметься. Секретар судового засідання доповідає суду, хто з учасників судового процесу з'явився в судові засідання, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, чи повідомлено тих учасників судового процесу, хто не з'явився, про дату, час і місце судового засідання в порядку, передбаченому ЦПК України. З оголошенням головуєчим судового засідання відкритим розпочинається розгляд справи по суті;

2) встановлює особи тих, хто бере участь у судовому засіданні, а також перевіряє повноваження представників;

3) роз'яснює перекладачу його права та обов'язки, встановлені ЦПК України, і попереджає перекладача під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Головуючий приводить перекладача до присяги: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові),

⁴ Ізарова І. Етапи судового розгляду цивільної справи у суді першої інстанції: теоретико-прикладний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 4 (98). С. 57.

⁵ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 220.

присягаю сумлінно виконувати обов'язки перекладача, використовуючи всі свої професійні можливості». Текст присяги підписується перекладачем. Підписаний перекладачем текст присяги та розписка приєднуються до справи. Свідки видаляються зі зали судового засідання у відведені для цього приміщення без можливості ознайомлення з ходом судового засідання. Судовий розпорядник вживає заходів щодо того, щоб свідки, які допитані судом, не спілкувалися з тими, яких суд ще не допитав;

4) оголошує склад суду, а також прізвища експерта, перекладача, спеціаліста, секретаря судового засідання і роз'яснює учасникам справи право заявляти відводи;

5) з'ясовує обізнаність учасників справи з їхніми правами та обов'язками та роз'яснює їх у разі потреби, крім випадків, коли учасника справи представляє адвокат;

6) з'ясовує, чи мають учасники справи заяви чи клопотання, пов'язані з розглядом справи, які не були заявлені з поважних причин у підготовчому провадженні або в інший строк, визначений судом, та вирішує їх після заслуховування думки інших присутніх у судовому засіданні учасників справи. Суд залишає без розгляду заяви та клопотання, які без поважних причин не були заявлені в підготовчому провадженні або в інший строк, визначений судом.

Неявка в судове засідання будь-якого учасника справи за умови, що його належним чином повідомлено про дату, час і місце цього засідання, не перешкоджає розгляду справи по суті, крім випадків, визначених статтею 223 ЦПК України.

Суд відкладає розгляд справи в судовому засіданні в межах встановленого ЦПК України строку з таких підстав: 1) неявка в судове засідання учасника справи, щодо якого відсутні відомості про вручення йому повідомлення про дату, час і місце судового засідання; 2) перша неявка в судове засідання учасника справи, якого повідомлено про дату, час і місце судового засідання, якщо він повідомив про причини неявки, які судом визнано поважними; 3) виникнення технічних проблем, що унеможливають участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції, крім випадків, коли відповідно до ЦПК України судове засідання може відбутися без участі такої особи; 4) необхідність витребування нових доказів, у випадку

коли учасник справи обґрунтував неможливість заявлення відповідного клопотання в межах підготовчого провадження; 5) якщо суд визнає потрібним, щоб сторона, яка подала заяву про розгляд справи за її відсутності, дала особисті пояснення. Викликати позивача або відповідача для особистих пояснень можна і тоді, коли в справі беруть участь їхні представники.

Якщо учасник справи або його представник були належним чином повідомлені про судові засідання, суд розглядає справу за відсутності такого учасника справи у разі: 1) неявки в судові засідання учасника справи (його представника) без поважних причин або без повідомлення причин неявки; 2) повторної неявки в судові засідання учасника справи (його представника), крім відповідача, незалежно від причин неявки; 3) неявки представника в судові засідання, якщо в судові засідання з'явилася особа, яку він представляє, або інший її представник; 4) неявки в судові засідання учасника справи, якщо з'явився його представник, крім випадків, коли суд визнає явку учасника справи обов'язковою.

У разі повторної неявки в судові засідання відповідача, повідомленого належним чином, суд вирішує справу на підставі наявних у ній даних чи доказів (постановляє заочне рішення).

У разі повторної неявки позивача в судові засідання без поважних причин або неповідомлення ним про причини неявки суд залишає позовну заяву без розгляду, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає вирішенню спору. У випадку розгляду справи за відсутності позивача або відповідача суддя-доповідач оголошує стислий зміст позовної заяви або відзиву відповідно. У разі відкладення розгляду справи суд повинен допитати свідків, які з'явилися. Тільки у виняткових випадках за ухвалою суду свідки не допитуються і викликаються знову. Про відкладення розгляду справи постановляється ухвала.

У разі неявки в судові засідання свідка, експерта, спеціаліста, перекладача суд заслуховує думку учасників справи про можливість розгляду справи за відсутності свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, які не з'явилися, та постановляє ухвалу про продовження судового розгляду або про відкладення розгляду справи. Одночасно суд вирішує питання про відповідальність особи, яка не з'явилася;

7) роз'яснює експертові його права та обов'язки, встановлені ЦПК України, і попереджає експерта під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Головуючий приводить експерта до присяги: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю сумлінно виконувати обов'язки експерта, використовуючи всі свої професійні можливості». Текст присяги підписується експертом. Дія присяги поширюється і на ті випадки, коли висновок був складений до її проголошення. Підписаний експертом текст присяги та розписка приєднуються до справи. Якщо експертиза призначається під час судового розгляду, права, обов'язки експертів і їхня відповідальність роз'яснюються головуючим відразу після залучення їх до участі в цивільному процесі.

Експертам, які працюють у державних експертних установах, роз'яснення прав і обов'язків експерта та приведення його до присяги здійснюються керівником експертної установи під час призначення особи на посаду та присвоєння кваліфікації судового експерта. Підписаний текст присяги та розписка про ознайомлення з правами і обов'язками експерта та про кримінальну відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, за завідомо неправдивий висновок приєднуються до особової справи. Засвідчені печаткою експертної установи копії цих документів подаються на вимогу суду;

8) роз'яснює спеціалістові його права та обов'язки, встановлені ЦПК України (ст.ст. 217–226 ЦПК України).

З'ясування обставин справи та дослідження доказів вважається основною частиною судового засідання, оскільки саме тут за участю всіх суб'єктів процесу в умовах змагальності та рівноправності сторін досліджуються обставини справи. Саме тут розкривається принцип безпосередності судового розгляду, що дає змогу суду особисто сприйняти й оцінити доказову інформацію, всебічно проаналізувати обставини справи й ухвалити обґрунтоване та законне рішення⁶.

⁶ Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортник, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 220.

Статтею 228 ЦПК України визначено порядок з'ясування обставин справи та дослідження доказів, за яким суд: 1) заслуховує вступне слово учасників справи; 2) з'ясовує обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень; 3) досліджує в порядку, визначеному в підготовчому засіданні у справі, докази, якими вони обґрунтовуються. З урахуванням змісту спірних правовідносин, обставин справи та зібраних у справі доказів суд під час розгляду справи по суті може змінити порядок з'ясування обставин справи та порядок дослідження доказів, про що зазначається у протоколі судового засідання.

Суд заслуховує вступне слово позивача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, відповідача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, а також інших учасників справи. У вступному слові учасники справи в усній формі стисло викладають зміст та підстави своїх вимог і заперечень щодо предмета позову, надають необхідні пояснення щодо них. Якщо разом зі стороною, третьою особою у справі беруть участь їхні представники, суд після сторони, третьої особи заслуховує цих представників. За клопотанням сторони, третьої особи виступати зі вступним словом може тільки представник. Якщо в справі заявлено кілька вимог, суд може зобов'язати сторони та інших учасників справи дати окремо пояснення щодо кожної з них.

Учасники справи з дозволу головуючого можуть ставити питання один одному. Питання ставлять у такій черговості:

1) позивачу та (або) особі, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи – відповідач, третя особа, яка бере участь на стороні відповідача, інші учасники справи;

2) відповідачу – позивач та (або) особа, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи, третя особа, яка бере участь у справі на стороні позивача, інші учасники справи;

3) іншим учасникам справи – позивач та (або) особа, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи, третя особа, яка бере участь на стороні позивача, відповідач, третя особа, яка бере участь на стороні відповідача, інші учасники справи.

Головуючий з власної ініціативи або за усним клопотанням учасника справи може зняти питання, що не стосуються предмета спору, поставити питання учаснику судового процесу. Якщо учасники судового процесу висловлюються нечітко або з їхніх слів неможливо дійти висновку про те, визнають

вони обставини чи заперечують проти них, суд може зажадати від цих осіб конкретної відповіді – «так» чи «ні» (ст. 227 ЦПК України).

Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення. Речові, письмові та електронні докази оглядаються у судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених ЦПК України, і пред'являються учасникам справи за їхнім клопотанням, а за необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам. Відтворення аудіо-і відеозапису проводиться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально обладнаному для цього. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу письмових, речових і електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Першою ставить питання особа, за клопотанням якої було викликано експерта (ст. 229 ЦПК України).

Відповідно до ст. 241 ЦПК України, після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами головуючий надає сторонам та іншим учасникам справи можливість дати додаткові пояснення, які можуть доповнити матеріали справи. У зв'язку з додатковими поясненнями учасника справи суд може ставити питання іншим учасникам судового процесу. Вислухавши додаткові пояснення і вирішивши заявлені при цьому клопотання учасників справи, суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів.

Судові дебати – це самостійна частина судового розгляду, в якій шляхом полеміки між учасниками судового процесу, за допомогою судових промов, виступати з якими вони мають право з використанням творчих здібностей і знань судового оратора, підводяться підсумки судового розгляду, оцінюються зібрані факти, робляться висновки і заяви, формулюються думки з питань, що підлягають вирішенню судом⁷.

⁷ Дзюба І. Особливості судових дебатів у судовому процесі розгляду цивільної справи та їх специфіка. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 173.

У судових дебатах виступають з промовами (заключним словом) учасники справи. У цих промовах можна посилатися лише на обставини і докази, досліджені в судовому засіданні. Кожному учаснику справи надається однаковий час для виступу з промовою в судових дебатах.

У судових дебатах першим надається слово позивачеві та його представникові. Треті особи без самостійних вимог виступають у судових дебатах після особи, на стороні якої вони беруть участь. Третя особа, яка заявила самостійні позовні вимоги щодо предмета спору, та її представник у судових дебатах виступають після сторін. За клопотанням сторін і третіх осіб у судових дебатах можуть виступати лише їхні представники. Суд може зобов'язати учасника справи визначити, чи буде виступати з промовою тільки такий учасник чи тільки його представник. Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, виступають у судових дебатах першими. За ними виступають особи, в інтересах яких відкрито провадження у справі.

Тривалість судових дебатів визначається головуючим з урахуванням думки учасників справи виходячи з розумного часу для викладення промов. Головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється, або істотно виходить за визначені судом межі часу для викладення промов у судових дебатах. З дозволу суду промовці можуть обмінюватися репліками. Право останньої репліки завжди належить відповідачеві та його представникові.

Якщо під час судових дебатів виникає необхідність з'ясування нових обставин, що мають значення для справи, або дослідження нових доказів, суд постановляє ухвалу про повернення до з'ясування обставин у справі. Після закінчення з'ясування обставин у справі та перевірки їх доказами судові дебати проводяться в загальному порядку (ст.ст. 242, 243 ЦПК України).

Після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для **ухвалення судових рішень приміщення**) для **ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення**. Якщо під час ухвалення рішення виникає потреба з'ясувати будь-яку обставину шляхом

повторного допиту свідків або вчинення певної процесуальної дії, суд, не приймаючи рішення, постановляє ухвалу про поновлення судового розгляду. Після закінчення поновленого розгляду справи суд залежно від його результатів відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і виходить до нарадчої кімнати для ухвалення рішення або, якщо вчинення необхідних процесуальних дій у даному судовому засіданні виявилось неможливим, оголошує перерву.

Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу. Під час перебування в нарадчій кімнаті суддя не має права розглядати інші судові справи. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення у нарадчій кімнаті.

Якщо сторона з поважних причин не може подати докази, що підтверджують розмір понесених нею судових витрат до закінчення судових дебатів у справі, суд за заявою такої сторони, поданою до закінчення судових дебатів у справі, може вирішити питання про судові витрати після ухвалення рішення по суті позовних вимог. Для вирішення питання про судові витрати суд призначає судові засідання, яке проводиться не пізніше двадцяти днів з дня ухвалення рішення по суті позовних вимог (ст.ст. 244–246 ЦПК України).

3. Тимчасове припинення провадження у справі

Відкладення розгляду справи – це перенесення засідання суду на точно визначений час у зв'язку з виявленням обставин, що перешкоджають вирішенню справи по суті в конкретному засіданні⁸. Основною особливістю відкладення розгляду справи є те, що за відкладення її розгляду суд вказує строк,

⁸ Плева В., Мазур В. Квестії зупинення провадження у справі про розірвання шлюбу та надання строку для примирення подружжя. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 65 ; Лемик Р. Я., Сенік С. В. Цивільне процесуальне право : навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 229 ; Цивільне процесуальне право України : підручник / С. С. Бичкова та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. С. 430.

протягом якого повинні бути усунені перешкоди для подальшого розгляду справи, і водночас призначає місце, дату і час наступного судового засідання⁹.

Головною метою відкладення розгляду справи в цивільному судочинстві є забезпечення реалізації права на участь у цивільному процесі учасників справи та участь у судовому розгляді справи інших учасників цивільного процесу. Основною умовою відкладення розгляду справи є те, що суд може відкласти розгляд справи лише у випадках, встановлених ЦПК України. Тому відкладення може здійснюватися лише за наявності підстав та умов, зазначених у ЦПК України, а відкладення розгляду справи у випадках, які прямо не передбачені нормами ЦПК України, має розглядатися як порушення права на розгляд цивільної справи протягом розумного строку¹⁰.

ЦПК України закріплює підстави для обов'язкового та дискреційного (на розсуд суду) відкладення розгляду справи¹¹. Суд обов'язково відкладає розгляд справи за таких умов: 1) неявка в судове засідання учасника справи, щодо якого відсутні відомості про вручення йому повідомлення про дату, час і місце судового засідання (п. 1 ч. 2 ст. 223 ЦПК України); 2) перша неявка в судове засідання учасника справи, якого повідомлено про дату, час і місце судового засідання, якщо він повідомив про причини неявки, які судом визнано поважними (п. 2 ч. 2 ст. 223 ЦПК України); 3) виникнення технічних проблем, що унеможливають участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції, крім випадків, коли відповідно до ЦПК України судове засідання може відбутися без участі такої особи (п. 3 ч. 2 ст. 223 ЦПК України); 4) необхідність витребування нових доказів, у випадку коли учасник справи обґрунтував неможливість заявлення відповідного клопотання в межах підготовчого провадження (п. 4 ч. 2 ст. 223 ЦПК України);

⁹ Плева В., Мазур В. Квестії зупинення провадження у справі про розірвання шлюбу та надання строку для примирення подружжя. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 65.

¹⁰ Короленко В. М. Відкладення розгляду справи та оголошення перерви у цивільному судочинстві України. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 33. С. 35–36.

¹¹ Там само. С. 35.

5) якщо суд визнає потрібним, щоб сторона, яка подала заяву про розгляд справи за її відсутності, дала особисті пояснення. Викликати позивача або відповідача для особистих пояснень можна і тоді, коли в справі беруть участь їх представники (п. 5 ч. 2 ст. 223 ЦПК України); 6) у разі зміни позивачем предмета або підстави позову, зміни розміру позовних вимог під час заочного розгляду справи (ч. 3 ст. 280 ЦПК України).

Суд може відкласти розгляд справи (дискреційне відкладення) у випадку неявки в судове засідання свідка, експерта, спеціаліста, перекладача. Так, відповідно до ст. 224 ЦПК України, в разі неявки в судове засідання свідка, експерта, спеціаліста, перекладача суд заслуховує думку учасників справи про можливість розгляду справи за відсутності свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, які не з'явилися, та постановляє ухвалу про продовження судового розгляду або про відкладення розгляду справи. Одночасно суд вирішує питання про відповідальність особи, яка не з'явилася.

У разі відкладення розгляду справи суд повинен допитати свідків, які з'явилися. Тільки у виняткових випадках за ухвалою суду свідки не допитуються і викликаються знову (ч. 8 ст. 223 ЦПК України та ч. 4 ст. 240 ЦПК України). Якщо розгляд справи було відкладено, суд продовжує провадження у справі зі стадії, на якій розгляд справи було відкладено. У випадку відкладення розгляду справи під час її розгляду по суті суд може почати розгляд справи по суті спочатку (ч. 5 ст. 240 ЦПК України).

Про відкладення розгляду справи постановляється ухвала (ч. 9 ст. 223 ЦПК України).

Оголошення перерви у судовому засіданні – це відстрочення судового засідання на короткий строк із причин, що можуть бути усунені без спеціальних зусиль (потреба відпочинку, обіду, виникнення технічних обставин, що перешкоджають продовженню процесу)¹².

Згідно з ч. 2 ст. 240 ЦПК України, якщо спір, розгляд якого по суті розпочато, не може бути вирішено в даному судовому засіданні, судом може бути оголошено перерву в межах

¹² Короленко В. М. Відкладення розгляду справи та оголошення перерви у цивільному судочинстві України. Журнал східноєвропейського права. 2016. № 33. С. 36.

встановлених ЦПК України строків розгляду справи, тривалість якої визначається відповідно до обставин, що її викликали, з наступною вказівкою про це в рішенні або ухвалі.

Оголошення перерви у судовому засіданні передбачено в таких випадках: 1) заміна перекладача у разі повторного порушення порядку під час судового засідання (ч. 2 ст. 145 ЦПК України); 2) для вирішення питання про притягнення учасника справи або іншої особи, присутньої в залі судового засідання, до відповідальності за прояв неповаги до суду (ч. 4 ст. 216 ЦПК України); 3) після закінчення поновленого розгляду справи суд залежно від його результатів відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і виходить до нарадчої кімнати для ухвалення рішення або, якщо вчинення необхідних процесуальних дій у даному судовому засіданні виявилось неможливим, оголошує перерву (ч. 4 ст. 244 ЦПК України).

Тривалість перерви у судовому засіданні визначається відповідно до обставин розгляду справи, що їх викликали (ч. 3 ст. 213 ЦПК України).

Про перерву в судовому засіданні, місце, дату і час продовження судового засідання суд повідомляє під розписку учасників справи, свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів, які були присутніми в судовому засіданні. Учасники справи, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі, які не прибули або яких суд вперше залучає до участі в судовому процесі, повідомляються про судові засідання в порядку, визначеному ЦПК України (ч. 3 ст. 240 ЦПК України).

Якщо в судовому засіданні було оголошено перерву, продовження у справі після її закінчення продовжується зі стадії, на якій було оголошено перерву (ч. 6 ст. 240 ЦПК України).

У цивільному судочинстві відкладення розгляду справи та оголошення перерви мають різні підстави та умови, різну мету та процесуальні наслідки. Відкладення розгляду справи покликане, перш за все, забезпечити належну участь учасників справи в судовому розгляді, а також безпосередність розгляду справи складом суду. Натомість перерви за загальним правилом оголошуються для забезпечення надання нових доказів та у спеціально передбачених випадках: необхідності притягнення особи до відповідальності за неповагу до суду

або заміни перекладача за повторне порушення порядку в судовому засіданні¹³.

У науковій літературі найчастіше зупинення провадження у справі трактують як тимчасове припинення провадження у справі на точно не визначений строк, який виникає з настанням певних об'єктивних обставин, чітко визначених у законі, за наявності яких суд не може продовжити розгляд справи¹⁴. Але найповнішу дефініцію цього цивільного процесуального інституту наводить О. Трач, зазначаючи, що **зупинення провадження у справі** – це оформлене ухвалою суду тимчасове припинення вчинення судом процесуальних дій, за винятком забезпечення доказів, забезпечення позову, під час підготовки справи до судового розгляду, судового розгляду, яке викликане наявністю визначених у законі обставин, що перешкоджають подальшому розгляду цивільної справи і щодо яких неможливо передбачити конкретний момент їх усунення¹⁵.

З усього вказаного вище випливає, що однією з основних ознак, яка характеризує і виокремлює зупинення провадження у справі від інших інститутів тимчасового припинення розгляду справи, є неможливість встановити та визначити тривалість дії обставин, що стали підставами для постановлення суддею ухвали про зупинення провадження¹⁶.

¹³ Короленко В. М. Відкладення розгляду справи та оголошення перерви у цивільному судочинстві України. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 33. С. 37–38.

¹⁴ Зейкан Я. П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України. Вид. 2-ге, допов. Київ : Юридична практика, 2007. С. 315; Цивільний процес : навчальний посібник / О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін. ; за заг. ред. В. А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 228 ; Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. ВНЗ / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2009. С. 651 ; Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. ВНЗ. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. С. 388.

¹⁵ Трач О. М. Окремі підстави обов'язкового зупинення провадження у цивільній справі. *Університетські наукові записки*. 2017. № 63. С. 96; Трач О. М. Поняття зупинення провадження у справі в цивільному процесі. *Університетські наукові записки*. 2015. № 55. С. 48.

¹⁶ Плева В., Мазур В. Квестії зупинення провадження у справі про розірвання шлюбу та надання строку для примирення подружжя. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 64.

З тлумачення норм ЦПК України можна інститут зупинення провадження у справі поділити, *залежно від настання певних обставин*, на такі види, як обов'язкові (ст. 251 ЦПК України) та факультативні (ст. 252 ЦПК України)¹⁷.

Відповідно до ст. 251 ЦПК України, *суд зобов'язаний* зупинити провадження у справі у разі:

1) смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво;

2) перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на военний стан або залучені до проведення антитерористичної операції.

Інститут зупинення провадження у справі не може бути застосований з ініціативи відповідача на підставі того, що позивач перебуває в лавах Збройних Сил України, якщо позивач активно бере участь у розгляді справи та наполягає на завершенні її розгляду. Про це виснував Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду¹⁸;

3) призначення або заміни законного представника у випадках, передбачених ст. 63 ЦПК України;

4) надання сторонам у справі про розірвання шлюбу строку для примирення;

4-1) звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації;

5) прийняття рішення про врегулювання спору за участю судді;

6) об'єктивної неможливості розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства, – до набрання законної

¹⁷ Плева В., Мазур В. Квестії зупинення провадження у справі про розірвання шлюбу та надання строку для примирення подружжя. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 64.

¹⁸ Постанова Верховного Суду від 15.08.2023 р. у справі № 174/760/21 (провадження № 61-8044св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112896497>

сили судовим рішенням в іншій справі; суд не може посилатися на об'єктивну неможливість розгляду справи у випадку, коли зібрані докази дозволяють встановити та оцінити обставини (факти), які є предметом судового розгляду.

Верховний Суд зазначив, що метою зупинення провадження у справі до розгляду іншої справи є виявлення обставин, підстав, фактів тощо, які не можуть бути з'ясовані та встановлені в цьому процесі, але мають значення для справи, провадження у якій зупинено. Таким чином, у клопотанні про зупинення провадження у справі заявник повинен надати чітке обґрунтування, у чому полягає об'єктивна неможливість розгляду цієї справи до вирішення іншої справи.

Як неможливість розгляду справи до вирішення іншої справи потрібно розуміти те, що обставини, які розглядаються в такій справі, не можуть бути встановлені судом самостійно через обмеженість своєї юрисдикції щодо конкретної справи внаслідок невідомості, обмеженості предметом позову, неможливості розгляду тотожної справи, черговості розгляду вимог тощо¹⁹.

Окрім цього, у випадку оскарження судових рішень у тій самій справі можливість зупинення провадження на підставі п. 6 ч. 1 ст. 251 ЦПК України виключається. До такого висновку дійшов Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду, розглянувши в порядку письмового провадження справу № 185/446/18 за позовом однієї особи до іншої про стягнення безпідставно отриманих грошових коштів²⁰.

Згідно зі ст. 252 ЦПК України, суд може за заявою учасника справи, а також з власної ініціативи *зупинити провадження у справі* у випадках:

1) перебування учасника справи на альтернативній (невійськовій) службі не за місцем проживання або на строковій військовій службі;

¹⁹ Постанова Верховного Суду від 13.07.2023 р. у справі № 990/22/23 (провадження № 11-59зai23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112258721>

²⁰ Постанова Верховного Суду від 04.08.2021 р. у справі № 185/446/18 (провадження № 61-434св20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98881542>

2) захворювання учасника справи, підтвердженого медичною довідкою, що виключає можливість явки до суду протягом тривалого часу;

3) перебування учасника справи у довгостроковому службовому відрядженні;

4) розшуку відповідача в разі неможливості розгляду справи за його відсутності;

5) призначення судом експертизи;

6) направлення судового доручення щодо збирання доказів у порядку, встановленому ст. 87 ЦПК України;

7) звернення зі судовим дорученням про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави;

8) прийняття ухвали про тимчасове вилучення доказів державним виконавцем для дослідження судом;

9) перегляду судового рішення у подібних правовідносинах (у іншій справі) в касаційному порядку палатою, об'єднаною палатою, Великою Палатою Верховного Суду.

Однак не допускається зупинення провадження у справі про стягнення аліментів з підстави наявності спору про батьківство (материнство), визначення місця проживання дитини, про участь одного з батьків або родичів у вихованні дитини, спілкуванні з дитиною (ч. 2 ст. 252 ЦПК України).

У разі перебування учасника справи на альтернативній (невійськовій) службі не за місцем проживання або на строковій військовій службі, захворювання учасника справи, підтвердженого медичною довідкою, що виключає можливість явки до суду протягом тривалого часу, або перебування учасника справи у довгостроковому службовому відрядженні суд не зупиняє провадження, якщо відсутня сторона веде справу через свого представника (ч. 3 ст. 252 ЦПК України). У випадку залишення провадження у справі суд постановляє ухвалу.

4. Закінчення провадження у справі без ухвалення рішення суду

Закінчення провадження у справі без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві відбувається у двох формах: закриття провадження у справі та залишення позову без розгляду.

Закриття провадження у справі – це закінчення провадження у цивільній справі без ухвалення рішення суду у зв'язку з чітко встановленими в законі підставами, перелік яких є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає, і які свідчать про відсутність в особі права на звернення до суду або добровільне урегулювання учасниками справи правової вимоги після відкриття провадження у справі, або про неможливість продовження розгляду справи з не залежних від учасників цивільної справи чи суду обставин, наслідком чого є втрата можливості повторного звернення до суду з тотожною вимогою, тобто вимогою про той самий предмет і з тих самих підстав та між тими самими сторонами²¹.

Згідно з ч. 1 ст. 255 ЦПК України, суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо: 1) справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства; 2) відсутній предмет спору; 3) набрали законної сили рішення суду або ухвала суду про закриття провадження у справі, ухвалені або постановлені з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили за тими самими вимогами; 4) позивач відмовився від позову і відмова прийнята судом; 5) сторони уклали мирову угоду і вона затверджена судом; 6) суд встановить обставини, які є підставою для відмови у відкритті провадження у справі відповідно до п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 186 ЦПК України; 7) настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією зі сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва; 8) після відкриття провадження у справі між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до третейського суду, якщо тільки суд не визнає, що така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана.

Усі підстави закриття провадження у справі за функціональною спрямованістю обставини, що становить підставу застосування цього інституту, можна поділити на: 1) підстави, які свідчать про неправомірність відкриття провадження у справі, у зв'язку з порушенням позивачем (заявником) порядку

²¹ Воробель У. Б. Закінчення провадження без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право». Львів, 2023. С. 31.

реалізації права на звернення до суду, а точніше через відсутність передумов реалізації цього права (п.п. 1, 3, 6 ч. 1 ст. 255 ЦПК України); 2) підстави, які свідчать про недоцільність продовження розгляду справи, у зв'язку з добровільним урегулювання учасниками справи правової вимоги після відкриття провадження у справі (п.п. 2, 4, 5 ч. 1 ст. 255 ЦПК України); 3) підстави, які свідчать про неможливість продовження розгляду справи з не залежних від учасників цивільної справи чи суду обставин (п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України)²².

Про закриття провадження у справі суд постановляє ухвалу, а також вирішує питання про розподіл між сторонами судових витрат, повернення судового збору з державного бюджету. Ухвала суду про закриття провадження у справі може бути оскаржена (ч.ч. 2, 3 ст. 255 ЦПК України).

Якщо провадження у справі закривається з підстави, визначеної п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, суд повинен роз'яснити позивачеві, до юрисдикції якого суду віднесено розгляд справи. Суд апеляційної або касаційної інстанції повинен також роз'яснити позивачеві про наявність у нього права протягом десяти днів з дня отримання ним відповідної постанови звернутися до суду зі заявою про направлення справи за встановленою юрисдикцією, крім випадків об'єднання в одне провадження кількох вимог, які підлягають розгляду в порядку різного судочинства. Заява подається до суду, який прийняв постанову про закриття провадження у справі. У разі надходження до суду справи, що підлягає вирішенню в порядку цивільного судочинства, після закриття провадження Верховним Судом чи судом апеляційної інстанції в порядку господарського чи адміністративного судочинства, провадження у справі не може бути закрите з підстави, встановленої п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України (ч. 1 ст. 255 ЦПК України).

У разі закриття провадження у справі повторне звернення до суду з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав не допускається. Наявність ухвали про закриття провадження у зв'язку з прийняттям відмови позивача від позову не позбавляє відповідача

²² Воробель У. Б. Закінчення провадження без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право». Львів, 2023. С. 49–50.

в цій справі права на звернення до суду за вирішенням цього спору (ч. 2 ст. 255 ЦПК України).

Залишення позову без розгляду – це закінчення провадження у цивільній справі без ухвалення рішення суду у зв'язку з чітко встановленими в законі підставами, перелік яких є вичерпним та розширеному тлумаченню не підлягає і які свідчать про наявність у справі обставин, що перешкоджають розгляду справи, але можуть бути усунуті в майбутньому, у зв'язку з чим не виключається можливість повторного звернення до суду з тотожною вимогою, тобто вимогою про той самий предмет і з тих самих підстав та між тими самими сторонами²³.

Відповідно до ч. 1 ст. 257 ЦПК України, суд постановляє ухвалу про залишення позову без розгляду, якщо: 1) позов подано особою, яка не має цивільної процесуальної дієздатності; 2) позовну заяву від імені заінтересованої особи подано особою, яка не має повноважень на ведення справи; 3) належним чином повідомлений позивач повторно не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає розгляду справи; 4) у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; 5) позивач до початку розгляду справи по суті подав заяву про залишення позову без розгляду; 6) між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до третейського суду, і від відповідача не пізніше початку розгляду справи по суті, але до подання ним першої заяви щодо суті спору надійшли заперечення проти вирішення спору в суді, якщо тільки суд не визнає, що така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана; 7) дієздатна особа, в інтересах якої у встановлених законом випадках відкрито провадження у справі за заявою іншої особи, не підтримує заявлених вимог і від неї надійшла відповідна заява; 8) провадження у справі відкрито за заявою, поданою без додержання вимог, викладених у ст.ст. 175 і 177 ЦПК України, та не було сплачено

²³ Воробель У. Б. Закінчення провадження без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право». Львів, 2023. С. 34.

судовий збір і позивач не усунув цих недоліків у встановлений судом строк; 9) позивач без поважних причин не подав витребувані судом докази, необхідні для вирішення спору; 10) позивач у визначений судом строк не вніс кошти для забезпечення судових витрат відповідача і відповідач подав заяву про залишення позову без розгляду; 11) після відкриття провадження судом встановлено, що позивачем подано до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду; 12) між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення суду іншої держави, якщо право укласти таку угоду передбачено законом або міжнародним договором України, за винятком випадків, якщо суд визнає, що така угода суперечить закону або міжнародному договору України, є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана.

Усі підстави, перелічені ст. 257 ЦПК України, за таким критерієм, як *функціональна спрямованість обставини, що становить підставу застосування цього інституту*, можна поділити на: 1) підстави, які свідчать про неправомірність виникнення провадження у справі, через порушення позивачем (заявником) умов реалізації права на звернення до суду (п.п. 1, 2, 4, 8, 11 ч. 1 ст. 257 ЦПК України); 2) підстави, які свідчать про недоцільність продовження розгляду справи, у зв'язку з волевиявленням одного з учасників справи про закінчення провадження у справі (п.п. 3, 5, 7 ч. 1 ст. 257 ЦПК України); 3) підстави, які свідчать про неможливість продовження розгляду справи, через виявлення сторонами або однією з них бажання на зміну органу, уповноваженого на розгляд і вирішення справи (п.п. 6, 12 ч. 1 ст. 257 ЦПК України); 4) підстави, які свідчать про невиконання одним із учасників справи покладеного на нього цивільно-процесуального обов'язку (п.п. 9, 10 ч. 1 ст. 257 ЦПК України)²⁴.

²⁴ Воробель У. Б. Закінчення провадження без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : спец. : 081 «Право». Львів, 2023. С. 50.

Особа, позов якої залишено без розгляду, після усунення умов, що були підставою для залишення заяви без розгляду, має право звернутися до суду повторно. В ухвалі про залишення позову без розгляду можуть бути вирішені питання про розподіл між сторонами судових витрат, про повернення судового збору з державного бюджету (ч.ч. 2, 3 ст. 257 ЦПК України).

Системний аналіз норм інститутів закриття провадження у справі та залишення заяви без розгляду, а також положень, які врегульовують порядок розгляду заяви про видачу судового наказу, зокрема ч. 1 ст. 167 ЦПК України, відповідно до котрої розгляд проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника, дозволяє зробити висновок, що можливість закінчення наказного провадження без ухвалення судового рішення по суті заявлених вимог буде зведена до мінімуму. Адже, «на відміну від позовного провадження, де учасники справи мають бути обізнані з процесуальними діями як суду, так і інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, у наказному провадженні не передбачено повідомлення боржника про подання стягувачем до суду заяви про видачу судового наказу, оскільки вона надсилається боржникові разом із копією судового наказу»²⁵. Тобто боржник про саму справу, у якій розглядалася заява про видачу судового наказу, дізнається лише після отримання копії судового наказу. Тому малоімовірно видається можливість закриття провадження у справі з підстав, передбачених п.п. 3, 6, 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, чи залишення заяви про видачу судового наказу без розгляду з підстав, передбачених п.п. 1, 2, 4, 6, 8, 11, 12 ч. 1 ст. 257 ЦПК України. Адже про наявність таких обставин найчастіше повідомляє суду відповідач у справах позовного провадження, оскільки боржнику нічого не відомо про розгляд заяви про видачу судового наказу, то логічно, що він не зможе і повідомити суд про наявність таких обставин.

Окремо слід зазначити, що малоімовірність застосування до справ наказного провадження такої підстави закриття провадження у справі, як ліквідація юридичної особи,

²⁵ Фурса С., Щербак С., Євтушенко О. Цивільний процес України: проблеми і перспективи : науково-практичний посібник. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2006. С. 81.

яка була однією зі сторін у справі (п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України), зумовлюється й тим, що сам процес ліквідації юридичної особи є довготривалим, а строки розгляду судом заяви про видачу судового наказу досить обмежені у часі.

У зв'язку з відсутністю в наказному провадженні судового засідання та обов'язку суду інформування сторін про розгляд самої заяви про видачу судового наказу, неможливим стає і застосування інститутів закриття провадження у справі та залишення заяви без розгляду з підстав, передбачених п.п. 4, 5, 8 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, п. 6 ст. 223 ЦПК України та п.п. 3, 7 ч. 1 ст. 257 ЦПК України відповідно²⁶.

Що стосується такої підстави закриття провадження у справі, як відсутність предмета спору, то чисто теоретично допускається можливість її застосування в наказному провадженні, адже цілком імовірною є ситуація добровільного задоволення боржником вимог заявника після звернення останнього до суду зі заявою про видачу судового наказу, але ще до видачі судом такого. Однак тут слід враховувати два моменти: по-перше, досить стислі строки самого наказного провадження, по-друге, яким чином про наявність такої обставини стане відомо суду, якщо інформування сторін наказного провадження про сам хід процесу не відбувається, а судові засідання у такій справі не проводиться²⁷.

Видається, в силу специфіки наказного провадження не буде можливим і застосування в ньому таких підстав залишення заяви про видачу судового наказу без розгляду, як: неподання заявником без поважних причин витребуваних судом доказів, необхідних для вирішення спору (п. 9 ч. 1 ст. 257 ЦПК України), адже під час розгляду вимоги в порядку наказного провадження та видачі судового наказу суд не розглядає обґрунтованість заявлених стягувачем вимог по суті (п. 7 ч. 1 ст. 168 ЦПК України), а перевіряє лише чи вимоги заявника та обставини, якими вони обґрунтовуються, підтверджуються тими письмовими та електронними доказами,

²⁶ Воробель У. Б. Закінчення наказного провадження без ухвалення судового рішення по суті заявлених вимог. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 118–119. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2022/24.pdf

²⁷ Там само. С. 119.

що надані заявником; а також невнесення заявником у визначений судом строк коштів для забезпечення судових витрат боржника (п. 10 ч. 1 ст. 257 ЦПК України), оскільки, по-перше, умовою застосування цієї підстави є саме ініціатива другої сторони провадження про застосування такого наслідку до стягувача, як залишення заяви без розгляду, а по-друге, вважається, сама специфіка наказного провадження унеможливорює застосування в цьому виді цивільного судочинства такого інституту, як забезпечення судових витрат боржника.

Таким чином, завдяки системному аналізу норм інститутів закриття провадження у справі та залишенню заяви без розгляду, а також положень, які врегульовують порядок розгляду заяви про видачу судового наказу, доцільно констатувати про неможливість застосування більшості підстав, передбачених ст.ст. 255 та 257 ЦПК України. Так, в силу специфіки самого наказного провадження, або особливостей застосування окремих підстав цих цивільно-процесуальних інститутів, видається неможливим чи проблематичним закінчення наказного провадження без ухвалення судового рішення по суті заявлених вимог з підстав, передбачених п.п. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ч. 1 ст. 255 ЦПК України та п.п. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ч. 1 ст. 257 ЦПК України, а також п. 6 ст. 223 ЦПК України. Та попри це закріплення за судом повноважень на закриття провадження у справі та залишення заяви без розгляду в наказному провадженні, видається виправданим, оскільки це сприятиме забезпеченню права сторін наказного провадження на справедливий судовий захист²⁸.

Справи окремого провадження суттєво відрізняються від справ позовного провадження. Основні відмінності включають: відсутність спору про право; відсутність позивача та відповідача; неможливість застосування низки правових норм, які притаманні позовному провадженню, зокрема укладення мирової угоди, вирішення справи третейським судом та ін; самостійність об'єкта судового захисту справ окремого провадження, а саме – охоронюваний законом інтерес заявника та інші.

²⁸ Воробель У. Б. Закінчення наказного провадження без ухвалення судового рішення по суті заявлених вимог. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 119–120. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2022/24.pdf

У зв'язку з відсутністю в окремому провадженні правового спору, позивача і відповідача та пов'язаних із цим інститутів виникає питання про можливість застосування при розгляді справ окремого провадження норм інститутів закриття провадження у справі та залишення заяви без розгляду²⁹.

Як зазначає законодавець, справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду. Інші особливості розгляду цих справ встановлюються розділом IV ЦПК України (ч. 3 ст. 294 ЦПК України).

Підстави закриття провадження у справі, передбачені ч. 1 ст. 255 ЦПК України, є вичерпними та розширеному тлумаченню не підлягають³⁰. В силу прямої вказівки закону, з переліку підстав, визначених ст. 255 ЦПК України, слід виключити підстави, передбачені пунктами 5 та 8 ч. 1 ст. 255 ЦПК України. Адже, як зазначено в ч. 5 ст. 294 ЦПК України, справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду і не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди.

Видається з цих самих причин неможливим і застосування підстави, визначеної п. 6 ч. 1 ст. 255 ЦПК України, в тій частині, що стосується наявності рішення третейського суду, прийнятого в межах його компетенції. Що стосується інших підстав залишення заяви без розгляду, то, незважаючи на не надто вдале їх формулювання законодавцем, всі інші підстави, передбачені ч. 1 ст. 255 ЦПК України, можуть бути підставами для залишення заяви без розгляду у справах окремого провадження.

Що стосується другої форми закінчення провадження у справі без ухвалення судового рішення по суті, підстави котрої закріплені в ч. 1 ст. 257 ЦПК України, одразу слід зазначити, що до справ окремого провадження не може бути застосована

²⁹ Воробель У. Б. Закінчення розгляду справ окремого провадження без ухвалення рішення. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 561.

³⁰ Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. С. 573.

підстава, передбачена п. 6 ч. 1 ст. 257 ЦПК України. Адже, як вище уже зазначалось, справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду, а отже, немає сенсу і в п. 6 ч. 1 ст. 257 ЦПК України для справ окремого провадження, оскільки навіть за наявності договору про передачу спору на вирішення до третейського суду це не буде підставою для залишення справ окремого провадження без розгляду через те, що таке застереження буде нікчемним.

Оскільки, за загальним правилом, при ухваленні судом рішення в справах окремого провадження судові витрати не відшкодовуються (ч. 7 ст. 294 ЦПК України), а також з огляду на саму правову природу забезпечення судових витрат відповідача, видається неможливим застосування підстави, передбаченої п. 10 ч. 1 ст. 257 ЦПК України.

Що стосується інших підстав залишення заяви без розгляду, які передбачені ч. 1 ст. 257 ЦПК України, то, незважаючи на їх не надто вдале законодавче формулювання, вони можуть бути підставами залишення заяви без розгляду у справах окремого провадження³¹.

Спеціальною підставою залишення заяви без розгляду у справах окремого провадження є наявність спору про право. Відповідно до ч. 6 ст. 294 ЦПК України, якщо під час розгляду справ у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

5. Фіксування судового процесу

Фіксування судового процесу у процесуально-правовому аспекті *означає відбиття, закріплення юридично значущих дій суду, інших учасників судового процесу у відповідних процесуально-документальних формах для забезпечення їх вірогідності з точки зору об'єктивності засобів фіксації судового*

³¹ Воробель У. Б. Закінчення розгляду справ окремого провадження без ухвалення рішення. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 38. С. 563.

процесу та визначення процесуальних наслідків цих дій під час розгляду справи по суті та на подальших стадіях судового процесу³².

Принцип усності в поєднанні з письмовою та технічною формами документування робить, перш за все, цивільне судочинство простим і доступним для громадян, забезпечуючи необхідну фіксацію волевиявлення суб'єктів цивільних процесуальних відносин із можливістю всебічного й повного контролю за діяльністю судових органів³³.

Суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів). За заявою будь-кого з учасників справи або за ініціативою суду повне фіксування судового засідання здійснюється за допомогою відеозаписувального технічного засобу (за наявності в суді технічної можливості та за відсутності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу).

Фіксування судового засідання технічним засобом здійснює секретар судового засідання. У разі неявки в судове засідання всіх учасників справи чи в разі якщо, відповідно до положень ЦПК України, розгляд справи здійснюється судом за відсутності учасників справи, фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного засобу не здійснюється.

Повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу учасника справи, або за ініціативою суду.

Технічний запис судового засідання є додатком до протоколу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи. Порядок зберігання

³² Перунова О. М. Фіксування судового процесу. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 70–71.

³³ Перунова О. М. Фіксування судового процесу. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 73 ; Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків : Прометей-Прес, 2005. С. 10.

технічного запису судового засідання визначається Положенням про Єдину інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

Учасник справи має право отримати копію технічного запису судового процесу. Розмір судового збору за видачу в електронній формі копії технічного запису судового засідання встановлюється законом (ст. 247 ЦПК України).

У судовому засіданні секретар судового засідання забезпечує ведення протоколу судового засідання, крім випадків, передбачених ЦПК України. У протоколі судового засідання зазначаються такі відомості: 1) рік, місяць, число і місце судового засідання; 2) найменування суду, який розглядає справу, прізвища та ініціали судді, секретаря судового засідання; 3) справа, що розглядається, імена (найменування) сторін та інших учасників справи; 4) порядковий номер вчинення процесуальної дії; 5) назва процесуальної дії; 6) час вчинення процесуальної дії; 7) ухвали суду, постановлені в судовому засіданні без виходу до нарадчої кімнати; 8) інші відомості, визначені ЦПК України. Протокол судового засідання ведеться секретарем судового засідання та підписується ним невідкладно, але не пізніше наступного дня після судового засідання, і приєднується до справи.

Під час здійснення повного фіксування судового засідання технічними засобами, а також проведення судового засідання в режимі відеоконференції протокол судового засідання створюється Єдиною інформаційно-телекомунікаційною системою в порядку, визначеному Положенням про Єдину інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів). Протокол судового засідання скріплюється електронним підписом секретаря судового засідання і приєднується до справи (ст. 248 ЦПК України).

Учасники справи мають право ознайомитися з технічним записом судового засідання, протоколом судового засідання та протягом п'яти днів з дня проголошення рішення у справі подати до суду письмові зауваження щодо неповноти або неправильності їх запису. Головуючий розглядає зауваження щодо технічного запису судового засідання та протоколу судового засідання, про що постановляє відповідну ухвалу.

У разі пропуску строку подання зауважень і відсутності підстав для його поновлення головуючий залишає їх без розгляду. Зауваження щодо технічного запису судового засідання чи протоколу судового засідання повинні бути розглянуті не пізніше п'яти днів з дня їх подання (ст. 249 ЦПК України).

Під час вчинення окремої процесуальної дії поза судовим засіданням складається протокол. При його складанні можуть застосовуватися технічні засоби. У протоколі вчинення окремої процесуальної дії зазначаються такі відомості: 1) рік, місяць, число і місце вчинення процесуальної дії; 2) час початку вчинення процесуальної дії; 3) найменування суду, який розглядає справу, прізвища та ініціали судді, секретаря судового засідання; 4) справа, що розглядається, імена (найменування) учасників справи; 5) відомості про явку учасників справи, експертів, спеціалістів, перекладачів, свідків; 6) відомості про роз'яснення сторонам та іншим учасникам справи їхніх процесуальних прав та обов'язків; 7) усі розпорядження головуючого та постановлені ухвали, дані про застосування технічних засобів фіксування судового процесу; 8) заяви і клопотання сторін та інших учасників справи; 9) основний зміст пояснень сторін, третіх осіб, їх представників та інших учасників справи, а також показання свідків, усне роз'яснення експертами своїх висновків і відповідей на поставлені їм додаткові питання; консультацій та висновків спеціалістів; 10) докази, а в разі якщо докази не додаються до справи, – номер, дата та зміст письмових доказів, опис доказів; 11) час закінчення вчинення процесуальної дії; 12) інші відомості, визначені ЦПК України.

Протокол повинен бути оформлений не пізніше наступного дня після вчинення окремої процесуальної дії. Протокол підписується головуючим та секретарем судового засідання, приєднується до справи і зберігається в установленому порядку разом з її матеріалами. Письмові зауваження з приводу неповноти або неправильності протоколу вчинення окремої процесуальної дії подаються до суду протягом п'яти днів з дня його підписання та розглядаються судом в порядку, встановленому ст. 249 ЦПК України (ст. 250 ЦПК України).

Таким чином, фіксування цивільного процесу технічними засобами має певну перевагу перед класичним письмовим оформленням актів-документів, а саме: 1) завдяки технічним засобам фіксації підлягають усі факти процесуальної

поведінки суду та учасників процесу, навіть та інформація, яка не має процесуального значення; 2) фіксація судового засідання запобігає з боку учасників судового процесу тим чи іншим перекручуванням ходу судового засідання або фальсифікації, що не виключається під час протокольної фіксації судового засідання та підвищує певною мірою довіру до суду; 3) під час перегляду цивільної справи у суді вищої інстанції технічний запис процесу виступає як доказ для розгляду справи і є для цього суду тою якістю, достовірністю та повнотою під час вивчення та перегляду цієї справи; 4) фіксація судового засідання сприяє швидшому наданню фізичним та юридичним особам інформації про стан розгляду справи, в яких вони беруть участь³⁴.

6. Розгляд справ у порядку спрощеного провадження

У науковій літературі спрощене позовне провадження трактують як *скорочену процесуальну форму розгляду цивільних справ у позовному провадженні, що спрямована на виконання завдань та досягнення мети цивільного судочинства щодо розгляду та вирішення передбачених ЦПК України категорій цивільних справ за спрощеною процедурою, яка характеризується коротким строком розгляду справи переважно у письмовій формі, однак може бути також із повідомленням (викликом) сторін*³⁵.

Зважаючи на те, що спрощене позовне провадження є диференційованою (похідною) формою позовного провадження, йому притаманні загальні ознаки, якими характеризується позовне провадження як вид цивільного судочинства –

³⁴ Перунова О. М. Значення фіксації цивільного судочинства технічними засобами. *Право і суспільство*. 2017. № 5 (2). С. 93.

³⁵ Васильєва-Шаламова Ж. В., Лисак О. О. Поняття та характерні ознаки спрощеного провадження як виду процесуального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 114 ; Захарова О., Єпанчинцев О. Теоретичні проблеми спрощеного провадження у цивільному процесі. *Підприємство, господарство і право*. 2021. № 1. С. 20; Зуб О. Ю. Спрощене провадження як модель цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 131. С. 68 ; Колос А. Теоретичні проблеми спрощеного провадження у цивільному процесі. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 4. С. 35.

суб'єктний склад, спірний характер правовідносин (наявність спору про право), а також специфічні ознаки, обумовлені спрощеною процесуальною формою розгляду і вирішення справ³⁶.

Характерними ознаками спрощеного провадження є: 1) похідний (деривативний) характер стосовно звичайної позовної процесуальної форми; 2) змінена цивільна процесуальна форма відносно ординарної цивільної процесуальної форми; 3) більша доступність та підвищена ефективність спрощених процедур; 4) альтернативність застосування спрощених процедур; 5) обмеженість або не використання деяких принципів цивільного судочинства по відношенню до спрощених процедур; 6) особливі правила доказування у спрощених процедурах (документарне провадження, неможливість застосування інституту забезпечення доказів тощо); 7) усічений склад цивільних процесуальних дій, які здійснюються під час спрощених процедур; 8) пришвидшений характер розгляду і вирішення справ у порядку спрощених процедур (темпоральний чинник); 9) особлива форма та зміст судового рішення, що приймається за результатами розгляду справи в порядку спрощених процедур, та специфічна форма оскарження таких рішень (наприклад, обмежена можливість касаційного оскарження справ, які розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження)³⁷.

³⁶ Боровська І. А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Т. 65. С. 95.

³⁷ Боровська І. А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Т. 65. С. 93 ; Васильєва-Шаламова Ж. В., Лисак О. О. Поняття та характерні ознаки спрощеного провадження як виду процесуального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 114 ; Захарова О., Єпанчинцев О. Теоретичні проблеми спрощеного провадження у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 20; Зуб О. Ю. Спрощене провадження як модель цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 131. С. 64–68 ; Колос А. Теоретичні проблеми спрощеного провадження у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 35 ; Угриновська О., Гембара Г. Спрощене позовне провадження: законодавча регламентація та проблеми судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 85.

У порядку спрощеного позовного провадження розглядаються справи: 1) малозначні; 2) що виникають з трудових відносин; 3) про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд.

З аналізу законодавчих положень ЦПК України можна побачити колізію процесуальних норм, оскільки з ч. 4 ст. 19 ЦПК України випливає, що спрощене позовне провадження призначене для розгляду певних категорій справ, а також інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Водночас у ч. 2 ст. 274 ЦПК України зазначено, що в порядку спрощеного позовного провадження може бути розглянута будь-яка інша справа, зарахована до юрисдикції суду, за винятком справ, зазначених у ч. 4 цієї статті. Тобто в порядку спрощеного позовного провадження можуть бути розглянуті й такі справи, для яких не є пріоритетним швидкий розгляд справи, що суперечить меті запровадження цієї форми позовного провадження³⁸.

Вирішуючи питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження, суд враховує: 1) ціну позову; 2) значення справи для сторін; 3) обраний позивачем спосіб захисту; 4) категорію та складність справи; 5) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначити експертизу, викликати свідків тощо; 6) кількість сторін та інших учасників справи; 7) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; 8) думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження.

Однак у порядку спрощеного позовного провадження не можуть бути розглянуті справи у спорах: 1) що виникають зі сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів,

³⁸ Угриновска О., Гембара Г. Спрощене позовне провадження: законодавча регламентація та проблеми судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 86.

індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу та поділ майна подружжя; 2) щодо спадкування; 3) щодо приватизації державного житлового фонду; 4) щодо визнання необґрунтованими активів та їх витребування; 5) в яких ціна позову перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 6) інші вимоги, об'єднані з вимогами у спорах, вказаних у пунктах 1–5 ч. 4 ст. 274 ЦПК України.

Суд відмовляє у розгляді справи за правилами спрощеного позовного провадження або постановляє ухвалу про розгляд справи за правилами загального позовного провадження, якщо після прийняття судом до розгляду заяви позивача про збільшення розміру позовних вимог або зміни предмета позову відповідна справа не може бути розглянута за правилами спрощеного позовного провадження (ст. 274 ЦПК України).

Відповідно до ст. 275 ЦПК України, суд розглядає справи в порядку спрощеного позовного провадження протягом розумного строку, але не більше шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі.

Клопотання позивача про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження подається у письмовій формі одночасно з поданням позовної заяви або може міститися в ній. Таке клопотання має стосуватися розгляду в порядку спрощеного позовного провадження всієї справи і не може стосуватися лише певної частини позовних вимог, інакше суд не приймає його до розгляду, про що зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі (ст. 276 ЦПК України).

Питання про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження суд вирішує в ухвалі про відкриття провадження у справі. За наслідками розгляду відповідного клопотання позивача суд з урахуванням конкретних обставин справи може: 1) задовольнити клопотання та визначити строк відповідачу для подання заяви зі запереченнями щодо розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження; або 2) відмовити в задоволенні клопотання та розглянути справу за правилами загального позовного провадження.

Якщо суд за результатами розгляду клопотання позивача дійде висновку про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження, він зазначає про це в ухвалі

про відкриття провадження у справі. Якщо відповідач в установлений судом строк подасть заяву зі запереченнями проти розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, суд залежно від обґрунтованості заперечень відповідача постановляє ухвалу про: 1) залишення заяви відповідача без задоволення; 2) розгляд справи за правилами загального позовного провадження та заміну засідання для розгляду справи по суті підготовчим засіданням.

Якщо відповідач не подасть у встановлений судом строк такі заперечення, він має право ініціювати перехід до розгляду справи за правилами загального позовного провадження лише у випадку, якщо доведе, що пропустив строк з поважних причин.

Однак якщо суд вирішив розглянути справу в порядку спрощеного позовного провадження, але в подальшому постановив ухвалу про розгляд справи за правилами загального позовного провадження, розгляд справи починається зі стадії відкриття провадження у справі. У такому випадку повернення до розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження не допускається (ст. 277 ЦПК України).

Законодавець передбачає ряд особливостей подання заяв по суті справи у спрощеному позовному провадженні. Так, поперше, відзив подається протягом п'ятнадцяти днів із дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. По-друге, позивач має право подати до суду відповідь на відзив, а відповідач – заперечення протягом строків, встановлених судом в ухвалі про відкриття провадження у справі. По-третє, треті особи мають право подати пояснення щодо позову в строк, встановлений судом в ухвалі про відкриття провадження у справі, а щодо відзиву – протягом десяти днів із дня його отримання (ст. 278 ЦПК України).

Згідно зі ст. 279 ЦПК України, розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження здійснюється судом за правилами, встановленими ЦПК України для розгляду справи в порядку загального позовного провадження, з особливостями, визначеними у главі 10 розділу III ЦПК України.

Розгляд справи по суті в порядку спрощеного провадження починається з відкриття першого судового засідання або через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі,

якщо судове засідання не проводиться. Якщо для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, відповідно до ЦПК України, судове засідання не проводиться, процесуальні дії, строк вчинення яких за ЦПК України обмежений першим судовим засіданням у справі, можуть вчинятися протягом тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі. Підготовче засідання при розгляді справи в порядку спрощеного провадження не проводиться.

Перше судове засідання у справі проводиться не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі. За клопотанням сторони суд може відкласти розгляд справи з метою надання додаткового часу для подання відповіді на відзив та (або) заперечення, якщо вони не подані до першого судового засідання з поважних причин.

Однією з особливостей спрощеного позовного провадження є те, що суд розглядає справу без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, за відсутності клопотання будь-якої зі сторін про інше. Проте за клопотанням однієї зі сторін або з власної ініціативи суду розгляд справи може відбуватися в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін. Клопотання про розгляд справи у судовому засіданні з повідомленням сторін відповідач має подати в строк для подання відзиву, а позивач – разом з позовом або не пізніше п'яти днів з дня отримання відзиву.

Однак слід враховувати, що суд може відмовити в задоволенні клопотання сторони про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін за одночасного існування таких умов: 1) предметом позову є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2) характер спірних правовідносин та предмет доказування у справі не вимагають проведення судового засідання з повідомленням сторін для повного та всебічного встановлення обставин справи.

Розглядаючи справу в порядку спрощеного провадження суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а в разі розгляду справи з повідомленням (викликом) учасників справи – також заслуховує їх усні пояснення та показання свідків. Судові дебати не проводяться (ст. 279 ЦПК України).

Питання для самоперевірки

1. З яких етапів складається стадія розгляду справи по суті?
2. Які процесуальні дії має вчинити головуючий під час відкриття розгляду справи по суті?
3. Опишіть види відкладення розгляду справи.
4. Перелічіть підстави для обов'язкового відкладення розгляду справи.
5. Назвіть підстави для дискреційного (на розсуд суду) відкладення розгляду справи.
6. Які є особливості зупинення провадження у справі в разі перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції?
7. Якими є особливості закінчення провадження у справі без ухвалення рішення суду в наказному та окремому провадженнях?
8. Назвіть характерні ознаки спрощеного позовного провадження.

Рекомендована література

1. Боровська І. А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Т. 65. С. 90–96.
2. Воробель У. Б. Закінчення наказного провадження без ухвалення судового рішення по суті заявлених вимог. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 115–120. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2022/24.pdf
3. Воробель У. Б. Закінчення провадження без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право». Львів, 2023. 240 с.
4. Воробель У. Б. Поважність причин неявки позивача в судове засідання як кваліфікуюча ознака залишення позовної заяви без розгляду: de lege lata і de lege ferenda. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 157. С. 74–92.
5. Воробель У. Б. Повернення судового збору у зв'язку із закриттям провадження у цивільній справі. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Т. 3. № 95. С. 192–212.

6. Воробель У. Б. Повернення судового збору у зв'язку із залишенням заяви без розгляду в цивільному судочинстві України. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 2 (12). С. 46–56.
7. Воробель У. Б. Правовий механізм повернення судового збору у разі завершення розгляду без ухвалення рішення суду в цивільному судочинстві. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 3 (13). С. 57–66.
8. Воробель У. Б. Процесуальні особливості повернення судового збору у разі завершення розгляду цивільної справи без ухвалення рішення суду. *Evropský politický a právní diskurz (European political and law discourse)*. 2021. Volume 8. Issue 5. С. 140–150.
9. Дзюба І. Особливості судових дебатів у судовому процесі розгляду цивільної справи та їх специфіка. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 171–178.
10. Зуб О. Ю. Спрошене позовне наказне провадження в цивільному процесі. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 58. С. 188–194.
11. Коломієць Я. Л., Комісарова Д. О., Сиротенко Я. В. Спрошене провадження: особливості та порядок розгляду цивільних справ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Вип. 11. С. 188–192. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/48.pdf
12. Колос А. Теоретичні проблеми спрошеного провадження у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 32–35.
13. Король Д. А. Спрошене провадження цивільного судочинства в різних країнах Європи: порівняльна характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 1. С. 225–228.
14. Навроцька Ю. В., Воробель У. Б. Залишення без розгляду та закриття провадження під час заочного розгляду цивільної справи. *Часопис цивілістики*. 2022. № 45. С. 75–81.
15. Навроцька Ю. В., Воробель У. Б. Медіаційна угода vs мирова угода в цивільному судочинстві. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 65–73.
16. Перунова О. М. Історичне минуле та сучасність протоколу судового засідання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 130–134. URL: http://lsej.org.ua/1_2023/29.pdf
17. Плева В., Мазур В. Квестії зупинення провадження у справі про розірвання шлюбу та надання строку для примирення подружжя. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 63–70.

Глава 19

СУДОВІ РІШЕННЯ

1. Види судових рішень та порядок їх ухвалення
2. Рішення суду: види та вимоги до нього
3. Проголошення та вручення судового рішення
4. Виправлення недоліків рішення судом, який його ухвалив
5. Набрання рішенням суду законної сили
6. Ухвали суду першої інстанції

1. Види судових рішень та порядок їх ухвалення

Провадження з розгляду і вирішення цивільних справ у суді завершується ухваленням судових рішень. Тому **судове рішення** – це владний волювий акт, яким завершується судовий розгляд справи, вирішується справа по суті, дається відповідь на матеріально-правову вимогу позивача, пред'явлену до відповідача через суд¹.

Поняття судового рішення розкривається через систему його ознак. По-перше, судове рішення – це акт органу судової влади. По-друге, це правозастосовний акт, що носить індивідуальний характер і зумовлює виникнення, зміну та припинення правовідносин. По-третє, судове рішення є процесуальним актом – документом, оскільки приймається в певній формі та у визначеному законом порядку, повинно мати зазначені в законі зміст і реквізити.

Судове рішення є результатом інтелектуальної діяльності суду щодо вивчення й аналізу матеріалів справи та формування обґрунтованих висновків суду з питань, які поставлені перед судом у заяві (позовній заяві, скарзі тощо) або які мають бути вирішені судом відповідно до встановленої законом процедури розгляду та вирішення цивільної справи².

¹ Цивільний процес : навчальний посібник / В. А. Кройтор, Я. М. Садикова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. С. 255.

² Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. С. 14.

Судові рішення доречно розглядати як узагальнюючий термін судових актів³, які суд приймає при вирішенні будь-якого питання.

Узагальнюючий характер судового рішення пояснюється змістом ч. 1 ст. 258 ЦПК України, відповідно до якої **судові рішення поділяються на види:**

- 1) ухвала;
- 2) рішення;
- 3) постанова;
- 4) судовий наказ.

Постановленням ухвал судом вирішуються питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви учасників справи, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду тощо.

Рішення суду як другий вид судового рішення – *це акт суду, яким вирішується спір по суті.*

Постанова є третім видом судових рішень. Зокрема, перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку закінчується прийняттям постанови.

Судовий наказ є особливою формою судового рішення, що видається судом за результатами розгляду вимог, передбачених статтею 161 ЦПК України, в порядку наказного провадження.

Значення судових рішень полягає в такому:

– вони закріплюють владні судові волевиявлення, є обов'язкові для виконання всіма учасниками процесу та забезпечені державним примусом. Вони конкретизують права та обов'язки учасників процесу, вносять визначеність у їхній правовий статус;

– рішення суду припиняє спір про право через його вирішення по суті та завершує судочинство у справі; відновлює законність, порушену однією зі сторін, упорядковує і вносить стабільність у відносини цивільного обігу;

³ Косяк Н. В. Судове рішення та рішення суду: співвідношення понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 38. С. 32–35.

– рішення суду здійснює профілактичні функції правосуддя, має превентивне значення, запобігаючи можливості виникнення аналогічних спорів надалі;

– рішення суду касаційної інстанції забезпечують єдність судової практики шляхом однакового застосування норм права: відповідно до ч. 4 ст. 263 ЦПК України, при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановою ВС.

Порядок ухвалення судових рішень регулюється ст. 259 ЦПК України. Рішення та постанови ухвалюються судами іменем України негайно після закінчення судового розгляду. У виняткових випадках, залежно від складності справи, складання повного рішення (постанови) суду може бути відкладено на строк не більш як *десять днів*, а якщо справа розглянута в порядку спрощеного провадження – не більш як *п'ять днів* з дня закінчення розгляду справи. Судове рішення, що містить вступну та резолютивну частини, має бути підписане всім складом суду і приєднане до справи.

Якщо в одному провадженні об'єднані кілька взаємопов'язаних самостійних вимог, суд може ухвалити щодо будь-якої вимоги часткове рішення та продовжити провадження в частині невирішених вимог. Якщо за вимогами, об'єднаними в одне провадження, відповідачем є одна особа, ухвалення часткового рішення не допускається у разі обґрунтованих заперечень з боку відповідача.

Усі судові рішення викладаються письмово у паперовій та електронній формах. Виправлення в судових рішеннях повинні бути застережені перед підписом судді.

В електронній формі судові рішення викладаються з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи шляхом заповнення відповідних форм процесуальних документів, передбачених Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему, і підписуються електронним цифровим підписом судді (в разі колегіального розгляду – електронними цифровими підписами всіх суддів, які входять до складу колегії).

Рішення та постанови приймаються, складаються і підписуються в нарадчій кімнаті складом суду, який розглянув справу.

Відповідно до ст. 264 ЦПК України, під час ухвалення рішення суд вирішує такі питання:

1) чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються;

2) чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження;

3) які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин;

4) яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин;

5) чи слід позов задовольнити або в позові відмовити;

6) як розподілити між сторонами судові витрати;

7) чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення;

8) чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову.

При ухваленні рішення суд не може виходити за межі позовних вимог.

2. Рішення суду: види та вимоги до нього

Рішення суду є основним і найважливішим актом правосуддя, яке проголошується у передбаченому законом порядку іменем України і спрямоване на захист гарантованих Конституцією України прав, свобод та законних інтересів громадян й організацій, державних і громадських інтересів.

Рішення суду *залежно від способу захисту права* поділяються на такі **види**:

1) *про присудження* – це рішення суду, яким відповідачу присуджується виконати на користь позивача певні дії (стягнути кошти, передати майно тощо);

2) *про визнання* – це рішення суду, яким підтверджується наявність або відсутність між сторонами певних юридичних відносин, обставин чи юридичних фактів (визнання права власності, визнання договору недійсним тощо);

3) *конститутивні рішення* – які спрямовані на зміну чи припинення правовідносин (про розірвання чи зміну договору, розірвання шлюбу тощо).

Залежно від обсягу вирішених питань рішення поділяються на:

1) *основні* – щодо позовних вимог, заявлених у позовній заяві;

2) *додаткові* – щодо окремих позовних вимог, які не були розв'язані основним рішенням.

Законодавець також передбачає наявність заочного рішення, тобто такого, яке ухвалюється в разі неявки в судове засідання відповідача, який належним чином повідомлений, відповідач не подав відзив і позивач не заперечує проти такого розгляду справи (ч. 1 ст. 280 ЦПК України).

Щоб судове рішення виконувало функцію захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, воно має відповідати певним вимогам. Основними **вимогами, що пред'являються до рішення суду**, є його законність і обґрунтованість (ст. 263 ЦПК України).

У юридичній літературі згадуються й інші вимоги, яким має відповідати рішення суду. Серед них можна виокремити вимоги *повноти, визначеності, завершеності, категоричності, безумовності, вмотивованості та інші*.

Рішення є **законним** у разі, якщо воно прийняте при точному дотриманні норм процесуального права і в повній відповідності нормам матеріального права, що підлягають застосуванню до таких правовідносин.

Суд повинен не тільки вибрати і застосувати належний нормативно-правовий акт, а й правильно витлумачити його норми. Обов'язком суду також є обов'язок переконатися, що ця норма є чинною, тобто не скасована і не змінена. Крім того, може виникнути питання про її відповідність положенням Конституції України.

Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму ВС України від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі», якщо є суперечності між нормами процесуального чи матеріального права, які підлягають застосуванню при розгляді та вирішенні справи, то рішення є законним, якщо судом застосовано норми, що мають вищу юридичну силу. У разі наявності суперечності між нормами законів (кодексів), що мають однакову юридичну силу, застосуванню підлягає той з них, який прийнято пізніше.

Якщо спірні правовідносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить зі загальних засад законодавства (аналогія права).

Рішення суду вважається незаконним з точки зору матеріального права, якщо: суд застосував закон, який не підлягає застосуванню; не застосував закон, який підлягає застосуванню; неправильно витлумачив норми законодавчого акта.

Порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо це порушення призвело до неправильного вирішення справи. Частина 3 ст. 376 ЦПК України визначає перелік порушень процесуального законодавства, які є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення або його зміни:

1) справу розглянуто неповноважним складом суду;
2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнано судом апеляційної інстанції обґрунтованими, якщо апеляційну скаргу обґрунтовано такою підставою;

3) справу (питання) розглянуто судом за відсутності будь-якого учасника справи, не повідомленого належним чином про дату, час і місце засідання суду (у разі якщо таке повідомлення є обов'язковим), якщо такий учасник справи обґрунтовує свою апеляційну скаргу такою підставою;

4) суд прийняв судові рішення про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки осіб, що не були залучені до участі у справі;

5) судові рішення не підписано будь-ким із суддів або підписано не тими суддями, які зазначені у рішенні;

6) судові рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглядала справу;

7) суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, що підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження.

Обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні (ч. 5 ст. 263 ЦПК України).

При цьому рішення суду має ґрунтуватися на доказах, які відповідають вимогам закону про їх належність та допустимість, або обставинах, що не підлягають доказуванню, та містити вичерпні висновки суду, що відповідають встановленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи.

З аналізу ст. 376 ЦПК України судове рішення є обґрунтованим у разі:

- 1) повного з'ясування обставин, що мають значення для справи;
- 2) доведеності обставин, що мають значення для справи;
- 3) відповідності висновків, викладених у рішенні суду першої інстанції, обставинам справи⁴.

Обґрунтованість судового рішення напряму залежить від обґрунтованості вимог учасників справи, стосовно яких це рішення прийнято. Обґрунтованим є судове рішення, яким задоволена обґрунтована вимога та яким, відповідно, відмовлено у задоволенні необґрунтованої вимоги⁵.

Від обґрунтованості необхідно відрізнити **вмотивованість** рішення суду, що забезпечується його мотивувальною частиною, а також оголошенням мотивів, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення. Мотивуючи, суд бере до уваги або відхиляє докази, зазначає, чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду.

Рішення суду є **безумовним**, якщо в ньому чітко і вичерпно викладені порядок і спосіб його виконання.

Вимога безумовності означає, що дія судового рішення не може ставитися у залежність від настання або ненастання якихось умов. Воно повинно бути остаточним. Наявність тих чи інших умов, застережень залишає невизначеність у взаєминах сторін і саме по собі здатне призвести до конфлікту.

⁴ Цивільний процес : навчальний посібник / В. А. Кройтор, Я. М. Садикова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. С. 260.

⁵ Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. С. 30.

Рішення є **визначеним та категоричним**, якщо в ньому в категоричній формі сформульована відповідь суду на питання про права та обов'язки кожної зі сторін, ясно виражений висновок про задоволення позову повністю або в частині або про незадоволення позову.

Рішення повинно підтвердити одне конкретне суб'єктивне право або юридичний обов'язок, виключивши можливість вибору способу і порядку виконання. Хоча цивільне процесуальне законодавство допускає факультативні рішення, тобто такі, в силу яких відповідач зобов'язаний вчинити певні дії, але якщо це неможливо – здійснити натомість іншу дію.

Рішення суду є **повним**, якщо воно містить розгорнуті відповіді на всі заявлені вимоги і заперечення сторін. У рішенні має бути чітко сформульовано, що постановив суд по кожній вимозі. Неприпустимо, наприклад, визнання права подружжя на рівні частки щодо спільно нажитого майна без вказівки речей, які присуджуються кожному з них. Проявом неповноти судового рішення може бути те, що суд задовольнив вимоги не всіх позивачів або щодо частини відповідачів.

Вимогами до рішення суду є також вимоги ЦПК України щодо його змісту. Зміст рішення суду – це його структура у взаємозв'язку, взаємообумовленості і послідовності його частин та їх складових елементів.

Зміст рішення суду регламентується ст. 265 ЦПК України.

У вступній частині рішення зазначаються:

- 1) дата і місце його ухвалення;
- 2) найменування суду;
- 3) прізвище та ініціали судді або склад колегії суддів;
- 4) прізвище та ініціали секретаря судового засідання;
- 5) номер справи;
- 6) ім'я (найменування) сторін та інших учасників справи;
- 7) вимоги позивача;
- 8) прізвища та ініціали представників учасників справи.

В описовій частині рішення зазначаються:

- 1) стислий виклад позиції позивача та заперечень відповідача;
- 2) заяви, клопотання;
- 3) інші процесуальні дії у справі (забезпечення доказів, вжиття заходів забезпечення позову, зупинення і поновлення провадження тощо).

У мотивувальній частині зазначаються:

1) фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини;

2) докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення;

3) мотивована оцінка кожного аргумента, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не стосується предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику;

4) чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду;

5) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування;

6) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування.

Мотивувальна частина рішення є відображенням аналізу фактичних обставин справ та оцінки доказів судом. Суд повинен навести свої міркування щодо того, які докази підтверджують кожну обставину, яку він вважає встановленою, зазначити, чому він відхиляє ті докази, які цю обставину спростовують. Саме мотивувальна частина рішення дає змогу зрозуміти, чому суд вирішив справу так, а не інакше.

У мотивувальній частині суд наводить свої міркування щодо розрахунку позовних вимог, складу та розподілу судових витрат, про скасування заходів забезпечення позову, про порядок виконання рішення, відстрочку або розстрочення виконання, вжиття заходів для забезпечення його виконання. Якщо суд не прийняв відмови від позову, визнання позову, він зобов'язаний це мотивувати.

Резолютивна частина рішення є найважливішою його частиною, оскільки саме тут суд чітко і однозначно зазначає, як він вирішує спір. У резолютивній частині рішення зазначаються:

1) висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог;

2) розподіл судових витрат;

3) строк і порядок набрання рішенням суду законної сили та його оскарження;

4) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків сторін (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб-громадян України.

Відповідно до п. 13 Постанови Пленуму ВС України від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі», в резолютивній частині також зазначаються:

- висновок суду по суті позовних вимог: які саме права позивача визнано або поновлено;

- розмір грошових сум чи перелік майна, присуджених сторони;

- вартість майна, яке належить стягнути з відповідача, якщо при виконанні рішення присудженого майна у наявності не буде;

- конкретні дії, які відповідач повинен вчинити та на чію користь, або інший передбачений законом спосіб захисту порушеного права;

- у яких межах допускається негайне виконання рішення, коли суд зобов'язаний або має право його допустити.

Висновки суду повинні бути логічними та переконливими, а процес їх формування слід відображати у тексті рішення. Висновки суду є нелогічними, якщо вони суперечать фактичним обставинам справи або є недоведеними, тобто не мають достатніх підстав.

Якщо в одному провадженні об'єднані кілька взаємопов'язаних самостійних вимог, суд може ухвалити щодо будь-якої вимоги часткове рішення та продовжити провадження в частині невіршених вимог.

У резолютивній частині рішення зазначається також про порядок виконання рішення, відстрочку або розстрочення виконання, вжиття заходів для забезпечення його виконання, якщо ці дії вживаються судом.

Резолютивна частина рішення суду не може мати умовного характеру. Вона повинна відповідати мотивувальній частині.

Суд, ухвалюючи рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них, або зазначити, що обов'язок чи право стягнення є солідарним (ст. 266 ЦПК України).

Суд, який ухвалив рішення, може визначити порядок його виконання, надати відстрочення або розстрочення виконання, вжити заходів для забезпечення його виконання, про що зазначає в рішенні.

3. Проголошення та вручення судового рішення

Рішення суду проголошується в судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно. Відповідно до ч. 17 ст. 7 ЦПК України, якщо судовий розгляд проводився в закритому судовому засіданні, прилюдно оголошується лише вступна та резолютивна частини рішення. У разі якщо вступна та резолютивна частини рішення містять інформацію, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій проводилися в закритому судовому засіданні, їх оголошення здійснюється в закритому судовому засіданні.

Відповідно до ст. 268 ЦПК України, заборонено оголошувати такі відомості щодо учасників справи:

1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі;

2) реєстраційні номери транспортних засобів;

3) номери рахунків у банках, інших фінансових установах, небанківських надавачів платіжних послуг, номери платіжних карток, електронних гаманців в емітентах електронних грошей;

4) інформацію, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні.

Головуючий роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

Датою ухвалення рішення є дата його проголошення (незалежно від того, яке рішення проголошено – повне чи скорочене). Датою ухвалення рішення, ухваленого за відсутності учасників справи, є дата складення повного судового рішення.

У разі проголошення в судовому засіданні тільки вступної та резолютивної частин рішення суд повідомляє, коли буде складено повне рішення.

Рішення суду (повне або скорочене) підписується всім складом суду у день його складення і додається до справи.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про доступ до судових рішень», судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання. Для доступу до судових рішень судів загальної юрисдикції Державна судова адміністрація України забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень.

Стаття 272 ЦПК України розкриває порядок вручення судового рішення. Копії повного судового рішення вручаються учасникам справи, які були присутні у судовому засіданні, негайно після проголошення такого рішення.

Якщо в судовому засіданні проголошувалося скорочене судове рішення (його вступна та резолютивна частини), учасникам справи, які були присутні в судовому засіданні, негайно після його проголошення за їхньою заявою видаються копії скороченого судового рішення. В такому разі копію повного судового рішення суд надсилає протягом *двох днів* з дня його складання (в електронній формі за наявності в особи офіційної електронної адреси або рекомендованим листом з повідомленням про вручення – за відсутності такої адреси).

Учасникам справи, які не були присутні в судовому засіданні, або якщо судове рішення було ухвалено поза межами судового засідання чи без повідомлення (виклику) учасників справи, копія судового рішення надсилається протягом *двох днів* з дня його складення у повному обсязі в електронній формі в порядку, визначеному законом, – у разі наявності в особи офіційної електронної адреси, або рекомендованим листом з повідомленням про вручення – якщо така адреса відсутня.

Копія повного судового рішення може бути вручена учаснику справи під розписку безпосередньо в суді за його заявою.

У цивільному процесі визначальним моментом є день вручення судового рішення. Цей день враховується, зокрема, при поданні апеляційної (ч. 2 ст. 354 ЦПК України) чи касаційної (ч. 2 ст. 390 ЦПК України) скарги. Відповідно до ч. 6 ст. 272 ЦПК України, днем вручення судового рішення є:

- 1) день вручення судового рішення під розписку;
- 2) день отримання судом повідомлення про доставлення копії судового рішення на офіційну електронну адресу особи;
- 3) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про вручення судового рішення;
- 4) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати копію судового рішення чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, повідомленою цією особою суду;
- 5) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати копію судового рішення чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, що зареєстровані у встановленому законом порядку, якщо ця особа не повідомила суду іншої адреси.

Якщо судове рішення надіслано на офіційну електронну адресу пізніше 17 години, судове рішення вважається врученим у робочий день, наступний за днем його відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про його доставлення.

Копію судового рішення може бути вручено представникові. Тоді вважається, що її вручено й особі, яку він представляє.

Якщо суд вирішив питання про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки особи, яка не брала участі у справі, така особа може отримати в суді, який розглядав справу як суд першої інстанції, копію рішення будь-якої інстанції, що є в матеріалах цієї справи.

4. виправлення недоліків рішення судом, який його ухвалив

Після проголошення рішення суд, який його ухвалив, не може сам скасувати або змінити це рішення, крім випадків, визначених ЦПК України (ч. 8 ст. 268 ЦПК України).

Якщо при ухваленні рішення були допущені помилки, вони можуть бути виправлені лише судом вищої інстанції.

Законодавець дозволяє суду, який ухвалив рішення, виправляти деякі його недоліки шляхом:

- 1) виправлення описок та арифметичних помилок у судовому рішенні (ст. 269 ЦПК України);
- 2) ухвалення додаткового рішення (ст. 270 ЦПК України);
- 3) роз'яснення судового рішення (ст. 271 ЦПК України).

Виправити допущені в судовому рішенні описки чи арифметичні помилки суд може з власної ініціативи або за заявою учасників справи. Заява про виправлення описок чи арифметичних помилок у судовому рішенні розглядається протягом *десяти днів* з дня її надходження.

Опискою є несвідома помилка у написаному. Це можуть бути помилки, допущені при друкуванні окремих слів і висловів, прізвищ учасників процесу, складу суду тощо.

Арифметична помилка – це неправильно зроблені арифметичні обчислення. Якщо помилка є не в розрахунках, а в методиці визначення грошової компенсації, то вона не може бути виправлена ухвалою суду.

Питання про внесення таких виправлень вирішується в судовому засіданні без повідомлення учасників справи. За ініціативою суду питання про внесення виправлень вирішується в судовому засіданні за участю учасників справи. Однак їх неявка не перешкоджає розглядові питання про внесення виправлень.

Про внесення виправлень у рішення постановляється ухвала, яка надсилається особам, яким видавалося чи надсилалося судове рішення з описками чи арифметичними помилками.

Додаткове рішення є засобом виправлення неповного основного рішення. Суд, який ухвалив рішення, може за заявою учасників справи, чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо:

- 1) стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення;
- 2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати;
- 3) судом не вирішено питання про судові витрати;

4) суд не допустив негайного виконання рішення у випадках, встановлених статтею 430 ЦПК України.

Особи, які беруть участь у справі, можуть подати заяву про ухвалення додаткового рішення до закінчення строку на виконання рішення суду.

Суд, що ухвалив рішення, ухвалює додаткове судове рішення в тому самому складі *протягом десяти днів із дня надходження відповідної заяви*. Додаткове судове рішення ухвалюється в тому самому порядку, що й судове рішення.

За потреби суд може викликати сторони або інших учасників справи в судове засідання. Неприбуття у судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені про дату, час та місце судового засідання, не перешкоджає розгляду заяви.

Додаткове рішення або ухвалу про відмову в прийнятті додаткового рішення може бути оскаржено.

Суд роз'яснює своє рішення, якщо воно є незрозумілим для осіб, які брали участь у справі, або для державного чи приватного виконавця. Роз'яснення рішення суду допускається за їхньою заявою, не змінюючи при цьому його змісту. Суд вправі роз'яснити судове рішення, що набрало законної сили.

Подання заяви про роз'яснення рішення суду допускається у випадку, якщо воно ще не виконано або не закінчився строк, протягом якого рішення може бути пред'явлене до примусового виконання.

Суд розглядає заяву про роз'яснення судового рішення в порядку, в якому було ухвалено відповідне судове рішення, *протягом десяти днів з дня її надходження*. У разі потреби суд може викликати учасників справи, державного чи приватного виконавця в судове засідання. Неприбуття в судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені про дату, час та місце судового засідання, не перешкоджає розглядові заяви про роз'яснення рішення.

Про роз'яснення або відмову у роз'ясненні судового рішення суд постановляє ухвалу, яка може бути оскаржена.

5. Набрання рішенням суду законної сили

Набрання рішенням суду законної сили є важливим питанням, з яким закон пов'язує настання для учасників справи певних юридичних наслідків.

Як зазначає І. Андронов, **законна сила рішення суду** – це зовнішнє вираження, прояв судової влади держави через акт правосуддя (судове рішення) у цивільній справі. Законна сила судового рішення не є похідною від сили закону, а походить від судової влади держави. Рішення суду, набравши законної сили, набуває такого самого авторитету, що й норма закону.

Законна сила судового рішення надає судовому рішенню владного імперативного характеру, а спірним правовідносинам, що були предметом судового розгляду, – остаточної юридичної визначеності⁶.

Поняття законної сили судового рішення має прив'язку в часі до певного моменту, з якого судове рішення може набувати значення остаточного і мати обов'язковий характер⁷.

Законна сила рішення суду проявляється в низці *правових властивостей*:

1) *обов'язковості* – полягає в неухильному дотриманні рішення суду всіма органами, організаціями, посадовими особами та громадянами. Відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Невиконання судових рішень має наслідком юридичну відповідальність, встановлену законом;

2) *неспростовності* – полягає в неприпустимості оскарження рішення суду, що вступило в законну силу;

3) *виключності* – полягає в неприпустимості вирішення такого самого спору між тими ж сторонами, про такий же предмет спору і з тих же підстав;

4) *преюдиціальності* – тобто факти, встановлені судом у рішенні, є обов'язковими для всіх інших судів;

5) *виконуваності* – означає, що рішення суду, яке вступило в законну силу, є обов'язковим до виконання. Окремі рішення

⁶ Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. С. 16–30.

⁷ Пільков К. М. Res iudicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 7. С. 47.

суду підлягають негайному виконанню (ст. 430 ЦПК України). Не виконане добровільно рішення може бути виконане в примусовому порядку. Ця властивість дозволяє реалізувати кінцеву мету процесу – ефективно захистити порушені, невизнані або оспорювані права, свободи, інтереси суб'єктів спірного правовідношення.

Відповідно до ст. 273 ЦПК України, рішення суду набирає законної сили після закінчення строку для подання апеляційної скарги, якщо апеляційну скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті чи закриття апеляційного провадження або прийняття постанови суду апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду.

З моменту вступу в законну силу рішення суду набуває, по суті, значення закону для певного кола осіб.

Законна сила рішення суду має свої **об'єктивні та суб'єктивні межі**.

Об'єктивні межі обмежені правовідносинами і фактами, встановленими судом при вирішенні справи. На інші правовідносини між тими ж особами законна сила рішення суду не поширюється.

Суб'єктивні межі законної сили рішення суду визначаються колом осіб, які беруть участь у справі. Законна сила поширюється на цих осіб і на їхніх правонаступників.

6. Ухвали суду першої інстанції

Ухвалами суду першої інстанції вирішуються питання, спрямовані на виникнення, розвиток або припинення цивільних процесуальних правовідносин, на створення належних умов для всебічного, повного й об'єктивного розгляду та вирішення справи, на реалізацію і захист процесуальних прав суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин.

Ухвали суду першої інстанції поділяються на два види:

1) *ухвали, які оформляються окремим документом*. Такі ухвали постановляються в нарадчій кімнаті, підписуються судьєю (суддями) і приєднуються до справи;

2) *протокольні ухвали*, зміст яких фіксується в протоколі судового засідання. Такі ухвали можуть постановляти, не виходячи до нарадчої кімнати.

За змістом і впливом на розвиток процесу ухвали поділяються на:

1) *підготовчі* – ними вирішуються питання, пов'язані з виникненням і розвитком процесу (про відкриття провадження у справі, судові доручення, забезпечення доказів, витребування за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, письмових, речових доказів, звуко- і відеозаписів, призначення експертизи тощо). До цієї групи можуть бути віднесені й ухвали, які постановляються в процесі судового розгляду з клопотань осіб, які беруть участь у справі;

2) *такі, що перешкоджають виникненню і руху процесу*, – це ухвали про залишення позовної заяви без руху, повернення заяви, відмову у відкритті провадження, про зупинення провадження в справі, про відмову ухвалити додаткове рішення тощо;

3) *заключні* – це такі ухвали, якими закінчується провадження справи без ухвалення судового рішення. До них належать ухвали про закриття провадження у справі і про залишення заяви без розгляду.

Різновидом ухвал суду є **окремі ухвали**. Вони не вирішують питань, пов'язаних із розглядом справи, і мають спеціальну профілактично-виховну мету. Відповідно до ст. 262 ЦПК України, суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу. Суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків та ін. Окрема ухвала надсилається відповідним юридичним і фізичним особам, державним та іншим органам, посадовим особам, які за своїми повноваженнями повинні усунути виявлені судом недоліки чи порушення або запобігти їх повторенню. Суд в окремій ухвалі встановлює строк для надання відповіді залежно від змісту вказівок і терміну, необхідного для їх виконання.

Зміст ухвали суду регламентує ст. 260 ЦПК України. Ухвала суду, що постановляється як окремий документ, складається з:

- *вступної частини* із зазначенням:
 - 1) дати і місця її постановлення;
 - 2) найменування суду, прізвища та ініціалів судді (суддів);
 - 3) імен (найменувань) учасників справи;
- *описової частини* із зазначенням суті клопотання та імені (найменування) особи, яка його заявила, чи іншого питання, що вирішується ухвалою;
 - *мотивувальної частини* із зазначенням мотивів, з яких суд дійшов висновків, і закону, яким керувався суд, постановляючи ухвалу;
 - *резолютивної частини* із зазначенням:
 - 1) висновків суду;
 - 2) строку і порядку набрання ухвалою законної сили та її оскарження.

Складання повного тексту ухвали, залежно від складності справи, може бути відкладено на строк не більш як п'ять днів з дня оголошення вступної та резолютивної частин ухвали.

Відповідно до ст. 261 ЦПК України, ухвала набирає законної сили негайно після її проголошення, якщо інше не передбачено ЦПК України. Ухвали, що постановлені судом поза межами судового засідання або в судовому засіданні у разі неявки всіх учасників справи, розгляду справи без повідомлення (виклику) учасників справи, набирають законної сили з моменту їх підписання суддею (суддями).

Питання для самоперевірки

1. Що розуміється під судовим рішенням?
2. Чи є синонімами поняття «судове рішення» та «рішення суду»?
3. Які ознаки судових рішень?
4. Що розуміють під окремою ухвалою?
5. Яким є строк складання повного рішення суду?
6. Які бувають підстави для ухвалення додаткового судового рішення?
7. Що розуміють під законною силою рішення суду?
8. Впродовж якого строку рішення суду набирає законної сили?

9. Що вважається датою вручення судового рішення?
10. З яких частин складається рішення суду і які відомості воно має містити?

Рекомендована література

1. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text>
2. Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>
3. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09>
4. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : монографія. Одеса : Юридична література, 2018. 372 с.
5. Косяк Н. В. Судові рішення та рішення суду: співвідношення понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 38. С. 32–35.
6. Пільков К. М. Res judicata, остаточність і законна сила судового рішення: співвідношення понять. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 7. С. 44–48.

Глава 20

ЗАОЧНИЙ РОЗГЛЯД СПРАВИ

1. **Поняття та мета заочного розгляду справи**
2. **Умови і порядок заочного розгляду справи**
3. **Перегляд, оскарження та скасування заочного рішення**

1. Поняття та мета заочного розгляду справи

Глава 11 ЦПК України «Заочний розгляд справи» розділу 3 «Позовне провадження» встановлює умови й особливості розгляду справи в порядку заочного провадження.

За загальним правилом, постановленню рішення має передувати судовий розгляд справи, в якому беруть участь дві сторони спірного правовідношення. Але судова практика засвідчує, що відповідачі не завжди прагнуть брати участь у змагальному цивільному судочинстві. Така ситуація обумовлена низкою обставин, зокрема усвідомленням відповідачами законності та доведеності звернених до них позовних вимог, відсутністю належних юридичних процесуальних знань і навичок захисту, небажанням залучати до процесу доволі дорого адвокатську допомогу, а також коли відповідач ігнорує виклик суду, намагаючись затягнути процес. За таких умов, через неявку відповідача, суди змушені відкладати розгляд справи зі всіма правовими наслідками (порушення строків розгляду справ, додаткові судові витрати тощо).

Інститут заочного рішення націлений на реалізацію Рекомендації № N R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, а саме на забезпечення доступу сторін до спрощених і оперативніших форм судочинства, а також захист їх від зловживань та/ чи затримок, зокрема, шляхом наділення суду повноваженнями здійснювати судочинство у більш ефективний спосіб.

Відповідно до ЦПК України, заочний розгляд справи є особливим порядком розгляду та вирішення цивільної справи за відсутності відповідача та спрямований на застосування

ч. 1 ст. 44 ЦПК України в частині добросовісного користування процесуальними правами, зловживання яких не допускається всіма учасниками судового процесу. Це так звана додаткова гарантія позивачеві від зловживання відповідачем процесуальними правами та усунення причин для затягування процесу і дотримання судами строків розгляду справи.

Метою інституту заочного провадження є те, що він спрямований, з одного боку, на розширення судового захисту суб'єктивних прав громадян і організацій, свободи їх вибору, а з іншого – на недопущення можливості зловживання відповідачем суб'єктивними процесуальними правами і встановлення несприятливих наслідків за зловживання ними.

Вирішення питання про відкладення розгляду справи або розгляд справи за відсутності відповідача негативно впливає на оперативність розгляду справи, а також формування повної доказової бази та встановлення дійсних обставин справи. Тому для уникнення таких негативних явищ цивільний процесуальний закон і допускає заочний розгляд справи. Найменування такої форми судового розгляду цивільної справи вказує на заочність для відповідача, оскільки позивач у такій справі повинен бути присутній на судовому засіданні.

Отже, **заочний розгляд справи** – це форма судового розгляду цивільної справи у разі неявки в судове засідання належним чином повідомленого про час та місце відповідача, від якого не надійшло заяви про розгляд справи за його відсутності або якщо повідомлені ним причини визнані неповажними, а позивач не заперечує проти такого вирішення справи.

Запровадження заочного розгляду справи спрямоване на забезпечення своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою захисту прав, свобод чи інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

Заочний розгляд цивільних справ має подвійну природу: з одного боку, він повинен гарантувати права відповідача, коли справа розглядається без його особистої участі, а з іншого – має на меті захистити права позивача, коли відповідач своєю неявкою затягує вирішення спору.

Особливість заочного розгляду цивільної справи криється в тому, що при ньому неможлива зміна позивачем предмета або підстави позову, зміна розміру позовних вимог (ст. 280

ЦПК України), *неможливим* видається також *прийняття та дослідження судом інших доказів*, незважаючи навіть на поважність причин несвоечасності їх подання до суду. Це не означає, що права позивача обмежені, адже якщо він бажає скористатися такими правами, то суд зобов'язаний відкласти розгляд у такій справі.

2. Умови і порядок заочного розгляду справи

Для розгляду цивільної справи в порядку заочного провадження необхідне дотримання передбачених законом умов та правил.

Заочний розгляд справи не є окремим видом провадження, а є специфічною процедурою у рамках позовного провадження (як загального, так і спрощеного), проведення якої можливе за наявності сукупності умов, що зазначені у ст. 280 ЦПК України, як-от таких:

- 1) *відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання;*
- 2) *відповідач не з'явився в судове засідання без поважних причин або без повідомлення причини;*
- 3) *відповідач не подав відзив;*
- 4) *позивач не заперечує проти такого вирішення справи.*

Повідомлення сторін про час і місце розгляду справи здійснюється відповідно до вимог ст.ст. 128–130 ЦПК України, які регламентують докладний порядок вручення судових повісток. Якщо ж у матеріалах справи немає доказів інформування відповідача про час і місце розгляду справи, то він не може вважатися належно повідомленим. Відповідно не буде підстав для заочного розгляду цивільної справи.

Слід зауважити, що за ст. 43 ЦПК України участь у судових засіданнях – це право, а не обов'язок сторін. Тому не можна вважати підґрунтям для заочного провадження один лише факт неявки відповідача в судове засідання. *Необхідними елементами є неповідомлення ним причин неявки або визнання таких причин судом неповажними.* Якщо ж відповідач повідомив суд про причини неявки в судове засідання і вони визнані судом поважними, то суд відкладає розгляд справи згідно з ч. 2

ст. 223 ЦПК України. Якщо ж від відповідача надійшло клопотання про розгляд справи за його відсутності, то говорити про можливість заочного розгляду справи також немає підстав.

Українське законодавство під **неявкою** розуміє фактичну відсутність відповідача на судовому засіданні під час розгляду і вирішення справи і як наслідок цього – відсутність словесних змагань сторін.

Говорячи про неявку відповідача як умову заочного розгляду справи, слід мати на увазі й особисту відсутність відповідача в залі судового засідання, і відсутність його представника. Коли відповідач фактично присутній в залі судового засідання, але не бере активної участі у справі, то таку його поведінку не можна прирівнювати до неявки, і постановлене водночас рішення не вважатиметься заочним.

Виходячи зі судової практики, доцільно зауважити, що неявка відповідача в судове засідання після оголошеної перерви, зупинення провадження у справі та поновлення її слухання не дає підстав для ухвалення заочного рішення, оскільки відповідач брав участь у попередніх засіданнях, йому роз'яснювали його права та обов'язки, він висловлював свою думку і ставлення до позовних вимог.

Проблемою заочного провадження є *неявка на судове засідання представника відповідача* та допустимість у зв'язку з цим заочного розгляду справи. Неявка представника, від якого не надійшло повідомлення про причини неявки або такі причини визнані судом неповажними, не є перешкодою для ухвалення заочного рішення на підставі доказів справи і якщо позивач не заперечує проти такого вирішення справи. Крім того, вважається, що неявка представника, якщо присутній відповідач, не є перешкодою для розгляду справи на загальних підставах.

Значно ускладнити процес може співучасть відповідачів та їх неявка на судове засідання. Частина 2 ст. 280 ЦПК України встановлює правило, що в разі участі у справі кількох відповідачів заочний розгляд можливий у випадку неявки всіх відповідачів. Така норма введена, очевидно, з тією метою, аби запобігти ситуації, коли одне і те ж рішення суду щодо одних відповідачів вважатиметься заочним, а щодо інших – звичайним. Адже в такому разі проблемним на практиці буде питання оскарження такого рішення суду та набрання ним чинності.

Ще однією умовою для розгляду справи в порядку заочно-го розгляду справи є *неподача відповідачем відзиву*.

Після одержання копій ухвали про відкриття провадження у справі і позовної заяви відповідач має право подати суду письмовий відзив на позов, у якому, згідно з ч. 1 ст. 178 ЦПК України, відповідач викладає заперечення проти позову. У відзиві відповідач викладає свою позицію щодо заперечення проти позовних вимог із зазначенням доказів, що підтверджують його незгоду з позовними вимогами. Вимоги щодо змісту, форми та порядку подання відзиву на позов наведені в ст. 178 ЦПК України.

Відзив подається в письмовій формі за підписом відповідача або його представника. Якщо відзив підписується представником, то до нього додається довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника відповідача.

До відзиву відповідач або його представник додає докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються заперечення, якщо такі докази не надані позивачем, документи, що підтверджують надіслання (надання) відзиву і доданих до нього доказів іншим учасникам справи.

Відзив подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим *15 днів* з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. Суд має встановити такий строк подання відзиву, який дасть змогу відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи – отримати відзив не пізніше першого підготовчого засідання у справі.

У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами.

Суд також має право вирішити справу за наявними матеріалами у разі, якщо відзив подано особою, яка за ч. 6 ст. 14 ЦПК України зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його і не навела поважних причин невиконання такого обов'язку.

Відсутність заперечень позивача проти заочного розгляду справи. Якщо у справі беруть участь кілька позивачів, то для заочного розгляду справи потрібна згода (відсутність заперечень) усіх позивачів. Якщо позивач подає до суду клопотання про проведення заочного розгляду справи, то очевидно,

що він погоджується зі заочним розглядом. Тому в такому разі його про згоду окремо запитувати не потрібно. Позивач може надати свою згоду й усно, але тоді потрібна обов'язкова фіксація у протоколі судового засідання.

Якщо позивач не згоден на заочний розгляд справи, то суд відкладає розгляд справи та направляє позивачу, який не з'явився, повідомлення про час і місце нового судового розгляду.

Порядок заочного розгляду справи охоплює декілька етапів:

1. *Вирішення питання та постановлення ухвали суду про заочний розгляд справи.*

2. *Розгляд справи та ухвалення рішення за правилами загального чи спрощеного позовного провадження виходячи з особливостей цього провадження.*

3. *Ухвалення заочного рішення, яке повинно відповідати вимогам до рішення суду, а також містити інформацію про строк і порядок подання заяви про його перегляд.*

4. *Повідомлення про заочне рішення, тобто направлення його копій відповідачам, які не з'явилися в судове засідання.*

У призначений для розгляду справи час головуєчий відкриває судове засідання і оголошує, яка справа розглядатиметься. Секретар судового засідання доповідає судові, хто з викликаних у справі осіб з'явився в судове засідання, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, чи повідомлено тих учасників судового процесу, хто не з'явився, про дату, час і місце судового засідання (ст. 217 ЦПК України).

Якщо є підстави для заочного розгляду справи, суд зобов'язаний роз'яснити позивачу порядок і наслідки заочного розгляду справи та з'ясувати, чи згоден він на таке вирішення справи. Якщо позивач не заперечує, суд вирішує питання про можливість заочного розгляду справи, постановляючи про це ухвалу.

Зміст ухвали про заочний розгляд справи повинен відповідати ст. 260 ЦПК України з обов'язковим зазначенням суті питання, що вирішується ухвалою, та мотивів, з яких суд зробив висновок про можливість заочного розгляду справи.

У разі заочного провадження розгляд справи та ухвалення рішення проводяться за правилами загального чи спрощеного

позовного провадження, встановленими нормами, що регулюють заочний розгляд справи.

Особливостями заочного розгляду справи є такі:

1) обмежений прояв принципу змагальності, який полягає в тому, що суд досліджує докази, надані сторонами при відкритті провадження у справі та під час підготовчого провадження, а на стадії розгляду справи по суті усні пояснення надає тільки позивач і тільки він бере участь у дослідженні доказів;

2) при заочному розгляді справи позивач обмежений у праві змінити предмет або підставу позову, збільшити розмір позовних вимог, бо використання таких прав тягне порушення прав відповідача, тому в разі зміни позивачем предмета або підстави позову, зміни розміру позовних вимог суд відкладає судовий розгляд для повідомлення про це відповідача (ч. 3 ст. 280 ЦПК України);

3) за результатами заочного розгляду ухвалюється заочне рішення, що має особливий порядок оскарження для відповідача шляхом подачі заяви про перегляд заочного рішення судом, що його ухвалив.

Зміст заочного рішення відображається у тексті рішення. Постановлене у справі рішення має бути гранично повним, зрозумілим, чітким, обов'язково мати вступну, описову, мотивувальну та резолютивну частини і викладеним у послідовності, встановленій ст. 265 ЦПК України. Рішення не повинно містити зайву деталізацію, яка не має правового значення в цій справі.

Відповідачам, які не з'явилися в судове засідання, направляється копія заочного рішення в порядку, передбаченому ст. 272 ЦПК України. Копії повного судового рішення вручаються учасникам справи, які були присутні в судовому засіданні, негайно після проголошення такого рішення. У разі проголошення тільки скороченого (вступної та резолютивної частин) судового рішення учасникам справи, які були присутні в судовому засіданні, за їхньою заявою негайно після його проголошення видаються копії скороченого судового рішення.

У випадку проголошення в судовому засіданні скороченого рішення суд надсилає учасникам справи копію повного судового рішення протягом двох днів з дня його складення

в електронній формі у порядку, встановленому законом, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом з повідомленням про вручення.

За заявою учасника справи копія повного судового рішення вручається йому під розписку безпосередньо в суді. Учасникам справи, які не були присутні в судовому засіданні, або якщо судові рішення було ухвалено поза межами судового засідання чи без повідомлення (виклику) учасників справи, копія судового рішення надсилається протягом двох днів з дня його складення в повному обсязі в електронній формі у порядку, визначеному законом, а за відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом з повідомленням про вручення.

3. Перегляд, оскарження та скасування заочного рішення

Суттєвою відмінністю заочного провадження від звичайного є встановлення особливого порядку перегляду заочного рішення судом першої інстанції за ініціативою відповідача. Інші особи заяву про перегляд заочного рішення подавати не можуть.

Заочне рішення може бути переглянуте судом, що його ухвалив, за письмовою заявою відповідача. Заяву про перегляд заочного рішення можна подати протягом *тридцяти днів* з дня його проголошення. Учасник справи, якому повне заочне рішення суду не було вручене у день його проголошення, має право на поновлення пропущеного строку на подання заяви про його перегляд, якщо така заява буде подана протягом *двадцяти днів* з дня вручення йому повного заочного рішення суду. Строк на подання заяви про перегляд заочного рішення може бути також поновлений у разі пропуску з інших поважних причин (ст. 284 ЦПК України).

Момент початку перебігу строку подання заяви про перегляд заочного рішення законодавець прив'язує до факту отримання його копії відповідачем, а не до дня проголошення рішення суду.

Оскільки відповідачам, які не з'явилися в судові засідання, направляється копія заочного рішення рекомендованим

листом із повідомленням, то днем отримання його копії слід уважати число, зазначене в повідомленні про вручення рекомендованого поштового відправлення.

Строк для подання заяви про перегляд заочного рішення, як строк, установлений законом, може бути поновлений судом за клопотанням відповідача у разі його пропущення з поважних причин у порядку, передбаченому ст. 127 ЦПК України.

У ст. 285 ЦПК України викладено вимоги щодо змісту та форми заяви про перегляд заочного рішення. За формою заява про перегляд заочного рішення не відрізняється від інших документів, що подаються сторонами до суду, – вона повинна бути викладена письмово. Оскільки немає жодних застережень, то заява про перегляд заочного рішення може бути і написана від руки, і надрукована.

У заяві про перегляд заочного рішення зазначається найменування суду, який таке рішення ухвалив, далі – ім'я (найменування) відповідача або його представника, які подають заяву, їх місце проживання чи місцезнаходження, номери засобів зв'язку, відомості щодо наявності чи відсутності електронного кабінету. Такі відомості мають важливе значення з огляду на те, що право звернення зі заявою про перегляд заочного рішення належить тільки відповідачу, і звернутися він може лише в суд, що ухвалив заочне рішення (ст. 284 ЦПК України).

Не меншої ваги в заяві про перегляд заочного рішення надається зазначенню обставин і доказів, що свідчать про поважність причин неявки в судове засідання та (або) неповідомлення їх суду, а також причин неподання відзиву, а також посилення на докази, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення проти вимог позивача. Адже, згідно зі ст. 288 ЦПК України, заочне рішення підлягає скасуванню лише у випадку, якщо судом буде встановлено, що відповідач не з'явився в судове засідання та(або) не повідомив про причини неявки, а також не подав відзив на позовну заяву з поважних причин, і докази, на які він посилається, мають істотне значення для правильного вирішення справи.

У заяві про перегляд заочного рішення також повинно бути зазначено, в чому ж полягає прохання відповідача – клопотання про перегляд заочного рішення, а також перелік доданих до заяви матеріалів.

Обов'язковим реквізитом заяви про перегляд заочного рішення є підпис особи, яка її подає. Це може бути і відповідач, у зв'язку з неявкою якого ухвалено заочне рішення, і його представник. Такий елемент заяви необхідний для виявлення дійсної волі особи на подання заяви про перегляд заочного рішення. Якщо ж підпис особи, що подає заяву про перегляд заочного рішення, відсутній, то форма її не може вважатися дотриманою.

До заяви про перегляд заочного рішення додаються її копії за кількістю учасників, які беруть участь у справі, та копії всіх доданих до неї матеріалів, крім випадку, якщо така заява подається в електронній формі через електронний кабінет. У разі подання заяви в електронній формі через електронний кабінет до неї додаються докази надсилання її копії та копій доданих матеріалів іншим учасникам справи.

Така вимога закону забезпечує можливість усім учасникам процесу отримати повну й достовірну інформацію про нього та підготуватися до розгляду заяви про перегляд заочного рішення.

Якщо заява про перегляд заочного рішення подається представником відповідача, то потрібно додати довіреність або інший документ, який підтверджує його повноваження.

Згідно зі ст. 62 ЦПК України, повноваження представників сторін мають бути підтверджені такими документами:

- 1) довіреністю фізичної особи або юридичної особи;
- 2) свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна.

Повноваження адвоката як представника можуть також підтверджуватись довіреністю, ордером, який виданий відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги, виданим відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу».

За подання заяви про перегляд заочного рішення справляється судовий збір у розмірі, встановленому ст. 4 ЗУ «Про судовий збір».

ЦПК України містить чітку вказівку на наслідки недотримання вимог закону щодо форми та змісту заяви про перегляд

заочного рішення, а також до заяви, поданої особою, яка, згідно з ч. 6 ст. 14 ЦПК України, зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його. Щодо цього питання ч. 8 ст. 285 ЦПК України містить норму, яка відсилає до ст. 185 ЦПК України. В розглядуваних ситуаціях закон вказує на необхідність застосування наслідків недотримання вимог закону щодо форми і змісту позовної заяви.

Отож суддя, встановивши, що заяву про перегляд заочного рішення подано без додержання вимог, викладених у ст. 285 ЦПК України, постановляє ухвалу, в якій зазначаються підстави залишення заяви без руху, про що повідомляє відповідача і надає йому строк для усунення недоліків. Якщо відповідач за ухвалою суду у встановлений строк виконає вимоги, визначені ст. 285 ЦПК України, заява про перегляд заочного рішення вважається поданою в день первісного її подання до суду. Інакше заява вважається неподаною і повертається відповідачеві.

З метою всебічного та своєчасного розгляду заяви про перегляд заочного рішення ЦПК України зобов'язує суд, прийнявши належно оформлену заяву про перегляд заочного рішення, невідкладно надіслати її копію та копії доданих до неї матеріалів іншим учасникам справи. Одночасно суд повідомляє учасникам справи про дату, час і місце розгляду заяви. Строк розгляду заяви про перегляд заочного рішення становить *п'ятнадцять днів* із дня її надходження (ст. 286 ЦПК України). Отже, дата розгляду заяви повинна бути призначена так, щоб у п'ятнадцятиденний строк із дня надходження заяви її розгляд був уже завершений.

Прийняття належно оформленої заяви про перегляд заочного рішення не тягне автоматичне скасування заочного рішення. Заява про перегляд заочного рішення розглядається в судовому засіданні. Особи, які беруть участь у розгляді справи, повинні бути завчасно повідомлені про час і місце розгляду заяви, однак їх неявка не перешкоджає її розгляду.

У призначений для розгляду заяви про перегляд заочного рішення час головуєчий відкриває судові засідання і з'ясовує, хто з осіб, які беруть участь у справі, з'явився, встановлює їх особу, перевіряє повноваження представників, після чого повідомляє зміст заяви і з'ясовує думку сторін та інших учасників справи з приводу вимог про перегляд судового рішення.

ЦПК України містить вичерпний перелік повноважень суду, якими він наділений під час розгляду заяви про перегляд заочного рішення.

Тож **результатом розгляду судом заяви про перегляд заочного рішення** може бути:

1) *залишення такої заяви без задоволення;*

2) *скасування заочного рішення та призначення справи до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження.*

Про залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення або про скасування заочного рішення та призначення справи до розгляду в загальному порядку суд постановляє ухвалу.

У разі залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення заочне рішення може бути оскаржене в загальному порядку, встановленому ЦПК України. У цьому разі строк на апеляційне оскарження рішення розпочинає відраховуватися з дати постановлення ухвали про залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення.

У заяві про перегляд заочного рішення відповідач повинен навести обставини та докази, що свідчать про поважність причин неявки в судове засідання та (або) неповідомлення їх суду, а також посилення на докази, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення проти вимог позивача (пункти 3, 4 ч. 2 ст. 285 ЦПК України). Якщо на підставі таких доказів судом буде встановлено, що відповідач не з'явився в судове засідання та не повідомив причини неявки з поважних причин і докази, на які він посилається, мають істотне значення для правильного вирішення справи, *заочне рішення підлягає скасуванню* (ч. 1 ст. 288 ЦПК України).

Позивач має право оскаржити заочне рішення в загальному порядку, встановленому ЦПК України. Повторне заочне рішення позивач та відповідач можуть оскаржити в загальному порядку.

Важливим є момент *набрання заочного рішення законної сили*. Згідно зі ст. 289 ЦПК України, заочне рішення набуває законної сили, якщо протягом строків, встановлених ЦПК України, не подані заява про перегляд заочного рішення або апеляційна скарга, або якщо рішення залишено в силі за результатами апеляційного розгляду справи.

Питання для самоперевірки

1. Кому належить ініціатива заочного розгляду справи?
2. Якими є особливості заочного розгляду цивільної справи?
3. Які вимоги встановлені для заочного розгляду справи?
4. Які бувають правові наслідки заочного розгляду справи?
5. Яким є зміст ухвали про заочний розгляд справи?
6. Яка специфіка розгляду справи по суті в заочному провадженні?
7. Коли заочне рішення набирає законну силу?

Рекомендована література

1. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.
2. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.
3. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>.
4. Андрієвська Л. О., Крупіцька А. В., Скляр Д. О. Заочний розгляд справи, його значення та місце в цивільному процесі. *Правова позиція*. 2019. № 4. С. 211–217.
5. Керноз Н. Є., Кот В. В. Заочний розгляд справи та письмове провадження: порівняльно-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 167–171.
6. Погорєлова К. В., Татаренко Г. В. Заочний розгляд справ у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. № 2 (36). С. 163–168.
7. Солончук І. В., Полякова І. В. Інститут заочного судового розгляду цивільної справи: значення та недоліки. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 56–59.
8. Шевелуха М. Заочний розгляд справи в цивільному провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 79–82.

Розділ 3

НЕПОЗОВНІ ПРОВАДЖЕННЯ

Глава 21

НАКАЗНЕ ПРОВАДЖЕННЯ

1. Поняття наказного провадження. Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ
2. Порядок звернення до суду зі заявою про видачу судового наказу. Розгляд заяви про видачу судового наказу
3. Поняття, форма та зміст судового наказу. Відмінність судового наказу від судового рішення, виконавчого напису нотаріуса
4. Порядок скасування судового наказу

1. Поняття наказного провадження. Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ

Одним із інститутів цивільного процесуального права є наказне провадження. Воно становить собою особливий механізм здійснення правосуддя, що може бути використаний у цивільному судочинстві при розгляді окремих категорій справ.

Правова регламентація процедури наказного провадження та вимог до судового наказу як особливої форми судового рішення здійснюється положеннями розділу 2 ЦПК України. Однак вони визначають лише особливості здійснення наказного провадження. У разі відсутності в цьому розділі спеціальної норми щодо вирішення того чи іншого питання діє правило застосування відповідних положень ЦПК України.

Наказне провадження – це спрощена ініційована процедура захисту майнових прав і законних інтересів кредитора,

вимоги якого до боржника щодо стягнення коштів або витребування майна ґрунтуються на безспірних документах та обставинах, що здійснюється шляхом видачі судового наказу¹.

Відповідно до п. 1 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 року № 14 «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження», **наказне провадження** є самостійним і спрощеним видом судового провадження в цивільному судочинстві при розгляді окремих категорій справ, у якому суддя в установлених законом випадках за заявою особи, якій належить право вимоги, без судового засідання і виклику стягувача та боржника на основі доданих до заяви документів видає судовий наказ, який є особливою формою судового рішення².

Особливостями наказного провадження є такі:

- документарність – вимоги заявника до боржника ґрунтуються на безспірних документах;
- спрощеність і безспірність;
- відсутність складної цивільної процесуальної форми;
- наказне провадження є альтернативне спрощеному позовному провадженню;
- заява розглядається одноособово суддею;
- видача судового наказу проводиться без проведення судового засідання, виклику учасників справи, інших учасників судового процесу;
- по-іншому реалізуються принципи цивільного процесу (диспозитивності, змагальності, гласності, відкритості);
- учасниками справи в наказному провадженні є заявник і боржник³.

¹ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 464.

² Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.12.2011 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014740-11>.

³ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 64.

Отож при розгляді вимог у наказному провадженні учасниками справи виступають **заявник** та **боржник** (ч. 2 ст. 42 ЦПК України). Заявником є особа, що звертається до суду зі заявою про видачу судового наказу. Після видачі судом судового наказу заявнику належить право вимоги, що є предметом судового вирішення, а отже, він набуває статусу *стягувача*.

Зі заявою про видачу судового наказу може звернутися особа, якій належить право вимоги, а також органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб (ч. 2 ст. 160 ЦПК України).

Докази в наказному провадженні, порівняно з доказами в позовному провадженні, мають свої особливості:

- *докази повинні бути безспірними*, вони мають свідчити про безспірність стягнення і відсутність потреби у їх дослідженні. Так, на практиці існували випадки, коли факти, задекларовані в заяві про видачу судового наказу, обґрунтовувались документами, які мали механічні пошкодження (сліди підтирання); в цьому випадку суд постановляв ухвалу про відмову у видачі судового наказу, оскільки з поданих документів *вбачається спір про право* (у цьому випадку спірним було право кредитора на стягнення). Тобто ознака документарності наказного провадження підтверджує те, що йдеться про *очевидність та переконливість доказів* з боку стягувача;

- *докази мають бути лише письмовими*. Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК України);

- *докази повинні підтверджувати не тільки факт настання права вимоги заявника, а й обсяг зобов'язань боржника*. Наприклад, довідка про розмір заробітної плати; розрахунок індексу інфляції та трьох відсотків річних тощо;

- *відсутність публічного дослідження доказів*. Ця ознака зумовлена відсутністю у наказному провадженні судового засідання як такого;

- *докази, подані заявником, повинні бути вагомими й переконливими*, оскільки тільки такі докази можуть свідчити про безперечність стягнення та відсутність потреби в їх дослідженні;

– *особливості моменту початку і закінчення процесу доказування для суб'єктів: для стягувача починається з моменту подання і закінчується з прийняттям судом заяви про видачу судового наказу; для боржника почнеться тільки з моменту отримання копії судового наказу* (а до цього йому взагалі невідомо про наявність у суді провадження стосовно нього), якщо ним подаватиметься заява про скасування судового наказу; *для суду – з моменту надходження заяви про видачу судового наказу і до моменту видачі судового наказу (відмови у видачі судового наказу) або прийняття рішення про скасування судового наказу (якщо останній оскаржувався боржником).*

Метою наказного провадження є спрощення, скорочення та здешевлення судової процедури у випадках, якщо це можливо та виправдано і відповідає принципу процесуальної економії.

На відміну від позовного провадження, в наказному провадженні немає таких інститутів і положень: третіх осіб; заміни неналежної сторони; забезпечення доказів; забезпечення позову; обміну заявами по суті справи; мирової угоди; призначення експертизи; судового доручення тощо.

Аналіз норм ЦПК України, які регламентують наказне провадження, дає підстави для висновку про те, що наказне провадження – це самостійний вид провадження цивільного судочинства, що існує поряд із позовним і окремим провадженням, якому притаманна певна процесуальна форма, що має певні особливості, пов'язані з тим, що ця форма забезпечує захист прав та інтересів стягувача, який має документи проти боржника, котрий не виконує свої зобов'язання. При вирішенні питання про видачу судового наказу суд не перевіряє обґрунтованість заявлених стягувачем вимог, оскільки на час видачі судового наказу суду невідомо про наявність спору між сторонами⁴.

Інститут наказного провадження відіграє надважливу роль у швидкому та ефективному вирішенні справ без довготривалих судових процедур. Його особливості полягають

⁴ Ухвала Смілянського міськрайонного суду від 05.02.2023 р. Справа № 703/4045/22. 2-с/703/5/23. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/108786798>.

у використанні принципу активної участі суду в проведенні провадження, а також можливості сторін здійснювати правочини, які не потребують судового схвалення.

Правова природа інституту наказного провадження базується на принципах гласності, рівності сторін, забезпечення доступу до правосуддя та збереження справедливості. Водночас варто враховувати, що наказне провадження може не відповідати всім вимогам справедливого судочинства в певних складних ситуаціях чи справах з великою сумою позову.

Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ. У сучасному правовому середовищі України процес звернення до суду зі заявою про видачу судового наказу набуває дедалі більшої значущості. Для розуміння сутності цього явища важливим є вивчення передумов, за якими особи можуть звертатися до суду з вимогою про видачу судового наказу.

Передумовами, що визначають можливість вирішення спірних правовідносин у порядку наказного провадження, є:

1) особливий характер вимог, встановлюваних ч. 1 ст. 161 ЦПК України;

2) наявність у заявника письмових доказів, які містять висуку доказову силу;

3) бажання заявника вирішення справи в порядку наказного провадження (відповідно до ч. 2 ст. 161 ЦПК України, особа на свій вибір має право звернутися до суду з визначеними вимогами в наказному або в спрощеному позовному провадженні).

Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ (ст. 161 ЦПК України):

1) заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку. Відповідно до п. 12 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 року № 14 «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження», якщо заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати, судовий наказ може бути видано не лише на суму заборгованості із заробітної плати, а й на суму компенсації за порушення строків її виплати, оскільки вона входить до структури

заробітної плати (ЗУ «Про оплату праці», ЗУ «Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати»). До заяви має бути додано докази перебування заявника у трудових відносинах із боржником, а підтвердженням суми, яка стягується, може бути будь-який належно оформлений документ, що вказує на розмір нарахованої заробітної плати та компенсації за порушення строків її виплати, зокрема довідка бухгалтерії боржника, розрахунковий лист чи копія платіжної відомості тощо. Не допускається розгляд вимог про стягнення заробітної плати у разі наявності спору щодо розміру заборгованості чи права на її отримання. При цьому ч. 1 ст. 225 КЗпП визначено, що працівник має право звернутися до суду з вимогою про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком⁵;

2) заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника. Згідно зі ст. 132 ЦПК України, якщо місце перебування відповідача в справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, невідоме, суд ухвалою оголошує його розшук. Розшук проводиться органами Національної поліції України, а витрати на його проведення стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду. За своєю природою ця вимога є цивільно-правовою, а отже, на неї поширюється загальна позовна давність у 3 роки. Звернутися до суду з заявою можуть органи Національної поліції України, що здійснювали розшук відповідача, до якої додається документально підтверджений розрахунок витрат на розшук. Заявником може бути заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника;

3) заявлено вимогу про стягнення заборгованості за оплати житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення з урахуванням

⁵ Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.12.2011 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014740-11>.

індексу інфляції та 3 відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості. Відповідно до п. 13 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 року № 14 «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження», якщо заявлено вимогу про стягнення заборгованості за надані житлово-комунальні, телекомунікаційні послуги, послуги телебачення та радіомовлення, судовий наказ може бути видано за наявності відповідних договорів про надання таких послуг, інших письмових доказів, що підтверджують фактичне надання та отримання таких послуг. Крім того, заявник має обґрунтувати свої вимоги та додати документи, що вказують на правильність і безспірність розрахунків, а також застосування тарифів на відповідні послуги. У цьому випадку може бути видано судовий наказ про стягнення не лише суми заборгованості, а й про стягнення індексу інфляції та трьох відсотків річних, нарахованих на суму заборгованості. Для їх стягнення суду має бути додано документи, що чітко підтверджують їх розрахунок (у тому числі й розрахунок щомісячних нарахувань), при цьому визначений розмір не потребує додаткової оцінки та дослідження в сукупності з іншими доказами;

4) заявлено вимогу про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб. Відповідно до вимог п. 1 ч. 1 ст. 430 ЦПК України, судовий наказ про стягнення аліментів у межах суми платежу за один місяць підлягає негайному виконанню, а згідно з ч. 2 ст. 430 ЦПК України, суд має право допустити негайне виконання судового наказу в разі стягнення всієї суми заборгованості зі заробітної плати;

5) заявлено вимогу про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства

(материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб. Відповідно до вимог п. 14 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 року № 14 «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження», якщо заявлено вимогу про присудження аліментів на дитину, судовий наказ може бути видано на підставі відповідних норм СК України. При цьому суддя має відмовити у прийнятті заяви про видачу судового наказу, якщо така вимога пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб (зокрема особи, яка вже отримує аліменти від боржника);

б) заявлено вимогу про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів. Видача судового наказу за заявленою вимогою про повернення вартості товару неналежної якості можлива лише за наявності преюдиційного рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола осіб (п. 15 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 грудня 2011 року № 14 «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження»). У ч. 9 ст. 25 ЗУ «Про захист прав споживачів» йдеться про те, що рішення суду, яке набрало законної сили, про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів є обов'язковим для суду, що розглядає позов споживача стосовно цивільно-правових наслідків їхніх дій з питань, чи мали місце ці дії і чи були здійснені вони цими особами. Тому, безумовно, такі вимоги можуть і повинні розглядатися в порядку наказного провадження;

г) заявлено вимогу до юридичної особи або фізичної особи-підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, електронних комунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Підсумовуючи аналіз вимог, за якими може бути видано судовий наказ, можна виділити ключові аспекти, які засвідчують значущість цього інституту в сучасному правовому середовищі. Вимоги, підпадаючи під можливість розгляду у спрощеному порядку через судовий наказ, вирізняються своєю чіткістю, однозначністю та розглядом у рамках обмежених процесуальних термінів.

2. Порядок звернення до суду зі заявою про видачу судового наказу.

Розгляд заяви про видачу судового наказу

Відповідно до ст. 162 ЦПК України, заява про видачу судового наказу подається до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, встановленими ЦПК України.

Основні правила підсудності:

1) заява про видачу судового наказу до фізичної особи пред'являється в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом (ч. 1 ст. 27 ЦПК України);

2) заяви про видачу судового наказу до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ч. 1 ст. 27 ЦПК України);

3) заяви про видачу судового наказу про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача (ч. 1 ст. 28 ЦПК України);

4) заява про видачу судового наказу про захист прав споживачів може пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заповдіння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 28 ЦПК України);

5) заява про видачу судового наказу, що виникає з діяльності філії або представництва юридичної особи, а також

відокремленого підрозділу органу державної влади без статусу юридичної особи, може пред'являтися теж за їх місцезнаходженням (ч. 7 ст. 28 ЦПК України). Це стосується того випадку, коли стягується заборгованість за письмовим договором, а боржником виступає структурний підрозділ юридичної особи;

6) заява про видачу судового наказу, що виникає з договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, може пред'являтися також за місцем виконання цих договорів (ч. 8 ст. 28 ЦПК України);

7) заява про видачу судового наказу до боржника, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являється за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи) (ч. 9 ст. 28 ЦПК України);

8) заяви про видачу судового наказу до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти, пред'являються за місцезнаходженням перевізника (виключна підсудність) (ч. 4 ст. 30 ЦПК України). Це стосується того випадку, коли є вимога за письмовим договором до перевізника.

Суддя з метою визначення підсудності, крім випадків подання заяви про видачу судового наказу в електронній формі до боржника, який має офіційну електронну адресу, не пізніше наступного дня з дня отримання заяви про видачу судового наказу перевіряє зазначене у заяві місцезнаходження боржника за відомостями, внесеними до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

У разі якщо боржником у заяві про видачу судового наказу вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, суддя не пізніше двох днів з дня надходження такої заяви, крім випадків подання заяви про видачу судового наказу в електронній формі до боржника, який має офіційну електронну адресу, звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання фізичної особи-боржника.

Інформація про місце проживання (перебування) фізичної особи-боржника має бути надана *протягом п'яти днів* з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання (перебування) особи відповідного звернення суду. Суддя з метою визначення підсудності може користуватися даними Єдиного державного демографічного реєстру.

Якщо за результатами розгляду отриманих судом відомостей про місцезнаходження боржника-юридичної особи або фізичної особи-підприємця буде встановлено, що заява про видачу судового наказу не підсудна цьому суду, суд не *пізніше десяти днів* з дня надходження заяви постановляє ухвалу про передачу заяви про видачу судового наказу разом з додатними до неї документами за підсудністю.

У разі якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у передбаченому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи-боржника, суд відмовляє у видачі судового наказу.

Заяву про видачу судового наказу можуть подати: особа, якій належить право вимоги; представник особи; органи й особи, визначені ст. 56 ЦПК України. До цих осіб належать:

1) *працівник* у вимогах про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку;

2) *фізична особа; орган Національної поліції; орган виконавчої служби*, тобто особа, яка понесла такі витрати, у вимогах про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника;

3) *підприємство, що є кредитором (надавачем послуг)* у відповідному договорі, у вимогах про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення;

4) оскільки аліменти є власністю самої дитини, а не батьків, які лише отримують та використовують їх від імені дітей, у вимогах про стягнення аліментів заявником буде дитина, яка має право на таке утримання. Відсутність у дитини процесуальної дієздатності уповноважує батьків (опікунів, піклувальників) реалізувати це стягнення в судовому порядку на правах законних представників;

5) *споживач* (фізична чи юридична особа) у вимогах про повернення вартості товару неналежної якості;

б) *фізична особа-кредитор*, що є стороною в договорі, або третя особа, якій належить право вимоги у вимогах до юридичної особи або фізичної особи-підприємця про стягнення заборгованості за договором, що не пов'язаний з наданням житлово-комунальних, телекомунікаційних послуг та послуг телебачення або радіомовлення.

Форма і зміст заяви про видачу судового наказу. Відповідно до ст. 163 ЦПК України, заява про видачу судового наказу подається до суду в письмовій формі та підписується заявником або його представником.

У заяві мають бути зазначені:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника і боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України заявника та боржника, реєстраційний номер облікової картки платника податків заявника та боржника (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта заявника та боржника (для фізичних осіб-громадян України), а також інші дані, якщо вони відомі заявнику, які ідентифікують боржника, відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;

3) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) представника заявника, якщо заява подається представником, його місце проживання або місцезнаходження;

4) вимоги заявника та обставини, на яких вони ґрунтуються;

5) перелік доказів, якими заявник обґрунтовує обставини, на яких засновані його вимоги.

До заяви про видачу судового наказу додаються:

- 1) документ, що підтверджує сплату судового збору;
- 2) документ, що підтверджує повноваження представника, якщо заява підписана представником заявника;
- 3) копія договору, укладеного в письмовій (в тому числі електронній) формі, за яким пред'явлено вимоги про стягнення грошової заборгованості;
- 4) інші документи або їх копії, що підтверджують обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги.

Наприклад, залежно від вимоги заявника документами, поданими до заяви про видачу судового наказу, можуть бути:

- довідка про заробітну плату, розрахункові книжки, завірені виписки з розрахункової чи платіжної відомості, довідки з бухгалтерії організації роботодавця, письмовий грошовий розрахунок сум, які підлягають виплаті;

- документи, що підтверджують наявність та розмір витрат, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 161 ЦПК України;

- оригінал договору про надання житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення, на якому заснована вимога заявника, інші документи, що підтверджують невиконання боржником обов'язків;

- документи, що містять відомості про ім'я і дату народження дитини (дітей), на утримання якої (яких) стягуватимуть аліменти, строк стягнення аліментів;

- рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів, тощо.

Якщо заяву подано в електронній формі до боржника, який має зареєстровану офіційну електронну адресу, заявник у подальшому повинен подавати будь-які процесуальні та інші документи, пов'язані з розглядом його заяви, виключно в електронній формі. Заявник має право відкликати заяву про видачу судового наказу до її розгляду судом.

Про відкриття наказного провадження суддя постановляє ухвалу.

Порядок розгляду заяв про видачу судового наказу регламентує ст. 167 ЦПК України. Суд розглядає заяву про видачу судового наказу протягом **5 днів** з дня її надходження, а якщо боржником у заяві про видачу судового наказу вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, – протягом **5 днів** з дня отримання судом у порядку, передбаченому ч.ч. 5 та 6 ст. 165 ЦПК України, інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи-боржника. Розгляд проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника.

За результатами розгляду заяви про видачу судового наказу:

- 1) *суд видає судовий наказ.* Судовий наказ оскарженню в апеляційному порядку не підлягає, проте може бути скасований у порядку, передбаченому розділом 2 ЦПК України;

2) суд постановляє ухвалу про відмову у видачі судового наказу.

Перелік підстав для відмови у видачі судового наказу закріплено ст. 165 ЦПК України, він є вичерпним. Так, *суддя відмовляє у видачі судового наказу, якщо:*

1) заява подана з порушеннями вимог ст. 163 ЦПК України (стосується форми та змісту заяви про видачу судового наказу);

2) заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;

2-1) заяву подано особою, яка, відповідно до ч. 6 ст. 14 ЦПК України, зобов'язана зареєструвати електронний кабінет;

3) заявлено вимогу, яка не відповідає вимогам ст. 161 ЦПК України;

4) наявні обставини, передбачені ч. 1 ст. 186 ЦПК України;

5) з моменту виникнення права вимоги минув строк, який перевищує позовну давність, встановлену законом для такої вимоги, або минув строк, встановлений законом для пред'явлення позову в суд за такою вимогою. Відповідно до ч. 2 ст. 267 ЦК України, заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від спливу позовної давності. Згідно з положенням ч. 3 ст. 267 ЦК України, позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до ухвалення ним рішення;

6) судом раніше видано судовий наказ за тими самими вимогами, за якими заявник просить видати судовий наказ;

7) судом раніше відмовлено у видачі судового наказу з підстав, передбачених пунктами 3–6 частини першої цієї статті;

8) із поданої заяви не вбачається виникнення або порушення права грошової вимоги, за якою заявником подано заяву про видачу судового наказу;

9) заяву подано з порушенням правил підсудності.

Про відмову у видачі судового наказу суддя постановляє ухвалу не пізніше *десяти днів* з дня надходження до суду заяви про видачу судового наказу. Така ухвала може бути оскаржена на підставі п. 1 ч. 1 ст. 353 ЦПК України.

У разі якщо в заяві про видачу судового наказу містяться вимоги, частина з яких не підлягає розгляду в порядку

наказного провадження, суд постановляє ухвалу про відмову у видачі судового наказу лише в частині цих вимог. У разі якщо заявлені вимоги між собою взаємопов'язані і окремих їх розгляд неможливий, суд відмовляє у видачі судового наказу.

Наслідки відмови у видачі судового наказу. Відмова у видачі судового наказу з підстав, передбачених пунктами 1, 2, 8, 9 ч. 1 ст. 165 ЦПК України, не є перешкодою для повторного звернення з такою самою заявою після усунення її недоліків. Відмова у видачі судового наказу з підстав, передбачених пунктами 3–6 ч. 1 ст. 165 ЦПК України, унеможлиблює повторне звернення з такою самою заявою. Заявник у цьому разі має право звернутися з тими самими вимогами у позовному порядку.

3. Поняття, форма та зміст судового наказу.

Відмінність судового наказу від судового рішення, виконавчого напису нотаріуса

Судовий наказ можна визначити як вид судового рішення, яке видається у передбачених законом випадках, без розгляду справи по суті, на підставі наданих заявником документів, за умови відсутності заперечень з боку боржника, з метою захисту порушених прав та інтересів фізичних або юридичних осіб і яке має особливі формальні вимоги та процедуру виконання.

Судовий наказ має *суттєву особливість*, що вирізняє його з-поміж інших судових актів. Адже він одночасно є і актом, що приймається органом судової влади, та процесуальним документом, і виконавчим документом, що виконується відповідно до процедури виконавчого провадження. Така його подвійна правова природа є винятком зі загального правила та зумовлена необхідністю захисту безспірних прав стягувача у спрощеному порядку на підставі безспірних доказів. Але, дотримуючись принципу рівності сторін (стягувача та боржника), боржнику також законом гарантується захист його прав шляхом спрощеної процедури скасування судового наказу.

Узагальнюючи поняття судового наказу, можна виокремити такі його ознаки:

1) судовий наказ є судовим рішенням, яке видається суддею одноособово;

2) судовий наказ видається у спрощеному порядку, без розгляду справи по суті;

3) судовий наказ наділяється силою норми матеріального права, тож виданий судом наказ являє собою правозастосовний акт держави;

4) судовий наказ видається за доказами, наданими лише однією зі сторін (стягувачем);

5) судовий наказ видається з вимог, які можна назвати безспірними. У цьому разі уточненню підлягає той аспект, що спір між стягувачем і боржником є, оскільки стягувач звертається до суду зі заявою про видачу судового наказу, однак докази правочину для суду є безспірними, надані стягувачем докази достатні для вирішення справи в порядку наказного провадження, інакше спір підлягатиме вирішенню за правилами позовного провадження⁶.

Відповідно до ст. 168 ЦПК України, у судовому наказі зазначаються:

1) дата видачі наказу;

2) найменування суду, прізвище та ініціали судді, який видав судовий наказ;

3) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові для фізичних осіб) стягувача і боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України стягувача та боржника, реєстраційний номер облікової картки платника податків стягувача та боржника (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта стягувача та боржника для фізичних осіб-громадян України, а також інші дані, якщо вони відомі суду, які ідентифікують стягувача та боржника;

4) посилання на закон, на підставі якого підлягають задоволенню заявлені вимоги;

5) сума грошових коштів, які підлягають стягненню;

6) сума судових витрат, що сплачена заявником і підлягає стягненню на його користь з боржника;

⁶ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 446.

7) повідомлення про те, що під час розгляду вимог у порядку наказного провадження та видачі судового наказу суд не розглядає обґрунтованість заявлених стягувачем вимог по суті;

8) відомості про порядок та строки подання заяви про скасування судового наказу;

9) дата набрання судовим наказом законної сили;

10) строк пред'явлення судового наказу до виконання;

11) дата видачі судового наказу стягувачу.

Зазначені у пунктах 9–11 ч. 1 ст. 168 ЦПК України відомості вносяться до судового наказу у день його видачі стягувачу для пред'явлення до виконання.

Судовий наказ складається і підписується суддею у двох примірниках, один з яких залишається в суді, а другий видається під розписку або надсилається стягувачу до його електронного кабінету, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом із повідомленням про вручення чи цінним листом з описом вкладеного після набрання ним законної сили.

Відповідно до ч. 1 ст. 169 ЦПК України, після видачі судового наказу суд *не пізніше наступного дня* надсилає його копію (текст), що містить інформацію про вебадресу такого рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень, боржникові до його електронного кабінету, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом із повідомленням про вручення чи цінним листом з описом вкладеного.

Одночасно з копією судового наказу боржникові надсилається копія заяви стягувача про видачу судового наказу разом з доданими до неї документами.

Копія (текст) судового наказу, що містить інформацію про вебадресу такого рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень, разом з додатками надсилається фізичній особі-боржнику за місцем проживання (перебування), а боржнику-юридичній особі чи фізичній особі-підприємцю – за адресою місцезнаходження (місця проживання), зазначеною в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань.

Відмінність судового наказу від судового рішення, виконавчого напису нотаріуса. Як і рішення суду, судовий

наказ є кінцевим актом реалізації норм процесуального і матеріального права. Оскільки наказне провадження вважається спрощеною формою судочинства, то судовий наказ структурно простіший і стисліший, ніж рішення суду.

На відміну від рішення суду, ухваленого за результатами розгляду справи в порядку позовного провадження, у судовому наказі відсутня описова частина, а мотивувальна полягає лише в законодавчих посиланнях, якими керувався суд при видачі судового наказу.

Якщо порівнювати судовий наказ зі судовим рішенням, можна виділити низку суттєвих відмінностей, керуючись такими критеріями:

1) *за характером заявлених вимог.* Судове рішення ухвалюється в будь-якій цивільній справі позовного або окремого провадження, у ньому викладається владна правозастосовна позиція суду з будь-якої заявленої позивачем вимоги, яка ґрунтується на положеннях процесуального закону. У наказному провадженні вирішується обмежене законом коло вимог, передбачених ст. 161 ЦПК України, що означає неможливість видачі судового наказу в усіх інших випадках;

2) *за процесуальною формою розгляду.* Судове рішення ухвалюється судом як результат змагальної форми процесу, з дотриманням принципів гласності та відкритості судового розгляду, де кожна сторона повинна довести обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Судовий наказ видається без судового засідання, тобто без розгляду справи по суті, без виклику стягувача та боржника та на підставі письмових документів;

3) *за правовим механізмом дослідження доказів.* Судове рішення ухвалюється після судового засідання, де сторони та інші особи, які беруть участь у справі, відповідно до принципу диспозитивності розпоряджалися своїми процесуальними правами, в якому надавалися та досліджувалися докази, особи, які беруть участь у справі, виступали в судових дебатах, здійснювалося повне фіксування судового засідання. Судовий наказ видається на підставі ознайомлення судді з наданими документами;

4) *за ознакою обґрунтованості.* Судове рішення має бути вмотивованим. Зокрема, в мотивувальній частині судового

рішення зазначаються обставини, встановлені судом, і правовідносини, визначені відповідно до них; мотиви, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення; бере до уваги або відхиляє докази; застосовує зазначені в рішенні нормативно-правові акти; визначає, чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи, інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду. Судовий наказ унаслідок своєї юридичної природи, на відміну від мотивувальної частини судового рішення, має частину, в якій окреслено модель поведінки боржника, тобто зобов'язання виконати певні дії;

5) *за порядком ухвалення*. Рішення суду ухвалюється, оформляється і підписується в нарадчій кімнаті та проголошується прилюдно, водночас головуючий роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження. Щодо видачі судового наказу простежується спрощена процедура. Однак базові та основні принципи правосуддя, які застосовуються в позовному провадженні, повинні забезпечуватись і під час постановлення судового наказу;

6) *за часом набрання законної сили*. Рішення суду набирає законної сили після завершення строку подання апеляційної скарги, якщо апеляційну скаргу не було подано. Судовий наказ набирає законної сили протягом 5 днів у разі ненадходження заяви про скасування судового наказу від боржника після закінчення строку на її подання (крім вимог, пов'язаних зі стягненням аліментів);

7) *за юридичною силою*. Після проголошення рішення суд, який його ухвалив, не може сам скасувати або змінити рішення. Це належить до повноважень суду вищої інстанції та лише в разі оскарження рішення. Судовий наказ, навпаки, може бути скасований судом, що його видав, за заявою боржника в разі заперечення проти вимог стягувача, про що судом постановляється ухвала;

8) *за порядком оскарження*. Судове рішення може бути оскаржене з підстав та в порядку, що передбачені законом. Судовий наказ може лише оспорюватися, після чого він підлягає обов'язковому скасуванню, про що судом постановляється ухвала. В ухвалі про скасування судового наказу суд одночасно роз'яснює, що заявлені стягувачем вимоги можуть

бути розглянуті в позовному провадженні з додержанням загальних правил щодо пред'явлення позову;

9) *за змістом*. Якщо розглядати судове рішення як процесуальний документ, то воно складається із вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Судовий наказ складається лише зі вступної та резолютивної частин;

10) *за суб'єктним складом*. Термінологія щодо стягувача і боржника як сторін наказного провадження була запозичена з виконавчого провадження, де ст. 15 ЗУ «Про виконавче провадження» визначає стягувача як фізичну або юридичну особу чи державу, на користь чи в інтересах яких видано виконавчий документ. Боржником є визначена виконавчим документом фізична або юридична особа, держава, на яких покладається обов'язок щодо виконання рішення;

11) *за зверненням до виконання*. На підставі судового рішення, що набрало законної сили (за винятком випадків негайного виконання рішення), видається виконавчий лист, що є виконавчим документом. Судовий наказ є виконавчим документом, тому отримання будь-яких інших документів у суді після його видачі не потрібно.

Однією з основних спільних ознак судового наказу та виконавчого напису є безспірність вимог заявника чи стягувача.

4. Порядок скасування судового наказу

Закон наділяє боржника правом на звернення *до суду, який видав судовий наказ*, із заявою про його скасування, яке він має право реалізувати протягом *15 днів* з дня вручення копії судового наказу та доданих до неї документів, крім випадків видачі судового наказу відповідно до п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України.

Законом не передбачено можливості оскарження судового наказу в апеляційному та касаційному порядку. Що стосується п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України щодо стягнення аліментів, то в разі видачі судового наказу за заявами про стягнення аліментів судовий наказ може бути переглянуто за нововиявленими обставинами у порядку, встановленому главою 3 розділу 5 ЦПК України. *Боржник позбавлений права подавати заяву про скасування судового наказу, якщо судовий наказ було видано на підставі вимоги про стягнення аліментів* (ч. 1 ст. 170 ЦПК України).

Якщо у боржника є заперечення стосовно покладеного на нього судовим наказом обов'язку зі сплати аліментів, то він вправі *звернутися з позовною заявою в суд на загальних підставах. Предметом позовних вимог боржника в таких справах можуть бути: вимоги про зменшення розміру аліментів; звільнення батьків від обов'язку утримувати дитину; оспорювання батьківства тощо.*

У всіх інших категоріях справ, що є предметом розгляду в порядку наказного провадження, процедура скасування судового наказу є значно *спрощена*. Боржникові достатньо висловити лише свою незгоду зі судовим наказом, його доводи при цьому значення для суду не мають, оскільки в результаті скасування судового наказу стягувач вправі звернутися до суду з позовом із тотожною вимогою, тоді справа й буде вирішуватися по суті з ухваленням судового рішення.

Скасування судового наказу є факультативною частиною наказного провадження, оскільки така необхідність виникає не завжди. *Заперечення боржника можуть стосуватися: підстав видачі наказу, порядку його виконання або мати форму простого заперечення. Вже сама наявність заяви про скасування судового наказу свідчить про незгоду боржника з цим наказом, а отже, про наявність спору.*

Заява про скасування судового наказу подається в суд у письмовій формі.

Заява про скасування судового наказу має містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника і боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України заявника та боржника, реєстраційний номер облікової картки платника податків заявника та боржника (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта заявника та боржника (для фізичних осіб-громадян України), відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;
- 3) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) представника боржника, якщо заява подається представником, його місце проживання або місцезнаходження;

- 4) наказ, що оспорується;
- 5) зазначення про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача.

Заява підписується боржником або його представником.

До заяви про скасування судового наказу додаються:

- 1) документ, що підтверджує сплату судового збору;
- 2) документ, що підтверджує повноваження представника боржника, якщо заява подається таким представником;
- 3) клопотання про поновлення пропущеного строку, якщо заява подається після спливу строку, передбаченого ч. 1 ст. 170 ЦПК України.

У разі подання неналежно оформленої заяви про скасування судового наказу суддя постановляє ухвалу про її повернення без розгляду не пізніше *2 днів* з дня її надходження до суду.

За відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу суддя не пізніше *2 днів* після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду з тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження.

Скасування судового наказу оформляється *ухвалою суду*, яка постановляється судом не пізніше *2 днів* після подання заяви про скасування судового наказу. В ухвалі про скасування судового наказу заінтересованим особам роз'яснюється, що заявлені стягувачем вимоги можуть бути розглянуті в порядку *спрощеного позовного провадження* з додержанням загальних правил щодо пред'явлення позову. При цьому в разі пред'явлення позову стягувачем до боржника сплачена ним сума судового збору за подання заяви про видачу судового наказу зараховується до суми судового збору, встановленої за подання позовної заяви.

В ухвалі про скасування судового наказу суд за клопотанням боржника вирішує також питання про поворот виконання судового наказу в порядку, встановленому ст. 444 ЦПК України.

Виходячи з положень ст. 171 ЦПК України, ухвала про скасування судового наказу оскарженню не підлягає.

Зважаючи на завдання, мету та значення інституту наказного провадження у цивільному судочинстві, позиція законодавця є логічною. Відсутність у стягувача права на апеляційне

оскарження ухвали про скасування судового наказу не можна вважати обмеженням процесуального права стягувача у захисті своїх прав, оскільки він, як заінтересована особа, може звернутися для вирішення тождої вимоги в позовному провадженні з дотриманням загальних правил щодо пред'явлення позову.

Набрання судовим наказом законної сили. У разі ненадходження до суду заяви від боржника про скасування судового наказу протягом 5 днів після закінчення строку на її подання **судовий наказ набирає законної сили**. У випадку заявлення вимоги про стягнення аліментів судовий наказ набирає законної сили у день його видачі (ст. 172 ЦПК України).

Суд протягом п'яти днів з дня набрання судовим наказом законної сили надсилає його копію (текст), що містить інформацію про вебадресу такого судового наказу в Єдиному державному реєстрі судових рішень та Єдиному державному реєстрі виконавчих документів, стягувачу до його електронного кабінету, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом із повідомленням про вручення чи цінним листом.

Судовий наказ **не підлягає оскарженню в апеляційному порядку** (ч. 3 ст. 167 ЦПК України) тому що в разі відсутності заперечень проти нього зі сторони боржника він після спливу встановленого ЦПК України строку набирає законної сили. Водночас, ухвала суду про повернення без розгляду заяви про скасування судового наказу (ч. 6 ст. 170 ЦПК України), може бути оскаржена в апеляційному порядку відповідно до ч. 1 ст. 353 ЦПК України.

Судовий наказ, як і інші судові акти, що набрали чинності, відповідно до ст. 18 ЦПК України, є **обов'язковим** для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та фізичних осіб і підлягає виконанню на всій території України, а у випадках, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВР України, – і за її межами.

Виконання судового наказу. Відповідно до п. 1 ст. 12 ЗУ «Про виконавче провадження», виконавчі документи можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом

трьох років. Трирічний строк, упродовж якого судовий наказ може бути пред'явлений до виконання, починає спливати з наступного дня після набрання судовим наказом законної сили.

Ураховуючи положення законодавства про виконавче провадження, в якому передбачено особисте звернення стягувача до виконавця за примусовим виконанням, не замінюючи при цьому волевиявлення стягувача та з дотриманням судом правил звернення судового наказу до виконання (яке полягає лише у видачі судового наказу), суд не уповноважений ні за своєю ініціативою, ні за клопотанням стягувача (у наказному провадженні) направляти судовий наказ до виконавця за місцем виконання.

Питання для самоперевірки

1. Яке значення наказного провадження в цивільному судочинстві?
2. Які особливості розгляду заяв про видачу судового наказу?
3. У яких випадках наказне провадження може бути застосоване?
4. Як впливає наказне провадження на швидкість та ефективність вирішення цивільних справ?
5. Яким чином можна оскаржити рішення, прийняте у наказному провадженні?
6. Які основні відмінності між наказним та позовним провадженням?
7. Якими є права та обов'язки суб'єктів наказного провадження?
8. Які стадії складають наказне провадження і як вони відрізняються від судового розгляду під час позовного провадження?

Рекомендована література

1. Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.12.2011 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014740-11>.
2. Воробель У. Б. Закінчення наказного провадження без ухвалення судового рішення по суті заявлених вимог. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 115–120.

3. Дика А. О. Процесуальні особливості видачі судового наказу та вчинення виконавчого напису нотаріуса. *Правові новели*. 2017. № 3. С. 56–64.
4. Довга М. О., Самілик Л. О. Особливості наказного провадження в країнах Європи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. Ч. 1. С. 45–51.
5. Остафійчук Л. А. Наказне провадження: практичні питання застосування норм цивільного процесуального законодавства. *Порівняльно-аналітичне право* : електронне наукове видання. 2020. № 4. С. 205–216.
6. Самілик Л. О., Кочура І. Ю. Порівняльно-правова характеристика наказного провадження за законодавством України та ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 38–40.
7. Труфанова Ю., Голова В. Наказне провадження як спрощена форма розгляду цивільних справ. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 2. С. 119–124.
8. Угриновська О., Гембера Г. Спрощене позовне провадження: законодавча регламентація та проблеми судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 85–89.
9. Шкорупеев Д. Особливості формування предмета доказування у справах про стягнення аліментів на утримання дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 71–74.

Глава 22

ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ

1. Поняття і сутність окремого провадження
2. Порядок розгляду справ окремого провадження
3. Особливості розгляду справ окремого провадження
 - 3.1. Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи
 - 3.2. Розгляд судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх
 - 3.3. Розгляд судом справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності
 - 3.4. Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою
 - 3.5. Розгляд судом справ про усиновлення
 - 3.6. Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення
 - 3.7. Розгляд судом справ про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі
 - 3.8. Розгляд судом справ про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність
 - 3.9. Розгляд судом справ про визнання спадщини відумерлою
 - 3.10. Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку
 - 3.11. Розгляд судом справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу
 - 3.12. Розгляд судом справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб
 - 3.13. Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису

1. Поняття і сутність окремого провадження

Правовому регулюванню такого виду непозовного провадження, як окреме провадження, присвячено розділ 4 ЦПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 293 ЦПК України, **окреме провадження** – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Суд розглядає в порядку окремого провадження справи про:

- 1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;
- 2) обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх;
- 3) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- 4) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;
- 5) усиновлення;
- 6) встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- 7) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;
- 8) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;
- 9) визнання спадщини відумерлою;
- 10) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;
- 11) примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;
- 12) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб;
- 13) видачу і продовження обмежувального припису.

У порядку окремого провадження **розглядаються також справи** (ч. 3 ст. 293 ЦПК України):

- *про надання права на шлюб*. За заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо суд установить, що це відповідає її інтересам (ч. 2 ст. 23 СК України). За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним (ч. 4 ст. 26 СК України);

- *про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей;*

- *за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі;*

- *про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя*. За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. Режим окремого проживання припиняється в разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя.

Цей перелік не є вичерпним, оскільки передбачено можливість розгляду й інших категорій справ, у тому числі й у випадках, установлених законом.

За об'єктом судового захисту виділяють дві групи справ окремого провадження:

- справи, у яких об'єктом захисту є законні інтереси, що не опосередковані суб'єктивним правом;

- справи, у яких об'єктом захисту є неоспорювані суб'єктивні права.

За способом судового захисту справи окремого провадження можна поділити на справи:

- про зміну правового статусу фізичної особи;

- про встановлення фактів, що мають юридичне значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав;

- про відновлення чи визнання неоспорюваних суб'єктивних прав фізичних, юридичних осіб або держави;

– про примусове здійснення певних правових дій¹.

Особливості справ окремого провадження:

1) *відсутність матеріально-правового спору, але може бути наявний спір про факт*. Під час розгляду справ окремого провадження на практиці бувають випадки, коли між учасниками справи виникає спір про право, тому, відповідно до ч. 6 ст. 294 ЦПК України, якщо під час розгляду справи в порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах;

2) *особливий об'єкт судового захисту* – охоронюваний законом (законний) інтерес – потреба та прагнення до користування конкретним матеріальним та (або) нематеріальним благом, які можуть як опосередковуватися, так і не опосередковуватися певним суб'єктивним правом²;

3) *наявність спеціальної мети* – захист прав шляхом встановлення фактів, що мають юридичне значення, або уточнення правового статусу громадянина, майна. Тому особа, яка звертається до суду зі заявою, зобов'язана вказати мету свого звернення, тобто чітко визначити необхідність встановлення того чи іншого факту або правового становища;

4) *справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, установлених ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду* (ч. 3 ст. 294 ЦПК України);

5) *справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб* (ч. 4 ст. 294 ЦПК України). Коло осіб, які можуть бути заявниками у справах окремого провадження, у більшості випадків чітко визначене ЦПК України. Наприклад, заяву про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подано членами її сім'ї, органом опіки

¹ Світлична Г. О. Система справ окремого провадження та їх класифікація. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 травня 2008 р.). Харків : ХНУВС, 2008. С. 132–136.

² Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку позовного цивільного судочинства : автореф. дис ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. С. 4.

та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги; заяву про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права може бути подано батьками (усиновлювачами), піклувальниками, органом опіки та піклування; заяву про визнання фізичної особи недієздатною може бути подано членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги (ст. 296 ЦПК України); заяву про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх може бути подано членами сім'ї першого ступеня споріднення або законними представниками такої особи (ст. 300-2 ЦПК України);

6) *участь представника у справах окремого провадження.* Безпосередня участь адвоката як договірного представника у розгляді та вирішенні справ окремого провадження дозволить особі, яка звертається до суду, оперативної та якісної підтвердити наявність або відсутність юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або оспорування умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспоруваних прав. Беручи участь у справі, кожен адвокат, з огляду на матеріально-правову природу справ окремого провадження, професійно з'ясує суб'єктний склад учасників справи, зміст та вимоги до заяви, підсудність справи, зміст своїх процесуальних дій на стадіях розгляду та вирішення справи, чим забезпечить не тільки правничу допомогу учасникам справи, а й сприятиме суду у повному, всебічному та об'єктивному дослідженні обставин справи, належній оцінці доказів у справі та ухваленні законного й обґрунтованого рішення³;

7) з метою запобігання появи матеріально-правового спору або іншого конфлікту в деяких категоріях справ *передбачається участь прокурора чи органів державної влади.* Наприклад, справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності суд розглядає за участю представників органів опіки

³ Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 112-116.

та піклування. Участь представників органів опіки та піклування у розгляді справи є обов'язковою (ст. 303 ЦПК України). Суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади (ч. 1 ст. 313 ЦПК України). Справа за заявою про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги або про госпіталізацію у примусовому порядку розглядається за присутності особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, з обов'язковою участю прокурора, лікаря-психіатра, представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката чи законного представника особи, стосовно якої розглядається питання, пов'язане з наданням психіатричної допомоги (ч. 2 ст. 341 ЦПК України);

8) *розгляд окремих справ проводиться судом за обов'язковою участю адвоката особи, стосовно якої розглядається справа.* Відповідно до ч. 5 ст. 293 ЦПК України, розгляд справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу – проводиться судом за обов'язковою участю адвоката особи, стосовно якої розглядається справа. У разі якщо особа не залучила адвоката, суд залучає його через орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правничої допомоги. Рішення суду про доручення призначити адвоката негайно, але не пізніше двох робочих днів, надсилається відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правничої допомоги, для виконання;

9) *щодо кожної категорії справ окремого провадження в законі конкретизується підсудність.* Наприклад, заява про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх подається до суду за місцем проживання такої особи (ст. 300-1 ЦПК України); заява про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, подається до суду

за місцезнаходженням цієї речі органом, уповноваженим управляти майном відповідної територіальної громади (ст. 329 ЦПК України); заява про визнання спадщини відумерлою подається до суду за місцем відкриття спадщини або за місцезнаходженням нерухомого майна, що входить до складу спадщини (ст. 334 ЦПК України); заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, встановлених законом, подається до суду за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу (ст. 347 ЦПК України);

10) *з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази* (ч. 2 ст. 294 ЦПК України);

11) *справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду і не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди* (ч. 5 ст. 294 ЦПК України);

12) *за умови ухвалення рішення про задоволення вимог заявника судові витрати не підлягають відшкодуванню* (ч. 7 ст. 294 ЦПК України);

13) *справи окремого провадження не можуть розглядатися в порядку спрощеного провадження (ст. 274 ЦПК України) чи заочного розгляду справи (ст. 280 ЦПК України), не передбачено процедури врегулювання спору за участю судді* (ст. 203 ЦПК України);

14) *формою звернення до суду для відкриття провадження у справі є заява, яка за формою і змістом повинна відповідати загальним вимогам, що ставляться до позовної заяви, – ст. 175 ЦПК України. Крім того, законодавець до кожної справи окремого провадження закріплює спеціальні вимоги до заяв. Недотримання передбачених вимог призводить до застосування загальних положень, визначених ст. 185 ЦПК України;*

15) *у зв'язку з тим, що у справах окремого провадження відсутній спір про право, немає сторін з протилежними інтересами, то й відсутні інститути та категорії, притаманні позовному провадженню, зокрема: відмова від позову; визнання позову відповідачем; пред'явлення зустрічного позову відповідачем; зміна предмета позову; збільшення чи зменшення розміру позовних вимог; забезпечення позову; обмін заявами*

по суті справи; участь третіх осіб; процесуальна співучасть; заміна сторони тощо⁴.

У справах щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусова госпіталізація до протитуберкульозного закладу – розгляд справ проводиться судом у складі *одного судді і двох присяжних* (ч. 4 ст. 293 ЦПК України).

2. Порядок розгляду справ окремого провадження

Порядок розгляду справ окремого провадження передбачений ст. 294 ЦПК України. Відповідно до цієї статті, під час розгляду справ окремого провадження суд зобов'язаний роз'яснити учасникам справи їхні права та обов'язки, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи.

З метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 298 ЦПК України, суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Судово-психіатрична експертиза повинна бути призначена, коли в справі зібрані всі докази, необхідні для призначення цієї експертизи. У тому разі, коли заявник припускає, що громадянин страждає на хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок якого не здатний усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними, але за подання заяви в суд не представить офіційні документи про це з лікувальної установи, суд може за власною ініціативою витребувати їх.

⁴ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 76.

Справи окремого провадження розглядаються за загальним правилом у тому ж порядку, що і справи позовного провадження. Однак відсутність у них спору про право цивільне обумовлює встановлення для них деяких **особливостей**. *Справи окремого провадження порушуються не інакше як за заявою, яка містить вимогу до суду, а отже, окреме провадження – непозовне і одностороннє, воно не містить ні матеріально-правових вимог, ні адресатів такої вимоги.* Якщо в процесі розгляду справи окремого провадження з'явиться сторона, то окреме провадження припинить існувати. Саме односторонність форми окремого провадження і визначає всі інші особливості.

На відміну від позовного, *окреме провадження не ґрунтується на принципі змагальності та відрізняється* від позовного провадження межами судового розгляду. Безспірно одностороннє окреме провадження характеризується і такою особливістю, як обов'язкова участь у ньому заявника та заінтересованих осіб.

Рішення суду у справі не набуває ознак винятковості. Обставини, встановлені рішенням суду у справі, яка розглядалася в порядку окремого провадження, можуть бути оспорені шляхом пред'явлення позову в загальному порядку.

Законодавець установив заборону передачі справ окремого провадження на розгляд третейського суду та закриття справи у зв'язку з укладенням мирової угоди. Оскільки ці інститути пов'язані зі спором про право цивільне, то, відповідно, в окремому провадженні мирові угоди застосовуватися не можуть.

Якщо під час розгляду справи в порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду й роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позовну заяву на загальних підставах.

У постановах Пленуму ВС неодноразово зазначалися наслідки виникнення спору про право цивільне в порядку окремого провадження. Відповідно до п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», в порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо встановлення

факту не пов'язується з подальшим вирішенням спору про право⁵. Проте є й винятки з правила. Відповідно до п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 року № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним», одночасно зі спором про право цивільне питання про недієздатність громадянина може вирішуватись судом лише в тому разі, коли спір виник після смерті цього громадянина⁶.

Законодавцем встановлено загальне правило, що під час ухвалення судом рішення судові витрати не відшкодовуються, якщо інше не встановлено законом. За ч. 2 ст. 299 ЦПК України, судові витрати, пов'язані з провадженням справи про визнання фізичної особи недієздатною або обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, відносяться на рахунок держави. Судовий збір у таких категоріях справ, оскільки немає спору про право цивільне, встановлено законодавцем у твердому розмірі.

У рішенні суду про розірвання шлюбу зазначається про вибір прізвища тим із подружжя, який змінив прізвище під час державної реєстрації шлюбу, що розривається. Інші особливості розгляду справ окремого провадження визначаються відповідними главами розділу 4 ЦПК України.

Порядок розгляду справ окремого провадження детально регламентовано ЦПК України, який встановлює чіткі правила та процедури для вирішення цивільних справ. Головними етапами цього процесу є подання позову, розгляд справи судом, збір та оцінка доказів, винесення рішення і його виконання.

Судова система України розробила докладну процедуру, завдяки якій сторони можуть бути впевненими у справедливому вирішенні їхнього спору. Важливою особливістю цієї процедури є можливість залучення експертів і свідків, щоб забезпечити об'єктивну оцінку обставин справи.

⁵ Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95>.

⁶ Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.03.1972 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72>.

3. Особливості розгляду справ окремого провадження

3.1. Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи

Глава 2 розділу IV ЦПК України регулює порядок розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи.

У ст. 36 ЦК України встановлено такі **підстави для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи**:

- якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;
- зловживання фізичною особою спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, якими ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦК України).

Згідно зі ст. 1 ЗУ «Про психіатричну допомогу», *тяжкий психічний розлад* – розлад психічної діяльності (затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку⁷.

Факт наявності психічної хвороби не є достатньою підставою для визнання особи недієздатною. Необхідно встановити неможливість особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними внаслідок хронічного стійкого психічного розладу.

⁷ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 18.11.2023)

Якщо підстави обмеження фізичної особи в дієздатності зникли, за рішенням суду особа може бути поновлена в дієздатності, зокрема у разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, внаслідок чого її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними відновлена в повному обсязі. Суд поновлює фізичну особу в дієздатності у разі припинення нею зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо (ст. 38 ЦК України).

Підсудність. Заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, в тому числі неповнолітньої особи, чи визнання фізичної особи недієздатною подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у закладі з надання психіатричної допомоги – за місцезнаходженням цього закладу. Підсудність справ про обмеження цивільної дієздатності чи визнання недієздатним громадянина України, який проживає за її межами, визначається за клопотанням заявника ухвалою судді Верховного Суду (ст. 295 ЦПК України).

Справа про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним може бути порушена *лише за заявою осіб*, зазначених у ст. 296 ЦПК України:

– *заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи* може бути подана членами її сім'ї, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги;

– *заява про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права* може бути подана батьками (усиновлювачами), піклувальниками, органом опіки та піклування;

– *заява про визнання фізичної особи недієздатною* може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги.

До членів сім'ї фізичної особи, відповідно до ст. 3 СК України, належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Це, зокрема, чоловік (дружина), діти, батьки, непрацездатні особи,

які перебувають на утриманні, інші родичі, які проживають з цією особою і ведуть спільне господарство.

Заява повинна відповідати загальним вимогам щодо форми і змісту позовної заяви (ст. 297 ЦПК України), зокрема, в заяві про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи мають бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

У заяві про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права мають бути викладені обставини, що свідчать про негативні матеріальні, психічні чи інші наслідки для неповнолітнього здійснення ним цього права.

У заяві про визнання фізичної особи недієздатною мають бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Згідно з ч. 1 ст. 298 ЦПК України, суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу.

Судово-психіатрична експертиза призначається судом за наявності обґрунтованих даних, що дозволяють сумніватися в повноцінності психічного здоров'я громадянина (є довідка про лікування в психіатричній лікарні, довідка про психіатричний діагноз тощо).

В ухвалі про призначення експертизи на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання: 1) чи хворіє фізична особа на психічну хворобу; 2) чи розуміє вона значення своїх дій та чи може керувати ними. Зазначена ухвала обов'язкова для особи, тобто вона зобов'язана з'явитися на судово-психіатричну експертизу.

У виняткових випадках, коли особа, щодо якої відкрито провадження у справі про обмеження її цивільній дієздатності чи визнання її недієздатною, явно ухиляється від проходження експертизи, суд у судовому засіданні за участю лікаря-психіатра може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу.

Справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника, особи, стосовно якої розглядається справа про визнання її недієздатною, її адвоката та представника органу опіки та піклування. З урахуванням стану здоров'я особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, її участь у розгляді справи може відбуватися у режимі відеоконференції з психіатричного чи іншого лікувального закладу, в якому перебуває така особа, про що суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі.

Відповідно до п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 року № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним», справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки і піклування⁸.

У тому разі, якщо справа буде розглянута без участі органу опіки і піклування, рішення все ж підлягає скасуванню. Суд повинен вжити необхідних заходів щодо явки представників органу опіки і піклування в судове засідання, аж до застосування стосовно них заходів адміністративної відповідальності.

Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, вирішується в кожному випадку судом із урахуванням стану її здоров'я.

Для визначення фактичної можливості такої особи з'явитися в судове засідання, а також про можливість особисто дати пояснення по суті справи у разі потреби суд може призначити відповідну експертизу (ст. 299 ЦПК України).

⁸ Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.03.1972 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72>.

Слід мати на увазі, що від вирішення питання про дієздатність фізичної особи залежить можливість її участі у вирішенні інших цивільних справ. Тому заяви про визнання особи обмежено дієздатною або недієздатною підлягають розглядові окремо від інших вимог у порядку, передбаченому ст.ст. 295–300 ЦПК України. Одночасно зі спором про право цивільне питання про обмежену дієздатність або недієздатність особи може вирішуватися судом лише в тому разі, якщо спір виник після смерті цього громадянина (п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 року № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним»). Проте Верховний Суд України не вказав, у порядку якого судочинства повинна вирішуватися ця категорія справ. Очевидно, що питання про обмежену дієздатність або недієздатність фізичної особи може вирішуватися судом, коли спір виник після смерті цього громадянина, в порядку позовного провадження.

Своєрідно вирішується питання про судові витрати в цих справах: заявник звільнений від сплати судових витрат і вони здійснюються за рахунок держави. Але якщо суд установить, що заявник діяв несумлінно, з метою позбавлення дієздатності або обмеження дієздатності психічно здорової особи, суд стягує всі судові витрати зі заявника.

Відповідно до п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 року № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним», за загальним правилом громадянин вважається недієздатним з часу набрання законної сили рішенням суду про визнання його недієздатним. У тих випадках, коли від часу виникнення недієздатності залежать певні правові наслідки, суд на прохання осіб, які беруть участь у справі, зважаючи на висновок судово-психіатричної експертизи й інші дані про психічний стан громадянина, в рішенні може зазначити, з якого часу громадянин є недієздатним⁹.

⁹ Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.03.1972 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72>.

Згідно зі ст. 300 ЦПК України суд, ухвалюючи рішення про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (в тому числі обмеження або позбавлення права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїми доходами) чи визнання фізичної особи недієздатною, встановлює над нею відповідно піклування або опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника чи опікуна.

Суд за заявою органу опіки та піклування чи особи, призначеної піклувальником або опікуном, у місячний строк звільняє її від повноважень піклувальника або опікуна і призначає за поданням органу опіки та піклування іншу особу, про що постановляє ухвалу. Суд за заявою особи, над якою встановлено піклування, може звільнити піклувальника від його повноважень і призначити за поданням органу опіки та піклування іншого піклувальника, про що постановляє ухвалу. Суд розглядає питання про звільнення опікуна або піклувальника в судовому засіданні з повідомленням заінтересованих осіб. Неявка цих осіб не перешкоджає розгляду питання про звільнення опікуна або піклувальника.

Скасування рішення суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена, здійснюється за рішенням суду за заявою такої фізичної особи, її піклувальника, членів сім'ї, органу опіки та піклування або її адвоката.

Скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка визнана недієздатною, у разі видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, членів сім'ї, органу опіки та піклування, такої особи, визнаної недієздатною, або її адвоката.

Рішення суду після набрання ним законної сили надсилається судом органу опіки та піклування, органам ведення Державного реєстру виборців за місцем проживання фізичної особи. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але *не може перевищувати двох років*.

Клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною має право подати опікун, представник органу опіки та піклування не пізніше ніж *за п'ятнадцять днів* до закінчення строку.

Клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною повинно містити обставини, що свідчать про продовження хронічного, стійкого психічного розладу, внаслідок чого особа продовжує не усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, підтверджені відповідним висновком судово-психіатричної експертизи.

Суд зобов'язаний розглянути клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною до закінчення строку його дії в порядку, встановленому ст. 299 ЦПК України.

Якщо особа, визнана судом обмежено дієздатною, припинить зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, суд поновлює її цивільну дієздатність. Із заявою до суду за місцем проживання особи може звернутися особа, її піклувальник, члени сім'ї або орган опіки та піклування. Для цього суду повинні бути надані *такі документи*: копія рішення суду про обмеження дієздатності особи; докази, що підтверджують припинення особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми: медичні висновки; довідка про стан здоров'я; виписка з історії хвороби; довідка наркологічного диспансеру або лікаря-нарколога; характеристики з місця проживання, роботи та ін.

За заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (ч. 1 ст. 42 ЦК України).

У разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність (ч. 1 ст. 38 ЦК України).

Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною та поновлення цивільної дієздатності є важливою складовою цивільного процесу в Україні. Ці процедури призначені для захисту прав та інтересів осіб, які у зв'язку з певними обставинами можуть бути обмежені у здійсненні цивільних прав чи потребують певного ступеня правового захисту.

Судова система надає можливість особам, які є обмежені в цивільній дієздатності, а також їхнім законним представникам або піклувальникам подавати заяви до суду про визнання особи недієздатною або про поновлення цивільної дієздатності. Суди розглядають ці справи, керуючись об'єктивними доказами та зацікавленістю в забезпеченні вищого інтересу особи, яка перебуває під судовим контролем.

Процедура розгляду цих справ включає в себе комплексну оцінку медичних, психологічних та інших обставин, що впливають на цивільну дієздатність особи. Вирішення таких справ має важливе соціальне значення, оскільки воно може впливати на життя та діяльність індивіда.

3.2. Розгляд судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх

Оскільки гра в азартні ігри може призвести до фінансових проблем, залежності та інших негативних наслідків, деякі фізичні особи можуть потребувати обмеження їхньої участі у цих видовищах. ЦПК України визначено правила і процедури, які суди використовують для розгляду таких справ. Це важливий аспект правової системи, спрямований на забезпечення раціонального та справедливого врегулювання конфліктів, які виникають у зв'язку з гральними закладами та азартними іграми.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор», азартна гра – будь-яка гра, умовою участі в якій є внесення гравцем ставки, що дає право на отримання виграшу (призу), імовірність отримання і розмір якого повністю або частково залежать від випадковості, а також знань і майстерності гравця.

Згідно з ч. 3 ст. 2 вказаного Закону, *не вважається азартною грою будь-яка гра, в якій відсутня принаймні одна з таких ознак:*

- 1) наявність ставки;
- 2) можливість отримання або неотримання виграшу (призу);
- 3) імовірність виграшу (призу) та його розмір повністю або частково залежить від випадковості.

До азартних ігор не належать:

1) організація та проведення творчих конкурсів, спортивних змагань тощо, незважаючи на те, передбачається чи не передбачається умовами проведення грошовий або майновий виграш;

2) гра в більярд, гра в кеглі (боулінг) та інші ігри, що проводяться без одержання гравцем призу (виграшу);

3) гра на автоматах типу «кран-машина» (двокоординатні автомати), в якій як виграш (приз) гравець отримує виключно матеріальні речі (іграшки, цукерки тощо);

4) випуск та проведення лотерей;

5) організація та проведення спортивного покеру.

В Україні також забороняється:

1) проводити азартні ігри та розміщувати гральні заклади на тимчасово окупованій території України;

2) організувати та проводити азартні ігри особам, які не отримали в установленому законом порядку ліцензії на провадження відповідного виду господарської діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор;

3) організувати та проводити азартні ігри, що не відповідають вимогам цього Закону, а також поза межами гральних закладів (крім азартних ігор, що проводяться в мережі Інтернет);

4) проводити азартні ігри без використання онлайн-системи організатора азартних ігор, що пов'язана каналами зв'язку з Державною системою онлайн-моніторингу, у випадках, коли використання такої системи є обов'язковим для організатора азартних ігор відповідно до цього Закону;

5) використовувати несертифіковане гральне обладнання для проведення азартних ігор у випадках, коли Уповноваженим органом встановлена вимога щодо сертифікації такого обладнання.

Відповідно до п. 6 ст. 16 ЗУ «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор», обмеження участі особи в азартних іграх передбачено шляхом внесення її до Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та/або участь в азартних іграх, і здійснюється такими способами:

- 1) самостійно за заявою залежної особи;
- 2) уповноваженим органом у сфері регулювання грально-го бізнесу за обґрунтованою заявою членів сім'ї першого ступеня споріднення або законних представників;
- 3) за рішенням суду¹⁰.

Глава 2-1 розділу 4 ЦПК України регулює питання розгляду судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх.

Відповідно до ст. 300-1 ЦПК України, заява про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх подається до суду за місцем проживання такої особи.

Особи, які можуть бути заявниками. Заяву про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх може бути подано членами сім'ї першого ступеня споріднення або законними представниками такої особи.

У заяві про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх мають бути викладені обставини, що підтверджують підстави для обмеження фізичної особи у відвідування гральних закладів та участі в азартних іграх, а саме:

- 1) перевищення витрат на гру над особистими доходами особи, що ставить особу або її сім'ю у скрутне матеріальне становище;
- 2) наявність у особи боргових зобов'язань на суму більше 100 прожиткових мінімумів доходів громадян;
- 3) несплата особою аліментів впродовж більше трьох місяців;
- 4) отримання особою або членами її сім'ї житлової субсидії чи пільг на сплату житлово-комунальних послуг;

¹⁰ Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 р. № 768-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20> (дата звернення: 23.11.2023)

5) скрутне матеріальне становище особи чи членів її сім'ї, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати (ст. 300-3 ЦПК України).

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 1261 ЦК України, до першого ступеня споріднення слід віднести дітей, іншого члена подружжя (чоловіка або дружину гравця) та батьків.

Н. Кіреєва вважає, що ст. 300-2 ЦПК України потребує змін її редакції щодо визначення кола осіб, котрі можуть виступати в ролі заявника у справах про обмеження у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. Тому доцільною і логічною видається зміна формулювання «член сім'ї першого ступеня споріднення» на «член сім'ї», що значно розширить коло потенційних заявників і забезпечить більш ефективне досягнення мети впровадження судової процедури для встановлення обмеження щодо фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх і надасть змогу членам сім'ї, які піклуються про залежну від азартних ігор особу та перебувають із нею у тісних стосунках, своєчасно вжити заходів для її порятунку від залежності¹¹.

Справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх суд розглядає за участю заявника та особи, стосовно якої розглядається справа. Судові витрати, пов'язані з провадженням справи про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, відносяться на рахунок держави. Суд, установивши, що заявник діяв недобросовісно, без достатньої для цього підстави, стягує зі заявника всі судові витрати (ст. 300-4 ЦПК України).

Суд, ухвалюючи рішення про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, встановлює строк дії такого обмеження, що не може бути меншим від строку, передбаченого ЗУ «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор».

Вказаним Законом у ч. 7 ст. 16 зазначено, що фізична особа може самостійно обмежити себе у відвідуванні гральних

¹¹ Кіреєва Н. О., Іванова А. С. Процесуальні особливості розгляду судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх як категорія справ окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 70.

закладів та в участі в азартних іграх на строк від шести місяців до трьох років шляхом особистого подання організатору азартних ігор або Уповноваженому органу письмової заяви (заяви про самообмеження) з одночасним пред'явленням документа, що посвідчує особу. У ч. 13 ст. 16 вказано максимальний строк обмеження. У разі якщо гравець шляхом участі в азартних іграх завдає шкоду самому собі та/або своїй сім'ї через приведення до тяжкого матеріального стану, такий гравець може бути обмежений у відвідуваннях гральних закладів та участі в азартних іграх на строк від *шести місяців до трьох років* за рішенням суду¹².

Рішення суду про обмеження у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх, яке набрало законної сили, направляється до Уповноваженого органу виключно судом, який ухвалив таке рішення, з метою внесення до Реєстру осіб, яким обмежено доступ до гральних закладів та (або) участь в азартних іграх. Розглядатимуться такі справи в порядку окремого провадження.

Розгляд справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх ЦПК України засвідчує важливість правового регулювання цього питання у сучасному суспільстві. Закріплення процедур і правил для розгляду таких справ у законодавстві сприяє забезпеченню прав та інтересів усіх сторін під час участі в цих процесах. Це також передбачає соціальну відповідальність і захист публічного порядку.

Розгляд справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх передбачає важливі аспекти, такі як визначення обставин, що виправдовують обмеження, правові процедури та засоби оскарження рішень. Це дає змогу збалансувати інтереси особи, яка прагне брати участь у гральних іграх, з поглядами суспільства і держави щодо регулювання азартних видів діяльності.

Отже, наявність відповідних нормативних актів, зокрема ЦПК України та ЗУ «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор», допомагає

¹² Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 р. № 768-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20> (дата звернення: 23.11.2023)

ефективно вирішувати питання, пов'язані з обмеженням доступу до гральних закладів та азартних ігор, забезпечуючи відповідність таких обмежень законодавчим стандартам і правам громадян.

3.3. Розгляд судом справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності

Відповідно до ч. 1 ст. 35 ЦК України, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

У законодавстві інших країн такий інститут відомий під назвою «емансипація». «Емансипація» походить від латинського *emancipatio* – оголошення неповнолітнього повністю дієздатним, а дослівно перекладається як «звільняю від опіки». Це своєрідний термін, який означає звільнення від якої-небудь залежності, скасування якихось обмежень, зрівняння у правах¹³.

Надання повної цивільної дієздатності здійснюється за рішенням органу опіки чи піклування за заявою заінтересованої особи та письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

За відсутності такої згоди надання повної цивільної дієздатності здійснюється за рішенням суду в порядку, передбаченому главою 3 розділу IV ЦПК України (ст.ст. 301–305).

З цього приводу З. Ромовська зазначає, що надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності – це добре і погано, адже добре тому, що завдяки цьому усуваються перепони на шляху повної соціальної активності; погано тому, що неповнолітній стає самостійним суб'єктом ризику та відповідальності, втрачаючи можливість часткового перенесення їх на плечі батьків, піклувальника. З огляду на це, на її думку, до надання повної цивільної дієздатності потрібно підходити виважено, обережно¹⁴.

¹³ Емансипація. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/емансипація>.

¹⁴ Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. С. 254.

Підсудність. Заява неповнолітньої особи, яка досягла шістнадцятирічного віку, про надання їй повної цивільної дієздатності у випадках, встановлених ЦК України, за відсутності згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника подається до суду за місцем її проживання.

Підсудність справ про надання неповнолітній особі-громадянину України, який проживає за її межами, у випадках, передбачених ч. 1 ст. 301 ЦПК України, повної цивільної дієздатності визначається за клопотанням заявника ухвалою судді ВС.

У заяві про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності мають бути викладені дані про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором або є матір'ю чи батьком дитини відповідно до актового запису цивільного стану (ст. 302 ЦПК України).

Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Місцем проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) чи організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

У разі спору місце проживання фізичної особи у віці від десяти до чотирнадцяти років визначається органом опіки та піклування або судом. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна. Фізична особа може мати кілька місць проживання (ст. 29 ЦК України).

Справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності суд розглядає за участю заявника, одного або обох

батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а також представників органів опіки та піклування. Участь представників органів опіки та піклування у розгляді справи є обов'язковою (ст. 302 ЦПК України).

У п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 21 грудня 2007 року № 11 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» зазначається, що до участі в справі залучаються один або обоє батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи, піклувальник, особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інші заінтересовані особи. Заперечення батьків (піклувальників) щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні заяви, оскільки головним критерієм для задоволення заяви про надання права на шлюб є встановлення судом факту про відповідність такого права інтересам заявника¹⁵.

Суд, розглянувши заяву про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності по суті, ухвалює рішення, яким задовольняє вимогу заявника або відмовляє в її задоволенні. У разі задоволення заявленої вимоги неповнолітній особі надається повна цивільна дієздатність після набрання рішенням суду законної сили.

Рішення суду про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності після набрання ним законної сили надсилається органів опіки та піклування (ст. 304 ЦПК України).

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки.

У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

¹⁵ Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07>.

3.4. Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою

У світлі різноманітних ситуацій, пов'язаних із зникненням громадян, розгляд судових справ стає актуальним завданням судової системи, спрямованим на забезпечення прав та інтересів громадян і держави. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою здійснюється у судовому порядку, який визначений главою 4 ЦПК України.

Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування.

Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом *трьох років*, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом *шести місяців*, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом *одного місяця* після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (ч. 1 ст. 46 ЦК України).

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу *двох років* від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу *шести місяців*.

Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена померлою від *дня її вірогідної смерті* (ст. 43 ЦК України).

Оголошення фізичної особи померлою є наслідком встановлення судом у порядку окремого провадження зазначених

у нормах ЦК України та ЦПК України обставин, існування яких дає суду законну підставу припускати стосовно фізичної особи, місце перебування якої невідоме, наявність факту її смерті (оголошення померлою)¹⁶.

Підсудність. Заява про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою подається до суду за місцем проживання заявника або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, або за місцезнаходженням її майна (ст. 305 ЦПК України).

Законодавець не визначає **коло осіб, які мають право бути заявниками**. Такими особами можуть бути особи, які зацікавлені у зміні правового стану фізичної особи. Це можуть бути близькі родичі, члени сім'ї, юридичні особи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, щодо яких в особи, яка відсутня тривалий час у місці свого постійного проживання, перебування, є певні зобов'язання, що впливають зі сімейних, цивільних, трудових, житлових та інших правовідносин. Особи, які мають іншу, ніж у заявника, правову мету участі у процесі, беруть участь у справі як *заінтересовані особи*. Ними можуть бути члени сім'ї особи, яка відсутня тривалий час, які мають право на пенсію у зв'язку з утратою годувальника, органи соціального захисту та ін.¹⁷.

У заяві про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою *повинно бути зазначено*:

- для якої мети необхідно заявникові визнати фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити її померлою;
- обставини, що підтверджують безвісну відсутність фізичної особи, або обставини, що загрожували смертю фізичній особі, яка пропала безвісти, або обставини, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку (ст. 306 ЦПК України).

¹⁶ Шиманович О. М. Процесуальні особливості розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2010. № 1. С. 88.

¹⁷ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 86.

Суд до початку розгляду справи встановлює осіб (родичів, співробітників тощо), які можуть дати свідчення про фізичну особу, місцеперебування якої невідоме, а також запитує відповідні організації за останнім місцем проживання відсутнього (житлово-експлуатаційні організації, органи реєстрації місця проживання осіб або органи місцевого самоврядування) і за останнім місцем роботи про наявність відомостей щодо фізичної особи, місцеперебування якої невідоме. Одночасно суд вживає заходів через органи опіки та піклування щодо встановлення опіки над майном фізичної особи, місцеперебування якої невідоме, якщо опіку над майном ще не встановлено.

Суддя в порядку підготовки справи до судового розгляду, крім вищезазначених питань, повинен постановляти ухвалу щодо проведення розшуку безвісно відсутньої особи і повідомлення в засобах масової інформації щодо відкриття провадження у справі про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою¹⁸.

Предмет доказування у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою становлять такі факти:

- 1) безвісна відсутність громадянина;
- 2) наявність правової заінтересованості особи, яка подає заяву про визнання громадянина безвісно відсутнім, і наявність матеріально-правових відносин між заявником і громадянином, щодо якого ставиться питання про визнання його безвісно відсутнім: розірвання шлюбу (ст. 107 СК України), усиновлення дитини (ст. 219 СК України) та ін.;
- 3) вживання заявником заходів із розшуку особи;
- 4) неможливість встановлення місця знаходження даної особи;
- 5) наявність обставин, що загрожували смертю фізичної особи, яка пропала безвісти;
- 6) наявність обставин, що дають підставу припустити її загибель від певного нещасного випадку;
- 7) існування обставини, що дають підставу вважати, що особа може умисно ховатися: знаходиться в розшуку,

¹⁸ Бобко В. Г., Жолондівський Л. О. Особливості судового розгляду цивільних справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. *Право і суспільство*. 2018. № 1. Ч. 2. С. 49–54.

не бажає виплачувати аліменти або виконувати інші рішення суду тощо;

8) відсутність спору про право¹⁹.

Розгляд справи. Суд розглядає справу за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких сам суд визнає за потрібне допитати, і ухвалює рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або про оголошення її померлою.

Після набрання законної сили рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи, а також до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, а в населеному пункті, де немає нотаріуса, – відповідного органу місцевого самоврядування для вжиття заходів щодо охорони спадкового майна. За наявності в населеному пункті кількох нотаріусів, а також у випадках, коли місце відкриття спадщини невідоме, рішення надсилається до державного нотаріального архіву з метою передачі його за належністю уповноваженому нотаріусу для вжиття заходів з охорони спадкового майна (ст. 308 ЦПК України).

Згідно зі ст. 45 ЦК України, якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася, або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

Відповідно до ст. 309 ЦПК України, у разі одержання заяви про появу фізичної особи, яку було визнано безвісно відсутньою або оголошено померлою, або відомостей про місцеперебування цієї особи суд за місцеперебуванням особи або суд, який ухвалив рішення про визнання особи безвісно відсутньою або оголосив її померлою, призначає справу до слухання за участю цієї особи, заявника та інших заінтересованих осіб і скасовує своє рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. Заяву може бути подано особою, яку було визнано безвісно відсутньою або оголошено померлою, або іншою заінтересованою особою.

¹⁹ Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. С. 339.

Незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника.

Особа, до якої майно перейшло за відплатним договором, зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива. У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна. Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави, АРК або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна (ч. 3 ст. 48 ЦК України). Ці питання вирішуються в позовному провадженні. Про день розгляду справи повідомляються фізична особа, стосовно якої ухвалено рішення, заявник у справі про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою, інші заінтересовані особи.

Копію рішення суд надсилає відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для анулювання актового запису про смерть.

3.5. Розгляд судом справ про усиновлення

Відповідно до ст. 207 СК України, **усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду**, крім випадку, передбаченого ст. 282 СК України (усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України).

Особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду заяву про усиновлення за місцем проживання дитини або повнолітньої особи, яка усиновлюється. Подання такої заяви через представника не допускається (ст. 223 СК України). Заява про усиновлення може бути відкликана до набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

Верховний Суд України в п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді

справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» наголошує: при прийнятті заяв про усиновлення суди повинні перевіряти, чи наведено в заяві відомості про усиновителів, про дитину, яку бажають усиновити, про її батьків, братів і сестер; чи викладено мотиви, з яких особа хоче усиновити дитину; чи сформульовано прохання про внесення відповідних змін до актового запису про народження останньої²⁰.

Стаття 211 СК України встановлює *вимоги до осіб, які можуть бути усиновлювачами, а отже і заявниками у справі*: усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодше 21 року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. Усиновлювачем може бути особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Усиновлювачами може бути подружжя. Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

Особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити одну і ту ж дитину. Якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Якщо дитина має лише матір, вона не може бути усиновлена чоловіком, з яким її мати не перебуває у шлюбі.

Якщо дитина має лише батька, вона не може бути усиновлена жінкою, з якою він не перебуває у шлюбі. Якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Якщо дитина має лише матір або лише батька, які у зв'язку з усиновленням втрачають правовий зв'язок з нею, усиновлювачем дитини може бути один чоловік або одна жінка.

Підсудність. Заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їхнього проживання.

Відповідно до ст. 311 ЦПК України, **заява про усиновлення дитини повинна містити:** найменування суду, до якого

²⁰ Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07>.

подається заява, ім'я, місце проживання заявника, а також прізвище, ім'я, по батькові, вік усиновлюваної дитини, її місце проживання, відомості про стан здоров'я дитини. Заява про усиовлення дитини може також містити клопотання про зміну прізвища, імені, по батькові, дати, місця народження дитини, про запис заявника матір'ю або батьком дитини.

Відповідно до п. 22 Постанови Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиовлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиовлених дітей», громадяни України, які бажають усиовити дитину, звертаються зі заявою про взяття їх на облік як кандидатів в усиовлювачі до служби у справах дітей районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (в разі її утворення) ради за місцем проживання та подають разом із нею такі **документи**:

1) копію документа, що посвідчує особу;

2) копію реєстраційного номера облікової картки платника податків з Державного реєстру фізичних осіб-платників податків або інформацію про відмову від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та офіційно повідомили про це відповідному контролюючому органу) (за наявності);

3) копію документа, де зазначено унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (за наявності);

4) довідку про заробітну плату за останніх шість місяців або відомості з Державного реєстру фізичних осіб-платників податків про суми виплачених доходів та утриманих податків, або довідку про подану декларацію про майновий стан і доходи за попередній календарний рік. У разі якщо усиовлювачами є подружжя, довідку про заробітну плату за останніх шість місяців або відомості з Державного реєстру фізичних осіб-платників податків про суми виплачених доходів та утриманих податків, або довідку про подану декларацію про майновий стан і доходи, може подавати один із подружжя, який має постійний дохід;

5) копію свідоцтва про шлюб або витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян про шлюб (для осіб, які перебувають у шлюбі);

6) висновки про стан здоров'я кожного заявника;

7) документ про наявність чи відсутність судимості для кожного заявника, виданий територіальним центром з надання сервісних послуг МВС;

8) копію документа, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням;

9) згоду другого з подружжя на усиновлення дитини (у разі усиновлення одним із подружжя), якщо інше не передбачено законодавством, справжність підпису на якій засвідчено нотаріально²¹.

До заяви про усиновлення дитини особами без громадянства, що постійно проживають за межами України, або іноземцями, крім документів, зазначених у ч. 2 ст. 311 ЦПК України, додаються дозвіл уповноваженого органу виконавчої влади, висновок компетентного органу відповідної держави про умови їхнього життя і можливість бути усиновлювачами, дозвіл компетентного органу відповідної держави на в'їзд усиновленої дитини та її постійне проживання на території цієї держави, зобов'язання усиновлювача, оформлене в нотаріальному порядку, про надання представникам дипломатичної установи України за кордоном інформації про усиновлену дитину та можливості спілкування з дитиною.

До заяви громадян України про усиновлення дитини, яка є громадянином іншої держави, крім документів, зазначених у ч. 2 ст. 311 ЦПК України, додаються згода законного представника дитини та згода компетентного органу держави, громадянином якої є дитина.

Документи усиновлювачів, які є громадянами інших держав, мають бути у встановленому законодавством порядку легалізовані, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою

²¹ Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 р. № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF>.

України. Такі документи повинні бути перекладені українською мовою, а переклад має бути засвідчений нотаріально.

Заява про усиновлення повнолітньої особи повинна містити відомості, зазначені у ч. 1 ст. 311 ЦПК України, а також дані про відсутність матері, батька або позбавлення піклування. До заяви мають бути додані документи, зазначені у п 1 ч. 2 ст. 311 ЦПК України, а також згода особи на усиновлення.

Порядок та умови прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними справ визначає Мінсоцполітики.

Згідно зі ст. 218 СК України, для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові та стану здоров'я. Згода дитини на усиновлення не потрібна, якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками.

Стаття 220 СК України встановлює обов'язковість письмової згоди другого з подружжя, засвідченої нотаріально, у разі усиновлення дитини одним із подружжя.

Стаття 221 СК України закріплює необхідність письмової згоди опікуна або піклувальника у разі усиновлення дитини, над якою або над батьками якої встановлено опіку або піклування.

На усиновлення дитини, яка не має батьків і перебуває у закладі охорони здоров'я або в навчальному закладі, потрібна письмова згода цього закладу (ст. 222 СК України).

Відповідно до ст. 312 ЦПК України, суддя під час підготовки справи про усиновлення дитини до розгляду вирішує питання про участь у ній як заінтересованих осіб відповідного органу опіки та піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземних громадян, – уповноваженого органу виконавчої влади.

Орган опіки та піклування повинен подати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. **До висновку органу опіки та піклування мають бути додані:**

1) акт обстеження умов життя заявника, складений за місцем його проживання;

- 2) свідоцтво про народження дитини;
- 3) медичний висновок про стан здоров'я дитини, про її фізичний і розумовий розвиток;
- 4) у випадках, встановлених законом, згода батьків, опікуна, піклувальника дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, а також самої дитини на усиновлення.

Суд у разі необхідності може вимагати подання інших документів.

Суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати.

Суд розглядає справу про усиновлення повнолітньої особи з обов'язковою участю заявника (заявників), усиновлюваної особи, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати. Для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених СК України, суд розглядає справу в закритому судовому засіданні.

Суд перевіряє законність підстав для усиновлення, в тому числі наявність згоди усиновлюваної дитини, якщо така згода є необхідною, або наявність згоди усиновлюваної повнолітньої особи (ст. 313 ЦПК України).

Згідно зі ст. 314 ЦПК України, за результатами розгляду заяви про усиновлення суд ухвалює рішення. У разі задоволення заяви суд зазначає в резолютивній частині рішення про усиновлення дитини або повнолітньої особи заявником (заявниками).

За клопотанням заявника (заявників) суд вирішує питання про зміну імені, прізвища та по батькові, дати і місця народження усиновленої дитини, про зміну імені, прізвища, по батькові усиновленої повнолітньої особи, про запис усиновлювачів батьками.

Відповідно до ст. 224 СК України, суд, постановляючи рішення про усиновлення дитини, враховує обставини, що мають істотне значення, зокрема:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину, її сімейний стан та умови проживання, ставлення до виховання дитини;

2) мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину;
3) мотиви того, чому інший із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву про усиновлення;

4) взаємовідповідність особи, яка бажає усиновити дитину, та дитини, а також те, впродовж якого часу ця особа опікується вже дитиною;

5) особу дитини та стан її здоров'я;

6) ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити.

За дотримання всіх умов, установлених СК України, здатності особи, яка бажає усиновити дитину, забезпечити стабільні та гармонійні умови для життя дитини суд постановляє рішення, яким оголошує цю особу усиновлювачем дитини. Суд не може відмовити особі в усиновленні на тій підставі, що вона вже має або може народити дитину.

Суд, постановляючи рішення про усиновлення повнолітньої особи, зважає на мотиви, на підставі яких особи бажають усиновлення, можливість їхнього спільного проживання, їхній сімейний стан і стан здоров'я, а також інші обставини, що мають суттєве значення.

Згідно зі ст. 225 СК України, усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей», суд, який прийняв рішення про усиновлення дитини, видає службі у справах дітей засвідчене в установленому порядку рішення про усиновлення дитини. У разі усиновлення дитини громадянином України рішення видається у трьох примірниках, іноземцями або громадянами України, які проживають за межами України, – у чотирьох примірниках.

Служба у справах дітей протягом *п'яти днів* після набрання чинності рішенням суду про усиновлення дитини надсилає засвідчену в установленому порядку копію такого рішення:

– до служби у справах дітей за місцем обліку кандидатів в усиновлювачі – для здійснення нагляду за умовами проживання і виховання усиновленої дитини;

- до служби у справах дітей, де дитина перебуває на місцевому обліку, – для зняття дитини з місцевого обліку;
- до Нацсоцслужби у разі усиновлення громадянами України, які проживають за її межами, або іноземцями (рішення надсилається у двох примірниках) – для зняття з обліку дитини, кандидатів в усиновлювачі та подання рішення суду до МЗС. Рішення про усиновлення одним із подружжя дитини другого з подружжя до Нацсоцслужби не надсилається²².

3.6. Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення

ЦПК України, а саме глава 6 розділу IV, та Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» розкривають зміст судової діяльності з розгляду справ цієї категорії.

Факти, що мають юридичне значення, – це факти, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

У порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо:

- згідно зі законом, такі факти спричиняють юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян;
- чинним законодавством не передбачено інший порядок їх установлення;
- заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значення;
- установлення факту не пов'язується з подальшим вирішенням спору про право²³.

У ч. 1 ст. 315 ЦПК України наводиться перелік фактів, які суд розглядає в порядку окремого провадження.

²² Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 р. № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF>.

²³ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 512.

Факт родинних відносин між фізичними особами (п. 1 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) установлюється в судовому порядку, коли цей факт безпосередньо спричиняє юридичні наслідки. Наприклад, якщо підтвердження такого факту необхідне заявникові для одержання в органах, що вчиняють нотаріальні дії, свідоцтва про право на спадщину, для оформлення права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника.

Встановлення факту перебування фізичної особи на утриманні (п. 2 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) має значення для одержання спадщини, призначення пенсії або відшкодування шкоди. Одержання заявником заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів не є підставою для відмови у встановленні факту перебування на утриманні, коли суд установить, що основним і постійним джерелом засобів до існування була для заявника допомога з боку особи, яка надавала йому утримання. Видана відповідним органом довідка про те, що за його даними особа не перебувала на утриманні померлого, не виключає можливість установлення в судовому порядку факту перебування на утриманні.

Під час вирішення заяв про встановлення факту перебування на утриманні необхідно зважати, що: за загальним правилом право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника мають непрацездатні члени сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по III групі інвалідності (ч. 1 ст. 36 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»); для встановлення факту перебування на утриманні з метою оформлення права на спадщину необхідно, щоб утриманець був неповнолітньою або непрацездатною особою, яка не була членом сім'ї спадкодавця і перебувала на його утриманні не менше як п'ять років (ч. 2 ст. 1265 ЦК України); встановлення факту перебування на утриманні під час відшкодування шкоди в разі втрати годувальника не має значення, чи перебував непрацездатний утриманець у родинних чи шлюбних відносинах із годувальником (ст. 1200 ЦК України).

Суди можуть встановлювати **факт каліцтва**, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню (п. 3 ч. 1 ст. 315 ЦПК України).

Встановлення факту реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення (п. 4 ч. 1 ст. 315 ЦПК України). Предметом встановлення факту реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення в суді є: існування факту реєстрації; якщо відповідний запис в органах ДРАЦСу не зберігся (відсутність архіву або відповідної книги реєстрації, а також за наявності книги, проте за відсутності запису в ній); якщо у поновленні такого запису органи ДРАЦСу відмовили у встановленому законом порядку; запис може бути поновлено лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації події.

Судом *не встановлюються* факти реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, а лише встановлюється факт їх реєстрації в актових книгах, якщо в органах реєстрації актів цивільного стану не збереглися відповідні записи і ті відмовилися їх поновити, або вони можуть бути відновлені тільки на підставі рішення суду про встановлення їх реєстрації. Відмова відповідного органу у поновленні запису підтверджується його письмовим висновком, наявність якого є необхідною умовою прийняття судом заяви про встановлення вказаного факту.

У порядку окремого провадження підлягають установленню **факти проживання чоловіка та жінки без шлюбу однією сім'єю** (п. 5 ч. 1 ст. 315 ЦПК України). У ч. 2 ст. 3 СК України зазначається, що сім'ю утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Встановлення факту спільного проживання має значення для захисту матеріальних інтересів осіб, які спільно проживають, оскільки ч. 1 ст. 74 СК України передбачено, що якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Встановлення факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті (п. 6 ч. 1 ст. 315 ЦПК України) (зокрема факту

належності правовстановлюючого документа, в якому допущені помилки у прізвищі, імені, по батькові або замість імені чи по батькові зазначені ініціали), суд повинен запропонувати заявникові подати докази про те, що правовстановлюючий документ належить йому і що організація, яка видала документ, не має можливості внести до нього відповідні виправлення. Водночас цей порядок не застосовується, якщо виправлення в таких документах належно не застережені або ж їх реквізити нечітко виражені внаслідок тривалого використання, неналежного зберігання тощо. Це є підставою для вирішення питання про встановлення факту, про який ідеться в документі, відповідно до чинного законодавства.

Встановлення факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом ДРАЦСу факту народження (п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України). Для реєстрації особи та виконання зобов'язання державного органу реєстрації актів цивільного стану зареєструвати особу з відповідним записом до книги реєстрації актів цивільного стану та видачею свідоцтва необхідно встановити юридичний факт народження особи (наприклад, у випадку, якщо особа народилася поза закладом медичної допомоги), звернувшись до суду з відповідною заявою.

Для встановлення судом факту народження особи необхідно надати такі докази, що є підставами для реєстрації дитини:

– медичну довідку про перебування дитини під наглядом лікувального закладу форми № 103-1/о, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 8 серпня 2006 року № 545, та письмову заяву двох свідків, присутніх при пологах, у разі народження дитини поза закладом охорони здоров'я;

– акт, складений відповідними посадовими особами (капітаном судна, командиром, начальником потяга тощо) за участю двох свідків і лікаря або фельдшера (якщо лікар або фельдшер були на транспортному засобі), у разі народження дитини на морському, річковому, повітряному судні, у потязі або в іншому транспортному засобі. За відсутності лікаря або фельдшера реєстрація народження провадиться на підставі вказаного акта та медичної довідки про перебування дитини під наглядом лікувального закладу форми № 103-1/о;

– лікарське свідоцтво про перинатальну смерть форми № 106-2/о, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 8 серпня 2006 року № 545, у разі мертвородження.

Доказом народження особи можуть бути й інші документи, які підтверджують факт її народження, а саме: індивідуальна картка вагітної і породіллі (обмінна карта), акт свідків про народження дитини (батьків, друзів, сусідів) тощо.

Рішення суду про встановлення факту народження особи, який підлягає реєстрації в органах державної реєстрації актів цивільного стану або нотаріальному посвідченню, не замінює собою документів, що видаються цими органами, а є тільки підставою для одержання зазначених документів.

Встановлення факту смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті (п. 8 ч. 1 ст. 315 ЦПК України). У разі відсутності медичного висновку щодо причини смерті чи відсутності медичної довідки, в якій констатується факт смерті, та неможливості надання даних документів до відділу державної реєстрації актів цивільного стану для проведення державної реєстрації смерті, справа про встановлення юридичного факту смерті особи вирішується в судовому порядку. Доказами, що підтверджують дані обставини, можуть бути, наприклад, письмові свідчення очевидців, фототаблиця з місця поховання, медичні документи про смерть, акт факту смерті, свідки, довідка про неможливість відновлення втрачених документів (наприклад, письмова відмова органів державної реєстрації актів цивільного стану).

Встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (п. 8 ч. 1 ст. 315 ЦПК України).

Особливості провадження у справах про **встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України** визначені у ст. 317 ЦПК України.

Заява про встановлення факту народження особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан,

або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана батьками або одним з них, їхніми представниками, членами сім'ї, опікуном, піклувальником, особою, яка утримує та виховує дитину, або іншими законними представниками дитини до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

Заява про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана членами сім'ї померлого, їхніми представниками або іншими заінтересованими особами (якщо встановлення факту смерті особи впливає на їхні права, обов'язки чи законні інтереси) до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

Справи про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, розглядаються невідкладно з дня надходження відповідної заяви до суду.

У рішенні про встановлення факту народження особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, мають бути зазначені встановлені судом дані про дату і місце народження особи, про її батьків.

Ухвалене судом рішення у справах про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, підлягає негайному виконанню.

Рішення у справах про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути оскаржено в загальному порядку, встановленому цим Кодексом. Оскарження рішення не зупиняє його виконання.

Копія судового рішення видається учасникам справи негайно після його ухвалення або невідкладно надсилається судом до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для державної реєстрації народження або смерті особи.

Справи про встановлення факту належності особі паспорта, військового квитка, квитка про членство в об'єднанні громадян, а також свідоцтв, що їх видають органи державної реєстрації актів цивільного стану, судовому розгляду в окремому провадженні не підлягають.

Суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо зі заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, вбачається спір про право, а якщо спір про право буде виявлений під час розгляду справи, – залишає заяву без розгляду.

Відповідно до п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 травня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», суд може встановлювати факти, які й за іноземним законодавством тягнуть за собою правові наслідки для заявника, і рішення суду необхідне заявникові для застосування у відносинах з громадянами інших держав (наприклад, для вирішення питання про наявність права на спадщину в особи, яка законодавством України не віднесена до кола спадкоємців за законом). Суди приймають заяви про встановлення фактів, що мають юридичне значення, та розглядають їх у порядку окремого провадження за наявності таких умов:

- відповідно до закону, такі факти породжують юридичні наслідки (виникнення, зміну або припинення особистих чи майнових прав фізичних або юридичних осіб);

- встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право;

- заявник не має іншої можливості одержати або відновити належні документи, що засвідчують факт, який має юридичне значення;

- чинним законодавством не передбачений інший (позасудовий) порядок їх встановлення²⁴.

²⁴ Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.05.1995 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95>

У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 320/948/18 зазначено, що при вирішенні питання про прийняття заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, суддя, окрім перевірки відповідності поданої заяви вимогам закону щодо форми та змісту, зобов'язаний з'ясувати питання про підсудність та юрисдикційність. Оскільки чинним законодавством передбачено позасудове встановлення певних фактів, що мають юридичне значення, то суддя, приймаючи заяву, повинен перевірити, чи може взагалі ця заява розглядатися в судовому порядку і чи не віднесено її розгляд до повноважень іншого органу. Якщо за законом заява не підлягає судовому розгляду, суддя вмотивованою ухвалою відмовляє у відкритті провадження, а коли справу вже відкрито – закриває провадження у ній²⁵.

Справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, порушуються в суді поданням письмової заяви. Така заява подається за місцем проживання фізичної особи-заявника. Підсудність справ за заявою громадянина України, який проживає за її межами, про встановлення факту, що має юридичне значення, визначається за його клопотанням ухвалою судді ВС (ст. 316 ЦПК України).

Крім того, ст. 319 ЦПК України передбачає особливі вимоги до судового рішення про встановлення факту, що має юридичне значення. Зокрема, у рішенні суду має бути зазначено відомості про факт, встановлений судом, мету його встановлення, а також докази, на підставі яких суд установив цей факт. Рішення суду про встановлення факту, який підлягає реєстрації в органах державної реєстрації актів цивільного стану або нотаріальному посвідченню, не замінює собою документів, що видаються цими органами, а є тільки підставою для їх одержання.

З приводу постановлення рішень у цій категорії справ Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» зазначає, що рішення про встановлення факту, що має юридичне

²⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2019 р. у справі № 320/948/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81574014>.

значення, яке набрало законну силу, обов'язкове для органів, які реєструють такі факти або оформляють права, що виникають у зв'язку зі встановленим судом фактом. У разі встановлення в судовому порядку факту реєстрації акта цивільного стану орган реєстрації актів цивільного стану провадить відповідний запис на підставі рішення суду²⁶.

Рішення суду про встановлення факту, що має юридичне значення, не замінює документи, що видають вказані органи, а є лише підставою для їх одержання.

3.7. Розгляд судом справ про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі

Відповідно до ст. 194 ЦК України, **цінним папером** є документ установленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, та передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам.

Згідно зі ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», цінні папери класифікуються на групи та види. За порядком їх розміщення або видачі вони поділяються на **емісійні** або **неемісійні**. За формою випуску (видачі) можуть бути на **пред'явника, іменні** або **ордерні**.

Вексель – це цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю). Векселі можуть бути **прості** або **переказні** та існують виключно у паперовій формі (ст. 28 ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»)²⁷.

²⁶ Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95>.

²⁷ Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15> (дата звернення 19.11.2023)

Можливість здійснення дій щодо визнання втраченого цінного папера недійсним і відновлення прав на втрачений цінний папір **зумовлена певними умовами**:

1) документ має бути цінним папером на пред'явника або векселем;

2) можливість його відновлення в судовому порядку повинна передбачатися законодавством;

3) документ вибув із володіння уповноваженої особи чи втратив ознаки платежу в результаті неналежного зберігання чи з інших причин²⁸.

Підсудність. Особа, яка втратила цінний папір на пред'явника або вексель, може звернутися до суду зі заявою про визнання їх недійсними і про відновлення її прав на втрачений цінний папір.

Заява подається до суду за місцезнаходженням емітента цінного папера на пред'явника або за місцем платежу за векселем (ст. 320 ЦПК України).

У заяві до суду про визнання втраченого цінного папера на пред'явника або векселя недійсним та відновлення прав на них повинно бути зазначено:

1) ім'я і місце проживання заявника, найменування та місцезнаходження юридичної особи-заявника;

2) обставини, за яких втрачено цінний папір на пред'явника або вексель;

3) повну і точну назву емітента втраченого цінного папера на пред'явника і його реквізити, а для векселя – вид, номер бланка, суму векселя, дату і місце складання, строк та місце платежу, найменування векселедавця та інших, відомих заявнику, зобов'язаних за векселем осіб, а також першого векселедержателя.

Відповідно до ст. 322 ЦПК України, суд, одержавши заяву, своєю ухвалою постановляє:

1) зробити публікацію про виклик держателя втраченого цінного папера на пред'явника або векселя до суду;

²⁸ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2022. С. 96.

2) заборонити здійснювати будь-які операції за втраченим цінним папером на пред'явника або за векселем.

Ухвала надсилається емітенту втраченого цінного папера на пред'явника. У справі про визнання недійсним втраченого векселя та відновлення прав на нього ухвала суду надсилається негайно зобов'язаним за векселем особам, якщо їхні адреси відомі суду, а також, якщо строк платежу за векселем не настав, на адресу всіх нотаріусів відповідного нотаріального округу, на території якого знаходиться місце платежу за векселем. При пред'явленні векселя нотаріусу для вчинення протесту, щодо якого постановлено ухвалу, якою заборонено будь-які операції за ним, нотаріус зобов'язаний повідомити відповідний суд про пред'явлення такого векселя для вчинення протесту. З дати постановлення ухвали суду зупиняється перебіг усіх строків щодо обігу втраченого цінного папера на пред'явника або векселя, встановлених законодавством про обіг векселів.

Наступні процесуальні дії суду та учасників справи залежать від того, чи звернеться у *тримісячний строк* з дня виходу публікації до суду держатель цінного папера чи векселя. У процесуальному законодавстві зазначається, що якщо держатель втраченого цінного папера на пред'явника або векселя подасть заяву до суду про те, що він є держателем цього документа:

- суд постановляє ухвалу про залишення заяви про визнання втраченого цінного папера на пред'явника або векселя недійсним і відновлення прав на нього без розгляду;

- встановлює строк для пред'явлення заявником позову в загальному порядку до держателя цього цінного папера на пред'явника або векселя про їх витребування. Строк пред'явлення позову заявником до держателя втраченого цінного папера на пред'явника або векселя не може бути більшим *двох місяців*. Початок перебігу цього строку повинен обчислюватися з наступного дня після постановлення ухвали;

- пропуск *двомісячного строку* не перешкоджає зверненню заявника з відповідним позовом до суду. Проте, «якщо заявник у встановлений судом строк не пред'явить позову до держателя втраченого цінного папера або векселя, суд постановляє ухвалу про зняття заборони здійснювати будь-які операції за цінним папером на пред'явника або за векселем.

Якщо протягом *тримісячного строку* з дня публікації про виклик держателя втраченого цінного папера на пред'явника або векселя не надійде заяви про те, що він є його держателем, суд призначає справу до розгляду. Про день розгляду справи суд повідомляє заявника, емітента втраченого цінного папера на пред'явника або зобов'язаних за векселем осіб (ст. 324–326 ЦПК України).

За результатами розгляду справи суд ухвалює рішення про визнання втраченого цінного папера на пред'явника або векселя недійсним або про відмову в задоволенні заявленої вимоги. Рішення про визнання втраченого цінного папера на пред'явника або векселя недійсним є підставою для видачі заявникові цінного папера на пред'явника замість визнаного недійсним або проведення визначених ним операцій, для здійснення платежу за векселем або для видачі заявникові векселя замість визнаного недійсним та для відновлення зобов'язаними за векселем особами передавальних написів (ч. 1 ст. 327 ЦПК України).

Стаття 328 ЦПК України регламентує права держателя цінного папера на пред'явника або векселя щодо відшкодування збитків. Згідно з нею, в разі ухвалення судом рішення про відмову в задоволенні заявленої вимоги держатель цінного папера на пред'явника або векселя має право звернутися до суду зі заявою про відшкодування за рахунок заявника збитків, заподіяних йому заборонаю здійснювати будь-які операції за цінним папером на пред'явника або за векселем.

Держатель цінного папера на пред'явника або векселя, який не заявив вчасно з будь-яких причин про своє право на цінний папір на пред'явника або вексель, може пред'явити позов до особи, за якою визнано право на цінний папір на пред'явника або на вексель.

3.8. Розгляд судом справ про передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність

Поняття безхазяйної нерухомої речі охоплює собою об'єкти, які не мають законних власників або їхній правовий статус не може бути визначений. У таких випадках виникає питання щодо подальшого використання та управління цими

об'єктами. Відповідно до законодавства України, можливо передати такі безхазяйні нерухомі речі у комунальну власність з метою їх подальшого використання на користь громади та розвитку інфраструктури.

Відповідно до ст. 335 ЦК України, *безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий*. Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення у друкованих засобах масової інформації. Після спливу *одного року* з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду в комунальну власність.

Заява про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, подається до суду за місцезнаходженням цієї речі органом, уповноваженим управляти майном відповідної територіальної громади.

Згідно з ч. 5 ст. 60 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», органом, уповноваженим управляти майном відповідної територіальної громади, є органи місцевого самоврядування, які від імені та в інтересах територіальних громад відповідно до закону здійснюють правомочності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності, в тому числі виконують усі майнові операції, можуть передавати об'єкти права комунальної власності у постійне або тимчасове користування юридичним і фізичним особам, укладати договори в рамках державно-приватного партнерства, у тому числі концесійні договори, здавати їх в оренду, продавати й купувати, використовувати як заставу, вирішувати питання їх відчуження, визначати в угодах і договорах умови використання та фінансування об'єктів, що приватизуються і передаються у користування та оренду²⁹.

²⁹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.11.2023)

У заяві про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність відповідної територіальної громади повинно бути зазначено, яку нерухому річ заявник просить передати у власність територіальної громади, основні характеристики нерухомої речі, посилання на документи про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, друковані медіа, в яких було зроблено оголошення про взяття відповідної нерухомої речі на облік (ст. 330 ЦПК України).

У ст. 331 ЦПК України зазначено, що суд відмовляє в прийнятті заяви про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади, якщо вона не взята на облік органом, який здійснює державну реєстрацію права на нерухоме майно, або якщо заяву подано до закінчення *одного року* з дня взяття її на облік.

У порядку підготовки справи до судового розгляду суддя повинен з'ясувати коло осіб, які можуть надати інформацію про приналежність речі (наприклад, викликати фактичного володільця речі, з'ясувати, чи належить нерухомо річ особі, яка померла або оголошена померлою, і чи є спадкоємці), а також зробити відповідні запити щодо відомостей про нерухому річ у відповідні організації (житлово-експлуатаційні організації, органи місцевого самоврядування, органи, які здійснюють державну реєстрацію об'єктів нерухомості, та ін.)³⁰.

Під час розгляду справи про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади суд зобов'язаний роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки, сприяти у здійсненні й охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи.

Справа про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади розглядається судом за участю заявника з обов'язковим повідомленням усіх заінтересованих осіб.

³⁰ Цивільне процесуальне право України : підручник / В. М. Коссак, Р. Я. Лемик, Ю. В. Навроцька, С. В. Сенік ; за заг. ред. В. М. Коссака. Харків : Право, 2020. С. 598.

Суд, встановивши, що нерухома річ є безхазяйною та взята на облік органом, який здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, а також що сплив один рік з дня взяття на облік нерухомої речі, ухвалює рішення про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність відповідної територіальної громади (ст.ст. 332, 333 ЦПК України).

У деяких випадках суд повинен відмовити у задоволенні заявленої вимоги, зокрема в разі недостатності доказів про те, що нерухома річ не має власника або її власник невідомий, а також якщо є фактичний володілець, який належно використовує річ. Але потрібно врахувати п. 11 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з питань розгляду цивільних та кримінальних справ від 7 лютого 2014 року № 5 «Про судову практику в справах про захист прав власності та інших речових прав», у якій зазначено, що відмова суду в переданні нерухомої речі в комунальну власність не є необхідною умовою для набуття права власності на цей об'єкт третіми особами за набувальною давністю³¹.

Рішення суду про передачу безхазяйної речі у комунальну власність є підставою для реєстрації права власності на це нерухоме майно за відповідною територіальною громадою.

3.9. Розгляд судом справ про визнання спадщини відумерлою

Відповідно до ч. 1 ст. 1277 ЦК України, у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцезнаходженням нерухомого майна, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходженням основної частини рухомого майна зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини **відумерлою**.

Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу *одного року* з часу відкриття спадщини (ч. 2 ст. 1277

³¹ Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з питань розгляду цивільних та кримінальних справ від 07.02.2014 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14>.

ЦК України). Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою (ч. 2 ст. 1220 ЦК України).

Підсудність. Відповідно до ст. 334 ЦПК України, заява про визнання спадщини відумерлою у випадках, встановлених ЦК України, подається до суду за місцем відкриття спадщини або за місцезнаходженням нерухомого майна, що входить до складу спадщини.

Згідно зі ст. 1221 ЦК України, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні такого майна, або вимоги кредиторів. На підставі отриманої першої заяви нотаріус заводить спадкову справу, яка підлягає державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, встановленому КМУ.

Право на звернення до суду про визнання спадщини відумерлою мають органи місцевого самоврядування за місцезнаходженням нерухомого майна, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходженням основної частини рухомого майна.

У змісті заяви про визнання спадщини відумерлою мають бути зазначені: відомості про час і місце відкриття спадщини, про майно, що становить спадщину, а також докази, які свідчать про належність цього майна спадкодавцю, про відсутність спадкоємців за заповітом і за законом, або про усунення їх від права на спадкування, або про неприйняття ними спадщини, або про відмову від її прийняття (ст. 335 ЦПК України). Суд відмовляє в прийнятті заяви про визнання спадщини відумерлою, якщо заява подана до закінчення одного року з часу відкриття спадщини.

Справа про визнання спадщини відумерлою розглядається судом з обов'язковою участю заявника та з обов'язковим повідомленням усіх заінтересованих осіб. Справа про визнання спадщини відумерлою розглядається судом з обов'язковим залученням до участі у справі органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини та (або) за місцезнаходженням нерухомого майна, що входить до складу спадщини (ст. 337 ЦПК України).

Для ухвалення рішення суд повинен установити певні обставини:

- 1) спадкоємці за заповітом і за законом відсутні, а саме:
 - немає фізичних осіб, які живі на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини;
 - немає юридичної особи чи інших учасників цивільних відносин, які вказані в заповіті як спадкоємці;
- 2) спадкоємці усунені від права на спадкування (спадкоємці були усунені від права спадкування згідно зі ст. 1224 ЦК України);
- 3) спадкоємці не прийняли спадщину чи відмовились від її прийняття (до нотаріальної контори не подано заяву про прийняття спадщини впродовж шести місяців з часу відкриття спадщини);
- 4) нема рішення суду про призначення спадкоємцю, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, додаткового строку для подання ним заяви про прийняття спадщини;
- 5) у книзі обліку спадкових справ є заяви про відмову спадкоємців від прийняття спадщини.

Ці обставини повинні бути підтверджені доказами і становити мотивувальну частину рішення – ними підтверджується факт відсутності спадкоємців. Також мотивувальна частина рішення мусить містити посилання на докази того, що з часу відкриття спадщини до подання заяви до суду про визнання її відумерлою минув один рік.

Відповідно до ст. 338 ЦПК України, суд, встановивши, що спадкоємці за заповітом і за законом відсутні або спадкоємці усунені від права на спадкування, або спадкоємці не прийняли спадщину чи відмовилися від її прийняття, ухвалює рішення про визнання спадщини відумерлою та про передачу її територіальній громаді відповідно до закону.

До територіальної громади, яка стала власником відумерлого майна після набрання рішенням суду законної сили, переходить обов'язок відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем.

3.10. Розгляд заяви про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про психіатричну допомогу», **психіатрична допомога** визначається як комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин.

Згідно зі ст. 14 ЗУ «Про психіатричну допомогу», особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги без її усвідомленої письмової згоди або без письмової згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особі тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України (ст. 3 ЗУ «Про психіатричну допомогу»).

До примусових спеціальних заходів надання психіатричної допомоги законом відносяться:

- психіатричний огляд;
- амбулаторна психіатрична допомога та її продовження;
- госпіталізація до психіатричного закладу та продовження такої госпіталізації.

Психіатрична допомога особі може бути надана:

- на її прохання або за її усвідомленою згодою;
- у примусовому порядку³².

³² Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 18.11.2023)

Наявність усвідомленої письмової згоди або прохання застосовується до:

- особи, яка досягла 14 років;
- батьків чи іншого законного представника – щодо особи віком до 14 років (малолітньої особи);
- законного представника – щодо особи, визнаної недієздатною, якщо така особа за своїм станом здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду.

Відсутність згоди або прохання застосовується:

- за рішенням (згодою) органів опіки та піклування щодо особи віком до 14 років (малолітньої особи), яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення іншого законного представника зазначеної особи до цього органу (може бути оскаржено до суду);
- якщо одержані відомості дають достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу.

Рішення про проведення огляду приймається:

– *лікарем-психіатром* – у випадку відсутності усвідомленої згоди особи або згоди її законного представника за письмовою заявою родичів особи, котра підлягає огляду, лікаря, що має будь-яку медичну спеціальність, іншої особи, – яка містить відомості, що обґрунтовують необхідність огляду і вказують на відмову особи чи її законного представника від звернення до лікаря-психіатра. Лікар-психіатр має право робити запит щодо надання йому додаткових медичних та інших відомостей, необхідних для прийняття відповідного рішення;

– *лікарем-психіатром (самостійно з негайним проведенням огляду)* – у невідкладних випадках, коли за одержаними відомостями, що дають достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, – заява про психіатричний огляд особи може бути усною;

– *судом* – у випадках, коли відсутні дані, що свідчать про наявність обставин, передбачених ч. 3 ст. 11 ЗУ «Про психіатричну допомогу» (випадки прийняття рішення лікарем-

психіатром), заява повинна бути подана у письмовій формі та містити відомості, що обґрунтовують необхідність проведення такого огляду. Лікар-психіатр направляє до суду за місцем проживання цієї особи заяву про проведення огляду особи в примусовому порядку і додає до неї висновок, який містить обґрунтування про необхідність проведення такого огляду, та інші матеріали.

Стаття 339 ЦПК України визначає **підсудність** такої категорії справ, а також виключне коло осіб, які мають право подавати заяву до суду. За умов, визначених ЗУ «Про психіатричну допомогу», заява лікаря-психіатра про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку подається до суду за місцем проживання особи, а заява представника закладу з надання психіатричної допомоги про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та заява про продовження такої госпіталізації подаються до суду за місцезнаходженням зазначеного закладу.

Заява особи, якій за рішенням суду надається амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку, або її законного представника про припинення цієї допомоги подається до суду за місцем проживання особи, а про припинення госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку – до суду за місцезнаходженням закладу з надання психіатричної допомоги.

У заяві про проведення психіатричного огляду фізичної особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку та її продовження, про госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та продовження такої госпіталізації повинні бути зазначені підстави для надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, встановлені законом.

До заяви про психіатричний огляд або надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку додається висновок лікаря-психіатра, а про продовження примусово амбулаторної психіатричної допомоги, про примусову госпіталізацію, її продовження – висновок комісії лікарів-психіатрів та інші відповідні матеріали.

У заяві фізичної особи або її законного представника про припинення амбулаторної психіатричної допомоги чи госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку мають бути зазначені обставини і докази, на яких ґрунтуються ці вимоги.

У випадках, коли відповідно до закону госпіталізація у примусовому порядку була проведена за рішенням лікаря-психіатра і визнана доцільною комісією лікарів-психіатрів, заклад з надання психіатричної допомоги, в якому перебуває особа, направляє до суду заяву про її госпіталізацію у примусовому порядку *протягом 24 годин*.

Законодавець називає лише двох суб'єктів, які можуть звернутися до суду з заявою про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги та про припинення госпіталізації до психіатричного закладу, що здійснювались у примусовому порядку:

1) особа, якій за рішенням суду надається така психіатрична допомога;

2) законний представник такої особи. За ЗУ «Про психіатричну допомогу», до законних представників належать такі особи (ст. 1): батьки (усиновителі), опікуни або інші особи, уповноважені законом представляти інтереси осіб, які страждають на психічні розлади, у тому числі здійснювати захист їхніх прав, свобод і законних інтересів при наданні їм психіатричної допомоги.

Стаття 341 ЦПК України визначає строки та порядок розгляду судом справ цієї категорії. Заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку *розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду:*

– про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги – *протягом 24 годин*;

– про психіатричний огляд – *протягом трьох днів*;

– про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації – *протягом десяти днів*.

Справа за заявою про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги або про госпіталізацію у примусовому порядку розглядається за присутності особи, стосовно

якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, з обов'язковою участю прокурора, лікаря-психіатра, представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката чи законного представника особи, стосовно якої розглядається питання, пов'язане з наданням психіатричної допомоги.

З урахуванням стану здоров'я особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, її участь у розгляді справи може відбуватися в режимі відеоконференції зі закладу з надання психіатричної допомоги, в якому перебуває така особа, про що суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі.

Згідно з п. 25 ч. 1 ст. 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу», особи, щодо яких суд розглядає справу про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, мають право на правничі послуги, передбачені пунктами 2 і 3 ч. 2 ст. 13 цього Закону, протягом розгляду справи в суді, а саме:

- здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

- складення документів процесуального характеру³³.

Відповідно до ст. 342 ЦПК України, залежно від встановлених обставин суд ухвалює рішення про задоволення заяви або про відмову в її задоволенні, яке підлягає негайному виконанню. Оскарження рішення не зупиняє його виконання.

Рішення про задоволення заяви лікаря-психіатра, представника закладу з надання психіатричної допомоги є підставою для надання відповідної психіатричної допомоги у примусовому порядку.

Рішення про відмову в задоволенні заяви про продовження строку надання амбулаторної психіатричної допомоги, продовження госпіталізації, а також рішення про задоволення заяви фізичної особи, її адвоката, законного представника є підставою для припинення надання зазначеної примусової психіатричної допомоги.

³³ Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI (редакція від 03.08.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 26.11.2023)

Якщо під час судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час примусової госпіталізації або, незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час примусової госпіталізації, суддя зобов'язаний забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи та надіслати відповідному органу досудового розслідування окрему ухвалу щодо необхідності проведення дослідження фактів застосування насильства та вжиття необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно зі законодавством.

Відповідно до ст. 17 ЗУ «Про психіатричну допомогу», перебування особи в закладі з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку може здійснюватися лише протягом часу наявності підстав, за якими було проведено госпіталізацію.

Особа, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, повинна оглядатися комісією лікарів-психіатрів не рідше *одного разу на місяць* з часу госпіталізації з метою встановлення наявності підстав для продовження чи припинення такої госпіталізації.

У разі необхідності продовження госпіталізації в примусовому порядку понад *6 місяців* представник закладу з надання психіатричної допомоги повинен направити до суду за місцем знаходження закладу з надання психіатричної допомоги заяву про продовження такої госпіталізації. До заяви, в якій мають бути викладені підстави госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, передбачені ст. 14 цього Закону, додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність продовження такої госпіталізації. В подальшому продовження госпіталізації особи в закладі з надання психіатричної допомоги проводиться кожного разу на строк, який не може перевищувати *6 місяців*.

Клопотання про припинення госпіталізації в примусовому порядку можуть направлятися до суду особою, яку було госпіталізовано в примусовому порядку, або її законним представником через *кожні 3 місяці* з часу ухвалення судом рішення про продовження такої госпіталізації.

Виписка особи зі закладу з надання психіатричної допомоги здійснюється у разі завершення обстеження чи експертизи психічного стану особи або видужання особи чи такої зміни стану її психічного здоров'я, що не потребує подальшого лікування в стаціонарних умовах. Виписка особи, добровільно госпіталізованої до закладу з надання психіатричної допомоги, здійснюється за письмовою заявою цієї особи або її законного представника чи за рішенням лікаря-психіатра.

Особі, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги добровільно, або її законному представнику може бути відмовлено у виписці цієї особи зі закладу з надання психіатричної допомоги, якщо комісією лікарів-психіатрів будуть встановлені підстави госпіталізації в примусовому порядку, передбачені ст. 14 Закону. Виписка особи, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, здійснюється за рішенням комісії лікарів-психіатрів або за рішенням суду про відмову в продовженні такої госпіталізації.

Виписка особи, яка вчинила суспільно небезпечні діяння та щодо якої судом було застосовано примусові заходи медичного характеру, здійснюється за рішенням суду³⁴.

3.11. Розгляд судом справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу

Питання розгляду судом справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу є важливою і актуальною темою, яка вимагає ретельного аналізу та обговорення. Примусова госпіталізація хворих на туберкульоз осіб ставить важливі завдання, пов'язані з балансом між правами індивіда та необхідністю захисту громадського здоров'я, а також забезпеченням справедливого й законного процесу в таких справах.

Ця проблема не обмежується лише медичними аспектами, а стосується питань правових, етичних та інших прав людини. Судовий розгляд таких справ вимагає уважного врахування

³⁴ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 26.11.2023)

всіх цих аспектів, а також дотримання законних процедур і гарантій для захисту прав осіб, які підлягають примусовій госпіталізації.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про подолання туберкульозу в Україні»:

госпіталізація – поміщення людини, яка хворіє на туберкульоз, до стаціонарного відділення регіонального фтизіопульмонологічного центру з метою діагностики, лікування чи ізоляції;

протитуберкульозні заходи – комплекс соціально-економічних, організаційних, лікувально-профілактичних, медико-санітарних заходів щодо захисту населення від туберкульозу, спрямованих на подолання туберкульозу в Україні, а саме: профілактику, виявлення, діагностику, лікування, реабілітацію та паліативну допомогу людям, які хворіють на туберкульоз;

туберкульоз – інфекційне захворювання, викликане мікобактерією туберкульозу.

Згідно зі ст. 12 ЗУ «Про подолання туберкульозу в Україні», у разі якщо люди, які хворіють на туберкульоз із бактеріовиділенням, у тому числі під час амбулаторного чи стаціонарного лікування, порушують протиепідемічний режим, що ставить під загрозу зараження туберкульозом інших осіб, з метою запобігання поширенню туберкульозу за рішенням суду вони можуть бути примусово госпіталізовані до регіональних фтизіопульмонологічних центрів (протитуберкульозних закладів), що мають відповідні відділення (палати) для розміщення таких хворих.

Заява про примусову госпіталізацію чи про продовження строку примусової госпіталізації людини, яка хворіє на туберкульоз із бактеріовиділенням, подається до суду представником регіонального фтизіопульмонологічного центру (протитуберкульозного закладу), що здійснює відповідне лікування такого хворого, протягом 24 годин з моменту виявлення порушення хворим протиепідемічного режиму. До заяви додається вмотивований висновок лікаря, який здійснює або має здійснювати лікування такого хворого, про необхідність відповідно примусової госпіталізації до регіонального фтизіопульмонологічного центру (протитуберкульозного закладу) чи про продовження строку примусової госпіталізації.

Примусова госпіталізація осіб, стосовно яких судом ухвалено відповідне рішення, здійснюється з урахуванням висновку лікаря на строк до трьох місяців.

Продовження строку примусової госпіталізації таких осіб здійснюється за рішенням суду на визначений ним строк з урахуванням висновку лікаря, який здійснює лікування такого хворого.

Рішення про примусову госпіталізацію до регіонального фтизіопульмонологічного центру (протитуберкульозного закладу) чи про продовження строку примусової госпіталізації людей, які хворіють на туберкульоз із бактеріовиділенням, приймається судом за місцем виявлення таких хворих або за місцезнаходженням регіонального фтизіопульмонологічного центру (протитуберкульозного закладу) та підлягає негайному виконанню. Територіальні органи поліції за зверненням керівника регіонального фтизіопульмонологічного центру (протитуберкульозного закладу) надають у межах своїх повноважень допомогу у забезпеченні виконання рішення суду.

Примусова госпіталізація людей, які хворіють на туберкульоз із бактеріовиділенням, які страждають на психічні розлади, здійснюється в установленому цим Законом порядку з урахуванням законодавства про психіатричну допомогу. Невиконання рішення суду про примусову госпіталізацію до регіонального фтизіопульмонологічного центру (протитуберкульозного закладу) чи про продовження строку примусової госпіталізації тягне за собою відповідальність відповідно до Закону³⁵.

Заява подається **протягом 24 годин** з часу виявлення порушення хворим на заразну форму туберкульозу проти-епідемічного режиму (ст.ст. 343, 344 ЦПК України).

Стаття 345 ЦПК України встановлює порядок розгляду справи про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження лікування. Справи про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації суд розглядає **не пізніше 24 годин** після відкриття провадження

³⁵ Про подолання туберкульозу в Україні : Закон України від 14.07.2023 р. № 3269-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3269-20#n194> (дата звернення: 28.11.2023)

у справі. Особі має бути надано право особистої участі в судовому засіданні, за винятком випадків, коли за даними протитуберкульозного закладу така особа становить загрозу поширення хвороби.

Участь у розгляді справи представника протитуберкульозного закладу, за заявою якого відкрито провадження у справі, адвоката, законного представника особи, стосовно якої вирішується питання про примусову госпіталізацію або про продовження строку примусової госпіталізації, є обов'язковою.

Розглянувши заяву про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації, суд ухвалює рішення, яким відхиляє або задовольняє заяву.

Рішення про задоволення заяви підлягає негайному виконанню та є підставою для примусової госпіталізації або продовження строку примусової госпіталізації особи в протитуберкульозному закладі на встановлений Законом строк.

Після набрання законної сили рішенням суду про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації суд надсилає рішення відповідному органу місцевого самоврядування для вжиття заходів щодо охорони майна особи, стосовно якої ухвалено рішення суду.

Розгляд судом справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу є надзвичайно важливою та складною темою, яка стикається з численними етичними, правовими і соціальними аспектами. Примусова госпіталізація до протитуберкульозного закладу є необхідним заходом для захисту здоров'я та запобігання поширенню захворювання. Проте цей захід повинен бути ретельно збалансованим з особистими правами та свободами осіб, які підлягають госпіталізації.

Розгляд справ про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу є складним завданням, яке вимагає уважного балансування між громадським інтересом та правами осіб. Важливо дотримуватися законодавчих норм, гарантувати права громадян та забезпечувати об'єктивний підхід у вирішенні цього питання з метою забезпечення як найвищого рівня захисту здоров'я суспільства, так і прав та гідності окремих осіб.

3.12. Розгляд судом справ про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб

Відповідно до ст. 1076 ЦК України, банк гарантує таємницю банківського рахунку, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані тільки самим клієнтам або їхнім представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їхнім посадовим і службовим особам, такі відомості можуть бути надані виключно у випадках та в порядку, встановлених законодавством про банки і банківську діяльність.

У разі розголошення банком відомостей, що становлять банківську таємницю, клієнт має право вимагати від банку відшкодування завданих збитків та моральної шкоди.

Зміст банківської таємниці розкриває ст. 60 ЗУ «Про банки і банківську діяльність». Так, *інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним або стала відомою третім особам при наданні послуг банку або виконанні функцій, визначених законом, а також визначена у цій статті інформація про банк є банківською таємницею.*

Банківською таємницею, зокрема, є:

- 1) відомості про банківські рахунки клієнтів, у тому числі кореспондентські рахунки банків у НБУ;
- 2) інформація про операції, проведені на користь чи за дорученням клієнта, вчинені ним правочини;
- 3) фінансово-економічний стан клієнтів;
- 4) інформація про організацію та здійснення охорони банку та осіб, які перебувають у приміщеннях банку;
- 5) інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи – клієнта, її керівників, напрями діяльності;
- 6) відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці, будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація;
- 7) інформація щодо звітності по окремому банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню;
- 8) коди, що використовуються банками для захисту інформації;

9) інформація про фізичну особу, яка має намір укласти договір про споживчий кредит, отримана під час оцінки її кредитоспроможності;

10) інформація про організацію та здійснення інкасації коштів та/або перевезення валютних цінностей;

11) інформація про банки чи клієнтів банків, що збирається від банків під час здійснення банківського нагляду, валютного нагляду, нагляду (оверсайту) платіжних систем та систем розрахунків, а також нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення;

12) інформація про банки чи клієнтів банків, отримана Національним банком України відповідно до міжнародного договору або за принципом взаємності від органу банківського нагляду іншої держави;

13) рішення НБУ про застосування заходів впливу, крім рішень про накладення штрафів, про віднесення банку до категорії неплатоспроможних, про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку.

Згідно зі ст. 61 ЗУ «Про банки і банківську діяльність», *банки та НБУ зобов'язані забезпечувати збереження банківської таємниці шляхом:*

1) обмеження кола осіб, що мають доступ до інформації, яка становить банківську таємницю;

2) організації спеціального діловодства з документами, що містять банківську таємницю;

3) застосування технічних засобів для запобігання несанкціонованому доступу до електронних та інших носіїв інформації;

4) застосування застережень щодо збереження банківської таємниці та відповідальності за її розголошення у договорах і угодах між банком і клієнтом.

Інформація щодо юридичних та фізичних осіб, що становить банківську таємницю, розкривається банками:

1) на запит або з письмового дозволу відповідної юридичної чи фізичної особи. Інформація щодо рахунку умовного зберігання (ескроу) та операцій за ним розкривається також на письмовий запит бенефіціара. Інформація про залишок

коштів на банківському рахунку, майнові права на кошти на якому є предметом обтяження, операції за ним, обтяження, щодо яких до банку надійшли повідомлення, у тому числі взяті банком на облік, інші обмеження права розпоряджання рахунком розкривається також на письмовий запит обтяжувача, якщо право обтяжувача на отримання відповідної інформації передбачено правочином, на підставі якого виникає таке обтяження;

2) за рішенням суду;

3) органам прокуратури України, СБУ, ДБР, органам Національної поліції України, НАБУ, Бюро економічної безпеки України, Антимонопольному комітету України, Національному агентству з питань запобігання корупції, Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, – на їхні запити щодо банківських рахунків клієнтів та операцій, проведених на користь чи за дорученням клієнта, у тому числі операцій без відкриття рахунків, а саме відомості на конкретно визначену дату або за конкретний проміжок часу та стосовно конкретної юридичної або фізичної особи, фізичної особи-підприємця про: наявність рахунків, номери рахунків, залишок коштів на рахунках, операції списання з рахунків та/або зарахування на рахунки, призначення платежу, ідентифікаційні дані контрагента (для фізичних осіб – прізвище, ім'я та по батькові, ідентифікаційний номер платника податку; для юридичних осіб – повне найменування, ідентифікаційний код у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань), номер рахунку контрагента та код банку контрагента;

4) центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику:

а) на його запит щодо наявності банківських рахунків/електронних гаманців;

б) у випадках та в обсязі, визначених Угодою між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для поліпшення виконання податкових правил і застосування положень Закону США «Про податкові вимоги до іноземних рахунків» (FATCA) та іншими міжнародними договорами, що містять положення про обмін інформацією для податкових цілей,

згода на обов'язковість яких надана ВР України, або укладеними на їх підставі міжвідомчими договорами. Порядок розкриття такої інформації встановлюється НБУ;

в) на його запит щодо дотримання резидентами встановлених НБУ граничних строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів;

г) на його запит – щодо операцій за рахунками електронних резидентів (е-резидентів), а саме відомості на визначену дату або за визначений період часу про операції зарахування коштів на рахунки, призначення платежу, ідентифікаційні дані та номер рахунку контрагента;

г) на його запит відповідно до статті 44-1 Податкового кодексу України;

д) на його запит у випадках, встановлених підпунктами 6–8 підпункту 73.3.1 пункту 73.3 статті 73 Податкового кодексу України;

е) у випадках та в обсязі, визначених статтею 39-3 Податкового кодексу України;

5) центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, на його запит у випадках, встановлених ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»;

б) органам державної виконавчої служби, приватним виконавцям – на їхні запити з питань виконання рішень судів та рішень, що підлягають примусовому виконанню відповідно до ЗУ «Про виконавче провадження», – щодо банківських рахунків/електронних гаманців клієнтів та операцій, проведених на користь чи за дорученням клієнта, а саме відомості на конкретно визначену дату або за конкретний проміжок часу та стосовно конкретної юридичної або фізичної особи, фізичної особи-підприємця про: наявність рахунків/електронних гаманців, номери рахунків/електронних гаманців, залишок коштів/електронних грошей на рахунках/електронних гаманцях, операції списання з рахунків/електронних

гаманців та/або зарахування на рахунки/електронні гаманці, призначення платежу, а також щодо договорів боржника про зберігання цінностей або надання боржнику в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа, що охороняється банком;

7) Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку у разі самостійного подання банком інформації про банк як емітент та адміністративних даних відповідно до законів про цінні папери та фондовий ринок;

8) іншим банкам – на їхні запити у випадках, передбачених цим Законом та ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»;

9) центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову та бюджетну політику, з метою здійснення верифікації та моніторингу державних виплат – на його запит щодо банківських рахунків/електронних гаманців фізичних осіб, яким призначено, нараховано та/або здійснено державні виплати, а також фізичних осіб, які звернулися за призначенням державних виплат, операцій списання з рахунків/електронних гаманців та/або зарахування на рахунки/електронні гаманці і залишки за такими рахунками/електронними гаманцями на визначену дату або за конкретний проміжок часу;

10) особам, зазначеним власником рахунку (вкладу)/електронного гаманця у відповідному розпорядженні банку, у разі смерті такого власника рахунку (вкладу)/електронного гаманця – на їхній запит щодо наявності рахунків (вкладів)/електронних гаманців померлого власника та залишку коштів/електронних грошей на рахунках (вкладах)/електронних гаманцях;

11) державним нотаріальним конторам, приватним нотаріусам, посадовим особам органів місцевого самоврядування, уповноваженим на вчинення нотаріальних дій, іноземним консульським установам (для вчинення такими особами нотаріальних дій з охорони спадкового майна, з видачі свідоцтв про право на спадщину, про право власності

на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя) – на їхні запити щодо наявності рахунків (вкладів)/електронних гаманців та залишку коштів/електронних грошей на рахунках (вкладах)/електронних гаманцях померлих власників цих рахунків/електронних гаманців та/або щодо залишку коштів/електронних грошей, які належать померлим фізичним особам та зберігаються на будь-яких рахунках/електронних гаманцях у банках, та/або щодо рухомого майна таких осіб, що перебуває на збереженні та/або у заставі банку як заклад, щодо наявності індивідуального банківського сейфа та/або договорів про надання в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа, та/або щодо наявності рахунків умовного зберігання (ескроу) та грошових коштів на цих рахунках, призначених для перерахування померлим бенефіціарам;

12) держателю Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань у випадках, передбачених ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»;

13) арбітражним керуючим – на їхні запити стосовно боржників, щодо яких арбітражний керуючий здійснює повноваження розпорядника майна керуючого санацією, ліквідатора, керуючого реструктуризацією або керуючого реалізацією, в порядку, встановленому статтею 12-1 Кодексу України з процедур банкрутства, – щодо банківських рахунків клієнтів та операцій, проведених на користь чи за дорученням клієнта, а саме відомості на конкретно визначену дату або за конкретний проміжок часу та стосовно конкретного клієнта (юридичної або фізичної особи, фізичної особи-підприємця) про наявність рахунків, номери рахунків, залишок коштів на рахунках, операції списання з рахунків та/або зарахування на рахунки, призначення платежу, а також щодо договорів боржника про зберігання цінностей або надання клієнту в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа.

Вимоги до форми та змісту запиту на отримання інформації, що становить банківську таємницю, в тому числі

до запитів органів державної влади, їх посадових і службових осіб, встановлюються НБУ³⁶.

Стаття 347 ЦПК України визначає правила **підсудності** для такої категорії справ, відповідно до яких заява про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи у випадках, встановлених законом, подається до суду за місцезнаходженням банку, що обслуговує таку юридичну або фізичну особу.

Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 вересня 2011 року № 10 «Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб», коло суб'єктів, які мають право вимагати безпосередньо від банку розкриття інформації, що містить банківську таємницю, визначається законом (ст. 62 ЗУ «Про банки і банківську діяльність») і може змінюватися тільки на підставі закону. При цьому вказані суб'єкти мають право на отримання лише обмеженої інформації з урахуванням виконуваних ними функцій та з питань, зазначених у відповідному законі стосовно визначених суб'єктів³⁷.

У заяві до суду про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи *має бути зазначено* (ст. 347 ЦПК України):

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) ім'я (найменування) заявника та особи, щодо якої вимагається розкриття інформації, яка містить банківську таємницю, їх місце проживання або місцезнаходження, а також ім'я представника заявника, якщо заява подається представником;

³⁶ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення: 24.11.2023)

³⁷ Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.09.2011 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-11>.

3) найменування та місцезнаходження банку, що обслуговує особу, щодо якої необхідно розкрити банківську таємницю;

4) обґрунтування необхідності та обставини, за яких вимагається розкрити інформацію, що містить банківську таємницю, щодо особи, зі зазначенням положень законів, які надають відповідні повноваження, або прав та інтересів, які порушено;

5) обсяги (межі розкриття) інформації, яка містить банківську таємницю, щодо особи та мету її використання.

Стаття 349 ЦПК України встановлює порядок і строки розгляду справи про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю. Зокрема, справа про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, розглядається у *п'ятиденний строк* з дня надходження заяви у закритому судовому засіданні з повідомленням заявника, особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, та банку, а у випадках, якщо справа розглядається з метою охорони державних інтересів та національної безпеки, – з повідомленням лише заявника.

Неявка в судове засідання без поважних причин заявника та (або) особи, щодо якої вимагається розкриття банківської таємниці, чи їхніх представників або представника банку не перешкоджає розгляду справи, якщо суд не визнав їхню участь обов'язковою.

Якщо під час розгляду справи буде встановлено, що заява ґрунтується на спорі, який розглядається в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

У рішенні про розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи зазначаються:

1) ім'я (найменування) одержувача інформації, його місце проживання або місцезнаходження, а також ім'я представника одержувача, якщо інформація надається представникові;

2) ім'я (найменування) особи, щодо якої банк має розкрити інформацію, яка містить банківську таємницю, місце проживання або місцезнаходження цієї особи;

3) найменування та місцезнаходження банку, що обслуговує особу, щодо якої необхідно розкрити банківську таємницю;

4) обсяги (межі розкриття) інформації, яка містить банківську таємницю, що має бути надана банком одержувачу, та мета її використання.

Якщо під час судового розгляду буде встановлено, що заявник вимагає розкрити інформацію, яка містить банківську таємницю, щодо юридичної або фізичної особи без підстав і повноважень, визначених законом, то суд ухвалює рішення про відмову в задоволенні заяви.

Ухвалене судом рішення підлягає негайному виконанню. Копії рішення суд надсилає банку, що обслуговує юридичну або фізичну особу, заявнику та особі, щодо якої надається інформація. Особа, щодо якої банк розкриває банківську таємницю, або заявник мають право у п'ятиденний строк оскаржити ухвалене судом рішення до апеляційного суду в установленому порядку. Оскарження рішення не зупиняє його виконання (ст. 350 ЦПК України).

3.13. Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису

Справи про видачу та продовження обмежувального припису часто виникають у контексті тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство. Ця категорія справ для її розгляду в порядку окремого провадження є законодавчою новелою.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству», **обмежувальний припис стосовно кривдника** – встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи.

Обмежувальним приписом визначаються один чи декілька таких заходів тимчасового обмеження прав кривдника або покладення на нього обов'язків:

1) заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою;

2) усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особою приватною власністю постраждалої особи;

3) обмеження спілкування з постраждалою дитиною;

4) заборона наблизитися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою;

5) заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, не відомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею;

6) заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб (ч. 2 ст. 26 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству»)³⁸.

Заява про видачу обмежувального припису подається до суду за місцем проживання (перебування) особи, яка постраждала від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, а якщо зазначена особа перебуває в закладі, що належить до загальних чи спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб, – за місцезнаходженням цього закладу.

Відповідно до ст. 350-2 ЦПК України, *заява про видачу обмежувального припису може бути подана:*

1) особою, яка постраждала від домашнього насильства, або її представником – у випадках, визначених ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству»;

2) особою, яка постраждала від насильства за ознакою статі, або її представником – у випадках, визначених ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

3) батьками та іншими законними представниками дитини, родичами дитини (бабою, дідом, повнолітніми братом, сестрою), мачухою або вітчимою дитини, а також органом опіки та піклування в інтересах дитини, яка постраждала від домашнього насильства, – у випадках, визначених ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству», або постраждала від насильства за ознакою статі, – у випадках,

³⁸ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (да та звернення: 24.11.2023)

визначених ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

4) опікуном, органом опіки та піклування в інтересах недієздатної особи, яка постраждала від домашнього насильства, – у випадках, визначених ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству», або постраждала від насильства за ознакою статі, – у випадках, визначених ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Для цієї категорії справ законодавець визначає коло заінтересованих осіб. Зокрема, заінтересованими особами у справах про видачу обмежувального припису є особи, стосовно яких подано заяву про видачу обмежувального припису. Заінтересованими особами також можуть бути інші фізичні особи, прав та інтересів яких стосується заява про видачу обмежувального припису, а також органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах їхньої компетенції.

Зміст заяви про видачу обмежувального припису (ст. 350-4 ЦПК України) включає:

1) найменування суду, до якого подається заява;

2) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) заявника та заінтересованої особи, їх місце проживання чи перебування, поштовий індекс, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, у разі якщо заява подається особою, зазначеною в пунктах 3 і 4 ч. 1 ст. 350-2 ЦПК України, – процесуальне становище особи, яка подає заяву, зі зазначенням її імені (прізвища, імені та по батькові), місця проживання чи перебування, поштового індексу, відомих номерів засобів зв'язку та адреси електронної пошти, а також ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) дитини або недієздатної особи, в інтересах якої подається заява, місце її проживання чи перебування, поштовий індекс, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, якщо такі відомі;

3) обставини, що свідчать про необхідність видачі судом обмежувального припису, та докази, що їх підтверджують (за наявності). У разі неможливості надати докази до заяви може бути додано клопотання про їх витребування.

Справа про видачу обмежувального припису розглядається судом за участю заявника та заінтересованих осіб. У разі якщо участь заявника становить загрозу подальшої

дискримінації чи насильства для нього, справа може розглядатися без його участі.

Неявка належним чином повідомлених заінтересованих осіб не перешкоджає розгляду справи про видачу обмежувального припису.

Суд розглядає справу про видачу обмежувального припису *не пізніше 72 годин* після надходження заяви про видачу обмежувального припису до суду.

Судові витрати, пов'язані з розглядом справи про видачу обмежувального припису, відносяться на рахунок держави.

Розглянувши заяву про видачу обмежувального припису, суд ухвалює рішення про задоволення заяви або про відмову в її задоволенні.

У разі задоволення заяви суд видає обмежувальний припис у вигляді одного чи декількох заходів тимчасового обмеження прав особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі, передбачених ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству» або ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», на строк *від одного до шести місяців*.

Обмежувальний припис, виданий судом стосовно особи, яка на момент винесення рішення суду не досягла вісімнадцятирічного віку, не може обмежувати право проживання (перебування) цієї особи у місці свого постійного проживання (перебування).

Рішення суду про видачу обмежувального припису підлягає негайному виконанню, а його оскарження не зупиняє його виконання.

За заявою осіб, визначених статтею 350-2 ЦПК України, обмежувальний припис може бути продовжений судом на строк *не більше шести місяців* після закінчення строку, встановленого рішенням суду.

Стаття 350-8 ЦПК України передбачає порядок вручення рішення суду, повідомлення про видачу або продовження обмежувального припису. Копії повного рішення суду вручаються учасникам справи, які були присутні в судовому засіданні, негайно після проголошення такого рішення. Учасникам справи, які не були присутні в судовому засіданні, копія рішення суду надсилається рекомендованим листом з повідомленням

про вручення негайно, але не пізніше наступного дня з дня ухвалення рішення.

Про видачу або продовження обмежувального припису суд *не пізніше наступного дня* з дня ухвалення рішення повідомляє уповноважені підрозділи органів Національної поліції України за місцем проживання (перебування) заявника для взяття особи, стосовно якої видано або продовжено обмежувальний припис, на профілактичний облік, а також районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації та виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад за місцем проживання (перебування) заявника.

Питання для самоперевірки

1. Які категорії справ вирішуються в порядку окремого провадження?

2. Які є відмінності в розгляді справ окремого та позовного проваджень?

3. Яким чином може бути поновлена цивільна дієздатність фізичної особи?

4. Яким чином суд визначає, чи може неповнолітня особа бути наділена повною цивільною дієздатністю, і які критерії враховуються при такому розгляді?

5. Які правові наслідки виникають після ухвалення судом рішення щодо визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою?

6. Які основні критерії та докази враховуються судом при визнанні фізичної особи недієздатною?

7. Якими критеріями та обставинами суд керується при вирішенні питання про можливість усиновлення дитини?

8. Які види доказів допускаються судами при розгляді справ про встановлення фактів і як вони оцінюються в процесі судового розгляду?

9. Які критерії та процедури застосовуються судом при розгляді справ про обмеження фізичної особи у доступі до гральних закладів?

10. Які можливі наслідки виникають для сторін та спадкоємців після ухвалення судом рішення щодо визнання спадщини від-умерлою?

11. Якими основними критеріями та обставинами керується суд при вирішенні питання про продовження обмежувального припису?

Рекомендована література

1. Андрієвська Л. О. Розгляд судом справ про видачу та продовження обмежувального припису у цивільному процесі. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 89. С. 66–71.
2. Балюк Т. М. Юридична природа окремого провадження у справах про надання права на шлюб. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. № 64. С. 88–93.
3. Бобко В. Г., Жолондівський Л. О. Особливості судового розгляду цивільних справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. *Право і суспільство*. 2018. № 1. Ч. 2. С. 49–54.
4. Бурлака О. С. Деякі проблемні аспекти розгляду цивільних справ щодо усиновлення. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 26–30.
5. Демків Р. Я. Особливості надання повної цивільної дієздатності (емансипація) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 161–164.
6. Кашперський Р. В. Докази в справах окремого провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 26–29.
7. Кіреєва Н. О., Іванова А. С. Процесуальні особливості розгляду судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх як категорія справ окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 69–72.
8. Кличков А. Зміна або припинення майнових та особистих немайнових прав як наслідок визнання фізичної особи безвісно відсутньою, зниклою безвісти та оголошення її померлою. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 28–34.
9. Коптяєва А. Ю., Поліщук М. Г. Розгляд заяв та прийняття рішення про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 100–103.
10. Коротка Н. О. Розгляд судом справ про видачу обмежувального припису. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 60. С. 41–44.
11. Куцик К. Деякі аспекти надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку за цивільним процесуальним законодавством України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 89–96.

12. Мартинюк О. В., Долюк С. Ю. Окремі проблеми цивільного законодавства щодо визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 134–137.
13. Новосад А. С., Момот А. І. Особливості розгляду справ про визнання спадщини відумерлою. *Правові новели*. 2018. № 6. С. 30–34.
14. Руденко О. А. Розгляд судом справ про обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх. *Галицькі студії: Юридичні науки*. 2023. № 1. С. 52–57.
15. Санін Б. Докази у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 60–64.

Розділ 4 ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ

Глава 23 АПЕЛЯЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ

1. Поняття і сутність апеляційного провадження
2. Право на апеляційне оскарження та порядок його реалізації
3. Відкриття апеляційного провадження
4. Апеляційний розгляд справи
5. Повноваження суду апеляційної інстанції
6. Порядок прийняття постанов судом апеляційної інстанції

1. Поняття і сутність апеляційного провадження

Право на судовий захист, яке передбачено ст. 55 Конституції України, містить і право на оскарження та перегляд судових рішень, процесуальними формами якого є апеляційне провадження (гл. 1 розділу V ЦПК України), касаційне провадження (гл. 2 розділу V ЦПК України), провадження у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами (гл. 3 розділу V ЦПК України). Це додаткові гарантії поновлення порушених, невідомих або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб, гарантії забезпечення законності й обґрунтованості судових рішень.

Однією з фундаментальних засад судочинства ст. 129 Конституції України називає забезпечення права на апеляційний перегляд справи. Ця конституційна норма також знайшла своє відображення в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» і цивільному процесуальному законодавстві. Згідно зі ст. 2 ЦПК України, забезпечення права на апеляційний перегляд справи – один із основних принципів цивільного судочинства. У ст. 17 ЦПК України зазначено, що учасники справи

та особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та/або обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи.

Апеляційне провадження – це інститут цивільного процесуального права, який урегульований нормами цивільного процесуального законодавства, що встановлюють процесуальний порядок і механізм реалізації конституційного права особи на перегляд справи з питань законності й обґрунтованості судових рішень¹.

Апеляційне провадження – це факультативна стадія цивільного судочинства, якій характерні певні **ознаки**:

1) перегляд судового рішення в апеляційному порядку відбувається лише на підставі поданої до суду апеляційної скарги;

2) апеляційна скарга подається на рішення, ухвалу суду першої інстанції, що не набрали законної сили. Подання апеляції обумовлюється неправильністю рішення суду першої інстанції, що виявляється, на думку особи, яка подає апеляційну скаргу, або в неправильному встановленні фактичних обставин справи, або в неправильному застосуванні закону;

3) у зв'язку з поданням апеляційної скарги справа направляється на розгляд суду вищої інстанції (апеляційного суду);

4) виконання рішення, оскарженого в апеляційному порядку, зупиняється, крім випадків негайного виконання рішення;

5) суд розглядає справу у апеляційному порядку у встановлених у ст. 367 ЦПК України межах;

6) постанова суду апеляційної інстанції, якою завершується перегляд справи, набирає законної чинності з дня її ухвалення.

У цивільному процесі утвердилися та функціонують два види апеляції: повна і неповна². Неповна апеляція характерна

¹ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 121.

² Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кіріяк, О. О. Кармаза, С. І. Запара та ін. ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. С. 690.

для національних систем Австрії та Німеччини. Повна апеляція традиційно існує в Італії, Франції.

Повна апеляція відрізняється від неповної тим, що вона допускає перегляд (перевирішення) всієї справи. Для повної апеляції притаманні ознаки розгляду справи по суті та безповоротно, без передачі її на розгляд суду першої інстанції. Модель повної апеляції передбачає можливість подання до суду нових доказів і встановлення нових обставин апеляційною інстанцією.

В тих випадках, коли законодавець обмежує перегляд справи частиною, що оскаржується, дозволяє направляти справу на новий розгляд до суду першої інстанції, має місце неповна апеляція. Тобто неповна (обмежена, юридична) апеляція – це перевірка законності та обґрунтованості судового рішення суду першої інстанції, яке не набрало законної сили, на підставі, як правило, матеріалів справи, без надання нових доказів.

Специфіка перегляду цивільних справ у порядку апеляційного провадження зумовлює висновок про те, що для цивільного судочинства України характерне поєднання як властивостей повної моделі апеляції, так і окремих рис неповної апеляції – змішана модель апеляції. Це означає, що апеляційний суд обмежений доводами апеляційної скарги та тими вимогами, які були заявлені в суді першої інстанції. Нові докази в суді апеляційної інстанції досліджуються лише в тому випадку, якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього. Окрім того, суд апеляційної інстанції не обмежений доводами та вимогами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права. Крім того, якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилася очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, суд апеляційної інстанції переглядає справу в повному обсязі.

Значення апеляційного провадження полягає в тому, що воно є однією з форм, що забезпечує однакове застосування судами законів при вирішенні цивільних справ. Розгляд справ за апеляційними скаргами дає змогу виправляти помилки

судів першої інстанції й спрямовувати їхню роботу, забезпечуючи правильний та однаковий підхід до застосування норм матеріального і процесуального права, а також має превентивний характер – попереджує порушення норм права особами.

Отож під **апеляційним провадженням** як стадією цивільного судочинства слід розуміти діяльність суду апеляційної інстанції, що порушується за апеляційною скаргою учасників справи, з метою перевірки законності й обґрунтованості рішень та ухвал суду першої інстанції, що не набрали законної сили.

2. Право на апеляційне оскарження та порядок його реалізації

Право на апеляційне оскарження – це встановлена нормами цивільного процесуального законодавства можливість особи звернутися до суду апеляційної інстанції з апеляційною скаргою на рішення або ухвалу суду першої інстанції, які не набрали законної сили.

Реалізація права на апеляційне оскарження опосередкована наявністю низки передумов суб'єктивного, об'єктивного та формального характеру.

Наявність суду як обов'язкового суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин та осіб, які наділені правом апеляційного оскарження судових рішень, є *суб'єктивною передумовою* реалізації права апеляційного оскарження.

До *об'єктивних передумов* реалізації права на апеляційне оскарження належать об'єкт апеляційного оскарження та дотримання строків апеляційного оскарження.

До *формальних передумов* відноситься передбачений нормами цивільного процесуального права порядок подання апеляційної скарги за встановленою формою та змістом і сплата судового збору.

Суб'єктивні передумови права на апеляційне оскарження судових рішень

Як передбачено ст. 26 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», **апеляційними судами** з розгляду цивільних справ є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах. За загальним правилом, у цивільному судочинстві судом

апеляційної інстанції є «апеляційний суд у межах апеляційного округу якого (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду) знаходиться місцевий суд, який ухвалив судове рішення, що оскаржується» (ст. 24, ч. 1 ст. 351 ЦПК України). Винятки з цього правила становлять справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ч. 3 ст. 26 ЦПК України). У таких випадках судом апеляційної інстанції виступає Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду. У разі якщо переглядаються рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції, то судом апеляційної інстанції виступає Верховний Суд. Перегляд в апеляційному порядку рішень судів першої інстанції здійснюється колегією суддів суду апеляційної інстанції у складі трьох суддів (ч. 3 ст. 34 ЦПК України).

Право оскаржувати в апеляційному порядку рішення й ухвали суду першої інстанції є одним із процесуальних прав *учасників справи*, якими можуть бути:

- сторони (позивач та відповідач) у справах позовного провадження; однак якщо в суді першої інстанції позивач завжди є активною стороною, позаяк безпосередньо за його заявою відкривається провадження у справі, то в апеляційній інстанції ініціатива виникнення апеляційного провадження може належати відповідачеві, у разі якщо саме він не погоджується з винесеним рішенням і бажає його перегляду судом вищої інстанції. Правом апеляційного оскарження володіють також *співпозивачі та співвідповідачі*, які можуть звернутися до апеляційного суду як спільно, так і окремо один від одного;

- *заявники та інші заінтересовані особи* у справах окремого провадження;

- *треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору*. Зважаючи на те, що третя особа зі самостійними вимогами має в справі свою мету, висуває власні претензії стосовно предмета спору між сторонами, вона може скористатися правом на апеляційне оскарження рішення, яке не відповідає її інтересам. Третя особа без самостійних вимог на предмет спору так само має можливість подати апеляційну скаргу. Це пов'язано з тим, що хоча винесене судом рішення лиш опосередковано торкається її прав, свобод

чи інтересів, проте в майбутньому це рішення може вплинути на правовідносини третьої особи з однією зі сторін, а також потягти для цієї особи небажані правові наслідки (наприклад, пред'явлення регресного позову);

– *правонаступники сторін та третіх осіб*, окрім інших прав, наділяються і правом апеляційного оскарження судових рішень. У такому випадку питання про процесуальне правонаступництво на стадії апеляційного провадження вирішує суд апеляційної інстанції³;

– *представник* може оскаржити судові рішення в апеляційному порядку тільки в тому випадку, якщо особа, чий інтерес він представляє, не обмежила його в цьому повноваженні. Обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії (в тому числі й на оскарження рішення) повинні бути застережені у виданій йому довіреності. Законні представники (батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом) можуть вчиняти від імені осіб, яких вони представляють, усі процесуальні дії, зокрема оскарження рішення. Це означає, що законний представник, на відміну від договірного представника, на свій розсуд вирішує питання про необхідність звернення зі скаргою до суду апеляційної інстанції з метою захисту прав та законних інтересів особи, яку він представляє.

Можливість апеляційного оскарження рішення мають також *органи та особи*, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК України), але за умови, що вони брали участь у розгляді справи судом першої інстанції. У разі якщо вони не брали участі у справі, оскаржувати судові рішення вони мають право, тільки якщо таке право передбачене законом. Так, положення ч. 6 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» передбачають, що прокурор у разі здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді має право, зокрема, ініціювати питання про перегляд судових рішень, у тому числі у справах, порушених

³ Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 р. № 12. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08>

за позовом (заявою, поданням) іншої особи. Законодавець уточнює, що право подання апеляційної скарги на судові рішення в цивільному процесі надається прокурору, який брав участь у судовому процесі, а також прокурору вищого рівня незалежно від його участі в розгляді справи: Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних та окружних прокуратур, першим заступникам і заступникам керівників обласних прокуратур, керівнику, заступникам керівника, керівникам підрозділів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (ч. 3 ст. 24 Закону України «Про прокуратуру»). Зокрема, згідно з Наказом Офісу Генерального прокурора України від 21 серпня 2020 року № 389 «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді», передбачено, що апеляційні скарги на судові рішення у справах, розглянутих за участі прокурора, якими вирішено спір по суті позовних вимог, можуть подавати керівники, перші заступники, заступники керівників обласних прокуратур за місцем розташування суду, що розглядав справу, у тому числі у справах за позовами окружних прокуратур та за позовами інших осіб, у які прокурором здійснено вступ; якщо справу розглянуто без участі прокурора, апеляційну скаргу вправі подавати керівники, перші заступники, заступники керівників обласних прокуратур, у структурі яких функціонують окружні прокуратури, що пред'явили позов або вступили у справу за позовом інших осіб⁴.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини задля захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника має право ініціювати питання про апеляційний перегляд судових рішень незалежно від його участі у судовому провадженні⁵. Для вирішення питань щодо наявності підстав для апеляційного перегляду судових рішень у справі, які були розглянуті без його участі, та реалізації

⁴ Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді : Наказ Офісу Генерального прокурора України від 21.08.2020 р. № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0186900-18#Text>

⁵ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.08.2023)

права на апеляційне оскарження у справі Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право знайомитися з матеріалами такої цивільної справи в суді та отримувати копії з цих матеріалів (ч. 5 ст. 57 ЦПК України).

Окремої уваги заслуговує питання реалізації права на апеляційне оскарження *особами, які не брали участі у справі*, але суд вирішив питання про їхні права та обов'язки. В п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 року № 12 «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» роз'яснюється, що у зв'язку з можливістю апеляційного оскарження рішення суду зазначеними особами вони мають право отримувати в суді, який ухвалив рішення, усну або письмову інформацію про результати розгляду відповідної справи, знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії документів, долучених до справи, одержувати копії рішень і ухвал, а при розгляді справи в апеляційній інстанції набувають права осіб, які беруть участь у справі, зокрема брати участь у розгляді справи, заявляти клопотання, знайомитися з матеріалами справи, подавати докази тощо.

Особа, яка подала апеляційну скаргу, має право: 1) доповнити чи змінити апеляційну скаргу впродовж строку на апеляційне оскарження (ч.ч. 1, 2 ст. 364 ЦПК України); 2) відкликати таку скаргу до початку розгляду справи в апеляційному суді (ч. 3 ст. 364 ЦПК України); 3) відмовитися від апеляційної скарги повністю або частково впродовж усього часу розгляду справи (ч. 4 ст. 364 ЦПК України).

Якщо хто-небудь із осіб, наділених правом апеляційного оскарження, не бажає звертатися зі самостійною скаргою, але при цьому має заінтересованість в апеляційному розгляді справи та прагне відстоювати при його проведенні свої права й інтереси, то така особа може *приєднатися* до апеляційної скарги, поданої іншим суб'єктом права оскарження. Це право передбачене ст. 363 ЦПК України. Подібне приєднання можливе за умови, що правові позиції зазначених осіб щодо судового рішення збігаються. Заяву про приєднання до апеляційної скарги може бути подано до початку розгляду справи в апеляційному суді. У разі якщо в заяві про приєднання до апеляційної скарги фактично містяться інші вимоги або заявлені

інші мотиви, ніж ті, що зазначені в апеляційній скарзі, то така заява вважається окремою апеляційною скаргою зі всіма наслідками, які з цього випливають, а саме: вона залишається без руху для усунення її недоліків. У заяві про приєднання до апеляційної скарги можуть міститися лише додаткові обґрунтування, уточнення вже поданої апеляційної скарги, у тому числі як питання факту, так і питання права (п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» від 24 жовтня 2008 року № 12).

Учасники справи мають право подати до суду апеляційної інстанції *відзив* на апеляційну скаргу в письмовій формі протягом строку, встановленого судом апеляційної інстанції в ухвалі про відкриття апеляційного провадження (ст. 360 ЦПК України).

В суді апеляційної інстанції позивач має право *відмовитися* від позову, а сторони – укласти *мирову угоду* відповідно до загальних правил про ці процесуальні дії незалежно від того, хто подав апеляційну скаргу (ч. 1 ст. 373 ЦПК України).

Об'єктивні передумови права на апеляційне оскарження судових рішень

Об'єктом апеляційного оскарження в цивільному судочинстві є рішення суду першої інстанції повністю або частково, які не набрали законної сили, у справах позовного або окремого провадження; *додаткове рішення* суду першої інстанції у відповідних випадках, які передбачають його постановлення. У рішенні Конституційного Суду України наголошується на тому, що оскарження судового рішення в апеляційному порядку можливе в усіх випадках, крім тих, коли закон містить заборону на таке оскарження⁶.

Позивач має право оскаржити *заочне рішення та повторне заочне рішення* в загальному порядку, встановленому для апеляційного оскарження. На відміну від нього, відповідач може

⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Заїченка В. Г. щодо офіційного тлумачення положення пункту 18 частини першої статті 293 ЦПК України у взаємозв'язку зі статтею 129 Конституції України (про апеляційне оскарження ухвал суду) від 27.01.2010 р. № 3-рп/2010. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-10>

подати апеляційну скаргу тільки на повторне заочне рішення (ч. 3 ст. 288 ЦПК України), а також у разі залишення заяви особи про перегляд заочного рішення без задоволення (ч. 4 ст. 287 ЦПК України). В інших випадках апеляційний суд відмовляє у прийнятті апеляційної скарги на заочне рішення⁷.

Учасники справи, особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку *ухвали суду* першої інстанції окремо від рішення суду лише у випадках, передбачених ст. 353 ЦПК України. Оскарження ухвал суду, які не передбачені ст. 353 ЦПК України, окремо від рішення суду не допускається.

Інші *ухвали* окремо від рішення суду не можуть бути оскаржені до апеляційної інстанції. Заперечення проти ухвал, що не підлягають оскарженню, можна включити до апеляційної скарги на рішення суду. У разі подання апеляційної скарги на ухвалу, що не підлягає оскарженню окремо від рішення суду, суд першої інстанції повертає її заявнику, про що постановляє ухвалу, яка не підлягає оскарженню.

Реалізація права на апеляційне оскарження також передбачає дотримання законодавчих вимог щодо **строків** такого оскарження. Строк апеляційного оскарження – це період часу, протягом якого особа, наділена правом апеляційного оскарження, може звернутися до суду апеляційної інстанції з апеляційною скаргою. Цивільне процесуальне законодавство передбачає, що апеляційна скарга на рішення суду може бути подана протягом тридцяти днів, а на ухвалу – протягом п'ятнадцяти днів з дня їх проголошення (ч. 1 ст. 354 ЦПК України). Строки апеляційного оскарження є різновидом цивільних процесуальних строків, і до них застосовуються загальні правила обчислення процесуальних строків.

У разі якщо в судовому засіданні були проголошені тільки вступна та резолютивна складові судового рішення або у випадку розгляду судової справи чи вирішення певного питання

⁷ Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 р. № 12. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08>

без повідомлення (виклику) учасників цієї справи, строк апеляційного оскарження обчислюється з дня складення повного судового рішення. Якщо повне рішення або ухвала суду не були вручені учаснику справи у день проголошення або складення, він має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження, але за умови, що відповідні апеляційні скарги будуть подані у межах передбаченого законом строку на таке оскарження (ч. 2 ст. 354 ЦПК України). Поновлення строку на апеляційне оскарження можливе також у випадках його пропускання з інших поважних причин. Однак це правило не поширюється на випадки звернення з апеляційною скаргою після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, за винятком таких випадків: подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки; пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили (ч. 2 ст. 358 ЦПК України).

Формальні передумови права на апеляційне оскарження судового рішення

Цивільним процесуальним законодавством України детально регламентовано вимоги щодо *форми та змісту апеляційної скарги*. Згідно з ЦПК України, апеляційна скарга подається в письмовій формі. В апеляційній скарзі мають бути зазначені відомості, передбачені статтею 356 ЦПК України, зокрема зазначено: в чому, на думку особи, полягає незаконність і (або) необґрунтованість рішення або ухвали (неповнота встановлення обставин, які мають значення для справи, та (або) неправильність установлення обставин, які мають значення для справи, внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин та (або) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин тощо); нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції, тощо.

Апеляційна скарга підписується особою, яка її подає, або представником такої особи.

До апеляційної скарги додаються:

1) довіреність або інший документ, що посвідчує повноваження представника, якщо апеляційна скарга подана представником і ці документи раніше не подавалися;

2) копії скарги та доданих письмових матеріалів відповідно до кількості учасників справи;

3) документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, які підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону;

4) докази, що підтверджують дату отримання копії оскаржуваного судового рішення суду першої інстанції (за наявності).

За подання апеляційної скарги сплачується **судовий збір** у розмірі, передбаченому Законом України «Про судовий збір». Так, цим нормативно-правовим актом встановлюється, що судовий збір з апеляційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до апеляційної скарги на рішення суду становить 150% ставки, що підлягала сплаті під час подання позовної заяви, іншої заяви і скарги.

Якщо апеляційна скарга подається особою, звільненою від сплати судового збору відповідно до закону, у ній зазначаються підстави звільнення від сплати судового збору.

3. Відкриття апеляційного провадження

Апеляційне провадження можна поділити на такі етапи: 1) відкриття апеляційного провадження; 2) підготовка розгляду справи судом апеляційної інстанції; 3) розгляд справи судом апеляційної інстанції.

Апеляційна скарга подається безпосередньо до суду апеляційної інстанції. Апеляційна скарга реєструється в день її надходження до суду апеляційної інстанції та не пізніше наступного дня передається судді-доповідачу, визначеному в порядку, встановленому статтею 33 ЦПК України. До апеляційної скарги, оформленої з порушенням вимог ЦПК України, застосовуються такі процесуальні дії: залишення скарги без руху або повернення апеляційної скарги.

Апеляційна скарга залишається **без руху** у випадку, зазначеному в ст. 185 ЦПК України, а також якщо вона подана після

закінчення строків, установлених статтею 354 ЦПК України, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку або якщо підстави, вказані нею у заяві, визнані неповажними. При цьому протягом десяти днів з дня вручення ухвали особа має право звернутися до суду апеляційної інстанції зі заявою про поновлення строку або вказати інші підстави для поновлення строку. Питання про залишення апеляційної скарги без руху суддя-доповідач вирішує протягом **п'яти днів** з дня надходження апеляційної скарги.

Якщо заяву не буде подано особою в зазначений строк або вказані нею підстави для поновлення строку на апеляційне оскарження будуть визнані неповажними, суд відмовляє у відкритті апеляційного провадження в порядку, встановленому статтею 358 ЦПК України.

Апеляційна скарга не приймається до розгляду і **повертається** судом апеляційної інстанції, також якщо:

1) апеляційна скарга подана особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписана, або підписана особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не зазначено;

2) до постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження особа, яка подала скаргу, подала заяву про її відкликання;

3) скаргу подано в інший спосіб, ніж до суду апеляційної інстанції;

4) скаргу подано на ухвалу, що не підлягає оскарженню окремо від рішення суду.

Питання про повернення апеляційної скарги суд апеляційної інстанції вирішує протягом **п'яти днів** з дня надходження апеляційної скарги або з дня закінчення строку на усунення недоліків.

Про повернення апеляційної скарги постановляється ухвала, яка може бути оскаржена в касаційному порядку.

Суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у справі, якщо:

1) апеляційну скаргу подано на судові рішення, що не підлягає апеляційному оскарженню;

2) є ухвала про закриття провадження у зв'язку з відмовою від раніше поданої апеляційної скарги цієї самої особи на це саме судові рішення;

3) є постановою про залишення апеляційної скарги цієї самої особи без задоволення або ухвалою про відмову у відкритті апеляційного провадження за апеляційною скаргою цієї особи на це саме судове рішення;

4) скаржником у строк, визначений судом, не подано заяву про поновлення строку на апеляційне оскарження або наведені підстави для поновлення строку на апеляційне оскарження визнані судом неповажними (ч. 1 ст. 358 ЦПК України).

Незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне оскарження суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків:

1) подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки;

2) пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили (ч. 2 ст. 358 ЦПК України).

Питання про відмову у відкритті апеляційного провадження вирішується не пізніше п'яти днів з дня надходження апеляційної скарги або з дня закінчення строку на усунення недоліків.

Копія ухвали про відмову у відкритті апеляційного провадження надсилається учасникам справи в порядку, визначеному статтею 272 ЦПК України.

Про **відкриття** апеляційного провадження у справі суд апеляційної інстанції постановляє ухвалу. Питання про відкриття апеляційного провадження у справі вирішується не пізніше **п'яти днів** з дня надходження апеляційної скарги або заяви про усунення недоліків, поданої в порядку, передбаченому статтею 357 ЦПК України.

Якщо апеляційна скарга подана з пропуском визначеного строку, суд у випадку поновлення строку на апеляційне оскарження зупиняє дію оскаржуваного рішення в ухвалі про відкриття апеляційного провадження.

Разом з ухвалою про відкриття апеляційного провадження суд апеляційної інстанції надсилає копії апеляційної скарги та доданих до неї матеріалів учасникам справи.

Суд апеляційної інстанції **закриває апеляційне провадження**, якщо:

1) після відкриття апеляційного провадження особа, яка подала апеляційну скаргу, заявила клопотання про відмову від скарги, за винятком випадків, коли є заперечення інших осіб, які приєдналися до апеляційної скарги; проте у разі закриття апеляційного провадження у зв'язку з відмовою від апеляційної скарги на судове рішення повторне оскарження цього рішення особою, що відмовилася від скарги, не допускається (ч. 5 ст. 364 ЦПК України);

2) після відкриття апеляційного провадження виявилось, що апеляційну скаргу не підписано, подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, або підписано особою, яка не має права її підписувати;

3) після відкриття апеляційного провадження за апеляційною скаргою, поданою особою з підстав вирішення судом питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, встановлено, що судовим рішенням питання про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки такої особи не вирішувалося (ч. 1 ст. 362 ЦПК України).

Про закриття апеляційного провадження суд апеляційної інстанції постановляє ухвалу, яка може бути оскаржена в касаційному порядку.

4. Апеляційний розгляд справи

Після відкриття провадження у справі здійснюється **підготовка розгляду справи** судом апеляційної інстанції.

Суддя-доповідач у порядку підготовки справи до апеляційного розгляду:

1) з'ясовує питання про склад учасників судового процесу. У разі встановлення, що рішення суду першої інстанції може вплинути на права та обов'язки особи, яка не брала участі у справі, залучає таку особу до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору;

2) визначає характер спірних правовідносин і закон, який їх регулює;

3) з'ясовує обставини, на які посилаються учасники справи як на підставу своїх вимог і заперечень;

4) з'ясує, які обставини визнаються чи заперечуються учасниками справи;

5) вирішує питання щодо поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції;

6) за клопотанням сторін та інших учасників справи вирішує питання про виклик свідків, призначення експертизи, вилучення доказів, судових доручень щодо збирання доказів, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача;

7) за клопотанням учасників справи вирішує питання щодо вжиття заходів забезпечення позову;

8) вчиняє інші дії, пов'язані із забезпеченням апеляційного розгляду справи (ч. 1 ст. 365 ЦПК України).

Якщо під час вивчення матеріалів справи суд виявить нерозглянуті зауваження на правильність і повноту фіксування судового процесу технічними засобами, нерозглянуті письмові зауваження щодо повноти чи неправильності протоколу судового засідання, невирішене питання про ухвалення додаткового рішення, суд постановляє ухвалу із зазначенням строку, протягом якого суд першої інстанції має усунути недоліки.

Після проведення підготовчих дій суддя-доповідач доповідає про них колегії суддів, яка вирішує питання про проведення додаткових підготовчих дій у разі необхідності та призначення справи до розгляду. Про дату, час та місце розгляду справи повідомляються учасники справи, якщо справа відповідно до ЦПК України розглядається з їх повідомленням.

Справа **розглядається** судом апеляційної інстанції за правилами, встановленими для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, з особливостями, передбаченими ЦПК України. Розгляд справ у суді апеляційної інстанції починається з відкриття першого судового засідання або через **п'ятнадцять днів** з дня відкриття апеляційного провадження, якщо справа розглядається без повідомлення учасників справи.

Розгляд справ у суді апеляційної інстанції здійснюється в судовому засіданні з повідомленням учасників справи, крім випадків, передбачених ст. 369 ЦПК України: апеляційні скарги на рішення суду у справах з ціною позову менше ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім тих, які не підлягають розгляду в порядку спрощеного позовного

провадження, а також апеляційні скарги на ухвали суду, зазначені в пунктах 1, 5, 6, 9, 10, 14, 19, 37–40 ч. 1 ст. 353 ЦПК України, розглядаються судом апеляційної інстанції без повідомлення учасників справи, проте з урахуванням конкретних обставин справи суд апеляційної інстанції може розглянути такі апеляційні скарги у судовому засіданні з повідомленням (викликом) учасників справи.

Суддя-доповідач доповідає зміст рішення (ухвали), яке оскаржено, доводи апеляційної скарги, межі, в яких повинні здійснюватися перевірка рішення (ухвали), встановлюватися обставини і досліджуватися докази. Після доповіді судді-доповідача пояснення дає особа, яка подала апеляційну скаргу. Якщо апеляційні скарги подали обидві сторони, то першим дає пояснення позивач. Далі дають пояснення інші учасники справи.

Закінчивши з'ясування обставин і перевірку їх доказів, суд апеляційної інстанції надає учасникам справи можливість виступити в судових дебатах у такій самій послідовності, в якій вони давали пояснення. На початку судового засідання суд може оголосити про час, який відводиться для судових дебатів. Кожній особі, яка бере участь у розгляді справи в суді апеляційної інстанції, надається однаковий проміжок часу для виступу. Після закінчення дебатів суд виходить до нарадчої кімнати.

Якщо апеляційна скарга надійшла до суду апеляційної інстанції після закінчення апеляційного розгляду справи, і особа, яка подала скаргу, не була присутня під час апеляційного розгляду справи, суд розглядає відповідну скаргу за правилами глави I розділу 5 ЦПК України. У випадку відкриття апеляційного провадження за такою скаргою суд апеляційної інстанції може зупинити дію раніше прийнятого ним судового рішення та рішення суду першої інстанції, що оскаржується.

Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом **шістдесяти днів** із дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції – протягом **тридцяти днів** з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження.

У виняткових випадках за клопотанням сторони з урахуванням особливостей розгляду справи суд апеляційної інстанції може продовжити строк розгляду справи, але не більш як на **п'ятнадцять днів**, про що постановляє відповідну ухвалу.

5. Повноваження суду апеляційної інстанції

Повноваження суду апеляційної інстанції – це процесуальні дії, які він має право вчиняти для виконання функції перегляду судових рішень в аспекті їх законності та обґрунтованості⁸.

Суд апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги має право:

1) залишити судові рішення без змін, а скаргу без задоволення, якщо визнає, що суд першої інстанції ухвалив судові рішення з додержанням норм матеріального і процесуального права (ст. 375 ЦПК України);

2) скасувати судові рішення повністю або частково і ухвалити у відповідній частині нове рішення або змінити рішення;

3) визнати нечинним судові рішення суду першої інстанції повністю або частково у передбачених ЦПК випадках і закрити провадження у справі у відповідній частині (ст.ст. 255, 257, 377 ЦПК України);

4) скасувати судові рішення повністю або частково і у відповідній частині закрити провадження у справі повністю або частково або залишити позовну заяву без розгляду повністю або частково;

5) скасувати судові рішення і направити справу для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю; якщо рішення прийнято судом з порушенням правил територіальної юрисдикції (підсудності). Справа не підлягає направленню на новий розгляд у зв'язку з порушеннями правил територіальної юрисдикції (підсудності), якщо учасник

⁸ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 135.

справи, який подав апеляційну скаргу, при розгляді справи судом першої інстанції без поважних причин не заявив про невідсудність справи (ст. 378 ЦПК України);

б) скасувати ухвалу, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду до суду першої інстанції;

7) скасувати ухвалу про відкриття провадження у справі і прийняти постанову про направлення справи для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю;

8) у передбачених ЦПК України випадках скасувати свою постанову (повністю або частково) і прийняти одне з рішень, зазначених у пунктах 1–7 ч. 1 ст. 374 ЦПК України.

Окремо треба зупинитися на **підставах для скасування** судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміни рішення (ст. 376 ЦПК України), якими є:

1) неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи;

2) недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції визнав встановленими;

3) невідповідність висновків, викладених у рішенні суду першої інстанції, обставинам справи;

4) порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права.

При цьому неправильним застосуванням норм матеріального права вважається неправильне тлумачення закону, або застосування закону, який не підлягає застосуванню, або незастосування закону, який підлягав застосуванню; а порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо це порушення призвело до неправильного вирішення справи.

Слід зазначити, що порушення норм процесуального права є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення, якщо:

1) справу розглянуто неповноважним складом суду;

2) в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнано судом апеляційної інстанції обґрунтованими, якщо апеляційну скаргу обґрунтовано такою підставою;

3) справу (питання) розглянуто судом за відсутності будь-якого учасника справи, не повідомленого належним чином про дату, час і місце засідання суду (у разі якщо таке повідомлення є обов'язковим), якщо такий учасник справи обґрунтовує свою апеляційну скаргу такою підставою;

4) суд прийняв судові рішення про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки осіб, що не були залучені до участі у справі;

5) судові рішення не підписано будь-ким зі суддів або підписано не тими суддями, які зазначені у рішенні;

6) судові рішення ухвалено суддями, які не входили до складу колегії, що розглядала справу;

7) суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, що підлягала розгляду за правилами загальнопозовного провадження (ч. 3 ст. 376 ЦПК України).

Зміна судового рішення може полягати в доповненні або зміні його мотивувальної та (або) резолютивної частини, а порушення правил юрисдикції загальних судів, визначених статтями 19–22 ЦПК України, є обов'язковою підставою для скасування рішення незалежно від доводів апеляційної скарги.

Підставами ж для скасування *ухвали суду*, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направлення справи для продовження розгляду до суду першої інстанції є:

1) неповне з'ясування судом обставин, що мають значення для справи;

2) недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції вважає встановленими;

3) невідповідність висновків суду обставинам справи;

4) порушення норм процесуального права чи неправильне застосування норм матеріального права, які призвели до постановлення помилкової ухвали (ст. 379 ЦПК України).

6. Порядок прийняття постанов судом апеляційної інстанції

Суд апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги приймає *постанову* за правилами, передбаченими для ухвалення судових рішень.

Процедурні питання, пов'язані з рухом справи, клопотання та заяви учасників справи, питання про відкладення розгляду

справи, оголошення перерви, зупинення провадження у справі, а також в інших випадках, визначених ЦПК України, вирішуються судом апеляційної інстанції шляхом постановлення ухвал у порядку, визначеному ЦПК України для постановлення ухвал суду першої інстанції. Постанова або ухвала суду апеляційної інстанції оформлюється суддею-доповідачем (іншим суддею, якщо суддя-доповідач не згідний з постановою/ухвалою) і підписується всім складом суду, який розглядав справу, якщо інше не передбачено ЦПК України.

Постанова суду апеляційної інстанції складається з:

- 1) **вступної** частини із зазначенням:
 - а) дати і місця її прийняття, номера справи;
 - б) найменування суду апеляційної інстанції, прізвищ та ініціалів суддів і секретаря судового засідання;
 - в) імен (найменувань) сторін і особи, яка подала скаргу;
 - г) найменування суду першої інстанції, рішення якого оскаржується, дати ухвалення рішення, прізвища судді (суддів); часу і місця його ухвалення, дати складання повного тексту рішення;
- 2) **описової** частини із зазначенням:
 - а) короткого змісту позовних вимог і рішення суду першої інстанції;
 - б) короткого змісту вимог апеляційної скарги;
 - в) узагальнених доводів особи, яка подала апеляційну скаргу;
 - г) узагальнених доводів та заперечень інших учасників справи;
- 3) **мотивувальної** частини із зазначенням:
 - а) встановлених судом першої інстанції та неоспорених обставин, а також обставин, встановлених судом апеляційної інстанції, і визначених відповідно до них правовідносин;
 - б) доводів, за якими суд апеляційної інстанції погодився або не погодився з висновками суду першої інстанції;
 - в) мотивів прийняття або відхилення кожного аргументу, викладеного учасниками справи в апеляційній скарзі та відзиві на апеляційну скаргу;
 - г) чи були і ким порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду;

г) висновків за результатами розгляду апеляційної скарги з посиланням на норми права, якими керувався суд апеляційної інстанції;

4) **резолютивної** частини із зазначенням:

а) висновку суду апеляційної інстанції по суті вимог апеляційної скарги;

б) нового розподілу судових витрат, понесених у зв'язку з розглядом справи у суді першої інстанції, – у випадку скасування або зміни судового рішення;

в) розподілу судових витрат, понесених у зв'язку з переглядом справи в суді апеляційної інстанції;

г) строку і порядку набрання постановою законної сили та її оскарження.

Постанова суду апеляційної інстанції **проголошується** за правилами, встановленими ст. 268 ЦПК України: постанова суду проголошується в судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно, крім випадків, передбачених ЦПК України. Суд може проголосити лише вступну та резолютивну частини постанови. У разі неявки всіх учасників справи у судове засідання, яким завершується розгляд справи, або розгляду справи без повідомлення (виклику) учасників справи, суд підписує постанову без її проголошення. Датою прийняття постанови є дата її проголошення (незалежно від того, яка постанова проголошена – повна чи скорочена). Датою прийняття постанови, ухваленої за відсутності учасників справи, є дата складення повної постанови. У разі проголошення у судовому засіданні тільки вступної та резолютивної частин постанови суд повідомляє, коли буде складено повне судове рішення. Постанова апеляційного суду підписується всім складом суду у день її складення і додається до справи.

Постанова суду апеляційної інстанції набирає законної сили з дня її прийняття.

Суд апеляційної інстанції у випадках і в порядку, передбачених статтею 262 ЦПК України, може постановити окрему ухвалу. Постанови апеляційного суду вручаються (видаються або надсилаються) в порядку, встановленому статтею 272 ЦПК України. Копії судових рішень суду апеляційної інстанції повторно видаються судом, який розглядав таку справу як суд першої інстанції.

Після закінчення апеляційного провадження справа у **п'ятиденний** строк направляється до суду першої інстанції, який її розглянув.

Питання для самоперевірки

1. Якою є мета апеляційного провадження?
2. Які судові рішення можна оскаржити в апеляційному порядку?
3. Які є стадії апеляційного провадження?
4. У яких межах апеляційний суд розглядає цивільну справу?
5. Чим відрізняється ухвала від окремої ухвали апеляційного суду?

Рекомендована література

1. Дем'янова О., Бондарчук Д. Сутність та підстави застосування повноваження суду апеляційної інстанції визнати нечинним рішення суду першої інстанції. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Юридичні науки»*. 2019. № 4. URL : <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/legal/article/view/307/308>
2. Ліюпол І. М. Повноваження суду апеляційної інстанції за цивільним процесуальним законодавством України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 3. С. 100–113.
3. Ліюпол І. М. Реформування цивільного процесуального законодавства та його вплив на розвиток правовідносин в апеляційному провадженні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 42–45.
4. Ліюпол І. М. Апеляційне провадження в цивільному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 250 с.
5. Ліюпол І. М. Теоретичні аспекти визначення основних категорій апеляційного провадження у цивільному процесі України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 115–119.
6. Менюк Д. О. Історія становлення та розвитку інституту перегляду судових рішень у цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 233–238.

КАСАЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ

1. Поняття і сутність касаційного провадження
2. Право на касаційне оскарження та порядок його реалізації
3. Відкриття касаційного провадження
4. Касаційний розгляд справи
5. Повноваження суду касаційної інстанції
6. Порядок прийняття постанов судом касаційної інстанції

1. Поняття і сутність касаційного провадження

Додатковою гарантією ухвалення законних судових рішень є касаційне провадження. Можливість касаційного оскарження та перевірки судових рішень сприяє формуванню в осіб переконаності в тому, що кожне незаконне рішення буде скасовано, що їхні права, свободи та інтереси, права та інтереси юридичних осіб, публічні інтереси будуть належно захищені судом.

Касаційне провадження – це діяльність суду касаційної інстанції щодо перевірки законності рішень та ухвал суду першої та апеляційної інстанцій, що набрали законної сили. В ході касаційного перегляду особи отримують додаткову можливість обстоювати свої права після набрання судовим рішенням законної сили за наявності сумнівів щодо його законності.

Інститут касаційного перегляду – це сукупність цивільних процесуальних норм, які регулюють підстави та порядок касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах і містяться в окремій главі ЦПК України – «Касаційне провадження».

Завдання касаційної інстанції обумовлені зокрема потребою перевірки законності судових рішень, які набрали чинності, та виправлення судових помилок. Однак не менш важливою вважається діяльність суду касаційної інстанції, яка спрямована на забезпечення суворого й неухильного додержання судами норм матеріального та процесуального права,

однакового та правильного застосування законодавства, забезпечення єдності судової практики.

Відповідно до ч. 2 ст. 389 ЦПК України, є дві підстави касаційного оскарження: 1) неправильне застосування норм матеріального права; 2) порушення норм процесуального права. Неправильне застосування норм матеріального права означає, що «застосовано закон, який не поширюється на ці правовідносини, або не застосовано закон, який підлягав застосуванню, або суд неправильно витлумачив закон. Порушення норм процесуального права є підставою для відкриття касаційного провадження у справі, незалежно від того чи призвели такі порушення до неправильного вирішення справи, оскільки така оцінка порушення норм процесуального права здійснюється судом касаційної інстанції при розгляді справи та ухваленні судового рішення»¹.

Касаційне провадження є окремою стадією цивільного процесу, йому характерні такі *ознаки*:

1) судом касаційної інстанції у цивільних справах може виступати лише Верховний Суд;

2) судові рішення може переглядатись у касаційному порядку виключно у разі подання суб'єктами оскарження касаційної скарги;

3) касаційна скарга подається учасниками справи чи особами, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та/або обов'язки;

4) у касаційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення, які набрали законної сили, але лише ті, які передбачено в ст. 389 ЦПК України;

5) підставами касаційного оскарження судових рішень є неправильне, на думку заінтересованих осіб, застосування судом (судами) норм матеріального права чи порушення норм процесуального права;

6) перегляд судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій здійснюється колегією суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшої непарної кількості суддів; крім того, у визначених ЦПК випадках перегляд судових рішень

¹ Курило М. П. Щодо уніфікації підстав порушень норм процесуального права. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 102.

у суді касаційної інстанції здійснюється судовою палатою Касаційного цивільного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою);

7) цивільне процесуальне законодавство встановлює чіткі межі розгляду справи судом касаційної інстанції, а саме: переглядаючи в касаційному порядку судові рішення, суд касаційної інстанції в межах доводів та вимог касаційної скарги, які стали підставою для відкриття касаційного провадження, перевіряє правильність застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права і не може встановлювати та/або вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи були відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими; водночас суд не обмежується доводами та вимогами касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено порушення норм процесуального права, передбачені пунктами 1, 3, 4, 8 ч. 1 ст. 411, ч. 2 ст. 414 ЦПК, а також у разі потреби врахування висновку щодо застосування норм права, викладеного у постанові Верховного Суду після подання касаційної скарги; суд касаційної інстанції перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції;

8) постанова суду касаційної інстанції набирає законної сили з моменту її ухвалення та є остаточною й оскарженню не підлягає²;

9) встановлено виключний перелік повноважень суду касаційної інстанції з чіткою регламентацією процесуальної можливості застосування кожного з них.

Значення касаційного провадження полягає в тому, що воно забезпечує законність рішень і ухвал суду першої та апеляційної інстанції, захист прав, свобод і охоронюваних законом інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, а також забезпечує однакове застосування закону судами України. Крім того, касаційне провадження

² Цивільний процес : навчальний посібник / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. С. 274.

має превентивний характер, спрямований на попередження порушення законності.

Отже, *касаційне провадження* – це система визначених законодавством процесуальних дій суду касаційної інстанції та суб'єктів оскарження, спрямованих на встановлення правильності застосування судом першої та апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права під час ухвалення рішення³.

2. Право на касаційне оскарження та порядок його реалізації

Право на касаційне оскарження – це встановлена нормами цивільного процесуального законодавства можливість особи оскаржити в касаційному порядку рішення судів нижчої інстанції, які набрали законної сили.

Реалізація права на касаційне оскарження опосередкована наявністю низки передумов суб'єктивного, об'єктивного та формального характеру.

Наявність суду як обов'язкового суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин та осіб, які наділені правом касаційного оскарження судових рішень, є *суб'єктивною передумовою* реалізації права касаційного оскарження.

До *об'єктивних передумов* реалізації права на касаційне оскарження належать об'єкт касаційного оскарження та дотримання строків касаційного оскарження.

До *формальних передумов* відноситься встановлений нормами цивільного процесуального права порядок подання касаційної скарги за встановленою формою та змістом і сплата судового збору.

Суб'єктивні передумови реалізації права на касаційне оскарження судових рішень

Судом касаційної інстанції в цивільних справах є Верховний Суд (ст. 388 ЦПК України), який переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій.

³ Цивільний процес : навчальний посібник / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. С. 275.

Перегляд судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій здійснюється колегією суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшої непарної кількості суддів. У визначених ЦПК України випадках перегляд судових рішень судом касаційної інстанції здійснюється судовою палатою Касаційного цивільного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою), при цьому засідання палати в суді касаційної інстанції вважається правомочним за умови присутності на ньому більше половини її складу, а засідання об'єднаної палати, Великої Палати вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше ніж дві третини її складу (ч.ч. 4–7 ст. 34 ЦПК України).

У цивільному судочинстві правом касаційного оскарження судових рішень наділені учасники справи та інші особи, які не брали участі у розгляді справи, якщо судом було вирішено питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки (ч. 1 ст. 389 ЦПК України).

Суб'єктами права касаційного оскарження є:

– *сторони* (позивач і відповідач), незалежно від їх особистої участі під час розгляду справи судом першої та апеляційної інстанцій;

– *треті особи*, як ті, які заявляли самостійні вимоги щодо предмета спору, так і ті, які не заявляли самостійних вимог щодо предмета спору;

– *правонаступники* сторін та третіх осіб. На стадії касаційного провадження питання про процесуальне правонаступництво при поданні відповідних заяви і доказів вирішує суд касаційної інстанції⁴;

– *представники* сторін і третіх осіб за умови, що право касаційного оскарження не обмежується правовою природою здійснюваного ними представництва;

– *заявники, інші заінтересовані особи*, їхні представники у справах окремого провадження;

⁴ Про судову практику розгляду цивільних справ у касаційному порядку : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 14.06.2012 р. № 10. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-12> - п. 2.

– *органи й особи*, яким законом надано право звертатися в інтересах інших осіб, мають право на касаційне оскарження судових рішень, якщо таке право передбачене законом. При розгляді справи в касаційній інстанції ці особи мають право брати участь у розгляді справи у разі їх виклику для надання пояснень у справі⁵.

ЦПК України в ч. 5 ст. 57 встановлює, що для вирішення питань щодо наявності достатніх підстав для перегляду судового рішення у справі, яка була розглянута без їхньої участі, вступу в цивільну справу за позовом (заявою) іншої особи зазначені особи мають право ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та отримувати з них копії.

Правом касаційного оскарження судових рішень у цивільних справах також наділені прокурор та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Зокрема, *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* може особисто або через свого представника подавати касаційну скаргу, в тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи. Таке повноваження також передбачено Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», де вказано право ініціювати перегляд судових рішень незалежно від його участі у судовому провадженні (п. 10 ст. 13).

Що стосується повноважень *прокурора* в цивільному процесі в частині оскарження судових рішень, ч. 3 ст. 24 Закону України «Про прокуратуру» встановлює, що право подання апеляційної чи касаційної скарги на судові рішення в цивільній, адміністративній, господарській справі має прокурор, який брав участь у судовому розгляді, а також незалежно від участі в розгляді справи таке право надається прокурору вищого рівня: Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних і окружних прокуратур, першим заступникам і заступникам керівників обласних прокуратур, керівнику, заступникам керівника,

⁵ Про судову практику розгляду цивільних справ у касаційному порядку : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 14.06.2012 р. № 10. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-12>

керівникам підрозділів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Зокрема, в Наказі Офісу Генерального прокурора від 21 серпня 2020 року № 389 «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді» уточнюється, що слід касаційні скарги на судові рішення, в тому числі на ухвали процесуального характеру, які за законом можуть бути оскаржені, подавати керівникам, першим заступникам, заступникам керівників обласних прокуратур, працівники яких брали участь у розгляді справи судом апеляційної інстанції, зокрема й у справах за позовами прокурорів обласних і окружних прокуратур інших регіонів та у справах, у які прокурором прокуратури іншого регіону здійснено вступ; якщо справу розглянуто судом апеляційної інстанції без участі прокурора, – подавати касаційну скаргу керівникам, першим заступникам, заступникам керівників обласних прокуратур, які подавали апеляційну скаргу; – касаційні скарги на судові рішення у справах за позовами інших осіб, виявлені в порядку моніторингу, – подавати керівникам, першим заступникам, заступникам керівників обласних прокуратур та Офісу Генерального прокурора; обласним прокуратурам копію касаційної скарги не пізніше 5 днів до закінчення строку на касаційне оскарження направляти до Офісу Генерального прокурора, вказуючи номер електронного наглядового провадження (п.п. 8.6)⁶;

– *особи, які не брали участі у справі* (і які мають відповідну цивільну процесуальну правосуб'єктність), якщо суд вирішив питання про їхні права та обов'язки. До цієї категорії суб'єктів права касаційного оскарження, зокрема, можна віднести осіб, які не брали участі у справі через відмову суду залучити їх до судового розгляду як суб'єктів з певним процесуальним статусом (потенційні треті особи, співвідповідачі тощо).

Водночас, згідно з положенням ч. 4 ст. 389 ЦПК України, *особа, яка не брала участі у справі*, якщо суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, має право подати касаційну скаргу на судові рішення лише після його

⁶ Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді : Наказ Офісу Генерального прокурора від 21.08.2020 р. № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0389905-20#Text> (дата звернення: 26.09.2023)

перегляду в апеляційному порядку за її апеляційною скаргою, крім випадку, коли судове рішення про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки такої особи було ухвалено безпосередньо судом апеляційної інстанції. Після відкриття касаційного провадження за касаційною скаргою особи, яка не брала участі у справі, але суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, така особа користується процесуальними правами і несе процесуальні обов'язки учасника справи.

У разі оскарження судового рішення кількома особами у встановленому ЦПК України порядку суд касаційної інстанції відкриває касаційне провадження у справі за всіма скаргами, якщо вони відповідають вимогам ЦПК України, та розглядає їх в одному касаційному провадженні.

Особа, яка подала касаційну скаргу, має право: 1) доповнити чи змінити її впродовж строку на касаційне оскарження (ч. 1 ст. 398 ЦПК України); 2) відкликати скаргу до постановлення ухвали про відкриття касаційного провадження (ч. 3 ст. 398 ЦПК України); 3) відмовитися від скарги в повному обсязі чи в певній частині до закінчення касаційного провадження. У разі закриття касаційного провадження у зв'язку з відмовою від касаційної скарги на судові рішення повторне оскарження цих рішень особою, що відмовилася від скарги, не допускається (ч. 5 ст. 398 ЦПК України).

Учасники справи мають право приєднатися до касаційної скарги, поданої особою, на стороні якої вони виступали. До касаційної скарги мають право приєднатися особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки. Заяву про приєднання до касаційної скарги може бути подано до початку розгляду справи в суді касаційної інстанції (ст. 397 ЦПК України).

Незалежно від того, за касаційною скаргою кого з учасників справи було відкрито касаційне провадження, у суді касаційної інстанції позивач має право *відмовитися від позову*, а сторони мають право укласти між собою *мирову угоду* (ст. 408 ЦПК України).

Об'єктивні передумови реалізації права на касаційне оскарження судових рішень

Цивільне процесуальне законодавство передбачає такі **об'єкти** касаційного оскарження: а) рішення суду першої

інстанції після апеляційного перегляду справи та постанову суду апеляційної інстанції, крім судових рішень, визначених у ч. 3 ст. 389 ЦПК України; б) ухвали суду першої інстанції, вказані в п.п. 3, 6, 7, 15, 16, 22, 23, 27, 28, 30, 32 ч. 1 ст. 353 ЦПК України, після їх перегляду в апеляційному порядку; в) ухвали суду апеляційної інстанції про відмову у відкритті або закритті апеляційного провадження, про повернення апеляційної скарги, про зупинення провадження, щодо забезпечення позову, заміни заходу забезпечення позову, щодо зустрічного забезпечення, про відмову ухвалити додаткове рішення, про роз'яснення рішення чи відмову у роз'ясненні рішення, про внесення або відмову у внесенні виправлень у рішення, про повернення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, про відмову у відкритті провадження за нововиявленими або виключними обставинами, про відмову в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, про заміну сторони у справі, про накладення штрафу в порядку процесуального примусу, окремі ухвали (ч. 1 ст. 389 ЦПК України).

У разі подання касаційної скарги на судові рішення, яке не може бути об'єктом касаційного оскарження, суд касаційної інстанції відмовляє у відкритті касаційного провадження. Якщо цей факт буде встановлено після відкриття касаційного провадження, воно підлягає закриттю.

Що стосується об'єктів касаційного оскарження, то в касаційному порядку не можуть бути оскаржені такі судові рішення: а) рішення, ухвали суду першої інстанції та постанови, ухвали суду апеляційної інстанції у справах, рішення в яких підлягають перегляду в апеляційному порядку Верховним Судом; б) судові рішення у малозначних справах та у справах з ціною позову, що не перевищує двохсот п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім випадків, якщо: 1) касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовної практики; 2) особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до ЦПК позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, при розгляді іншої справи; 3) справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає

касаційну скаргу; 4) суд першої інстанції відніс справу до категорії малозначних помилково (ч. 3 ст. 389 ЦПК України).

При реалізації права на касаційне оскарження судових рішень необхідно дотримуватися вимог щодо **строків** подання касаційної скарги. Так, касаційне оскарження судового рішення можливе протягом 30 днів з дня його проголошення (ч. 1 ст. 390 ЦПК України). У разі оголошення лише вступної та резолютивної частини судового рішення, або у випадку розгляду справи чи вирішення певного питання без повідомлення (виклику) учасників цієї справи вказаний строк належить обчислювати з дня складення повного тексту судового рішення. Учасник справи, якому повне судове рішення не було вручено в день його проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на касаційне оскарження, якщо касаційна скарга подана протягом тридцяти днів з дня вручення йому такого судового рішення (ч. 2 ст. 390 ЦПК України).

У разі пропуску строку на касаційне оскарження з поважних причин він може бути поновлений. Однак, незалежно від поважності причин пропуску строку подання касації, касаційний суд відмовляє особі у відкритті касаційного провадження у випадку, якщо касаційна скарга подана після спливу **одного року** з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків: а) подання касаційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки; б) пропуску строку на касаційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили (ч. 3 ст. 394 ЦПК України). Недотримання цих умов зумовлюють порушення права на справедливий суд.

Формальні передумови реалізації права на касаційне оскарження судових рішень

Право касаційного оскарження реалізується шляхом подання у письмовій формі касаційної скарги встановленого ст. 392 ЦПК України змісту. Касаційна скарга – це письмовий документ, адресований Верховному Суду, в якому скаргник наводить аргументи та доводи, що свідчать про незаконність оскаржуваного судового рішення.

У касаційній скарзі мають бути зазначені з-поміж іншого: рішення (ухвала), що оскаржується; підстава (підстави),

на якій (яких) подається касаційна скарга з визначенням передбаченої (передбачених) ст. 389 ЦПК України підстави (підстав).

У разі подання касаційної скарги на підставі п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України в касаційній скарзі зазначається постановою Верховного Суду, в якій викладено висновок про застосування норми права у подібних правовідносинах, що не був врахований в оскаржуваному судовому рішенні. У разі подання касаційної скарги на підставі п. 2 ч. 2 ст. 389 ЦПК України в касаційній скарзі зазначається обґрунтування необхідності відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду. У разі подання касаційної скарги на судові рішення, зазначене в п.п. 2 і 3 ч. 1 ст. 389 ЦПК України, в касаційній скарзі зазначається обґрунтування того, в чому полягає неправильне застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права, що призвело до ухвалення незаконного судового рішення (рішень); тощо.

Касаційна скарга підписується особою, яка її подає, або представником такої особи. До касаційної скарги, поданої представником, має бути додана довіреність чи інший документ, що посвідчує повноваження представника.

До касаційної скарги додаються:

1) копії скарги та доданих до неї матеріалів відповідно до кількості учасників справи;

2) докази, що підтверджують дату отримання копії оскаржуваного рішення суду апеляційної інстанції, – за наявності;

3) документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, що підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону.

Судовий збір, згідно зі Законом України «Про судовий збір», за подання касаційної скарги на рішення суду становить 200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги в розмірі оспорюваної суми.

Якщо касаційна скарга подається особою, звільненою від сплати судового збору відповідно до закону, у ній зазначаються підстави звільнення від сплати судового збору.

Отже, право касаційного оскарження є особливою формою ініціювання судової діяльності щодо перегляду судових

рішень, які набрали законної сили з підстав неправильного застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права з метою належного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави⁷.

3. Відкриття касаційного провадження

Касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції (ст. 391 ЦПК України). Передбачене законом обов'язкове правило про подачу касаційної скарги безпосередньо в касаційний суд має на меті пришвидшити розгляд справи. Суддя, одержавши скаргу, перевіряє її оформлення, вживає заходів до усунення можливих недоліків.

Касаційне провадження можна поділити на такі частини: 1) відкриття касаційного провадження; 2) підготовка справи до касаційного розгляду; 3) попередній розгляд справи; 4) розгляд справи судом касаційної інстанції.

На етапі відкриття касаційного провадження можливі такі дії суду:

- 1) залишення касаційної скарги без руху;
- 2) повернення касаційної скарги;
- 3) відмова у відкритті касаційного провадження;
- 4) закриття касаційного провадження.

Залишення касаційної скарги без **руху** настає в разі, якщо касаційна скарга оформлена з порушенням вимог, встановлених ст. 392 ЦПК України; тоді застосовуються положення ст. 185 ЦПК України, про що суддею постановляється відповідна ухвала.

Касаційна скарга залишається без руху також у випадку, якщо вона подана після закінчення строків, установлених ст. 390 ЦПК України, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку, або якщо підстави,

⁷ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 151.

наведені нею у заяві, визнані неповажними. При цьому протягом десяти днів з дня вручення ухвали про залишення касаційної скарги без руху особа має право звернутися до суду касаційної інстанції зі заявою про поновлення строку або навести інші підстави для поновлення строку. Питання про залишення касаційної скарги без руху суд касаційної інстанції вирішує протягом **двадцяти днів** з дня надходження касаційної скарги (ч. 5 ст. 393 ЦПК України).

Касаційна скарга не приймається до розгляду і **повертається** судом, якщо:

1) касаційна скарга подана особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписана, підписана особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не зазначено;

2) скаргу подано в інший спосіб, ніж до суду касаційної інстанції;

3) до постановлення ухвали про відкриття касаційного провадження від особи, яка подала скаргу, надійшла заява про її відкликання;

4) у касаційній скарзі не викладені передбачені цим Кодексом підстави для оскарження судового рішення в касаційному порядку.

Про повернення касаційної скарги суддя постановляє ухвалу. Повернення касаційної скарги **не перешкоджає** повторному зверненню до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення. Питання про повернення касаційної скарги суд касаційної інстанції вирішує протягом двадцяти днів з дня надходження касаційної скарги або з дня закінчення строку на усунення недоліків (ч. 5 ст. 393 ЦПК України).

Суд **відмовляє** у відкритті касаційного провадження у справі, якщо:

1) касаційну скаргу подано на судові рішення, що не підлягає касаційному оскарженню;

2) є ухвала про закриття касаційного провадження у зв'язку з відмовою цієї особи від поданої раніше касаційної скарги на це саме судові рішення;

3) є постанова про залишення касаційної скарги цієї особи без задоволення або ухвала про відмову у відкритті

касаційного провадження за касаційною скаргою цієї особи на це саме судове рішення;

4) скаржником у строк, визначений судом, не подано заяву про поновлення строку на касаційне оскарження або наведені підстави для поновлення строку на касаційне оскарження визнані судом неповажними;

5) у разі подання касаційної скарги на підставі п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України суд може визнати таку касаційну скаргу необґрунтованою та відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо Верховний Суд уже викладав у своїй постанові висновок щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, порушеного в касаційній скарзі, і суд апеляційної інстанції переглянув судове рішення відповідно до такого висновку (крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку або коли Верховний Суд вважатиме за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах).

Незалежно від поважності причин пропуску строку на касаційне оскарження суд касаційної інстанції **відмовляє у відкритті касаційного провадження** у разі, якщо касаційна скарга подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків:

1) подання касаційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки;

2) пропуску строку на касаційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили.

У разі оскарження ухвали (крім ухвали, якою закінчено розгляд справи) суд може визнати касаційну скаргу необґрунтованою та відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо правильне застосування норми права є очевидним і не викликає розумних сумнівів щодо її застосування чи тлумачення. Ухвалу про відмову у відкритті касаційного провадження суд касаційної інстанції постановляє не пізніше ніж через двадцять днів з дня надходження касаційної скарги або з дня закінчення строку на усунення недоліків (ч. 9 ст. 394 ЦПК України).

Суд касаційної інстанції **закриває касаційне провадження**, якщо:

1) після відкриття касаційного провадження особа, яка подала касаційну скаргу, заявила клопотання про відмову від скарги, за винятком випадків, коли є заперечення інших осіб, які приєдналися до касаційної скарги;

2) після відкриття касаційного провадження виявилось, що касаційну скаргу не підписано, подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, або підписано особою, яка не має права її підписувати;

3) після відкриття касаційного провадження за касаційною скаргою, поданою особою з підстав вирішення судом першої чи апеляційної інстанції питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, встановлено, що судовим рішенням питання про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки такої особи не вирішувалося;

4) після відкриття касаційного провадження виявилось, що Верховний Суд у своїй постанові вже викладав висновок щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, порушеного в касаційній скарзі, або відступив від свого висновку щодо застосування норми права, наявність якого стала підставою для відкриття касаційного провадження, і суд апеляційної інстанції переглянув судові рішення відповідно до такого висновку (крім випадку, коли Верховний Суд вважає за необхідне відступити від такого висновку). Якщо ухвала про відкриття касаційного провадження мотивована також іншими підставами, за якими відсутні підстави для закриття провадження, касаційне провадження закривається лише в частині підстав, передбачених цим пунктом;

5) після відкриття касаційного провадження на підставі п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України судом встановлено, що висновок щодо застосування норми права, який викладений у постанові Верховного Суду та на який посилався скаржник у касаційній скарзі, стосується правовідносин, які не є подібними.

4. Касаційний розгляд справи

Касаційний розгляд справи судом включає:

– *підготовку справи до касаційного розгляду* – після отримання справи суддя-доповідач протягом **десяти днів** готує

доповідь, у якій викладає обставини, необхідні для ухвалення рішення суду касаційної інстанції;

– *попередній розгляд справи* – має бути проведений протягом **п'яти днів** після складення доповіді суддею-доповідачем колегією у складі трьох суддів у порядку письмового провадження без повідомлення учасників справи. Попередній розгляд справи палатою, об'єднаною палатою, Великою Палатою не проводиться.

У попередньому судовому засіданні суддя-доповідач доповідає колегії суддів про проведення підготовчої дії та обставини, необхідні для ухвалення судового рішення судом касаційної інстанції.

Суд касаційної інстанції залишає касаційну скаргу без задоволення, а рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення. Суд касаційної інстанції скасовує судові рішення за наявності підстав, які тягнуть за собою обов'язкове скасування судового рішення.

Суд касаційної інстанції призначає справу до судового розгляду за відсутності підстав, встановлених частинами третьою, четвертою статті 332 ЦПК України. Справа призначається до судового розгляду, якщо хоча б один суддя зі складу суду дійшов такого висновку. Про призначення справи до судового розгляду постановляється ухвала, яка підписується всім складом суду;

– *розгляд справи судом касаційної інстанції* – в суді касаційної інстанції скарга розглядається за правилами розгляду справи судом першої інстанції в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи з урахуванням ст. 400 ЦПК України. За потреби учасники справи можуть бути викликані для надання пояснень у справі.

Розгляд справи в суді касаційної інстанції починається з відкриття першого судового засідання або через п'ятнадцять днів з дня відкриття касаційного провадження, якщо справа розглядається без повідомлення учасників справи. Головуючий відкриває судові засідання і оголошує, яка справа, за чією скаргою та на судові рішення якого суду розглядається. Суддя-доповідач доповідає в необхідному обсязі зміст оскаржуваного судового рішення та доводи касаційної скарги і відзиву на касаційну скаргу.

Сторони та інші учасники справи дають свої пояснення, першою дає пояснення сторона, яка подала касаційну скаргу. Якщо рішення оскаржили обидві сторони, першим дає пояснення позивач. Суд може обмежити тривалість пояснень, встановивши для всіх учасників справи рівний проміжок часу, про що оголошується на початку судового засідання. У своїх поясненнях сторони та інші учасники справи можуть наводити тільки ті доводи, які стосуються підстав касаційного розгляду справи.

Вислухавши пояснення учасників справи, суд виходить до нарадчої кімнати. У разі потреби під час розгляду справи може бути оголошено перерву або розгляд її відкладено (ч.ч. 2–8 ст. 402 ЦПК України).

Передача справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду: підстави та порядок

Цивільне процесуальне законодавство встановлює підстави для передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду у ст. 403 ЦПК України. Зокрема, суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, передає справу на розгляд палати, до якої входить така колегія, якщо ця колегія вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів з цієї ж палати або у складі такої палати.

Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів або палати, передає справу на розгляд об'єднаної палати, якщо ця колегія або палата вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів з іншої палати або у складі іншої палати чи об'єднаної палати.

Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, палати або об'єднаної палати, передає справу на розгляд Великої Палати, якщо така колегія (палата, об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів (палати, об'єднаної палати) іншого касаційного суду.

Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, палати або об'єднаної палати, передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія (палата, об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Великої Палати.

Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії або палати, має право передати справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо дійде висновку, що справа містить виключну правову проблему і така передача необхідна для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики.

Справа підлягає передачі на розгляд Великої Палати Верховного Суду, коли учасник справи оскаржує судове рішення з підстав порушення правил предметної чи суб'єктної юрисдикції, крім випадків, якщо:

1) учасник справи, який оскаржує судове рішення, брав участь у розгляді справи в судах першої чи апеляційної інстанції і не заявляв про порушення правил предметної чи суб'єктної юрисдикції;

2) учасник справи, який оскаржує судове рішення, не обґрунтував порушення судом правил предметної чи суб'єктної юрисдикції наявністю судових рішень Верховного Суду у складі колегії суддів (палати, об'єднаної палати) іншого касаційного суду у справі з подібною підставою та предметом позову у подібних правовідносинах;

3) Велика Палата Верховного Суду вже викладала у своїй постанові висновок щодо питання предметної чи суб'єктної юрисдикції спору у подібних правовідносинах (ст. 403 ЦПК України).

Питання про передачу справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду вирішується судом за власною ініціативою або за клопотанням учасника справи більшістю від складу суду, що розглядає справу. Таке питання може бути вирішене до прийняття постанови судом касаційної інстанції (ч.ч. 1–3 ст. 404 ЦПК України).

Про передачу справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду суд постановляє ухвалу із викладенням мотивів необхідності відступлення

від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у рішенні, визначеному в ч.ч. 1–4 ст. 403 ЦПК України, або з обґрунтуванням підстав, визначених у ч.ч. 5 або 6 ст. 403 ЦПК України.

Суддя, не згодний із рішенням про передачу (відмову у передачі) справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати, письмово викладає свою окрему думку в ухвалі про передачу справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду або в постанові, прийнятій за результатами касаційного розгляду.

Якщо Велика Палата Верховного Суду дійде висновку про відсутність підстав для передачі справи на її розгляд, а також якщо зробить висновок про недоцільність розгляду справи Великою Палатою Верховного Суду, зокрема через відсутність виключної правової проблеми, наявність висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Великої Палати Верховного Суду, або якщо Великою Палатою Верховного Суду вже висловлена правова позиція щодо юрисдикції спору у подібних правовідносинах, справа повертається (передається) відповідній колегії (палаті, об'єднаній палаті) для розгляду, про що постановляється ухвала. Справа, повернута на розгляд колегії (палати, об'єднаної палати), не може бути передана повторно на розгляд Великої Палати (ч.ч. 5, 6 ст. 404 ЦПК України).

Після передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати визначений у ній суддя-доповідач за потреби звертається до відповідних фахівців Науково-консультативної ради при Верховному Суді з приводу підготовки наукового висновку щодо застосування норми права, питання щодо якого стало підставою для передачі справи на розгляд Великої Палати, крім випадків, коли висновок щодо застосування цієї норми у подібних правовідносинах був раніше отриманий Верховним Судом (ч. 7 ст. 404 ЦПК України).

5. Повноваження суду касаційної інстанції

Повноваження суду касаційної інстанції – це сукупність прав та обов'язків цього суду, пов'язаних із застосуванням процесуально-правових наслідків щодо перегляду рішень

та ухвал суду першої та апеляційної інстанцій, які набрали законної сили⁸.

Суд касаційної інстанції за результатами розгляду касаційної скарги має право:

1) залишити судові рішення судів першої інстанції та апеляційної інстанції без змін, а скаргу без задоволення;

2) скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій повністю або частково і передати справу повністю або частково на новий розгляд, зокрема за встановленою підсудністю або для продовження розгляду;

3) скасувати судові рішення повністю або частково і ухвалити нове рішення у відповідній частині або змінити рішення, не передаючи справи на новий розгляд;

4) скасувати постанову суду апеляційної інстанції повністю або частково і залишити в силі рішення суду першої інстанції у відповідній частині;

5) скасувати судові рішення суду першої та апеляційної інстанцій у відповідній частині і закрити провадження у справі чи залишити позов без розгляду у відповідній частині;

6) у передбачених ЦПК України випадках визнати нечинними судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій повністю або частково і закрити провадження у справі у відповідній частині;

7) у передбачених ЦПК України випадках скасувати свою постанову (повністю або частково) і прийняти одне з рішень, зазначених у пунктах 1–6 ч. 1 ст. 409 ЦПК України.

Повноваження суду касаційної інстанції детально регламентовані ст.ст. 410–414 ЦПК України.

6. Порядок прийняття постанов судом касаційної інстанції

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги приймає **постанову** відповідно до правил, встановлених ст. 35 та гл. 9 розділу III ЦПК України, з особливостями, зазначеними в статті 416 ЦПК України.

⁸ Цивільний процес України : підручник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 585.

Процедурні питання, пов'язані з рухом справи, клопотання та заяви учасників справи, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення провадження у справі, а також в інших випадках, передбачених ЦПК України, вирішуються судом касаційної інстанції шляхом постановлення ухвал у порядку, визначеному цим Кодексом для постановлення ухвал суду першої інстанції.

Постанова або ухвала суду касаційної інстанції оформлюється суддею-доповідачем (іншим суддею, якщо суддя-доповідач не згодний з постановою/ухвалою) і підписується всім складом суду, який розглядав справу, якщо інше не передбачено ЦПК України.

Постанова суду касаційної інстанції складається з:

1) *вступної* частини із зазначенням:

- а) дати і місця її прийняття;
- б) найменування суду касаційної інстанції, прізвищ та ініціалів суддів і секретаря судового засідання;
- в) найменування (ім'я) учасників справи і найменування (ім'я) особи, яка подала касаційну скаргу;
- г) найменування суду першої та (або) апеляційної інстанції, судове рішення якого оскаржується, номери справи, дати ухвалення судового рішення, прізвища та ініціалів судді (суддів);

2) *описової* частини із зазначенням:

- а) короткого змісту позовних вимог і рішень судів першої та апеляційної інстанцій;
- б) короткого змісту вимог касаційної скарги;
- в) узагальнених доводів особи, яка подала касаційну скаргу;
- г) узагальненого викладу позиції інших учасників справи;

3) *мотивувальної* частини із зазначенням:

- а) мотивів прийняття або відхилення кожного аргументу, викладеного в касаційній скарзі та відзиві на касаційну скаргу;
- б) доводів, за якими суд касаційної інстанції погодився або не погодився з висновками суду першої та (або) апеляційної інстанції;
- в) висновків за результатами розгляду касаційної скарги з посиланням на норми права, якими керувався суд;

г) дій, що їх повинні виконати суд першої та (або) апеляційної інстанції у разі скасування судового рішення і передачі справи на новий розгляд;

4) *резолютивної частини* із зазначенням:

а) висновку суду касаційної інстанції по суті вимог касаційної скарги і позовних вимог;

б) нового розподілу судових витрат, понесених у зв'язку із розглядом справи в суді першої інстанції та апеляційної інстанції, – у разі скасування рішення та ухвалення нового рішення або зміни рішення;

в) розподілу судових витрат, понесених у зв'язку з переглядом справи в суді касаційної інстанції;

г) повороту виконання у разі скасування рішень судів за наявності відповідної заяви та підстав.

У постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів, палата, об'єднана палата, що передала справу на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати.

Вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи. Постанова суду касаційної інстанції не може містити вказівок для суду першої або апеляційної інстанції про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яка норма матеріального права повинна бути застосована і яке рішення має бути прийнято за результатами нового розгляду справи.

Суди приймають постанову іменем України негайно після закінчення судового розгляду. Жоден зі суддів не має права утримуватися від висловлення думки з питань, які обговорюються, та щодо правильності судового рішення, що оскаржене. Це означає, що кожен суддя в нарадчій кімнаті мусить висловити свою думку щодо оскаржуваного рішення і не має права покладатися лише на думку своїх колег-суддів.

Постанова суду касаційної інстанції проголошується за правилами, встановленими ст. 268 ЦПК України.

Постанова суду касаційної інстанції набирає законної сили з моменту її прийняття. З моменту прийняття постанови судом касаційної інстанції скасовані або визнані нечинними

рішення, постанови та ухвали суду першої або апеляційної інстанції втрачають законну силу та подальшому виконанню не підлягають. Постанова суду касаційної інстанції є остаточною і оскарженню не підлягає.

У випадку і в порядку, встановлених ст. 262 ЦПК України, суд касаційної інстанції може постановити окрему ухвалу.

Після закінчення касаційного розгляду справа у п'ятнадцятиденний строк повертається до суду першої інстанції, який її розглядав, якщо інше не зазначено в судовому рішенні суду касаційної інстанції (ст. 422 ЦПК України).

Питання для самоперевірки

1. У чому полягають відмінності апеляції від касації?
2. Який суд розглядає справи в касаційному порядку?
3. Які є підстави оскарження судового рішення в касаційному порядку?
4. У яких межах суд касаційної інстанції розглядає справу?
5. Якими є підстави для повного або часткового скасування рішень і передачі справи повністю або частково на новий розгляд або для продовження розгляду?
6. Який строк передбачено для касаційного розгляду справи?

Рекомендована література

1. Андронов І. В. Обов'язковість правових висновків, що містяться в постановах Верховного Суду в цивільному процесі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Т. 1. № 1. С. 41–45.
2. Майка М. Б., Трач О. М. Перегляд судових рішень у цивільному процесі України в касаційному порядку: правовий аналіз законодавчих змін 2020 року. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. № 43. С. 116–120.
3. Помазанов А. В. Касаційний перегляд судових рішень у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2019. 205 с.
4. Помазанов А. В. Здійснення права на касаційне оскарження та відкриття касаційного провадження. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. «Політологія. Соціологія. Право». 2018. № 2 (38). С. 132–136.

ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ АБО ВИКЛЮЧНИМИ ОБСТАВИНАМИ

1. Суть і значення стадії перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами
2. Об'єкт, підстави та суб'єкти права на подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами
3. Строки, процесуальні засоби та порядок звернення для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами
4. Відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами
5. Відмова від заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та її наслідки. Розгляд заяви

1. Суть і значення стадії перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами

У цивільному процесуальному законодавстві передбачена як інстанційна, так і позаінстанційна система перевірки судових рішень. Інстанційна перевірка судових рішень здійснюється судами вищої судової ланки стосовно того суду, який ухвалив рішення. До позаінстанційної перевірки судових рішень відноситься перегляд судових рішень тим самим судом, яким ухвалювалося судове рішення, що переглядається.

Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є двома самостійними судовими процедурами, кожна з яких має свою специфіку, але водночас у цивільному процесуальному законодавстві вони об'єднуються спільними правовими нормами, що містяться в главі 3 розділу V ЦПК України «Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами»¹.

¹ Цивільний процес : навчальний посібник / за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.

Перегляд судових рішень, що набрали законної сили, за нововиявленими або виключними обставинами є самостійною стадією цивільного процесу, в якому судом перевіряється наявність чи відсутність правових підстав для цього – юридичних фактів, які існували на час розгляду справи, але не були і не могли бути відомі заявнику, хоча наслідком їх подання до суду могло бути ухвалення іншого за змістом судового рішення, а також обставини, що виникли після набрання судовим рішенням законної сили та віднесені законом до нововиявлених або виключних обставин².

Перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є формою перегляду судових рішень, які уже набрали законної сили. Завдання такого перегляду – перевірка дотримання законності та обґрунтованості рішень та ухвал суду першої інстанції, що набрали законної сили, рішень та ухвал суду апеляційної та касаційної інстанцій, якими рішення було змінено чи ухвалено нове рішення, а також судових наказів, що набрали законної сили; виявлення та виправлення судових помилок; здійснення захисту порушених, невизнаних і оспорюваних прав свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, а також інтересів держави.

Юридична суть нововиявлених і виключних обставин виражається у процесуальних діях суду, направленість яких зосереджена в бік встановлення об'єктивної істини та визначення фактичних даних у справі, що дасть можливість скасувати попереднє рішення суду.

Судове рішення переглядається за нововиявленими або виключними обставинами у випадку, коли судовим рішенням завершено розгляд справи і таке рішення набрало законної сили.

Вказаний перегляд, по-перше, допускається лише за тими підставами, що чітко визначені законодавством; по-друге, за позицією ЄСПЛ перегляд використовується як механізм виправлення судових помилок; по-третє, при перегляді

² Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. В. Василюки, Б. І. Гульки, О. О. Кота. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2021. 1028 с.

за нововиявленими обставинами повноваження суду мають бути обмежені усуненням судової помилки³.

С. Врублевський визначає нововиявлені обставини як такі юридичні факти, які існували на момент розгляду справи в суді та мали істотне значення для її правильного вирішення, але не були і не могли бути відомі ні суду, ні заінтересованим особам, а внаслідок їх виявлення після набрання судовим рішенням законної сили стають підставами для перегляду судового рішення у кримінальних, цивільних та господарських справах⁴.

Нововиявлені обставини – це юридичні факти, які мають істотне значення для розгляду справи та існували на час розгляду справи, але не були і не могли бути відомі заявнику, а також обставини, які виникли після набрання судовим рішенням законної сили та віднесені законом до нововиявлених обставин⁵.

Нововиявлені обставини – це обставини, що існували на момент розгляду справи, але не були і не могли бути відомими ні суду, ні сторонам цивільного судочинства.

З огляду на перелічені трактування, можна виокремити характерні ознаки нововиявлених обставин. Першою такою ознакою є те, що ці обставини існували на момент розгляду цивільної справи в суді та обов'язково відповідають об'єктивній істині справи. Другою ознакою нововиявлених обставин є те, що вони є ключовою частиною, яка входить у предмет доказування у справі, тобто мають вагоме значення для вирішення справи. Третьою, не менш важливою ознакою нововиявлених обставин є незнання суду та особи, що звернулась до суду

³ Сакара Н. Ю. Провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами та принцип правової визначеності. *Університетські наукові записки. Хмельницький* : Хмельницький університет управління та права, 2013. № 4 (48). С. 143–150.

⁴ Врублевський О. С. Нововиявлені обставини. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. Київ : Українська енциклопедія, 2002. Т. 4. : Н–П. С. 179–180.

⁵ Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. В. Василюки, Б. І. Гульки, О. О. Кота. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2021. 1028 с.

про перегляд рішення суду за нововиявленими обставинами, про наявність цих нововиявлених обставин.

По суті, нововиявлені обставини мають підтверджуватися фактичними даними (доказами), що в установленому порядку спростовують факти, покладені в основу судового рішення. Суд має право скасувати судові рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами лише за умови, що ці обставини можуть вплинути на юридичну оцінку обставин, здійснену судом у судовому рішенні, що переглядається⁶.

Аналізуючи право перегляду судових рішень, що набрали законної сили, можна зауважити, що такий перегляд дає додаткову гарантію на реалізацію права на судовий захист. Оскільки таке право закріплено в ЦПК України, то, відповідно, для захисту своїх законних прав, свобод та інтересів сторони мають право звернутися вдруге до суду зі заявою про повторний перегляд судового рішення, що набрало законної сили, за умови наявності підстав для такого перегляду.

З набранням законної сили новим судовим рішенням, ухваленим за результатами перегляду судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, втрачають законну силу судові рішення інших судів у цій справі. Отже, немає необхідності вирішувати питання про їх скасування⁷.

Таким чином, у результаті перегляду рішення суду за нововиявленими або виключними обставинами враховується раніше не врахована обставина, що має істотне значення для вирішення справи, але не була врахована у зв'язку з тим, що вона не була відома ні суду, ні сторонам на момент розгляду справи та при прийнятті рішення суду. Така необізнаність виникла не з волі суду і сторін, а в ході існування обставин, що не залежали від суду чи сторін.

Другим видом перегляду рішення, постанови чи ухвали, які набрали законної сили і, відповідно, якими закінчений розгляд справи, є перегляд за виключними обставинами.

⁶ Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-12#Text>

⁷ Там само.

Виключні обставини – це визначені цивільним процесуальним законодавством підстави для перегляду судового рішення, що набрало законної сили, сукупність умов щодо яких підтверджується судовим рішенням⁸.

Під виключними обставинами Л. Остафійчук розуміє сукупність неконтрольованих умов, які з не залежних від учасників справи та суду причин вплинули на судове рішення у справі так, що ні в кого на момент ухвалення судового рішення не виникало сумнівів щодо його справедливості, законності та обґрунтованості⁹.

Своєю чергою, М. Ніколаєнко визначає виключні обставини як не відомі раніше факти об'єктивної дійсності, що виявлені після розгляду справи, мають значення для її законного та обґрунтованого вирішення, вказані заявником та встановлені судом після подання заяви про перегляд судового рішення¹⁰.

Основними ознаками, що характеризують виключні обставини, є:

- 1) існування таких обставин на момент розгляду цивільної справи в суді;
- 2) зазначені обставини повинні бути істотними обставинами для встановлення об'єктивної істини у справі;
- 3) підтвердження таких обставин судовим рішенням національного суду, рішенням суду конституційної юрисдикції чи міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Верховною Радою України;
- 4) незнання учасниками та судом про існування таких обставин на момент розгляду справи по суті.

⁸ Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.

⁹ Остафійчук Л. А. Поняття та підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами в цивільному процесі. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 5. С. 46–53. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3183/%d0%a1%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%8f.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹⁰ Ніколаєнко Н. М. Поняття та ознаки перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у господарському судочинстві. *Право України*. 2018. № 7. С. 115–129.

Важливим моментом вважається те, що для перегляду судових рішень, які набрали законної сили в порядку нововиявлених або виключних обставин, є законом надані повноваження щодо такого перегляду. Законодавці надали право перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами суду, який ухвалив судові рішення, що переглядатиметься за заявою заявника.

Отож виключні обставини – це факти, що виникли після вирішення справи та прийняття судового рішення. Визнання закону неконституційним, незастосування судом конституційного закону, а також порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цивільної справи судом призводить до зниження рівня ефективності правосуддя в Україні в цілому, підтверджує помилку держави в особі уповноважених державних органів – суду і цим зменшує довіру громадян до прийнятих судових рішень.

У заданому аспекті можна констатувати, що перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами не є провадженням щодо безпосередньої перевірки ухваленого рішення, оскільки судом встановлюється і перевіряється виключно наявність або відсутність обставин, які не були і не могли бути відомі при розгляді й ухваленні рішення.

2. Об'єкт, підстави та суб'єкти права на подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами

Об'єктом перегляду за нововиявленими або виключними обставинами повинно бути таке рішення суду, яким остаточно фіксується результат розгляду справи, а відтак її закінчення, а також набрання таким рішенням законної сили. З огляду на це, будь-яке судові рішення, щодо якого виконано названі умови, може бути об'єктом перегляду, в тому числі судовий наказ¹¹.

¹¹ Менюк Д. О., Сімутіна Я. В. Судові рішення як об'єкт перегляду за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України. *Держава і право. «Юридичні і політичні науки»* : зб. наук. праць / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2020. Вип. 88. С. 89–98.

Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами може відбуватися чи, навпаки, не відбуватися залежно від існування підстав для перегляду та волевиявлення сторін, оскільки подання такої заяви про перегляд здійснюється особою добровільно.

Відповідно до частини четвертої статті 10 ЦПК України, суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права.

Одним із основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який, *inter alia*, вимагає, щоби, коли суди остаточно вирішили питання, їхнє рішення не ставилось під сумнів. Цей принцип передбачає повагу до остаточності судових рішень та наполягає на тому, щоб жодна сторона не могла вимагати перегляду остаточного й обов'язкового судового рішення просто задля нового розгляду та постановлення нового рішення у справі. Відступи від цього принципу є виправданими лише тоді, коли вони обумовлюються обставинами суттєвого та неспростовного характеру (див. *mutatis mutandis* рішення ЄСПЛ від 9 червня 2011 року у справі «Желтяков проти України» («*Zheltiyakov v. Ukraine*», заява № 4994/04, § 42–43))¹².

Виникнення підстав для перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами не завжди залежить від волі сторін та учасників цивільного судочинства, а також не завжди є відомими всі обставини справи й не завжди видається можливим встановити необхідні юридичні факти для встановлення об'єктивної істини у справі. Досить часто виникають такі обставини, які не залежать від волі сторін та інших осіб, що беруть участь у розгляді цивільної справи в суді.

Цивільним процесуальним кодексом України чітко встановлено вичерпний перелік підстав для перегляду рішень,

¹² Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 22.01.2019 р. № 127/10129/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79439752>

постанов та ухвал за нововиявленими або виключними обставинами.

Так, підставами для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами є:

1) істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається зі заявою, на час розгляду справи;

2) встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі;

3) скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду (ч. 2 ст. 423 ЦПК України).

Підставами для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є:

1) встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане;

2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом;

3) встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судове рішення (ч. 3 ст. 423 ЦПК України).

Варто зазначити, що при перегляді судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суд не має права виходити за межі вимог, які були предметом розгляду під час ухвалення судового рішення, щодо якого відбувається перегляд. Також законодавством заборонено розглядати судом при перегляді судових рішень за нововиявлених або виключних обставин інші вимоги чи інші підстави позову.

Саме на основі вказаних підстав перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами суди вирішували вимоги по суті, що в подальшому має важливе значення для постановлення правильного рішення суду.

Суди, приймаючи заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, повинні перевіряти наявність таких підстав, оскільки зазначені підстави не завжди є тими підставами, що можуть слугувати для перегляду рішення суду, а також встановлювати час, коли ці підстави та за яких умов стали відомі особі, котра подає таку заяву про перегляд, оскільки трапляються випадки, що зазначені в заяві обставини не є підставою для перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами. До таких обставин, що не є підставою для перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами законодавство відносить:

1) переоцінку доказів, оцінених судом у процесі розгляду справи;

2) докази, які не оцінювалися судом, стосовно обставин, що були встановлені судом (ч. 4 ст. 423 ЦПК України).

Не є нововиявленою обставина, що ґрунтується на переоцінці доказів, які вже оцінив суд у процесі розгляду справи. Крім того, судові рішення не може переглядатись у зв'язку з нововиявленими обставинами у разі, якщо обставини, передбачені частиною другою статті 423 ЦПК України, відсутні, а також якщо обставини, визначені частиною другою статті 423 ЦПК України, були або могли бути відомі заявникові на час розгляду справи¹³.

Запорукою права на перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є гарантоване право в цивільному процесуальному законодавстві з одночасним відображенням конституційного права на справедливий суд.

Право на перегляд судового рішення – передбачена нормами цивільного процесуального законодавства міра можливої поведінки особи з метою захисту прав, свобод та законних інтересів, що полягає у зверненні особи до суду за повторним

¹³ Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 22.01.2019 р. № 127/10129/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79439752>

розглядом судового рішення, що набрало законної сили, за наявності підстав та в порядку, передбаченому законодавством¹⁴.

Суб'єктами права на подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є:

1) учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами повністю або частково;

2) учасники справи, особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на подання заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами;

3) особи, на користь яких постановлено рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, коли стало відомо про набуття цим рішенням статусу остаточного;

4) також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Отож право перегляду судового рішення є добровільним волевиявленням особи, яке їй надане для захисту своїх прав і законних інтересів. Саме таке право закріплює основні засади цивільного судочинства та чітко підтверджує їх впровадження у процесуальну діяльність як судом, так і учасниками судового процесу з метою реалізації своїх процесуальних прав.

3. Строки, процесуальні засоби та порядок звернення для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами

Цивільними процесуальними засобами для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами є звернення зі заявою про перегляд судового рішення

¹⁴ Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.

за нововиявленими або виключними обставинами учасниками справи до відповідного суду залежно від підстав такого перегляду.

Так, заява про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами подається до певного суду залежно від підстав, з якими особа звертається про такий перегляд. Відповідно, заява щодо здійснення перегляду судового рішення судом першої інстанції за нововиявленими або виключними обставинами подається до того суду, котрий ухвалював відповідне рішення, тобто до суду першої інстанції. В разі ліквідації суду першої інстанції, котрий розглядав справу та ухвалював рішення, що, своєю чергою, унеможливує звернення особи про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами – з такою заявою можна звертатися до суду першої інстанції, який територіально найближче розташований до суду, що був ліквідований.

За умови, що остаточним рішенням у справі було рішення суду апеляційної чи касаційної інстанції, що змінило чи скасувало рішення суду першої інстанції, то, згідно з ч. 2 ст. 425 ЦПК України, заява про перегляд такого судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами подається до відповідного суду апеляційної чи касаційної інстанції.

Проте у випадку залишення рішення без змін судом апеляційної чи касаційної інстанції при перевірці рішення суду першої інстанції звернення зі заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами має здійснюватися до суду, який ухвалив таке рішення, тобто до суду першої інстанції.

До Верховного Суду зі заявою про перегляд рішення за виключних обставин має право звернутися особа щодо вирішення питання встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом. Такий перегляд здійснюватиметься Великою Палатою Верховного Суду.

З приводу строків для звернення особи зі заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами цивільне процесуальне законодавство розрізняє загальний і спеціальний строк, а також встановлює різний

момент відрахування строку залежно від обставини, яка є підставою для такого перегляду¹⁵.

Щодо строків, передбачених законом для перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, то такі строки чітко регламентовані ЦПК України і вони дають можливість особі в зазначений у законодавстві час скористатися своїм правом і подати заяву на перегляд рішення суду за нововиявленими або виключними обставинами.

Знову ж таки, залежно від підстав перегляду, законодавчо закріплено строки для подачі заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.

Таким чином, заява про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами з підстав щодо існування істотних для справи обставин, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається зі заявою, на час розгляду справи, то така заява подається будь-якою особою, що була учасником справи, протягом тридцяти днів з дня, коли особа або дізналася, або могла дізнатися про наявність таких обставин, що є підставою самого перегляду.

Згідно з підставами щодо надання встановленого вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факту надання завідомо неправильно висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі, учасники справи протягом тридцяти днів з дня, коли вирок (ухвала) у кримінальному провадженні набрав законної сили, мають можливість подати заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами.

З підстави скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду,

¹⁵ Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.

заява про перегляд рішення суду за нововиявленими обставинами подається учасниками справи протягом тридцяти днів з дня набрання законної сили судовим рішенням, яким скасовано судові рішення, що стало підставою для ухвалення судового рішення, яке підлягає перегляду.

Заява про перегляд судового рішення за виключними обставинами у разі встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане, подається учасниками справи протягом тридцяти днів з дня офіційного оприлюднення відповідного рішення Конституційного Суду України.

Щодо встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні такої справи судом – заява про перегляд із вказаної підстави за виключними обставинами подається тою особою, щодо якої було постановлено рішення міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Україною, не пізніше тридцяти днів з дня, коли особа дізналася чи могла дізнатися про набуття таким рішенням статусу остаточного.

Заява про перегляд судового рішення за виключними обставинами щодо встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судові рішення, подається учасниками справи протягом тридцяти днів з дня, коли такий вирок набрав законної сили.

Водночас заява про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами у зв'язку з істотними для справи обставинами, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі на час розгляду справи, може бути подана не пізніше 3 років з дня набрання таким судовим рішенням законної сили. А заяви про перегляд у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами з решти підстав – не пізніше 10 років з дня набрання таким судовим рішенням законної сили. Ці строки не можуть бути поновлені. Мета застосування вказаних строків вбачається в тому, щоб забезпечити певний рівень стабільності та правової визначеності суспільних

відносин з огляду на досить тривалий строк, протягом якого можливий зазначений вид перегляду¹⁶.

Таким чином, строки та порядок звернення для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами головно базуються на підставах для перегляду рішень суду за нововиявленими або виключними обставинами, регламентованими ст. 423 ЦПК України.

4. Відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами

Для впровадження та закріплення міжнародних стандартів у судочинство України виникла необхідність вдосконалити окремі судові процедури, що й було зроблено. Тож сьогодні цивільна процесуальна форма перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами містить саме такий механізм перегляду, який дає можливість забезпечити право кожного на справедливий суд.

З огляду на те, що об'єктивно забезпечити постійно високу якість судових рішень не вбачається можливим, за певних обставин і дотримуючись встановлених умов судові рішення, що набрали законної сили, можуть і навіть (на це звертає увагу ЄСПЛ) повинні бути переглянуті з метою реалізації права на справедливий суд і дотримання верховенства права¹⁷.

Відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами відбувається при подачі заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Така заява подається до суду першої або апеляційної інстанції, тобто до того суду, який розглядав справу і приймав або змінював судові рішення. Після отримання

¹⁶ Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондратьєва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Тагулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 240 с.

¹⁷ Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.

такої заяви вона передається судді чи колегії суддів, що приймали судові рішення. В разі неможливості сформувавши той самий склад суду, який первинно розглядав справу, призначається новий суддя чи нова колегія суддів.

Звичайно, якщо підставою перегляду судового рішення буде встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону іншого правового акта чи певних його положень застосованого чи не застосованого судом при вирішенні справи, якщо вирок суду ще не набрав сили і рішення ще не виконано, то такий перегляд здійснюється колегією у складі трьох або більше суддів непарної кількості.

Розгляд заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами у зв'язку із встановленням міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи здійснюється Великою Палатою Верховного Суду.

Якщо ж заява подана про перегляд судового рішення, що було ухвалено палатою Касаційного цивільного суду чи об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду або Великою Палатою Верховного Суду, то розгляд здійснюється тими ж судами, які розглядали справу та приймали рішення.

Сам розподіл заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами здійснюється відповідно до ст. 33 ЦПК України за допомогою Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи при реєстрації документів із врахуванням навантаження суддів та за принципом випадковості. Усі результати автоматизованого розподілу справ за суддями чи колегіями суддів оформляються протоколами.

У разі надходження заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами до судді після її розподілення обов'язком судді, а при розгляді справи колегіально – судді-доповідача протягом п'яти днів із дня надходження заяви до суду про такий перегляд здійснюється перевірка форми та змісту заяви на відповідність ст. 426 ЦПК України. У разі виявлення недоліків в оформленні заяви застосовуються положення ст. 185 ЦПК України (залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви).

Відповідно, у заяві про перегляд рішення суду за нововиявленими або виключними обставинами мають бути зазначені:

- 1) найменування суду, якому адресується заява;
- 2) ім'я (найменування) особи, яка подає заяву, місце її проживання чи місцезнаходження, відомості про наявність або відсутність електронного кабінету;
- 3) інші учасники справи;
- 4) дата ухвалення і зміст судового рішення, про перегляд якого подано заяву;
- 5) нововиявлені або виключні обставини, якими обґрунтовується вимога про перегляд судового рішення, дата їх відкриття або встановлення;
- 6) посилання на докази, що підтверджують наявність нововиявлених або виключних обставин (ч. 2 ст. 426 ЦПК України).

В обов'язковому порядку до заяви про перегляд рішення суду за нововиявленими або виключними обставинами має бути додана, згідно з кількістю учасників, така ж кількість копій заяв. Винятком із такого обов'язку є подання вказаної заяви в електронній формі через електронний кабінет, проте умовою в цьому випадку буде надання суду підтвердження розсилки електронного варіанту заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами усім учасникам справи.

Окремою вимогою до певної категорії учасників перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є необхідність у реєстрації електронного кабінету. Це стосується адвокатів, нотаріусів, державних та приватних виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, органів державної влади та інших державних органів, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, які реєструють свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в обов'язковому порядку. У разі відсутності електронного кабінету вказаних осіб при поданні ними заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами до них застосовується положення ст. 185 ЦПК України (залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви).

Також до заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами має бути додано документ про сплату судового збору, а в разі звільнення від його сплати – документальне підтвердження про звільнення від сплати. При подачі заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами судовий збір не сплачується.

Окрім цього, подаються всі докази, які підтверджують наявність нововиявлених або виключних обставин, що слугуватимуть фактично підставами для відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами.

Якщо ж заяву подає представник, то відповідно разом зі заявою він має подати і документ, який підтверджує його повноваження представника в даній справі.

До заяви про перегляд судового рішення додаються також і клопотання особи про витребування копії рішення міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Україною, в органу, відповідального за координацію виконання рішень міжнародної судової установи, якщо її немає у розпорядженні особи, яка подала заяву, – у разі подання заяви про перегляд судового рішення з підстави встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом.

Якщо ж підставою перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при клопотанні особи у даній справі витребувати такі рішення, то суддя чи суддя-доповідач постановляє ухвалу про витребування цих копій рішень відразу з їх офіційним перекладом від уповноваженого органу, обов'язком якого є здійснення координації виконання рішень міжнародної судової установи.

Нині законодавство є адаптоване під потреби суспільства, тому в разі пропуску строку на подання заяви учасникам надається право разом зі заявою про перегляд подавати клопотання про поновлення пропущеного процесуального строку на подачу заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.

Оскільки перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами за цивільним процесуальним законодавством України не передбачає окремої специфічної процесуальної форми перегляду таких рішень, то такий перегляд здійснюється на загальних підставах.

Після перевірки заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суддя або суддя-доповідач, за умови належного оформлення такої заяви, постановляє ухвалу про відкриття провадження у справі, в якій відразу зазначає дату, час і місце судового засідання та повідомляє про таке засідання усім учасникам справи і надсилає всім, крім заявника, копії заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.

Характеризуючи процедуру розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, слід зазначити, що вона відбуватиметься стадійно.

Скажімо, І. Ізарова виокремлює такі стадії перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами, як: подання заяви про перегляд судового рішення та відкриття провадження у справі; підготовка до розгляду заяви що включає наступні дії суду: надсилання учасникам копії заяви про перегляд і призначення дати, часу та місця судового засідання, повідомлення учасників справи, витребування копій рішень разом із автентичним перекладом від органу, відповідального за координацію виконання рішень міжнародної судової установи (за підстави, передбаченої п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України), відмова від заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами особи, яка її подала, до початку розгляду справи у судовому засіданні і закриття провадження; розгляд заяви у судовому засіданні; ухвалення судового рішення за результатами перегляду судового рішення¹⁸.

На стадії підготовки до розгляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами здійснюються всі необхідні дії щодо підготовки матеріалів

¹⁸ Ізарова І. О., Ханник-Посполітак Р. Ю. Цивільний процес України : навчальний посібник для студ. юрид. спец. ВНЗ. Київ : Видавничий дім «Дакор», 2018. 276 с.

для подальшого їх розгляду в суді та розмежовуються нововиявлені обставини від нових.

Далі відбувається наступна стадія – розгляд заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами в суді, на якій встановлюється наявність чи відсутність нововиявлених або виключних обставин як підстав перегляду та досліджуються докази, що були подані на підтвердження існування нововиявлених або виключних обставин.

Завершується перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами прийняттям судового рішення. Зміни, запроваджені Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року, окремо визначили положення щодо повноважень суду при розгляді заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, що, безперечно, надасть можливості судам ухвалювати законні та обґрунтовані рішення, а учасникам справи більш ефективно захищати свої права та законні інтереси¹⁹.

5. Відмова від заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та її наслідки.

Розгляд заяви

Процесуальним законодавством особам надано право відмовитись від заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами до початку розгляду справи в судовому засіданні. За умови прийняття такої заяви суд ухвалою закриває провадження у справі. Важливим є те, що з повторним таким зверненням із тих самих підстав і з такою ж заявою про перегляд судового рішення

¹⁹ Менюк Д.О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.

за нововиявленими або виключними обставинами особа уже звернутись не може, проте може звертатись із інших підстав.

Також ч. 2 ст. 428 ЦПК України надано іншим учасникам справи право вимагати від особи, яка подала заяву про таку відмову, компенсацію за судові витрати, які вони вже встигли понести під час перегляду заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Тому, постановляючи ухвалу про закриття провадження, суддя відразу вирішує питання щодо розподілу судових витрат.

Отож усі стадії – від підготовки до розгляду заяви про перегляд та ухвалення судового рішення за результатами перегляду – завершуються етапом прийняття рішення. Так, суд після перегляду заяви за нововиявленими або виключними обставинами може прийняти одне з передбачених законом рішення: або відмовити у задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та залишити відповідне рішення без змін, або задовільнити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами і змінити рішення, скасувати його чи ухвалити нове, або скасувати судові рішення та закрити провадження у справі чи залишити позов без розгляду. До речі, Верховному Суду також законодавством надано право скасування судового рішення повністю чи частково з правом передачі справи на новий розгляд до суду першої чи апеляційної інстанції.

Такий перегляд відбувається в суді протягом тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі в порядку спрощеного позовного провадження з повідомленням усіх учасників про такий розгляд та застосовуються всі ті підстави, які застосовуються у конкретній судовій інстанції, в якій відбувається перегляд.

У разі задоволення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, передбаченими п.п. 1 та 3 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, і скасування судового рішення, що переглядається, суд ухвалює рішення, якщо переглядалося рішення суду, постановляє ухвалу – якщо переглядалася ухвала суду, постанову – якщо переглядалася постанова. Тобто залежно від виду судового рішення приймається нове судове рішення такого ж виду.

Натомість особливістю є виключна обставина, встановлена ч.ч. 2, 3 ст. 423 ЦПК України, оскільки Верховний Суд за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з цієї підстави приймає постанову²⁰.

Після прийняття рішення суду та його проголошення копії повного рішення вручаються учасникам справи, які були присутні в залі судового засідання, а тим, кого не було, – копії надсилаються згідно зі ст. 272 ЦПК України.

Якщо суд за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами скасував таке рішення та ухвалив нове, попередні судові рішення втрачають свою юридичну силу з моменту вступу в законну силу нового рішення.

Крім того, всі ухвалені рішення за результатами перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами можуть бути переглянуті на загальних підставах у апеляційному чи касаційному порядку.

Питання для самоперевірки

1. Чим відрізняються нововиявлені обставини від виключних?
2. Чи можуть переглядатися в провадженні за нововиявленими або виключними обставинами ухвали касаційного суду про відмову у відкритті касаційного провадження?
3. Назвіть підстави для задоволення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.
4. Вкажіть порядок передачі справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду.
5. Визначте порядок відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами.

²⁰ Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.

Рекомендована література

1. Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2021. 237 с.
2. Сакара Н. Ю. Провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами та принцип правової визначеності. *Університетські наукові записки*. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. № 4 (48). С. 143–150.
3. Остафійчук Л. А. Поняття та підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами в цивільному процесі. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 5. С. 46–53. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3183/%d0%a1%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%8f.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Ніколаєнко Н. М. Поняття та ознаки перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у господарському судочинстві. *Право України*. 2018. № 7. С. 115–129.
5. Менюк Д. О., Сімутіна Я. В. Судове рішення як об'єкт перегляду за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України. *Держава і право. «Юридичні і політичні науки»* : зб. наук. праць / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2020. Вип. 88. С. 89–98.

Розділ 5

ІНШІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Глава 26

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

1. Теоретико-правові аспекти виконання судових рішень у цивільному судочинстві
2. Правовідносини з виконання судових рішень та їх суб'єкти в цивільному процесі України
3. Повноваження суду у процесі примусового виконання рішень юрисдикційних органів
4. Загальні умови та порядок здійснення виконавчого провадження
5. Оскарження діянь виконавця

1. Теоретико-правові аспекти виконання судових рішень у цивільному судочинстві

Діяльність суду є важливою гарантією законності у процесі виконання рішень юрисдикційних органів. ЦПК України передбачено **виключні повноваження суду** щодо вирішення питань стосовно виконавчого провадження (розділи VI, VII, IX).

У практиці **Європейського суду з прав людини** вироблено відоме правове положення, згідно з яким **право на судовий захист** було б ілюзорним, якби воно не передбачало **виконання судових рішень, які набрали законної сили**. Тож виконувальність таких рішень слугує мірилом довіри суспільства і до судової влади, і до держави в цілому. Водночас, в Україні виконання рішень судів у цивільних справах поки що залишається

неефективним інститутом, про що свідчить значна кількість звернень до ЄСПЛ зі скаргами на незадовільне виконання рішень судів та пілотні рішення проти України (у справах «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року¹, «Бурмич та інші проти України» від 12 жовтня 2017 року²).

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року³ у ст. 8 **право на судовий захист** трактує як право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами. А поновлення права – це його приведення до такого стану, в якому воно перебувало до порушення, а за неможливості – повна компенсація шкоди, завданої порушенням права. Результатом виконавчого провадження є фактичне приведення порушеного права до такого стану, в якому воно перебувало до порушення⁴.

ЄСПЛ так роз'яснює п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року⁵. Вказана норма містить **право на суд**, одним із аспектів якого є право на доступ до правосуддя, тобто право порушувати позовне провадження в судах з питань цивільно-правового характеру. Право особи на звернення до суду у випадку будь-якого спору про її цивільні права та обов'язки було б ілюзорним, якби внутрішньонаціональна система права держав, які ратифікували Конвенцію, допускала, щоб остаточне

¹ Юрій Миколайович Іванов проти України : Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 15.10.2009 р. (Case of Ivanov v. Ukraine). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text.

² Бурмич та інші проти України : Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 12.10.2017 р. (Case of Burmych and others v. Ukraine). URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/06/08/20230608173527-69.pdf>.

³ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

⁴ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 11–12.

⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text ; Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.11.2023)

обов'язкове рішення суду залишалося недієвим, завдаючи шкоди одній зі сторін. **Виконання рішення, ухваленого судом, має трактуватися як невід'ємна частина судового розгляду** за змістом ст. 6 Конвенції. Так, відповідно до позиції ЄСПЛ, викладеної у п. 40 Рішення у справі «Горнсбі проти Греції», у п. 63 Рішення у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії», п. 43 Рішення ЄСПЛ у справі «Шмалько проти України», п. 44 Рішення у справі «Дубенко проти України», наголошується, що п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Для цілей ст. 6 **виконання рішення**, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як **складова частина «судового розгляду»**.

Відповідно до правових позицій ЄСПЛ (п. 50 Рішення у справі «Дубенко проти України», п. 44 Рішення у справі «Шмалько проти України», п. 40 Рішення у справі «Носаль проти України», п. 84 Рішення у справі «Фуклев проти України», п.п. 26, 27 Рішення у справі «Глоба проти України», п. 43 Рішення у справі «Войтенко проти України», п.п. 40, 41 Рішення у справі «Ромашов проти України», п. 19 Рішення у справі «Крутько проти України» (№ 2) та ін.), юрисдикція якого з питань тлумачення та застосування їх визнається Україною, **виконавче провадження є важливою і невід'ємною частиною юридичного процесу**.

У відповідь на вимоги європейського співтовариства у 2016 р. в Україні запроваджено інститут **приватних виконавців** згідно зі Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 2 червня 2016 року № 1403-VIII⁶ та Законом України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII⁷. Тобто з 2016 р. у нашій державі існує **зміша-**

⁶ Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text> (дата звернення: 23.11.2023)

⁷ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 23.11.2023)

на система примусового виконання рішень, як у більшості пострадянських держав⁸. У серпні 2017 р. в Україні фактично почали діяти перші приватні виконавці. Порівнюючи результати діяльності державних і приватних виконавців, другі виявились уп'ятеро ефективніші⁹.

Законодавцем сприйнято правові позиції ЄСПЛ та визначено **поняття «виконавче провадження»** завершальною стадією судового провадження і примусовим виконанням судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) (ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження»)¹⁰.

Класифікатор галузей законодавства України виконавче провадження (040.090.000) подає у структурі цивільно-процесуального законодавства (040.000.000)¹¹.

Основною **метою виконавчого провадження** є реальне виконання рішень юрисдикційних органів, на чому наголошує ЄСПЛ.

Думки різних авторів щодо правової природи виконавчого провадження не є диспаратними, а в багатьох випадках ґрунтуються на різному трактуванні правових явищ та понять¹².

⁸ Верба-Сидор О. Б. Системи примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів: порівняльний аспект. *Проблеми порівняльного правознавства* : збірник тез наукових доповідей III Міжнародної наукової конференції «Компаративістські читання» / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. К. Маріна, І. С. Гриценка ; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Київ; Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 283–288 ; Werba-Sidor O. Rozdział I. Ewolucja systemu egzekucji orzeczen sadow i innych organow sadowych na Ukrainie. *Actualne problemy egzekucji sadowej w Polsce i na Ukrainie* : zbiór studiow / redakcja naukowa : Swietlana Fursa, Andrzej Marciniak. PRAWO-JUSTICE : Osrodek Naukowo-Szkoleniowy przy Krajowej Radzie Komorniczej, CURRENDA, 2021. S. 23–51.

⁹ Верба-Сидор О. Б. Виконавче провадження у механізмі забезпечення захисту прав особи. *Виконавче провадження: теорія та практика* : монографія / Р. Ф. Ханова, С. О. Кравцов, І. О. Ізарова та ін. ; за заг. ред. Р. Ф. Ханової, С. О. Кравцова. Харків : Право, 2021. С. 113.

¹⁰ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 13.

¹¹ Про затвердження Класифікатора галузей законодавства України : Наказ Міністерства юстиції України від 02.06.2004 р. № 43/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04#Text.

¹² Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 13–14.

З аналізу положень загальної теорії права випливає, що **правову природу виконавчого провадження** слід визначати за сукупністю двох критеріїв: за місцем у юридичному процесі та за місцем у системі права. Так, **за місцем у системі права виконання рішень юрисдикційних органів є комплексним міжгалузевим функціональним правовим інститутом**, який виникає внаслідок взаємодії інститутів різних галузей права: цивільного процесуального, цивільного, сімейного, земельного, трудового, адміністративного, податкового, кримінального та інших. **За місцем у юридичному процесі виконання рішень юрисдикційних органів є завершальною стадією процесу** (цивільного, господарського, адміністративного), зокрема, виконання судових рішень у цивільних справах є стадією цивільного процесу¹³.

З приводу **змісту поняття «виконавче провадження»** варто дещо зазначити. Відповідно до теоретичних положень юридичного процесу, критерієм виокремлення різних видів проваджень є характер справ. Провадження виражають предметну характеристику процесу, а стадії – динамічну. Особливостями *стадії* є те, що вона розпочинається тоді, коли завершується попередня; стадія має певну мету; іноді потрібна наявність процесуальної підстави (акта) для переходу від однієї стадії до іншої, тощо. Так, на відміну від апеляційного, касаційного проваджень (теоретично правильно – стадій), позовне, наказне та окреме провадження не слідує одне за одним, а практично завжди виключають існування одне одного. Поняття «провадження» та «стадія» співвідносяться як статична і динамічна якісні характеристики юридичного процесу.

Беручи за основу теоретичне положення про те, що кожному виду юридичного процесу притаманна стадія виконання, доречно вказати, що в цивільному, господарському, адміністративному, нотаріальному та інших видах юридичних процесів є стадія виконання. Тому, незважаючи на багаторічну традицію застосування терміна «виконавче провадження», а також на назву закону (Закон України «Про виконавче

¹³ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. С. 3–11.

провадження»), *теоретично правильно для позначення процедури виконання рішень юрисдикційних органів уживати термін «стадія»*, а не «провадження».

Стадія виконання рішення не зводиться лише до примусового виконання (виконавчого провадження). Стадія виконання рішення – ширше поняття, вона починається після ухвалення судом рішення і набрання ним законної сили (за винятком випадків допуску рішень до негайного виконання) та включає так зване виконавче провадження (можливість, право сторони на примусове виконання рішень), якщо сторона скористається своїм правом його ініціювати¹⁴.

Відповідно до п. 7 ч. 3 ст. 2, ст. 18 ЦПК України, обов'язковість судового рішення є однією з основних засад (принципів) цивільного судочинства. Після того, як суддею ухвалено рішення, воно, як цього вимагає суспільство, має бути швидко й ефективно виконано¹⁵.

Серед новел правового регулювання механізму примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів від 2016 року є нормативне закріплення переліків *принципів* відповідно *виконавчого провадження і діяльності державної виконавчої служби та приватних виконавців*¹⁶.

Згідно зі ст. 2, яка має назву «Засади виконавчого провадження», Закону України «Про виконавче провадження», *виконавче провадження* здійснюється з дотриманням таких *принципів*: 1) верховенства права (*загальноправовий*); 2) обов'язковості виконання рішень (*загальноправовий*); 3) законності (*загальноправовий*); 4) диспозитивності (*міжгалузевий*); 5) справедливості, неупередженості та об'єктивності (*загальноправові*); 6) гласності та відкритості виконавчого провадження (*міжгалузеві*); 7) розумності строків виконавчого

¹⁴ Виконавче провадження : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін. ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. С. 9–10.

¹⁵ Гузь Л. Є. Цивільний процесуальний кодекс України. Судово-практичний коментар для суду першої інстанції. Київ : Алерта, 2022. С. 80.

¹⁶ Верба-Сидор О. Б., Федик С. Є. Принципи виконавчого провадження за новими законопроектами № 2507 а та 2506 а. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 2. С. 21–24. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2016/6.pdf.

провадження (*загальноправовий*); 8) співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями (*інституційний*); 9) забезпечення права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців, приватних виконавців (*інституційний*).

Доцільно зауважити, що перелік принципів виконавчого провадження в наведеній статті чинного закону видається безсистемним, неможливо зрозуміти логіку законодавця, бо в основі немає жодного критерію, а формулювання деяких принципів неправильні. Законодавець, нормативно закріплюючи принципи права, повинен підібрати такі формулювання, які би виключали різночитання змісту, сприймалися однозначно, були усім зрозумілими і конкретними. Скажімо, залишається незрозумілим, що означає принцип «5)... об'єктивності». Якщо мається на увазі принцип об'єктивної істини, то у вітчизняному сучасному цивільному процесуальному праві йому на зміну прийшов принцип судової істини.

Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» містить ст. 4 «**Принципи діяльності державної виконавчої служби та приватних виконавців**», у якій перелічено такі принципи: 1) верховенства права (*загальноправовий*); 2) законності (*загальноправовий*); 3) незалежності; 4) справедливості, неупередженості та об'єктивності (*загальноправові*); 5) обов'язковості виконання рішень (*загальноправовий*); 6) диспозитивності (*міжгалузевий*); 7) гласності та відкритості виконавчого провадження та його фіксування технічними засобами (*міжгалузеві*); 8) розумності строків виконавчого провадження (*загальноправовий*); 9) співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями (*інституційний*).

А. Гайченко обґрунтовано вважає, що ст. 4 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», у якій перелічено принципи діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців, не повинна дублювати статті Конституції України та спеціальних законів України. В ній мають бути відображені принципи, що визначають основоположні засади діяльності органів державної виконавчої служби

та приватних виконавців, а саме: принцип поваги до приватності; принцип належного управління; принцип інформаційної відкритості; принцип транспарентності; принцип ефективності, раціональності та оптимальності; принцип неупередженості та непідкупності; принцип професійної компетентності; принцип незловживання владою; принцип оперативності й гнучкості взаємодії; принцип планування; принцип прозорості; принцип «єдиного вікна»¹⁷.

Отже, з аналізу текстів наведених вище статей законів випливає, що законодавець переважно дублює загальноправові (конституційні), міжгалузеві принципи права, не формулюючи принципів, притаманних саме інституту примусового виконання рішень юрисдикційних органів. Тимчасом у такому дублюванні немає доцільності, оскільки вони вже й так об'єктивовані в інших нормативних актах у формі окремих статей (прямо) або висновуються з логічного, лексичного тощо аналізу їхнього змісту (опосередковано). Керуючись основною метою законодавчого закріплення переліку принципів права, яка полягає в полегшенні заповнення прогалин у правовому регулюванні шляхом застосування аналогії права, можна констатувати, що ефективнішим було би нормативне закріплення принципів лише комплексного міжгалузевого інституту виконавчого провадження¹⁸.

2. Правовідносини з виконання судових рішень та їх суб'єкти в цивільному процесі України

У юридичній літературі питання правової природи правовідносин, які виникають в ході примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, донині

¹⁷ Гайченко А. В. Адміністративно-правові засади діяльності державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2021. С. 62–67.

¹⁸ Верба О. Б., Гайченко А. В. Гарантії захисту прав осіб у виконавчому провадженні. *Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження* : монографія / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Алерта, 2023. С. 89.

є дискусійним. Позиції науковців щодо цього питання групуються таким чином: 1) перша група вчених вважає їх цивільними процесуальними; 2) друга група вчених переконана, що місце суду у виконавчому провадженні займає виконавець; 3) третя група вчених стверджує, що оскільки суд не є суб'єктом усіх правовідносин, то це свідчить про різноманітність правовідносин у виконавчому провадженні та цивільному процесі; 4) четверта група вважає їх адміністративними. Деякі науковці не дають однозначної відповіді.

Однак, незважаючи на те що у сфері виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів виникають різні правовідносини (які мають риси цивільних процесуальних правовідносин, цивільних, адміністративних правовідносин тощо), вони органічно поєднані та утворюють певну системну цілісність, їх можна розмежувати лише за допомогою наукового абстрагування та застосування прийомів логіки і в такий спосіб установити їх належність до предметів, відповідно, різних галузей права.

На стадії виконання рішення органічно поєднані такі основні групи правовідносин:

1) **правовідносини за участю суду**, який здійснює попередній та подальший судовий захист (цивільні процесуальні правовідносини, господарські процесуальні правовідносини, адміністративні процесуальні правовідносини залежно від категорії справи);

2) **правовідносини, які виникають із примусового виконання, за участю державного або приватного виконавця, з потенційною можливістю участі суду** (цивільні процесуальні правовідносини, господарські процесуальні правовідносини, адміністративні процесуальні правовідносини);

3) **правовідносини за участю державного виконавця та вищих посадових осіб органів Державної виконавчої служби, Міністерства юстиції України, а також правовідносини за участю інших органів, які у випадках, передбачених законом, виконують рішення судів та інших органів** (адміністративні правовідносини)¹⁹.

¹⁹ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. С. 13–15.

Під час виконавчого провадження можуть виникати ситуації, коли необхідно застосовувати **норми цивільно-правових інститутів**, таких як: правонаступництво; відступлення права вимоги; переведення боргу; представництво; договір доручення; довіреність; наслідки визнання особи безвісно відсутньою, оголошення особи померлою; відповідальність; опіка; піклування; звернення стягнення на заставлене майно; договори зберігання та страхування арештованого майна; договір комісії; договори з експертами та спеціалістами; реалізація арештованого майна, що здійснюється зі застосуванням норм про договір купівлі-продажу; мирова угода, яка за своєю суттю є цивільним правочином, укладеним в особливий процесуальній формі; договір оцінки арештованого майна; проведення аукціонів (публічних торгів); договір про надання певних послуг; договір банківського рахунку, тощо. Визначення частки майна боржника в майні, яким він володіє спільно з іншими особами, здійснюється з урахуванням норм цивільного, сімейного, земельного, житлового права та ін.

До врегулювання трудових відносин у виконавчому провадженні, коли примусовому виконанню підлягають рішення юрисдикційних органів за результатами розгляду трудових спорів, застосовуються норми трудового права.

У літературі вказується на подібність правової природи виконавчого збору з **інститутами податкового права**. З приводу сутності виконавчого збору серед науковців немає єдиної позиції, проте більшість вважає, що він виконує дві функції: майнового покарання за невиконання виконавчого документа протягом встановленого строку та фіскальну (поповнення бюджету).

З виконавчим провадженням можуть бути пов'язані **кримінальні правовідносини**. Скажімо, Кримінальним кодексом України передбачено низку складів злочинів з певної сфери.

Згідно з сучасними дослідженнями в галузі теорії права, однорідність суспільних відносин не є обов'язковою ознакою предмета галузі права.

Так, цивільне процесуальне право за своєю глибинною природою розглядають як комплексне, оскільки до його предмета входить складна соціальна система, бо в кожній справі утворюється складне цілісне утворення (юридичний процес як сукупність низки відносин різних суб'єктів зі судом).

Цивільне процесуальне право відрізняється від інших галузей права притаманними лише йому способами впливу на суспільні відносини (предмет) і своєрідністю їх (способів) комбінації, тобто своєрідним методом правового регулювання, який складається з імперативних та диспозитивних елементів²⁰.

Виконавче провадження як комплексний міжгалузевий функціональний правовий інститут не володіє оригінальним способом впливу на суспільні відносини (оскільки в ньому поєднуються імперативні та диспозитивні складові) і, отже, не породжує особливого типу регулювання. Виконавчому провадженню притаманний **імперативно-диспозитивний метод**, як і загалом цивільному процесуальному праву, господарському процесуальному праву, адміністративному процесуальному праву.

За змістом правовідносини у виконавчому провадженні з цивільних справ повністю відтворюють основну модель цивільних процесуальних відносин. Немає правових підстав розглядати суспільні відносини, які виникають у процесі виконавчого провадження, в ролі незалежного предмета правового регулювання.

Доречною вважається позиція Л. Талана про те, що ці відносини мають похідно-допоміжний характер і вповні відображають основну модель цивільних процесуальних відносин. Єдиною відмінністю є те, що виконання рішення виступає заключною стадією юридичного процесу, в якій реалізується рішення, у більшості випадків, суду і в якій державний або приватний виконавець функціонує, зокрема, під (подальшим) контролем суду²¹.

На думку науковців, єдність цивільних процесуальних правовідносин та правовідносин, які виникають у виконавчому провадженні з цивільних справ, проявляється в однакових

²⁰ Верба-Сидор О. Б. Правовідносини, які виникають в ході примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. *Сучасний стан та перспективи розвитку цивільних процесуальних правовідносин* : зб. наук. праць / за ред. А. О. Дутко, І. М. Паньонка ; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. С. 60–70.

²¹ Талан Л. Виконавче провадження в структурі цивілістичного процесу. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 100. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vapnu/2009_2/Talan.pdf.

юридичних фактах – юридичних діях суб'єктів. Правовідносини у виконавчому провадженні з цивільних справ мають цивільну процесуальну природу, тому вони повинні регулюватися нормами цивільного процесуального права, пов'язані з процесом судового захисту суб'єктивних прав, мають обов'язковим суб'єктом суд, нерозривно взаємопов'язані з усіма цивільними процесуальними відносинами, які виникають у певному цивільному процесі, не утворюючи самостійних процесів²².

Повноваження щодо виконання рішень юрисдикційних органів є своєрідною «прикордонною» зоною взаємодії судової та виконавчої гілок влади, або виконавче провадження знаходиться в точці дотику судової та виконавчої влади, оскільки включає діяльність як органів правосуддя, так і ДВС, де формальний підхід теорії поділу влади є недоцільним. Галузева належність процесуальної процедури не повинна залежати від органу, який цю процедуру здійснює. Як правильно стверджує Л. Талан, принцип поділу влади не може бути підтвердженням відокремлення виконавчого провадження від цивільного процесу.

Отже, у сфері виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів виникають різні правовідносини, які органічно поєднані та утворюють певну системну цілісність. **Система законодавства про виконавче провадження** як сукупність відповідних нормативно-правових актів **не** дає підстав говорити про самостійну галузь. За місцем у системі права виконавче провадження є комплексним міжгалузевим інститутом.

Суб'єкти виконавчих процесуальних правовідносин – всі можливі учасники виконавчих процесуальних правовідносин, що беруть участь у процесі примусового виконання рішень суду та інших юрисдикційних органів²³.

На думку П. Заворотька, їх можна розділити на п'ять груп:

1) особи, що наділені владними функціями, тобто виконавці, суд;

²² Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. С. 14.

²³ Вінциславська М. В. Суб'єкти виконавчого процесу та їх класифікації: проблемні питання. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 3 (11). С. 7–17. URL: http://www.vru.gov.ua/content/article/visnik11_01.pdf.

2) особи, які беруть участь у виконанні і мають суб'єктивну матеріально-правову заінтересованість у виконанні, особи, що захищають права інших осіб;

3) особи, які в силу закону зобов'язані сприяти судовому виконанню;

4) особи, які утримують майно боржника на законних підставах;

5) особи, майнові права яких стосуються або порушуються виконавцем, але у справі такі особи участі не беруть (власники майна, на яке був накладений арешт для задоволення вимоги стягувача до боржника).

П. Заворотько та М. Штефан другу групу суб'єктів поділяють ще на три підгрупи:

а) особи, які мають у справі суб'єктивну матеріально-правову заінтересованість – сторони;

б) особи, які мають у справі державну заінтересованість (прокурор, органи державного управління);

в) особи, які мають у справі господарську заінтересованість (профспілки та інші громадські організації)²⁴.

Сторонами виконавчого провадження є **стягувач** і **боржник**. Вони мають матеріально-правову та процесуально-правову заінтересованість у результатах виконавчого провадження. У більшості випадків позивач та відповідач стають, відповідно, стягувачем та боржником у виконавчому провадженні, хоча може бути й навпаки. Однак усе залежить від того, на чию користь ухвалено рішення. Стягувачем може стати і третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору (ст. 52 ЦПК України).

Згідно з ч. 2 ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження», **стягувачем** є фізична або юридична особа чи держава, на користь чи в інтересах яких видано виконавчий документ.

Боржником є визначена виконавчим документом фізична або юридична особа, держава, на яких покладається обов'язок щодо виконання рішення.

²⁴ Заворотько П. П., Штефан М. Й. Судове виконання : практ. посібник для викладачів, студентів юрид. вузів, працівників суду, прокуратури, юрисконсультів, підприємств, установ, організацій. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1967. С. 3.

Права та обов'язки сторін та інших учасників виконавчого провадження законодавцем зосереджено головню у ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» та в інших статтях Закону. Слід зауважити, що сторони володіють, окрім **загальних, спеціальними** або **розпорядчими правами**, від яких залежить подальший розвиток виконавчого провадження (наприклад, право стягувача обирати між органом ДВС та приватним виконавцем (ч. 1 ст. 19, ч. 5 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження»), укладення сторонами мирової угоди²⁵ (ч. 2 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження», ст. 434 ЦПК України), відмова стягувача від примусового виконання²⁶ (п. 1 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження», ст. 434 ЦПК України), право сторін на відстрочення і розстрочення виконання рішення²⁷ (ст. 435 ЦПК, ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження») та інші).

З-поміж основних **обов'язків сторін** важливими вважаються сумлінне користування правами (ч. 8 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження»), повідомлення виконавця про самостійне виконання рішення (ч. 4 ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження»), про зміну місця проживання, перебування, знаходження та інших обставин тощо. До **обов'язків боржника** належать утримання від дій, які унеможливають чи ускладнюють виконання рішення, допускати в певних випадках виконавця до свого майна,

²⁵ Верба О. Б. Повноваження суду у випадках добровільного невиконання мирової угоди, укладеної на стадії виконавчого провадження. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2008. № 7 (45). С. 35–44 ; Верба О. Б. Особливості визнання судом мирової угоди на стадії виконавчого провадження. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. № 3. С. 102–113 ; Верба-Сидор О. Б. Компетенція суду щодо визнання мирової угоди на стадії виконання рішення у цивільних справах. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 153–161.

²⁶ Верба О. Б. Компетенція суду щодо прийняття відмови стягувача від примусового виконання. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2009. № 1 (51). С. 14–23.

²⁷ Верба О. Б. Вирішення судом питань, пов'язаних із настанням обставин, які ускладнюють або унеможливають примусове виконання рішення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 49. С. 106–117. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2013/10/%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA-49.pdf>.

надавати декларацію та про зміну відомостей у ній, з'являтися на вимогу виконавця, надавати пояснення та інші.

Питання **правонаступництва** у виконавчому провадженні вирішується судом²⁸ (ст. 442 ЦПК України, ч. 5 ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження»).

Представництво у виконавчому провадженні є законним та довірливим, як і на попередніх стадіях цивільного процесу (ст.ст. 16, 17 Закону України «Про виконавче провадження»).

Прокурор може бути суб'єктом правовідносин у виконавчому провадженні на підставі ст. 131-1 Конституції України, п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII²⁹, ч. 1 ст. 14, п. 2 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження».

Примусове виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) покладається на **органи ДВС** та у визначених Законом України «Про виконавче провадження» випадках – на **приватних виконавців**.

Вимоги до **державних виконавців** містить ст. 10 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів». Так, **державним виконавцем**³⁰ може бути громадянин України, який має

²⁸ Верба-Сидор О. Б. Узагальнення судової практики щодо заміни судом сторони виконавчого провадження (ст. 378 ЦПК). *Сучасне міжнародне та вітчизняне право як регулятор суспільних відносин*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 7–8 жовтня 2010 р.) : у 3 ч. Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2010. Ч. 2. С. 22–24.

²⁹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 23.11.2023)

³⁰ Гайченко А. В. Система державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів. *Наукові записки. Серія «Право»*. Кропивницький : Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2019. Вип. 7 (Спецвипуск). С. 209–214 ; Гайченко А. В. Місце державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів в системі державних органів України. *Наукові записки. Серія «Право»*. Кропивницький : Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2020. С. 101–106 ; Верба-Сидор О. Б. Взаємовідносини суду та державного виконавця на стадії примусового виконання судових рішень. *Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів* : збірник наукових праць за результатами Другої науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 4 березня 2011 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2011. С. 86–91.

вищу юридичну освіту (для керівників органів ДВС та їхніх заступників – не нижче другого рівня), володіє державною мовою і здатний за своїми особистими і діловими якостями здійснювати повноваження державного виконавця. Порядок вступу державного виконавця на державну службу врегульовано Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII³¹ та Порядком проведення конкурсу на зайняття посад державної служби, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 року № 246³².

Приватний виконавець³³ за ст.ст. 16, 18 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» – громадянин України, уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, встановленому законом, є суб'єктом незалежної професійної діяльності, досяг 25 років, має вищу юридичну освіту не нижче другого рівня, володіє державною мовою, має стаж роботи у галузі права після отримання відповідного диплома не менше двох років та склав кваліфікаційний іспит.

³¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення 23.11.2023)

³² Порядок проведення конкурсу на зайняття посад державної служби, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2016 р. № 246. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-%D0%BF#Text>.

³³ Верба-Сидор О. Б. Досвід зарубіжних країн щодо запровадження інституту приватних виконавців. *Проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів* : збірник наукових праць за результатами Четвертої міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 18–19 жовтня 2013 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2014. С. 96–107 ; Верба-Сидор О. Б. Реформування системи виконання рішень юрисдикційних органів України. *Університетські наукові записки*. 2015. № 1 (53). С. 38–45 ; Верба-Сидор О. Б. Запровадження інституту приватних виконавців в українське законодавство як одна із вимог на шляху до євроінтеграції. *Проблеми модернізації приватного права в умовах євроінтеграції* : збірник наукових праць / за заг. ред. Ю. В. Білоусова ; НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України ; Хмельницький університет управління та права. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. С. 449–455 ; Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б. Інститут приватних виконавців в Україні: пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. Вип. 1. С. 86–94.

Відповідно до пп. 14.1.226 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI³⁴, **незалежною професійною діяльністю** є участь фізичної особи в науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, *приватних виконавців*, адвокатів, арбітражних керуючих (розпорядників майна, керуючих санацією, ліквідаторів), аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інженерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою-підприємцем *та використовує найману працю не більш як 4 фізичних осіб*³⁵.

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», приватний виконавець має право мати **помічників**³⁶, які працюють на підставі трудового договору (контракту), укладеного з приватним виконавцем. Помічником приватного виконавця може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту не нижче першого рівня та володіє державною мовою. Права та обов'язки помічника приватного виконавця врегульовано ст. 29 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів».

Усі приватні виконавці України об'єднані в некомерційну професійну організацію – **Асоціацію приватних виконавців України**, що утворена з метою забезпечення реалізації завдань самоврядування приватних виконавців (ч. 1 ст. 47

³⁴ Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 23.11.2023)

³⁵ Верба-Сидор О. Б. Приватний виконавець як суб'єкт незалежної професійної діяльності. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : збірник тез регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 15 грудня 2017 р.) / упоряд. В. К. Гришук. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 210–213.

³⁶ Верба-Сидор О. Б. Правовий статус помічника приватного виконавця. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : збірник тез Регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 16 грудня 2016 р.) / упоряд. В. К. Гришук. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. С. 65–68.

Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів») і з 25 листопада 2021 року на 24-му Міжнародному конгресі у Дубаї стала членкинею **Міжнародного союзу офіцерів та службовців юстиції** (UIH) – Union Internationale des Huissiers de Justice, the International Union of Judicial Officers) – міжнародної неурядової організації, міжнародного об'єднання професіоналів, які займаються примусовим виконанням³⁷.

Механізм взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України з державними, приватними виконавцями при проведенні виконавчих дій щодо примусового виконання судових рішень і рішень інших органів визначено Порядком взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України та органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, затвердженим Наказом МВС України, Мін'юсту України від 30 січня 2018 року № 64/261/5³⁸. Відповідно до вказаного Порядку, інформаційна взаємодія здійснюється з використанням таких інформаційних систем, як автоматизована система виконавчого провадження (АСВП), Єдиний державний реєстр транспортних засобів (ЄДРТЗ), Єдина інформаційна система Міністерства внутрішніх справ України (ЄІС); Інформаційний портал Національної поліції (ІПНП).

У державного та приватного виконавця **різний обсяг повноважень**. Так, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження», приватний виконавець здійснює примусове виконання рішень, передбачених ст. 3 цього Закону,

³⁷ Верба О. Б. Членство України у Міжнародному союзі офіцерів та службовців юстиції (UIH): переваги та перспективи. *Матеріали круглого столу, присвяченого 19-й річниці Європейського дня цивільного правосуддя* : збірник тез доповідей та повідомлень (м. Харків, 25 жовтня 2022 р.) / за заг. ред. К. В. Гусарова. Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 43–45. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/25.10.2022.pdf.

³⁸ Про затвердження Порядку взаємодії Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України та органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Наказ МВС України, Міністерства юстиції України від 30.01.2018 р. № 64/261/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0140-18#Text>.

крім: 1) рішень про відібрання і передання дитини, встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною; 2) рішень, за якими боржником є держава, державні органи, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні та комунальні підприємства, установи, організації, юридичні особи, частка держави у статутному капіталі яких перевищує 25%, та/або які фінансуються виключно за кошти державного або місцевого бюджету; 3) рішень, за якими боржником є юридична особа, примусова реалізація майна якої заборонена відповідно до закону; 4) рішень, за якими стягувачами є держава, державні органи (крім рішень Національного банку України); 5) рішень адміністративних судів та рішень ЄСПЛ; 6) рішень, які передбачають вчинення дій щодо майна державної чи комунальної власності; 7) рішень про виселення та вселення фізичних осіб; 8) рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, які визнані недієздатними чи цивільна дієздатність яких обмежена; 9) рішень про конфіскацію майна; 10) рішень, виконання яких віднесено цим Законом безпосередньо до повноважень інших органів, які не є органами примусового виконання; 11) інших випадків, передбачених цим Законом та Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»; 12) рішень, за якими боржником є уповноважений суб'єкт управління або господарське товариство в оборонно-промисловому комплексі, визначені ч. 1 ст. 1 Закону України «Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності», та рішень, які передбачають вчинення дій щодо їхнього майна.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону України «Про виконавче провадження», реєстрація виконавчих документів, документів виконавчого провадження, фіксування виконавчих дій здійснюється в **Автоматизованій системі виконавчого провадження** (далі – АСВП, Система). АСВП є комп'ютерною програмою, що забезпечує збирання, зберігання, облік, пошук, узагальнення, надання відомостей про виконавче провадження, формування Єдиного реєстру боржників та захист від несанкціонованого доступу (абз. 1 п. 2 розділу I «Загальні положення» Положення про автоматизовану систему виконавчого

провадження)³⁹. Для забезпечення доступу до інформації Системи сторонам виконавчого провадження у постанові про відкриття виконавчого провадження роз'яснюється таке право, зазначається **адреса відповідного вебсайту** в мережі «Інтернет», а також **ідентифікатор для доступу** до інформації про виконавче провадження та порядок його використання⁴⁰.

За ч. 1 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження», п. 2 розділу I «Загальні положення», п. 1 розділу X «Єдиний реєстр боржників» Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження, **Єдиний реєстр боржників** – це систематизована база даних про боржників, що є складовою автоматизованої системи виконавчого провадження та ведеться з метою оприлюднення в режимі реального часу інформації про невиконані майнові зобов'язання боржників та запобігання відчуженню боржниками майна. **Відомості про боржників**, включені до Єдиного реєстру боржників, є відкритими та розміщуються на офіційному вебсайті Міністерства юстиції України (за посиланням: <https://erb.minjust.gov.ua/#/search-debtors>).

Правилами ведення **діловодства та архіву** в органах державної виконавчої служби та приватними виконавцями, затвердженими Наказом Міністерства юстиції України

³⁹ Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження : Наказ Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. № 2432/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1126-16#Text>.

⁴⁰ Верба-Сидор О. Б. Єдині та Державні реєстри у роботі державних і приватних виконавців. *Правовий режим реєстрів та їх роль у здійсненні господарської діяльності* : збірник матеріалів науково-практичного семінару (м. Львів, 21 квітня 2017 р.) / упор. М. С. Долинська. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 14–18 ; Верба-Сидор О. Б. Приватний виконавець як суб'єкт правовідносин у ІТ сфері. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного та ІТ права* : матеріали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 27–28 жовтня 2017 р.). Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2017. С. 87–94 ; Verba-Sydor O. B. Wykorzystanie innowacyjnych technologii informacyjnych przez komorników podczas wykonania decyzji organów sądowniczych. *Innovative education as a constituent part of the smart city. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology* : monograph / Red. Aleksandra Ostenda, Tetyana Nestorenko. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach, 2017. S. 79–87.

від 7 червня 2017 року № 1829/5⁴¹, встановлено порядок документування діяльності з примусового виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб), порядок роботи з документами (діловодство) та організації архіву.

Для з'ясування та роз'яснення питань, що виникають під час здійснення виконавчого провадження і потребують спеціальних знань, виконавець виносить постанову про залучення **експерта** або **спеціаліста** (кількох експертів або спеціалістів), а для проведення оцінки майна – **суб'єктів оціночної діяльності-суб'єктів господарювання** (ст. 20 Закону України «Про виконавче провадження»).

Під час виконавчого провадження виконавець або сторони у разі потреби можуть запросити **перекладача** (ст. 21 Закону України «Про виконавче провадження»).

Виконавчі дії можуть проводитися у присутності **понятих** (ст. 22 Закону України «Про виконавче провадження»).

Процедура **відводів** у виконавчому провадженні врегульована ст. 23 Закону України «Про виконавче провадження».

Підстави виконання – це судові акти та акти інших юрисдикційних органів, які відповідно до прямої вказівки закону підлягають примусовому виконанню в порядку виконавчого провадження; це зазначені в законі акти юрисдикційних органів, якими підтверджуються суб'єктивні права та обов'язки сторін і засоби захисту та відновлення порушених прав (В. Комаров, В. Баранкова)⁴².

Примусовому виконанню в порядку виконавчого провадження підлягають лише рішення про присудження.

На думку деяких науковців (І. В. Андронов), потрібно розрізняти **звернення рішення до виконання та звернення рішення до примусового виконання**⁴³.

Виконавчий документ – це виданий відповідно до акта уповноваженого органу чи посадової особи (підстави

⁴¹ Правила ведення діловодства та архіву в органах державної виконавчої служби та приватними виконавцями : Наказ Міністерства юстиції України від 07.06.2017 р. № 1829/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0699-17#Text>.

⁴² Виконавче провадження : навч.-практ. посібник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова, В. А. Бігун та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2014. С. 37.

⁴³ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 146–147.

виконання) документ, складений за чітко визначеною формою, на основі якого органи примусового виконання безпосередньо здійснюють примусове виконання (стягують майно, грошові кошти, примушують боржника вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення)⁴⁴. **Перелік виконавчих документів** (ст. 3) та **вимоги до них** (ст. 4) містяться в Законі України «Про виконавче провадження».

У цивільних справах суд видає такі виконавчі документи:

– **виконавчий лист** – це виконавчий документ, який видається судами загальної юрисдикції на підставі судових рішень, ухвалених у порядку цивільного або адміністративного судочинства, рішень третейських судів, рішень міжнародних комерційних арбітражів і рішень іноземних судів за наявності ухвали українського суду про надання дозволу на їх примусове виконання в Україні. Виконавчий лист може бути виданий також у кримінальній справі, якщо вирок суду передбачає покарання у вигляді конфіскації майна та/або відшкодування збитків, заподіяних злочином⁴⁵ (ст. 431 ЦПК України, ч. 3 ст. 535 КПК України, розділи XIX–XX Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженої Наказом Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 року № 814⁴⁶);

– **судовий наказ** – має подвійну правову природу: водночас є судовим рішенням і виконавчим документом, він видається судами у наказному провадженні за переліком вимог, передбаченим законом⁴⁷ (ст.ст. 160–173 ЦПК України)⁴⁸.

⁴⁴ Виконавче провадження : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін. ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. С. 181.

⁴⁵ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 148.

⁴⁶ Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затверджена Наказом Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 814. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text>.

⁴⁷ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 148.

⁴⁸ Виконавче провадження : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін. ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. С. 186–202.

Ухвала суду є виконавчим документом тільки у випадках, коли такою ухвалою передбачено вжиття примусових заходів до боржника.

Стосовно ухвал суду, як зауважує І. Андронов, на відміну від судового наказу, переважна більшість ухвал не є виконавчими документами. Лише в окремих випадках, коли закон передбачає примусове виконання приписів судової ухвали, така ухвала є виконавчим документом (наприклад, ухвала про забезпечення позову, ухвала про затвердження мирової угоди тощо)⁴⁹.

Як слушно зазначає С. Сенік⁵⁰, до **ухвал суду, що підлягають примусовому виконанню в порядку виконавчого провадження, в цивільному процесі** належать:

1) **ухвала про затвердження мирової угоди** (відповідно до ч.ч. 2, 3 ст. 208 ЦПК України, ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом і має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим Законом України «Про виконавче провадження». У разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень. Мирова угода сторін та ухвала суду є так званою юридичною (фактичною) сукупністю⁵¹);

2) **ухвала про забезпечення позову** (згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 157 ЦПК України, ухвала суду про забезпечення позову є виконавчим документом і має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом. Така ухвала підлягає негайному виконанню з дня її постановлення незалежно від її оскарження та відкриття виконавчого провадження.

⁴⁹ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 148–149.

⁵⁰ Сенік С. В. Види ухвал суду в цивільному процесі, що підлягають примусовому виконанню. *Актуальні проблеми виконавчого процесу України: теорія і практика* : збірник наукових статей IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6 грудня 2019 р.). / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Позднишев, 2019. С. 153–157.

⁵¹ Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р. : наук.-практ. коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. С. 22.

Примірник ухвали про забезпечення позову, залежно від виду вжитих заходів, одночасно з направленням заявнику направляється судом для негайного виконання усім особам, яких стосуються заходи забезпечення позову і яких суд може ідентифікувати, а також відповідним державним та іншим органам для вжиття відповідних заходів. Особи, винні у невиконанні ухвали про забезпечення позову, несуть відповідальність, передбачену законом (ч. 4 ст. 157 ЦПК України));

3) **ухвала про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом** (за ст. 146 ЦПК України, у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів *державним виконавцем* для дослідження судом. Ухвала про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом є виконавчим документом, підлягає негайному виконанню та має відповідати вимогам до виконавчого документа, передбаченим законом. За п. 9 ч. 1 ст. 252 ЦПК України, у разі прийняття ухвали про тимчасове вилучення доказів державним виконавцем для дослідження судом суд може за заявою учасника справи, а також з власної ініціативи зупинити провадження у справі);

4) **ухвала про стягнення штрафу** (у випадках, передбачених ч. 1 ст. 148 ЦПК України, суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу в сумі від 0,3 до 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. У разі повторного чи систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи неодноразового зловживання процесуальними правами, повторного чи систематичного неподання витребуваних судом доказів без поважних причин або без їх повідомлення, триваючого невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів суд з урахуванням конкретних обставин стягує в дохід державного бюджету з відповідного учасника судового процесу або відповідної іншої особи штраф у сумі від 1 до 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 2 ст. 148 ЦПК України). Згідно з ч. 5 ст. 148 ЦПК України, ухвала про стягнення штрафу є виконавчим документом і має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом.

Стягувачем за таким виконавчим документом є Державна судова адміністрація України)⁵².

Строком виконавчої давності науковці називають строк чинності виконавчого документа, період часу, протягом якого зберігається його виконавча сила, тобто передбачений законом період часу, протягом якого виконавчий документ може бути пред'явлений до примусового виконання і стати підставою для відкриття виконавчого провадження та вчинення виконавчих дій, спрямованих на реалізацію припису юрисдикційного акта (М. Олегов⁵³, М. Якимовський⁵⁴). **Строком пред'явлення виконавчого документа до виконання (строком виконавчої давності)** називають визначений законом період часу, в межах якого стягувач має право звернутися до органів ДВС чи приватних виконавців за примусовим виконанням приписів рішення, що підлягає примусовому виконанню⁵⁵. Виконавчі документи можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом **3 років**, крім посвідчень комісій по трудових спорах та виконавчих документів, за якими стягувачем є держава або державний орган, які можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом **3 місяців** (ч. 1 ст. 12 Закону України «Про виконавче провадження»).

Пропуск процесуального строку є юридичним фактом (відносною подією), що настає в результаті бездіяльності уповноваженого або зобов'язаного суб'єкта в момент настання чи закінчення (спливу) цього строку з поважних причин або з причин, які не можуть бути визнані такими, і спричиняє відповідні правові наслідки. Поновлення пропущеного строку є визнання судом дійсним права вчинити відповідну процесуальну

⁵² Сенік С. В. Види ухвал суду в цивільному процесі, що підлягають примусовому виконанню. *Актуальні проблеми виконавчого процесу України: теорія і практика* : збірник наукових статей IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 6 грудня 2019 р.). / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Позднішев, 2019. С. 153–157.

⁵³ Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2008. С. 710–711.

⁵⁴ Якимовський М. Проблемні питання строків пред'явлення виконавчих документів до органів ДВС. URL: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/2148/>.

⁵⁵ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 159.

дію, яке було втрачене внаслідок пропуску зацікавленою особою процесуального строку, встановленого для її вчинення, з причин, визнаних судом поважними⁵⁶. **Пропуск стягувачем строку** для пред'явлення виконавчого документа до виконання викликає *негативні правові наслідки для нього* у вигляді втрати можливості примусово виконати рішення суду в порядку виконавчого провадження⁵⁷.

Оскільки, відповідно до п. 2 ч. 4 ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження», п. 4 розділу III Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 2 квітня 2012 року № 512/5⁵⁸, виконавець повертає виконавчий документ стягувачу без прийняття до виконання протягом 3 робочих днів з дня його пред'явлення в разі пропуску встановленого строку пред'явлення документів до виконання, – в цьому випадку важливу роль відіграє суд, який наділено повноваженнями щодо поновлення строку виконавчої давності⁵⁹.

Строк пред'явлення виконавчого документа до виконання (строк виконавчої давності) є *процесуальним*, а отже, може бути *поновлений* у разі його пропуску з причин, визнаних судом поважними⁶⁰. В юридичній літературі під *поновленням процесуального строку* розуміють відновлення з причин, визнаних судом поважними, права на вчинення процесуальної дії, втраченого у зв'язку з пропусшенням встановленого законом строку⁶¹.

⁵⁶ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 88–92.

⁵⁷ Верба О. Б. Поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання: компетенція суду. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 4–5 лютого 2009 р.) Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. С. 172–175.

⁵⁸ Інструкція з організації примусового виконання рішень : Наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. № 512/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text>.

⁵⁹ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. С. 66–70.

⁶⁰ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 160.

⁶¹ Там само.

Під **заходами примусового виконання рішень** науковці розуміють повноваження виконавця з примусового виконання рішення, передбачені законом, а також заходи впливу на боржника, які мають стимулювати його до виконання рішення та не створювати перешкод у його виконанні⁶². П. Заворотько заходи примусового виконання називає формою (засобом) реалізації санкцій норм цивільного права в процесі виконання постанов судів і актів інших органів⁶³.

Заходами примусового виконання рішень є: 1) звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, в тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами; 2) звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника; 3) вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні; 4) заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, в тому числі коштами, або встановлення боржнику обов'язку користуватися таким майном на умовах, визначених виконавцем; 5) інші заходи примусового характеру, передбачені Законом України «Про виконавче провадження» (ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження»).

Виконавчий збір – це збір, що справляється на всій території України за примусове виконання рішення *органами ДВС*. Виконавчий збір стягується з боржника до Державного бюджету України. Виконавчий збір стягується державним виконавцем у розмірі 10% суми, що підлягає примусовому стягненню, поверненню, або вартості майна боржника, що підлягає передачі стягувачу за виконавчим документом,

⁶² Зеленкова І. І. Процедура звернення стягнення на майно боржника у виконавчому процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. С. 31.

⁶³ Виконавче провадження : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін. ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. С. 300–301.

заборгованості зі сплати аліментів. За примусове виконання рішення немайнового характеру виконавчий збір стягується в розмірі 2 мінімальних розмірів заробітної плати з боржника-фізичної особи і в розмірі 4 мінімальних розмірів заробітної плати з боржника-юридичної особи (ст. 27 Закону України «Про виконавче провадження»).

Відповідно до ст. 31 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», за вчинення виконавчих дій *приватному виконавцю* сплачується **винагорода**. Винагорода приватного виконавця складається з **основної та додаткової**.

Законом України «Про виконавче провадження» врегульовано також загальні умови та порядок здійснення виконавчого провадження, фінансування виконавчого провадження, розподіл стягнутих з боржника грошових сум, особливості звернення стягнення на різні види майна боржника, виконання рішень немайнового характеру, звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи боржника, порядок стягнення аліментів, порядок оскарження діянь виконавця, відповідальність у виконавчому провадженні, виконавче провадження, ускладнене іноземним елементом, та низку інших питань.

3. Повноваження суду у процесі примусового виконання рішень юрисдикційних органів

За результатами розгляду справи суд покликаний ухвалити законне, обґрунтоване та виконуване рішення, а на стадії його виконання суд повинен сприяти стягувачеві у поновленні його порушених прав. Ефективність захисту права особи полягає у справедливому, неупередженому і своєчасному розгляді та вирішенні цивільної справи судом, у виконанні ухваленого рішення, в тому числі у примусовому порядку. Невиконання рішень юрисдикційних органів негативно відображається на авторитеті органів державної влади та держави загалом. Реальність реалізації суб'єктивних прав завжди була неодмінною умовою ефективності судової діяльності. На стадії виконання рішення будь-які труднощі та віддалення

у часі реалізації свого права значно більше турбують заінтересовану особу, ніж на попередніх стадіях процесу⁶⁴.

Виконання рішення суду, яке набрало законної сили, є одним із основних елементів змісту права на судовий захист (поряд із правом особи на звернення до суду; розглядом її справи в тому суді і тим суддею, до підсудності яких вона належить за законом; особистою участю особи у розгляді її справи судом; справедливим, публічним і компетентним розглядом справи незалежним та неупередженим судом із дотриманням принципу змагальності та рівноправності сторін; отриманням юридичної допомоги та правом на захист; використанням рідної мови; розглядом справи впродовж «розумних» строків; оскарженням ухваленого судового акта до вищої судової інстанції та виправленням судової помилки).

З приводу того, чи є суд *суб'єктом виконавчого провадження*, вчені висловлюються двояко: 1) суд не є суб'єктом правовідносин у виконавчому провадженні; 2) суд є суб'єктом правовідносин у виконавчому провадженні. Оскільки доцільніше вважати виконання судових рішень у цивільних справах стадією цивільного процесу, то, безумовно, й суд варто розглядати суб'єктом тих правовідносин, які виникають на цій стадії⁶⁵.

Суд, видаючи стороні виконавчий документ та здійснюючи інші важливі повноваження, передбачені процесуальним законодавством, наближає її до поновлення її порушеного права. Примусове виконання судових рішень не може бути відкритим без суду (суд видає виконавчий документ). Щодо примусового виконання рішень інших юрисдикційних органів, то хоч виконання таких рішень не передують стадії цивільного процесу, проте до суду можна оскаржити діяння виконавця. Особливістю суб'єктного складу процесуальних правовідносин у виконавчому провадженні є процесуальна співпраця суду, який виконує головну роль у прийнятті найважливіших процесуальних рішень у процесі виконання,

⁶⁴ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. С. 20.

⁶⁵ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 28.

та виконавця, в результаті чого забезпечується захист прав осіб. Взаємовідносини суду та виконавця ґрунтуються на **принципі процесуальної взаємодії** (процесуального партнерства).

Суд також наділений **контрольними повноваженнями щодо законності діянь виконавця**, які реалізуються судом шляхом розгляду скарг заінтересованих осіб (до виключної компетенції суду у виконавчому провадженні належить визнання діянь виконавця незаконними). **Судовий контроль** (подальший судовий захист) у виконавчому провадженні відрізняється більшим обсягом юридичних гарантій порівняно з **відомчим контролем**. Судовому контролю у виконавчому провадженні притаманні, зокрема, детально регламентована процесуальним законодавством процедура та демократичні принципи судочинства. Контроль за виконанням судових рішень, на думку П. Заворотька, є засобом укріплення законності, умовою, яка забезпечує виконання завдань цивільного судочинства, ефективною гарантією досягнення мети такого виконання⁶⁶.

Участь суду в реалізації мети цивільного судочинства не може обмежуватися розглядом і вирішенням справи по суті, оскільки помилки, допущені виконавцем під час виконання рішення, можуть звести нанівець результати діяльності суду на попередніх стадіях процесу. Судова система діє не заради правозастосування, а задля захисту прав та інтересів осіб, які звернулися до суду за захистом. Роль суду у виконавчому провадженні, з огляду на його компетенцію, в літературі розглядають у двох аспектах: по-перше, суд є важливим суб'єктом цивільного виконавчого правовідношення, бо вирішує чимало питань, які виникають у виконавчому провадженні; по-друге, суд є наглядовим органом, який оцінює законність дій (бездіяльності) виконавця, а також законність прийнятих ним рішень, що означає реалізацію передбаченого Конституцією права громадян на судовий захист⁶⁷.

⁶⁶ Заворотько П. П., Штефан М. Й. Судове виконання. Київ : Вид-во Київського університету, 1967. С. 6.

⁶⁷ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 31.

У ході примусового виконання рішень суд здійснює свої повноваження в цивільній процесуальній формі. Повноваження суду у виконавчому провадженні мають іншу правову природу, ніж повноваження виконавця. Суд покликаний вирішувати питання, які вимагають правової оцінки і від яких залежить динаміка виконання рішення. Науковцями висловлено позицію про те, що якщо розглядати виконавче провадження як складову цивільного процесу, то суб'єкти користуються усіма гарантіями, які передбачає судова процесуальна форма, а якщо виконавче провадження розглядати як адміністративну процедуру, то основною метою є реалізація положень юрисдикційного акта без урахування всіх гарантій і заходів адміністративно-правового та кримінально-правового характеру за невиконання виконавчих документів. Під час здійснення повноважень суду у виконавчому провадженні діє цивільна процесуальна форма з усіма притаманними їй гарантіями, а під час учинення виконавчих дій діє звичайна процедура, яка не має детальної нормативної моделі⁶⁸.

Важлива роль суду у виконавчому провадженні полягає в тому, що, окрім судового контролю за діями виконавця, у виконавчому провадженні відбувається постійна **взаємодія судових і несудових процедур**, перехід виконавчого провадження із процесуальної площини у процедурну і навпаки. Зокрема, існує можливість захисту прав інших осіб під час учинення виконавчих дій, а також можливість скасування рішення в апеляційному чи касаційному порядку та вирішення питання про поворот виконання рішення. Захист суб'єктивних прав охоплює правосуддя та реальне поновлення порушених прав, тобто виконання ухваленого рішення, а участь суду у виконавчому провадженні є гарантією забезпечення законності на цій стадії. Достатньо обґрунтованою вважається позиція тих науковців, які наголошують на відмінності між **примусовим виконанням як сукупністю виконавчих дій та розглядом питань, пов'язаних із примусовим виконанням, як процесуальною діяльністю суду**⁶⁹.

⁶⁸ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. С. 24.

⁶⁹ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 32.

Зважаючи на одну й ту ж кінцеву мету цивільного судочинства і виконавчого провадження, а також передбачені законом обставини, що можуть виникати і вимагають безпосередньої участі суду, – норми, які регулюють повноваження суду у виконавчому провадженні, вміщено у цивільному процесуальному законодавстві.

Не всіма науковцями схвалено **реформу** механізму примусового виконання рішень юрисдикційних органів, згідно з якою виконавця виведено із підпорядкування судовій владі та в структурі виконавчої гілки влади створено Державну виконавчу службу. Так, зі здобуттям Україною незалежності наша держава успадкувала радянську систему примусового виконання зі судовими виконавцями у структурі апаратів судів. У 1998 році з прийняттям Закону України «Про державну виконавчу службу» від 24 березня 1998 року № 202/98-ВР⁷⁰ на зміну інституту **судових виконавців**, які працювали у структурі судової влади, було утворено нову структуру – Державну виконавчу службу в системі виконавчої влади. Відповідно до Наказу Міністерства юстиції України «Про створення відділів державної виконавчої служби та скорочення посад старших судових виконавців та судових виконавців» від 19 листопада 1998 року, на виконання названого Закону скорочено посади старших судових виконавців та судових виконавців і утворено відділи ДВС⁷¹ з **державними виконавцями**⁷².

Частина науковців вважає, що цією реформою від 1998 року не вирішено два основні завдання: по-перше, створення

⁷⁰ Про державну виконавчу службу : Закон України від 24.03.1998 р. № 202/98-ВР. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/202/98-вр>. (Втратив чинність на підставі Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1403-19>).

⁷¹ Виконавче провадження : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін. ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. С. 32.

⁷² Werba-Sidor O. Rozdział I. Ewolucja systemu egzekucji orzeczeń sądow i innych organów sądowych na Ukrainie. *Actualne problemy egzekucji sądowej w Polsce i na Ukrainie*: Zbiór studiów / Redakcja naukowa : Swietlana Fursa, Andrzej Marciniak. ПРАВО-JUSTICE : Ośrodek Naukowo-Szkoleniowy przy Krajowej Radzie Komorniczej, CURRENDA, 2021. 270 s. S. 23–51.

оптимальної форми організації сфери примусового виконання рішень, і, по-друге, підвищення ефективності виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. Окрім того, передання функцій з примусового виконання від судової до виконавчої влади порушує конституційний принцип розподілу влад на три гілки та встановлений баланс між ними. Це один із прикладів невдалого вирішення проблеми законодавцем, бо реалізація акта судової влади узалежнена від органів виконавчої влади. П. Заворотько пише, що ефективність виконання залежить не лише від власне виконавчих дій, а й від зв'язку та взаємозалежності органів виконання та судових органів⁷³.

Отже, законодавством передбачені виключні повноваження суду у виконавчому провадженні, процесуальна форма, в якій суд здійснює ці повноваження. Під час реалізації своєї компетенції суд оцінює обставини, наведені сторонами, виконавцем та іншими суб'єктами, контролює процес розпорядження сторонами своїми процесуальними правами, оцінює правомірність рішень, дій чи бездіяльності виконавця за скаргами заінтересованих осіб тощо. Без реалізації судом своїх повноважень у кожному конкретному випадку виконання рішення було би проблематичним. Тобто суд покликаний гарантувати належне виконання рішення, що, своєю чергою, забезпечує поновлення порушених прав особи.

Класифікація повноважень суду у виконавчому провадженні має важливе теоретичне та практичне значення для з'ясування сутності і правової природи кожного повноваження, ефективності виконавчого провадження на практиці, вдосконалення правового регулювання. Особа звертається до суду з метою *ефективного захисту* своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів (ч. 3 ст. 8 Конституції України, ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

Суд здійснює перевірку дотримання приписів норм права органами правозастосування у відповідь на звернення заінтересованої особи. *Праву особи на судовий захист* кореспондує *обов'язок суду* здійснити таку перевірку в межах його

⁷³ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. С. 25.

виключної діяльності – правосуддя. Після ухвалення рішення суду та його виконання право особи поновлюється, стає реально захищеним, також відбувається захист публічних інтересів, які полягають в усуненні конфлікту в суспільстві. Основною метою цивільного судочинства є захист суб'єктивного права, тобто його поновлення, а стадія виконання рішення є одним із найважливіших етапів на шляху поновлення порушених прав. Участь суду у виконавчому провадженні виступає гарантією забезпечення законності під час виконання судових рішень і рішень інших юрисдикційних органів. Суд є не просто суб'єктом правовідносин на стадії виконання рішень, він владний, вирішальний суб'єкт. Водночас до компетенції суду віднесені найважливіші, основні питання щодо відкриття, розвитку і закінчення виконавчого провадження. Хоч безпосередньо виконавчі дії, спрямовані на арешт, вилучення та реалізацію майна боржника тощо, суд не вчиняє, проте це не означає, що суд усунений з виконавчого провадження.

Роль суду у виконавчому провадженні, відповідно до законодавства України, характеризується головно здійсненням ним **попереднього і подальшого захисту**. **Попередній судовий захист** полягає в тому, що суд дає санкцію (дозвіл) на вчинення певної процесуальної дії. **Подальший судовий захист** полягає у здійсненні судом нагляду щодо вже вчиненої виконавчої дії (розгляд судом скарг на діяння виконавця), вирішенні судом питання про поворот виконання, а також видачі судом виконавчого листа за рішеннями третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду⁷⁴.

Згідно зі ст. 129-1 Конституції України, контроль за виконанням судових рішень здійснює суд, тобто Основний Закон передбачає, що функцію контролю за виконанням судових рішень як частини «судового розгляду» здійснюють суди. Процесуальне законодавство містить способи такого судового контролю за діяннями виконавців у ході примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів,

⁷⁴ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. С. 6–8.

деталізуючи конституційне положення – розділ VII Цивільного процесуального кодексу України. Відповідно до ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження», діяння виконавця та посадових осіб органів ДВС *щодо виконання судового рішення* можуть бути оскаржені сторонами, іншими учасниками та особами *до суду, який видав виконавчий документ, у порядку, передбаченому законом*. Діяння виконавця та посадових осіб органів ДВС *щодо виконання рішень інших органів (посадових осіб), у тому числі постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, постанов приватного виконавця про стягнення основної винагороди, витрат виконавчого провадження та штрафів, можуть бути оскаржені сторонами, іншими учасниками та особами до відповідного адміністративного суду в порядку, передбаченому законом*⁷⁵.

Отже, повноваження суду у виконавчому провадженні групуються так⁷⁶:

I. Повноваження суду щодо здійснення ним попереднього судового захисту в ході виконавчого провадження:

1.1. Компетенція суду, пов'язана зі зверненням рішень до виконання:

1.1.1. вирішення судом питань, пов'язаних із видачею виконавчого документа:

1.1.1.1) видача судом одного або кількох виконавчих листів (ст.ст. 431, 446 ЦПК України);

1.1.1.2) компетенція суду щодо негайного виконання рішень (ст. 430 ЦПК України);

1.1.1.3) виправлення судом помилки у виконавчому документі, визнання виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню, стягнення на користь боржника безпідставно одержаного стягувачем за виконавчим документом (ст. 432 ЦПК України);

⁷⁵ Верба-Сидор О. Б. Співвідношення судового та відомчого контролів за діяльністю приватних виконавців у механізмі забезпечення прав особи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Т. 2 (№ 94). С. 84–98. URL : <https://journal.lduvs.lv.ua/index.php/journal/article/view/1372/1243>.

⁷⁶ Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 63–64.

1.1.2. повноваження суду щодо видачі дубліката виконавчого документа і поновлення пропущеного строку виконавчої давності:

1.1.2.1) видача дубліката виконавчого документа (п. 17.4) розділу XIII «Перехідні положення»;

1.1.2.2) поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання (ст. 433 ЦПК України).

1.2. Компетенція суду щодо вирішення питань, які виникають під час примусового виконання рішення:

1.2.1. вирішення судом питань, які виникають під час підготовки до здійснення заходів примусового виконання рішень:

1.2.1.1) вирішення питання про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу (ст. 437 ЦПК України);

1.2.1.2) вирішення питання про оголошення розшуку боржника або дитини, про привід боржника (ст. 438 ЦПК України);

1.2.1.3) вирішення питання про примусове проникнення до житла чи іншого володіння особи (ст. 439 ЦПК України);

1.2.1.4) вирішення питання про тимчасове обмеження особи у праві виїзду за межі України (ст. 441 ЦПК України);

1.2.2. вирішення судом питань, пов'язаних із обставинами, які перешкоджають, ускладнюють або унеможливають виконання рішень:

1.2.2.1) вирішення судом питань про відстрочку, розстрочку виконання рішення, зміну чи встановлення способу і порядку виконання рішення (ст. 435 ЦПК України);

1.2.2.2) судове вирішення питання про звернення стягнення на грошові кошти, що належать іншим особам, та нерухоме майно, право власності на яке не зареєстровано в установленому законом порядку (ст. 440 ЦПК України);

1.2.2.3) заміна судом сторони виконавчого провадження (ст. 442 ЦПК України);

1.2.2.4) визначення судом частки майна боржника у майні, яким він володіє спільно з іншими особами (ст. 443 ЦПК України);

1.2.2.5) роз'яснення судового рішення (ст. 271 ЦПК України);

1.2.2.6) зупинення виконання судового рішення (ст. 436 ЦПК України);

1.2.3. **вирішення судом питань про можливість реалізації розпорядчих прав сторін, внаслідок яких виконавче провадження закінчується:**

1.2.3.1) розгляд питання про затвердження судом мирової угоди сторін (ст. 434 ЦПК України);

1.2.3.2) затвердження судом відмови стягувача від примусового виконання рішення (ст. 434 ЦПК України).

II. Подальший судовий захист у процесі примусового виконання рішень:

2.1. Судовий контроль за виконанням судових рішень – оскарження діянь виконавця (ст.ст. 447–453 ЦПК України).

2.2. Вирішення судом питання про поворот виконання (ст.ст. 444, 445 ЦПК України).

2.3. Повноваження суду щодо видачі виконавчих листів за рішеннями третейських судів (ст.ст. 483–487 ЦПК України).

2.4. Надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (ст.ст. 462–470 ЦПК України).

2.5. Надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу (ст.ст. 474–479 ЦПК України).

4. Загальні умови та порядок здійснення виконавчого провадження

Ст. 431 ЦПК України передбачено загальні правила звернення судових рішень із цивільних справ до виконання. Так, виконання судового рішення здійснюється на підставі **виконавчого листа**, виданого судом, який розглядав справу як суд першої інстанції. **Виконавчі листи в електронній формі** викладаються з використанням **Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи**, оприлюднюються в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів), та підписуються електронним підписом судді (у разі колегіального розгляду – електронними підписами всіх суддів, які входять до складу колегії).

Протягом 5 днів після набрання судовим рішенням законної сили виконавчий документ, зазначений у ч. 3 ст. 431 ЦПК України (виконавчий лист, судовий наказ, а у випадках, встановлених ЦПК України, – ухвала суду (див. п. 2 гл. 26)), вноситься до Єдиного державного реєстру виконавчих документів, а його копія (текст), що містить інформацію про вебадресу такого документа в Єдиному державному реєстрі виконавчих документів, надсилається стягувачу до його електронного кабінету, а в разі його відсутності – рекомендованим листом із повідомленням про вручення чи цінним листом.

Як зазначає А. Гайченко, Міністерством юстиції України спільно з Державною судовою адміністрацією України реалізовано функціонал, яким надано можливість стягувачам пред'являти до примусового виконання виконавчі документи, видані у формі електронного документа (з використанням засобів підсистем (модулів) ЄСІТС, зокрема підсистем «Електронний кабінет» та «Електронний суд»). Стягувачам через «Електронний кабінет» надано можливість пред'являти до примусового виконання виконавчі документи, видані у формі електронного документа, а боржникам – сплачувати заборгованість за судовими рішеннями. Такі документи будуть надходити до АСВП у порядку електронної взаємодії. Після пред'явлення виконавчого документа до виконання стягувач зможе відстежувати подальший хід виконавчого провадження через оновлення в «Електронному кабінеті» актуальних статусів з АСВП (від отримання та реєстрації виконавчого документа – до його фактичного виконання/повернення без виконання). Такі новації є гарантіями своєчасного, повного та фактичного виконання рішень, усунення бюрократичних процесів, пов'язаних із пред'явленням виконавчих документів до примусового виконання, поновлення прав стягувача⁷⁷.

Якщо судові рішення прийнято на користь декількох позивачів або проти декількох відповідачів, або якщо виконання повинно бути проведено в різних місцях чи рішенням передбачено вчинення кількох дій, видається **декілька виконавчих**

⁷⁷ Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих документів : Наказ ДСА України, Міністерства юстиції України від 14.06.2022 р. № 177/2370/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0177750-22#Text>.

листів, у яких зазначаються один боржник та один стягувач, а також визначається, в якій частині необхідно виконати судове рішення, або зазначається, що обов'язок чи право стягнення є солідарним (ч. 5 ст. 431 ЦПК України). Отже, **виконавчий лист** видається за клопотанням та поданою в одному примірнику письмовою заявою стягувача, в якій зазначається найменування суду, до якого подається заява, найменування особи, яка подає заяву, рішення, на виконання якого заявник просить видати виконавчий лист, прохання особи та ставиться дата й особистий підпис заявника або його представника. Зміст виконавчого листа обов'язково має відповідати резолютивній частині рішення суду. За видачу виконавчого листа законодавством не передбачено судового збору⁷⁸.

У разі: вирішення питання про виправлення помилки у виконавчому документі; визнання виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню⁷⁹; забезпечення виконання судового рішення; стягнення на користь боржника безпідставно одержаного стягувачем за виконавчим документом; поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання⁸⁰; відстрочення чи розстрочення виконання, зміни чи встановлення способу і порядку виконання⁸¹;

⁷⁸ Грабар Н. М. Судові рішення як підстава здійснення виконавчого провадження в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право»*. 2023. № 7(13). С. 289. URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/5424>.

⁷⁹ Верба-Сидор О. Б. Аналіз судової практики щодо визнання виконавчого листа таким, що не підлягає виконанню, та щодо виправлення помилки в ньому (ст. 369 ЦПК). *Верховенство права та права людини* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 11–12 серпня 2010 р.). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2010. С. 47–50.

⁸⁰ Верба О. Б. Поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання: компетенція суду. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XV регіональної науково-практичної конференції (м. Львів, 4–5 лютого 2009 р.). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2009. С. 172–175.

⁸¹ Верба О. Б. Вирішення судом питань, пов'язаних із настанням обставин, які ускладнюють або унеможливають примусове виконання рішення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 49. С. 106–117. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2013/10/%D0%92%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%BA-49.pdf>.

звернення стягнення на грошові кошти, що належать третім особам, та нерухоме майно, право власності на яке не зареєстровано в установленому законом порядку⁸²; зупинення виконання (дії) судового рішення; заміну сторони виконавчого провадження⁸³ – суд вносить відповідну **ухвалу** до Єдиного державного реєстру виконавчих документів не пізніше 2 днів з дня її постановлення (ч. 7 ст. 431 ЦПК України).

Слід пам'ятати, що за загальним правилом рішення суду підлягає виконанню після набрання ним законної сили. Проте законодавець передбачає спеціальне правило – конкретні випадки, в яких можливе примусове виконання рішення ще до набрання ним законної сили. Це випадки **негайного виконання судових рішень**. Ст. 430 ЦПК України передбачено перелік категорій справ, у яких суд допускає **негайне виконання рішень**: 1) стягнення аліментів – у межах суми платежу за 1 місяць; 2) присудження працівникові виплати заробітної плати, але не більше ніж за 1 місяць; 3) відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, – у межах суми стягнення за 1 місяць; 4) поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника; 5) відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала; 6) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних і фізичних осіб; 7) примусову госпіталізацію чи продовження строку примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу; 8) встановлення факту народження або смерті особи

⁸² Верба О. Б. Вирішення судом питань про звернення стягнення на грошові кошти та на майно. *Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи* : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 24 квітня 2009 р.). Сімферополь, 2009. Ч. 1. С. 387–391 ; Верба-Сидор О. Б. Проблемні питання звернення стягнення на належні боржникові від інших осіб грошові кошти, що знаходяться на рахунках, та інше майно за судовими рішеннями у цивільних справах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 22. Ч. II. Т. 1. С. 191–195.

⁸³ Верба О. Б. Узагальнення судової практики щодо заміни судом сторони виконавчого провадження (ст. 378 ЦПК). *Сучасне міжнародне та вітчизняне право як регулятор суспільних відносин* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 7–8 жовтня 2010 р.). У 3 ч. Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2010. Ч. 2. С. 22–24.

на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства; 9) надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку; 10) видачу або продовження обмежувального припису. Суд, ухвалюючи рішення, може допустити негайне його виконання в разі стягнення всієї суми боргу при присудженні платежів, визначених у наведених вище п.п. 1–3. Доречно зауважити, що, незважаючи на формулювання статті «суд допускає...», щодо наведеного переліку категорій справ **суд зобов'язаний** допустити рішення до негайного виконання.

Відповідно до ч. 1 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження», виконавець **розпочинає примусове виконання рішення** на підставі виконавчого документа: 1) за заявою стягувача про примусове виконання рішення; 2) за заявою прокурора у разі представництва інтересів громадянина або держави в суді; 3) якщо виконавчий документ надійшов від суду у випадках, передбачених законом; 4) якщо виконавчий документ надійшов від суду на підставі ухвали про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземної держави, до повноважень яких належить розгляд цивільних чи господарських справ, іноземних чи міжнародних арбітражів) у порядку, встановленому законом; 5) у разі якщо виконавчий документ надійшов від Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Ст. 24 Закону України «Про виконавче провадження» унормовано правила про **територіальність** або місце виконання рішення. Так, виконавчі дії провадяться **державним виконавцем** за місцем проживання, перебування, роботи боржника або за місцезнаходженням його майна. Право вибору місця відкриття виконавчого провадження між кількома органами ДВС, що можуть вчиняти виконавчі дії щодо виконання рішення на території, на яку поширюються їхні функції, належить стягувачу.

Приватний виконавець приймає до виконання виконавчі документи за місцем проживання, перебування боржника-фізичної особи, за місцезнаходженням боржника-юридичної

особи або за місцезнаходженням майна боржника. Виконавчі дії у виконавчих провадженнях, відкритих приватним виконавцем у виконавчому окрузі, можуть вчинятися ним на всій території України. За ч.ч. 1, 2 ст. 25 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», **виконавчим округом** є територія АРК, області, міста Києва чи Севастополя. Приватний виконавець має право приймати до виконання виконавчі документи, місце виконання яких за Законом України «Про виконавче провадження» знаходиться в межах АРК, області або міста Києва чи Севастополя, у яких розташований його виконавчий округ.

Здійснюючи виконавче провадження, виконавець зобов'язаний використовувати всі надані йому повноваження та права для швидкого примусового виконання рішення суду та рішень інших органів з метою захисту прав, свобод та інтересів громадян⁸⁴.

Виконавчі дії проводяться виконавцем у робочі дні, не раніше 6 і не пізніше 22 години (ч. 1 ст. 29 Закону України «Про виконавче провадження»).

У разі якщо викладена у виконавчому документі резолютивна частина рішення є незрозумілою, виконавець або стороною виконавчого провадження мають право звернутися до суду, який видав виконавчий документ, зі заявою про **роз'яснення відповідного рішення** (ст. 271 ЦПК України, ч. 1 ст. 31 Закону України «Про виконавче провадження»).

За наявності обставин, що перешкоджають проведенню виконавчих дій (хвороба сторони виконавчого провадження, відрядження сторони виконавчого провадження, стихійне лихо тощо), або з інших підстав, унаслідок виникнення яких сторони були позбавлені можливості скористатися правами, наданими їм Законом, виконавець може **відкласти проведення виконавчих дій** з власної ініціативи або за заявою стягувача чи боржника на строк до 10 робочих днів, про що вносить

⁸⁴ Грабар Н. М. Особливості примусового виконання судових рішень і рішень інших органів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 577. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=163>.

відповідну постанову (ст. 32 Закону України «Про виконавче провадження»).

За наявності обставин, що ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим (хвороба сторони виконавчого провадження, відрядження сторони виконавчого провадження, стихійне лихо тощо), сторони мають право звернутися до суду, який розглядав справу як суд першої інстанції, зі заявою про **відстрочку або розстрочку виконання рішення**, зі заявою про **встановлення або зміну способу і порядку виконання рішення** (ст. 435 ЦПК України, ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження»).

Підстави **зупинення вчинення виконавчих дій** перелічені законодавцем у ст. 34 Закону України «Про виконавче провадження».

Виконавче провадження зупиняється (на підставі ст. 38 Закону України «Про виконавче провадження») виконавцем у разі поновлення судом строку подання апеляційної скарги на рішення, за яким видано виконавчий документ, або прийняття такої апеляційної скарги до розгляду (крім виконавчих документів, що підлягають негайному виконанню), про що виконавець виносить постанову не пізніше наступного робочого дня з дня отримання судового рішення.

У разі відсутності відомостей про місце проживання, перебування боржника-фізичної особи, а також дитини за виконавчими документами про відібрання дитини виконавець звертається до суду з поданням про винесення ухвали про **розшук боржника або дитини** (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про виконавче провадження»)⁸⁵.

Як слушно зазначено науковцями, особливістю **повернення виконавчого документа стягувачу** (ст. 37 Закону України «Про виконавче провадження») є те, що таке повернення не свідчить про неможливість примусового виконання рішення взагалі, а лише про таку неможливість у певний

⁸⁵ Верба О. Б. Вирішення судом питань про розшук боржника або дитини як реалізація функції попереднього захисту на стадії виконавчого провадження. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2009. № 12 (62). С. 21–28; Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. С. 122–130.

момент. Тобто якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення виконавчого документа стягувачу, то така особа може повторно звернутися зі заявою про примусове виконання. Також звертається увага на відмінність характеру підстав для повернення виконавчого документа стягувачу від підстав для зупинення вчинення виконавчих дій. Так, обставини, які є підставою для повернення виконавчого документа стягувачу, як і обставини, що зумовлюють зупинення вчинення виконавчих дій, за своєю природою є *тимчасовими*, зупинення їх існування в майбутньому є вірогідним. Натомість зупинення існування обставин, які є підставою для зупинення виконавчих дій, є очікуваним, на відміну від обставин, за наявності яких виконавець повертає виконавчий документ стягувачу. Тобто обставини, з наявністю яких законодавець пов'язує обов'язок виконавця повернути виконавчий документ стягувачу, лише ймовірно можуть не припинити своє існування в майбутньому. У такому випадку виконати в примусовому порядку виконавчий документ буде неможливо⁸⁶.

Виконавче провадження підлягає **закінченню** за наявності обставин, які передбачені в ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження» і які свідчать про об'єктивну неможливість виконати відповідне рішення у примусовому порядку. Проте, як правильно підкреслюють учені, на відміну від обставин, які зумовлюють повернення виконавчого документа стягувачу, обставини, які є підставою для закінчення виконавчого провадження, не перестануть існувати у майбутньому⁸⁷.

У разі якщо постанова виконавця про закінчення виконавчого провадження або повернення виконавчого документа стягувачу визнана судом незаконною чи скасована в установленому законом порядку, виконавче провадження підлягає **відновленню** за постановою виконавця не пізніше наступного робочого дня з дня одержання виконавцем відповідного рішення. У разі відновлення виконавчого провадження стягувач, суд або орган (посадова особа), яким повернуто виконавчий документ, зобов'язані у місячний строк

⁸⁶ Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 191.

⁸⁷ Там само. С. 196.

з дня надходження постанови про відновлення виконавчого провадження пред'явити його до виконання (ст. 41 Закону України «Про виконавче провадження»).

5. Оскарження діянь виконавця

Згідно зі ст. 129-1 Конституції України, контроль за виконанням судових рішень здійснює суд, отож Основний Закон передбачає, що **функцію контролю** за виконанням судових рішень як складової «судового розгляду» здійснюють **суди**.

Серед основних **гарантій законності** виконавчого провадження та захисту прав його учасників є: 1) *виконавча процедура* (під якою розуміють чітке визначення законом порядку проведення виконавчих дій); 2) *контроль, нагляд та юрисдикційний захист у виконавчому провадженні*; 3) *відповідальність у виконавчому провадженні*.

В. Комаров, Д. Шадура та П. Радченко вважають, що *судовий контроль за виконанням судових рішень* не є самостійною процесуальною формою судочинства, бо виступає продовженням того провадження і тієї справи, з приводу виконання рішення у якій здійснюється зазначений судовий контроль⁸⁸. В. Бобрик зазначає, що така *компетенція суду* є різновидом його *контрольних повноважень*⁸⁹.

Виходячи з єдності кожного з видів юридичного процесу та виконавчого провадження як, відповідно, першого та другого етапу у процесі захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів осіб, можна констатувати, що *суд має виключні повноваження щодо здійснення процесуального контролю за виконавчим провадженням*, що має здійснюватися з дотриманням гарантій права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, і гарантує сторонам виконавчого провадження якнайширше коло гарантій серед усіх тих, які можуть бути надані під час використання інших форм захисту.

⁸⁸ Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. С. 194.

⁸⁹ Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2008. С. 741.

До речі, однією зі засад виконавчого провадження є *забезпечення права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних виконавців, приватних виконавців* (п. 9 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження»).

Відповідно до ст. 36 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень суду та рішень інших органів», діяння приватного виконавця можуть бути оскаржені в *порядку, передбаченому законом*.

Цей порядок, встановлений законом, врегульовано ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження» та деталізовано у відповідних розділах процесуальних кодексів (розділ VII ЦПК України «Судовий контроль за виконанням судових рішень», розділ VI ГПК України «Судовий контроль за виконанням судових рішень», розділ IV КАС України «Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах»).

Законом України «Про виконавче провадження» передбачено **два способи оскарження діянь виконавців:**

1) **судовий**, який може бути застосований до діянь як державних, так і приватних виконавців (ч.ч. 1, 2 ст. 74);

2) **адміністративний**, який може бути застосований виключно стосовно державних виконавців (ч. 3 ст. 74).

Як слушно наголошує Н. Грабар, не можна оминати увагою й повноваження Ради приватних виконавців України щодо здійснення перевірки діяльності приватних виконавців за скаргою особи⁹⁰.

На відміну від приватного, *державний виконавець* є представником влади, діє від імені держави і перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом (ч. 2 ст. 7 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»), є державним службовцем (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання

⁹⁰ Грабар Н. М. Нормативно-правове регулювання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності державного та приватного виконавця в Україні. *Наука і техніка сьогодні. Серія «Право»*. 2023. № 10 (24) С. 29. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/5991/6024>.

судових рішень і рішень інших органів»). Щодо відповідальності державного і приватного виконавця в Україні існують різні підстави, процедури та наслідки, оскільки значно різняться правова природа статусу державного і приватного виконавців. Притягнення до відповідальності державного виконавця здійснюється за *процедурою, передбаченою для державних службовців*⁹¹.

Отже, щодо діянь приватного виконавця, то вони можуть бути оскаржені виключно в судовому порядку.

Так, згідно з ч. 1 ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження», рішення, дії чи бездіяльність виконавця та посадових осіб органів ДВС щодо виконання судового рішення можуть *бути оскаржені сторонами, іншими учасниками та особами до суду, який видав виконавчий документ, у порядку, передбаченому законом*. Водночас рішення, дії чи бездіяльність виконавця та посадових осіб органів ДВС щодо виконання рішень інших органів (посадових осіб), у тому числі постанов державного виконавця про стягнення виконавчого збору, постанов приватного виконавця про стягнення основної винагороди, витрат виконавчого провадження та штрафів, можуть бути оскаржені *сторонами, іншими учасниками та особами до відповідного адміністративного суду в порядку, передбаченому законом*.

Відомчий (Міністерством юстиції) контроль за діяльністю приватного виконавця здійснюється на підставі ст. 34 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» за *письмовим зверненням* учасників виконавчого провадження.

Відомчий контроль, на відміну від судового, не має процесуальної природи (Міністерство юстиції не має повноважень зобов'язати приватного виконавця здійснити відповідні процесуальні дії у певному виконавчому провадженні, поновити порушені права особи), контроль Міністерства юстиції здійснюється лише за *організаційними повноваженнями*

⁹¹ Верба-Сидор О. Б. Співвідношення судового та відомчого контролів за діяльністю приватних виконавців у механізмі забезпечення прав особи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Т. 2. № 94. С. 84–98. URL : <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1372/1243>.

приватного виконавця (як-от: відповідність вимогам законодавства облаштування офісу приватного виконавця, виконання вимог законодавства стосовно страхування цивільно-правової відповідальності, дотримання правил ведення статистичної звітності та правил діловодства тощо).

Виходячи з обсягу компетенції Міністерства юстиції у сфері виконання рішень юрисдикційних органів, доцільно констатувати, що *предметом відомчого контролю* можуть бути виключно організаційні за своєю природою обов'язки, які не є процесуальними обов'язками виконавця у конкретному виконавчому провадженні.

На підставі наведеного можна висновувати, що судовий контроль відрізняється від відомчого контролю предметом. Так, *предметом судового контролю* є перевірка законності діянь приватного виконавця в ході здійснення ним виконавчих дій у межах конкретного виконавчого провадження. Натомість *предметом відомчого контролю* є перевірка дотримання організаційних засад діяльності приватного виконавця.

Як слушно зауважує С. Рабінович, вирішення питання про додержання органом публічної влади *меж наданих йому повноважень* залежить від того, яким чином ці межі закріплені в законі, *наскільки чітко, конкретно та однозначно відповідні повноваження в законі визначені*. Особливе значення це має у випадку, коли органи й посадові особи наділені так званими *дискреційними повноваженнями*. Невизначеність, притаманна ситуаціям, у яких реалізуються дискреційні повноваження, створює *небезпеку прийняття свавільних рішень* або можливість іншого неналежного використання дискреційних повноважень. Це вимагає вжиття заходів додаткового забезпечення прав та інтересів осіб, щодо яких реалізуються дискреційні повноваження. З іншого боку, такі заходи не повинні перешкоджати досягненню цілей, для здійснення яких органам влади чи їхнім посадовим особам надані такі дискреційні повноваження (зокрема, обранню найбільш справедливого, ефективного й такого, що відповідатиме індивідуальним особливостям справи, варіанту рішення чи дії)⁹².

⁹² Рабінович С. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів місцевого самоврядування : конспект лекцій. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 184 с.

Обидва види контролю за діями приватних виконавців передбачені актами однакової юридичної сили, а це дає можливість припустити, що законодавець, можливо, запровадив альтернативні механізми контролю. Однак варто наголосити, що закон, який встановлює *дискреційні повноваження* органу державної влади, повинен також встановлювати й межі цих повноважень. Отже, в цьому випадку надважливим видається питання *меж застосування розсуду суб'єктом владних повноважень*. Адже суть зазначеного вище спеціально-дозвільного принципу (ч. 2 ст. 19 Конституції України) якраз передбачає встановлення чітких та однозначних правил і процедур. Як додає Ф. Веніславський, цей принцип, «суттєво обмежуючи поведінку суб'єктів владних повноважень, фактично встановлює правові межі державно-владної діяльності в цілому, чим *охороняє людину*, інститути громадянського суспільства та й усе суспільство від необґрунтованого втручання у сферу їх свободи з боку держави та її органів»⁹³.

Органи публічної влади повинні функціонувати в ефективній системі взаємодоповнення та взаємоконтролю, коли повноваження одного органу чи посадової особи будуть критерієм оцінки належного застосування повноважень іншим органом чи посадовою особою. *Не може бути дублювання чи підміни судового контролю органом державної виконавчої влади.*

Із аналізу положень Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» убачається, що меж дискреційних повноважень Міністерства юстиції в окресленому випадку він не містить, тому *ця норма не може застосовуватися як альтернатива судовому контролю за процесуальними діями приватного виконавця, щоб не порушувати норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.*

Діяння приватного виконавця як предмет письмового звернення учасників до Міністерства юстиції не можуть бути пов'язані з процесуальною діяльністю приватного виконавця в ході виконавчого провадження та повинні мати ознаки *дисциплінарного проступку.*

⁹³ Веніславський Ф. Спеціально-дозвільний принцип у конституційно-правовому регулюванні. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 57–67.

У законодавстві України немає чітко визначених повноважень Міністерства юстиції стосовно контрольних повноважень щодо діяльності приватних виконавців, що, своєю чергою, *суперечить Конституції та принципу верховенства права у частині забезпечення правової визначеності та заборони свавілля державних органів*. Так, за ч. 1 ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тому недопустимим є *розширювальне тлумачення* норм національного законодавства, згідно з яким Міністерство юстиції може здійснювати контроль за процесуальними діями приватного виконавця. Міністерство юстиції не може дублювати функцію судової влади, оскільки за ст. 124 Конституції України *делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються*.

Тому, зважаючи на наведене вище, *судовий контроль* за процесуальними діями приватного виконавця *повністю виключає* можливість *відомчого контролю* за окресленим предметом шляхом ані планових, ані позапланових перевірок.

Згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 5 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», приватний виконавець під час здійснення професійної діяльності є *незалежним, керується принципом верховенства права* та діє виключно відповідно до закону. *Забороняється втручання державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, політичних партій, громадських об'єднань, інших осіб у діяльність приватного виконавця з примусового виконання рішень*.

Розширення функцій Міністерства юстиції України, яке впливає частково з дещо хибного, буквального розуміння норми п. 2 ч. 3 ст. 34 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» у питаннях здійснення процесуального контролю за діяльністю приватних виконавців за письмовими зверненнями учасників виконавчого провадження, на практиці призводить до безпідставного втручання

у діяльність приватних виконавців, адже недобросовісні боржники використовують цей механізм, зловживаючи процесуальними правами, з метою перешкоджання вчиненню виконавчих дій та затягування виконавчого провадження.

У п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження», п. 6 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів» закріплено принцип (засаду) диспозитивності. Отже, Міністерство юстиції не може з власної ініціативи ставити питання про порушення прав і законних інтересів учасників виконавчого провадження приватним виконавцем у процесі виконання ним судових рішень. В силу дії принципу (засади) диспозитивності виконавчого провадження це питання мають право ініціювати лише учасники виконавчого провадження.

Доречно наголосити, що у правовій доктрині на підставі комплексного аналізу чинного законодавства стосовно розмежування предметів судового та відомчого контролю за діяннями приватних виконавців представники провідних правничих шкіл України дотримуються позиції, згідно з якою процесуальні діяння (рішення, дії чи бездіяльність) приватного виконавця, вчинені в ході примусового виконання рішення як завершальної стадії юридичного процесу відповідно до Закону України «Про виконавче провадження», є предметом виключно судового контролю, причому виключно суд наділений повноваженнями щодо перевірки законності процесуальних діянь приватного виконавця лише за умови: надходження від сторін (учасників) виконавчого провадження скарг; встановлення фактів порушень (чи їх відсутності) у процесуальних діяннях приватного виконавця; поновлення порушених прав скаржника за допомогою скасування (зміни) процесуального рішення приватного виконавця або зобов'язання його вчинити відповідні процесуальні дії.

Водночас *предметом відомчого контролю* Міністерства юстиції є сфера організації діяльності приватного виконавця задля забезпечення ефективного виконання покладених на нього завдань. Відомчий контроль Міністерства юстиції за письмовим зверненням учасників виконавчого провадження на діяння приватного виконавця, процесуальне порушення

якого було попередньо встановлено судом, здійснюється з метою встановлення наявності чи відсутності підстав для притягнення такого приватного виконавця до дисциплінарної відповідальності. У такому випадку в процесі позапланової перевірки діяльності приватного виконавця щодо встановленого факту порушення визначається наявність усіх елементів складу дисциплінарного проступку, а в подальшому Дисциплінарною комісією приватних виконавців при Міністерстві юстиції (далі – ДКПВ) встановлюється ступінь дисциплінарної відповідальності. Встановлення судом процесуальних порушень, вчинених приватним виконавцем, не має беззаперечно означати наявність повного складу дисциплінарного проступку в діяннях приватного виконавця, зокрема його вини, шкоди тощо.

Отже, порушення вимоги прийняття рішення ДКПВ на підставі й у межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України, є безумовною підставою для визнання таких рішень ДКПВ незаконними (протиправними) та нечинними.

Питання для самоперевірки

1. Якою є правова природа виконавчого провадження?
2. Яка в Україні існує система примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів?
3. Розмежуйте повноваження приватних і державних виконавців.
4. Розкрийте зміст понять «підстава виконання» та «виконавчий документ».
5. Яким вимогам повинні відповідати виконавчі документи? Перелічіть їх.
6. Які рішення суду не підлягають примусовому виконанню в порядку виконавчого провадження?
7. Чи можна на підставі копії виконавчого документа відкрити виконавче провадження?
8. Яким є порядок пред'явлення виконавчого документа до виконання?
9. Які є строки пред'явлення виконавчих документів до виконання?
10. Перелічіть випадки негайного виконання рішення.

11. Якими повноваженнями наділено суд у виконавчому провадженні?

12. Яким є предмет, відповідно, судового та відомчого контролю за діями приватного виконавця?

Рекомендована література

1. Верба О. Б., Гайченко А. В. Виконуваність угоди за результатами медіації відповідно до законодавства Республіки Польща: запозичення позитивного досвіду. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 8 (14). С. 348–362. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/5808/5841>.
2. Верба О. Б., Гайченко А. В. Гарантії захисту прав осіб у виконавчому провадженні. *Виконавчий процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження* : монографія / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Алерта, 2023. С. 80–115.
3. Верба-Сидор О. Б. Виконавче провадження у механізмі забезпечення захисту прав особи. *Виконавче провадження: теорія та практика* : монографія / Р. Ф. Ханова, С. О. Кравцов, І. О. Ізарова та ін. ; за заг. ред. Р. Ф. Ханової, С. О. Кравцова. Харків : Право, 2021. С. 109–163.
4. Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. 20 с.
5. Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. 244 с.
6. Верба-Сидор О. Б. Співвідношення судового та відомчого контролю за діяльністю приватних виконавців у механізмі забезпечення прав особи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Т. 2 (№ 94). С. 84–98. URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/1372/1243>.
7. Верба-Сидор О. Б. Правовідносини, які виникають в ході примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. *Сучасний стан та перспективи розвитку цивільних процесуальних правовідносин* : збірник наукових праць / за ред. А. О. Дутко, І. М. Паньонка. Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2019. С. 60–70.
8. Верба-Сидор О. Б. Правосуб'єктність суду у виконавчому провадженні : монографія. Львів, 2015. 186 с.

9. Виконавче провадження : навчальний посібник (у схемах і таблицях) / Ю. М. Юркевич, О. Б. Верба-Сидор, Н. М. Грабар та ін. ; за ред. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 600 с.
10. Виконавче провадження : навчально-практичний посібник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова, В. А. Бігун та ін. ; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2014. 704 с.
11. Виконавче провадження : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2020. 460 с.
12. Гайченко А. В. Адміністративно-правові засади діяльності державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2021. 198 с.
13. Грабар Н. М. Нормативно-правове регулювання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності державного та приватного виконавця в Україні. *Наука і техніка сьогодні. Серія «Право»*. 2023. № 10 (24) С. 20–31. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/5991/6024>.
14. Грабар Н. М. Особливості примусового виконання судових рішень і рішень інших органів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 576–579. URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=163>.
15. Грабар Н. М. Судові рішення як підстава здійснення виконавчого провадження в Україні. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право»*. 2023. № 7(13). С. 284–294. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/5424>.
16. Кисельов М. Є. Адміністративно-правове регулювання діяльності приватних виконавців : дис. ... д-ра філософії : спец 081 «Право» / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2021. 196 с.

Авторський колектив

Верба О. Б., кандидат юридичних наук, доцент
(п.п. 1–3 глави 26 (у співавторстві з Гайченком А. В.);
п. 4 глави 26 (у співавторстві з Грабар Н. М.)); п. 5 глави 26)

Воробель У. Б., доктор філософії в галузі права
(глава 18)

Гайченко А. В., доктор філософії в галузі права
(п.п. 1–3 глави 26 (у співавторстві з Вербою О. Б.))

Грабар Н. М., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 8, 11, 25, п. 4 глави 26 (у співавторстві з Вербою О. Б.))

Дутко А. О., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 7, 23, 24)

Євхутич І. М., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 2, 4, 5, 20, 22 (у співавторстві з Парасюком В. М.))

Кучер В. О., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 9, 10, 13, 19 (у співавторстві з Федіною Н. В.))

Майкут Х. В., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 1, 3)

Парасюк В. М., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 12, 15, 16, 22 (у співавторстві з Євхутич І. М.))

Парасюк М. В., кандидат юридичних наук, доцент
(глави 6, 14, 21)

Пасайлюк І. В., кандидат юридичних наук
(глава 17)

Федіна Н. В., кандидат юридичних наук, доцент
(глава 19 (у співавторстві з Кучером В. О.))

Цивільне процесуальне право України

Навчальний посібник

Редагування *Оксана Шмиговська*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Андрій Радченко*

Підписано до друку 29.11.2023.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 42-32.
Тираж 100 прим. Зам № 92-23.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

Цивільне процесуальне право України : навчальний
ц 58 посібник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко.
Львів : Львівський державний університет внутрішніх
справ, 2023. 728 с.

ISBN 978-617-511-391-2

Розкрито сутність основних інститутів цивільного процесуального права. Увагу зосереджено на позовному, наказному та окремому провадженнях. Проаналізовано норми цивільного процесуального права, які встановлюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, засади цивільного судочинства, його основні поняття і категорії, зазначені в ЦПК України. Також досліджено вітчизняну судову практику, рішення Європейського суду з прав людини та правові позиції Верховного Суду.

Для здобувачів вищої освіти, які навчаються за спеціальністю «Право», науково-педагогічних працівників, практиків і всіх, хто цікавиться питаннями цивільного процесуального права.

The essence of the main institutions of civil procedural law is outlined. The focus is on lawsuit, injunctive and separate proceedings.

The norms of civil procedural law, which establish the procedure for the administration of justice in civil cases, the principles of civil justice, its main concepts and categories specified in the Code of Criminal Procedure of Ukraine, are analyzed. Judicial practice, decisions of the European Court of Human Rights, and legal positions of the Supreme Court were also examined.

For students of higher education who study in the specialty «Law», as well as scientific and pedagogical workers, practitioners and everyone who is interested in issues of civil procedural law.

УДК 347.9(477)(075.8)